شىنجاڭدىكى يازغۇچىلارنىڭ نادىر ئەسەرلىرى

ئابدۇقادىر جالالىددىن

ئىنسانىي سۈپەت مەنزىلى

شىنجاڭ پەن-تېخنىكا نەشرىياتى

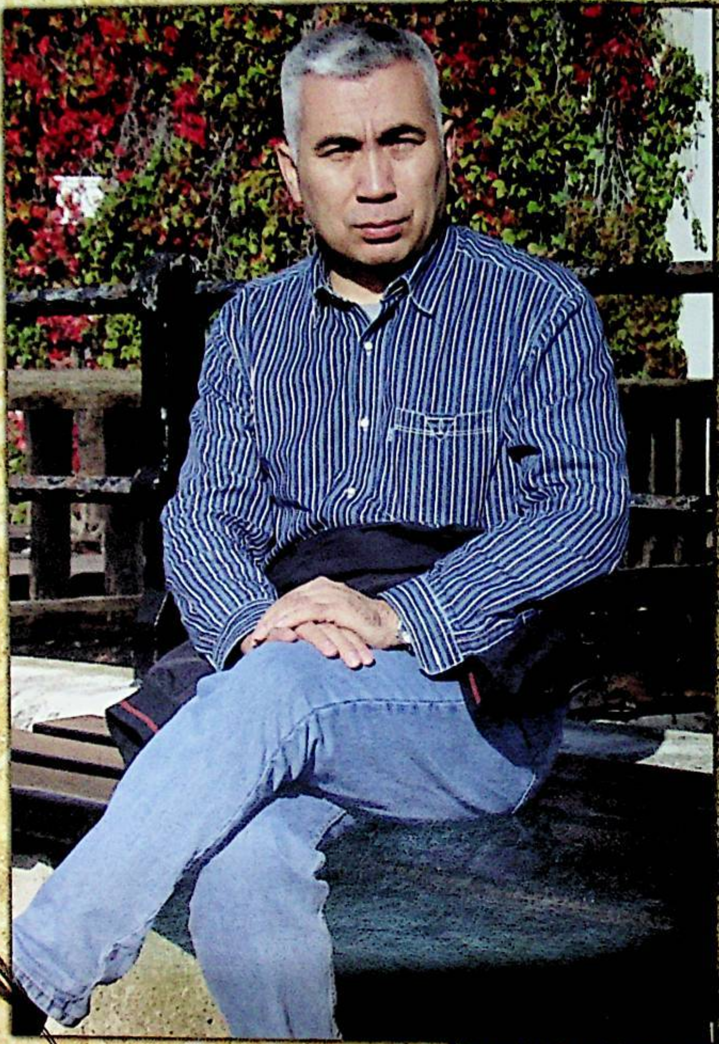

ئابدۇقادىر جالالىدىن

The Works of Abduqadir Jalaliddin

ئابدۇقادىر جالالىددىن

ئىنسانىي سۈپەت مەنزىلى

(ماقالىلەر)

شىنجاڭ پەن-تېخنىكا نەشرىياتى

图书在版编目(CIP)数据

通往人文价值之路：维吾尔文/阿不都卡德尔•加拉里丁著．—乌鲁木齐：新疆科学技术出版社，2012.4

（新疆名家名著丛书）

ISBN 978-7-5466-1293-5

I.①通…II.①阿…III.①社会科学—文集—维吾尔语（中国少数民族语言）IV.①C53

中国版本图书馆CIP数据核字(2012)第049197号

پىلانلىغۇچى: ئادىل مۇھەممەت
مەسئۇل مۇھەررىرى: تۇرسۇنمەمەت قاسىموف
تەكلىپلىك مۇھەررىرى: قۇربان مامۇت
مەسئۇل كوررېكتورى: ئابدۇرېھىم ئابلىمىت
مۇقاۋىسىنى لايىھەلىگۈچى: نۇرمۇھەممەت ئۆمەر ئۇچقۇن
بەت لايىھەلىگۈچى: رەنا ئەمەتجان

شىنجاڭدىكى يازغۇچىلارنىڭ نادىر ئەسەرلىرى

ئىنسانىي سۈپەت مەنزىلى

* * *

شىنجاڭ پەن - تېخنىكا نەشرىياتى نەشر قىلىپ تارقاتتى
(ئۈرۈمچى شەھىرى يەنئەن يولى №255 پوچتا نومۇرى: 830049)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدا سېتىلىدۇ
بېيجىڭ شېڭتۇڭ مەتبەئەچىلىك پاي چەكلىك شىركىتىدە بېسىلدى
فورماتى: 880mm×1230mm 1/32 باسما تاۋىقى: 14
2012 - يىلى 4 - ئاي 1 - نەشرى
2012 - يىلى 4 - ئاي 1 - بېسىلىشى
ISBN978 - 7 - 5466 - 1293 - 5
باھاسى: 49.00 يۈەن

图书在版编目（CIP）数据

通往人文价值之路：维吾尔文/阿不都卡德尔·加拉里丁著. —乌鲁木齐：新疆科学技术出版社，2012.4
（新疆名家名著丛书）
ISBN 978-7-5466-1293-5

I.①通… II.①阿… III.①社会科学—文集—维吾尔语（中国少数民族语言）IV.① C53

中国版本图书馆CIP数据核字（2012）第049197号

پىلانلىغۇچى: ئادىل مۇھەممەت
مەسئۇل مۇھەررىرى: تۇرسۇنمەمەت قاسىموف
تەكلىپلىك مۇھەررىرى: قۇربان مامۇت
مەسئۇل كوررېكتورى: ئابدۇرېھىم ئابلىمىت
مۇقاۋىسىنى لايىھەلىگۈچى: نۇرمۇھەممەت ئۆمەر ئۇچقۇن
بەت لايىھەلىگۈچى: رەنا ئەمەتجان

شىنجاڭدىكى يازغۇچىلارنىڭ نادىر ئەسەرلىرى

ئىنسانىي سۈپەت مەنزىلى

* * *

شىنجاڭ پەن - تېخنىكا نەشرىياتى نەشر قىلىپ تارقاتتى
(ئۈرۈمچى شەھىرى يەنئەن يولى №255 پوچتا نومۇرى: 830049)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدا سېتىلىدۇ
بېيجىڭ شېڭتۇڭ مەتبەئەچىلىك پاي چەكلىك شىركىتىدە بېسىلدى
فورماتى: 880mm×1230mm 1/32 باسما تاۋىقى: 14
2012 - يىلى 4 - ئاي 1 - نەشرى
2012 - يىلى 4 - ئاي 1 - بېسىلىشى
ISBN978 - 7 - 5466 - 1293 - 5
باھاسى: 49.00 يۈەن

كىرىش سۆز

بىر چاغلاردا يۈرىكىم شېئىر ئۈچۈن جۇش ئۇراتتى. قاملاشقان بىرەر مىسرانىڭ يېنىدا ھەپتىلەپ تۈنەپ چىقاتتىم. بۇ مىسرا مېنى مەنىۋىيەت ھەققىدىكى يېڭى بىر بايقاشقا، يېڭى بىر ئىبراغا باشلايتتى. بۇنداق ۋاقىتتا، رامكىلاشقان ياكى پۈتۈنلەي قائىدىلەشكەن جەمئىيەتتىن ناھايىتى يىراققا ھالقىپ كەتكەندەك ھېس قىلاتتىم.

شېئىرنى ئېلان قىلىش ئاشكارا ئىش بولسىمۇ، لېكىن شېئىر يېزىش ياكى شېئىر ئوقۇش مەخپىي بىر ئىستىقامەتكە ئوخشاپ كېتىدۇ. بۇ ئىستىقامەتنىڭ خۇلاسىسى «سەن تولىمۇ يېگانە، سېنى چۈشىنىدىغان، قەلب يارىلىرىڭنى داۋالايدىغان خۇدادىن باشقا بىرەر زات يوق» دېگەندىن ئىبارەت بولاتتى. ناھايىتى ئەپسۇسكى، سەن بۇ ئويلىرىڭنى كىشىلەرگە ئورتاق بولغان كۆنۈكمە ئىبارىلەر بىلەن ئىزھارلاشقا قادىر بولالمايسەن، گويا مىراج كېچىسى پەيغەمبەرگە بېرىلگەن تىلغا ھاجەتمەن بولىسەن. بىراق، شائىر مەنە ئىزدەش سەپىرىدە ئەبەدىي مەغلۇپ بولغۇچى. شائىر بۇ مەغلۇبىيەتنى ئۈستىگە ئېلىشقا رازى.

قايسى شائىر خىلۋەت تەسەۋۋۇر خانىسىدىن چىقىپ ئاشخانىغا بارمىغان؟! بۈگۈن ئاشخانىغا بارىدىغان ئاشۇ يولدا شائىرنى شەيئىلەرنىڭ پىكىر جۇلاسىدىن جۇدا قىلىدىغان شەيتانلار بار، بوسۇغىلاردا شائىرنى تىرىكچىلىك غوۋغاسىغا گىرىپتار قىلىدىغان قورساق مۇئەككەللىرى، پۇل ھۆنەرۋەنلىرى بار. دېمەك، بۈگۈن شائىرنى ئۇنىڭ ئۆزى ياقتۇرۇپ كېتەلمەيدىغان رېئاللىققا — ھەر خىل تىرىكچىلىك ھۈنىرىگە مۇرەسسە قىلدۇرىدىغان ئامىللار ئاشۇ قەدەر كۆپكى، نەۋايى ئۆز دەۋرىدىكى ھىراتتا بولماي، بۈگۈنكى ئۈ-

رومچىدە ياكى قەشقەردە بولغان بولسا كىملەرگە ئايلىنىپ قالار
بولغىيتتى، دەپ ئويلاپ قالىدۇ كىشى.

تاماق قاچىسى يەمچۈك ئىلىنغان قارماق.

شېئىرىيەت قەسرىدىن ئاشخانىغا بارىدىغان يولدا شائىرلارنىڭ
تەپەككۇرى، ھەتتا ئۇنىڭ ئۆزىمۇ ئىقتىسادىي گۆرۈگە ئايلىنىپ
كېتىۋاتقان بىر دەۋردە، مېنى بۇ يولدىكى ئاشۇ مەسىلىلەر ئويلان-
دۇرۇشقا باشلىدى، شۇنىڭ بىلەن مەن ئاستا - ئاستا ساماۋى پى-
كىرلەرگە زامىن بولىدىغان نەرسىلەرنىڭ خاراكتېرى ھەققىدىكى
تەلقىنلەرگە مايىل بولۇپ قالدىم. ئاخىر، پىچىقىم گال بولسىمۇ،
ئىجتىمائىي مەسىلىلەر ئوپېراتسىيەسىگە تۇتۇندۇم.

ئىجتىمائىي پەن ساھەلىرىمىزگە قارايدىغان بولساق نادامەت
بىلەن شۇنى بايقايمىزكى، بىزدە ھەرقايسى ساھە بويىچە سىجىل
تەتقىق قىلىپ، ئۆز ساھەسىنىڭ مۇپەسسەل ئەھلىگە ئايلىنىپ،
ئىجتىمائىيىتىمىز ۋە ئادىمىيىتىمىز ھەققىدىكى بىلىشلىرىمىزنى
چوڭقۇرلاشتۇرىدىغان خادىملىرىمىز يېتەرلىك ئەمەس، بەلكى
نۇرغۇن ساھەدە تۈزۈك ئادەم يوق. بۇ ھال مەنىۋىيىتىمىزنىڭ زۇ-
رۇر ساھەلىرىدە ئاز - تولا پىكىر يۈرگۈزۈپ قويۇشنىڭ تەخىر-
سىزلىكىنى شەكىللەندۇرگەن. بۇنداق تاقەتسىزلىك مەندە ئۆز كە-
سىپ يۆنىلىشىمدىن ھالقىپ گەپ قىلىش تەۋەككۇلچىلىكىنى
پەيدا قىلدى.

قانداق دېيىشىمنى بىلمەيمەن، لېكىن دېيىشىم كېرەك.
قانداق ئاڭلاشنى بىلىدىغانلار ھامان چىقىدۇ، قانداق كەچۈرۈشنى
بىلىدىغانلاردىنمۇ نائۈمىد ئەمەسمەن.

مەن دېدىم، ژۇرناللار قوبۇل قىلدى. دېگەنلىرىمنىڭ خېرىدار-
لىقىنى قىلىدىغان ئوقۇرمەنلەرمۇ يىللارسېرى كۆپىيىپ باردى.
قارىغاندا، ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي، كۇلتۇرەل مەۋجۇ-
دىيىتىگە ئەقلىي نۇقتىدىن سوغۇققان نەزەر سېلىشنىڭ زۆرۈر-
يىتىنى ھېس قىلغان كىشىلەر توپى ئاللىبۇرۇن شەكىللىنىپ

بولغان ئوخشايدۇ. قارىغاندا، ئىجتىمائىي تەنقىدچىلىك كارۋىنى يولغا چىقىپ بوپتۇ.

كەينىمگە ئۆرۈلۈپ قارىسام، سوتسىيال، كۇلتۇرەل تەنقىدچىلىك بوسۇغىسىدا قەلەم تۇتۇپ يۈرگىنىمگە ئون بەش يىلدىن ئېشىپتۇ. جەمئىيەت مەسىلىلىرى، مائارىپ، كۇلتۇر (ھەزارەت)، ئەخلاق قاتارلىق ساھەلەر بويىچە بەزىبىر نەرسىلەرنى يېزىپ، نەشر ئەپكارلىرىمىزنىڭ شۇ سەھىپىدىكى تۇگمىنىگە سۇ قۇيۇپ كەپتىمەن. تارازا باسىدىغان يازمىلىرىمنىڭ ناھايىتى ئازلىقىنى كۆرۈپ، مەيۇسلىنىپ كەتتىم. پاكىت شۇنى ئۇقتۇردىكى، پىلانلىرىم پىلان پېتى قاپتۇ، ئۆزۈمنى تۇزۇك قازماپتىمەن، داۋانلاردىن ئاشقۇدەك سالماق ئەسەرلەرنى يازماپتىمەن، پەقەت دەۋر كىشىلىرىمىزنىڭ تېز تاماق تۇسىدىكى ھاجەتلىرىنى بويلاپ، ئاقارتىش تۇسىدىكى ئاۋامچىل ئەسەرلەرنىڭ ساھىبى بولۇپ قاپتىمەن. مېنى كۆلىمى ھەم ۋەزنى بار ئەقلىي ئەمگەكلەرنى قىلىشقا دالالەت قىلغان ناھايىتى ئاز ساندىكى مەسئۇلىيەتچان دوستلىرىمنىڭ قىممەتلىك تەۋسىيەلىرىنى ئاڭلىماپتىمەن.

قىسقىسى، ھاياتتىن تەپەككۇر ئوۋلاش دەرد - ئىسسىت بىلەن تولغان بولىدىكەن. پىكىر قىلىسەنۇ، جاھان شۇ پېتى. نۆۋەتتىكى دەرگاھلاردا ھېسابقا ئۆتىدىغان ئەمەللەرنى دەۋرىمىز ۋە ئىقتىدار ۋەزنىمىزگە لايىق ھالدا قىلىش مۇشكۇل ۋە شەرەپلىك ئىكەن. بۇ يەنە ئۆز نۆۋىتىدە مۇناسىپ يىراقنى كۆرەرلىك، سەۋر ۋە چىدام تەلەپ قىلىدىكەن.

ئىمام غەززالىي ھەزرەتلىرىنىڭ نەقىل كەلتۈرۈشىچە، خەلىل ئىبنى ئەھمەد مۇنداق دېگەنىكەن:

«ئىنسانلار مۇنداق تۆت خىل بولىدۇ: بىرى، بىلۇر ھەم بىلگىنىنى بىلۇر؛ ئۇنىڭغا يېپىشىڭلار. يەنە بىرى، بىلۇر، لېكىن بىلگىنىنى بىلمەس؛ ئۇ ئۇيقۇدىكى ئادەم بولۇپ، ئۇنى ئويغىتىڭلار. ئۈچىنچى بىرى، بىلمەس، لېكىن بىلمىگەنلىكىنى بىلۇر؛ ئۇنى

توغرا يولغا باشلاڭلار. تۆتىنچى بىرى، بىلمەس ھەم بىلمەسلىكىنى بىلمەس؛ ئۇ جاھىل ئادەم بولۇپ، ئۇنىڭدىن يىراق تۇرۇڭلار.»

ھازىر تۆتىنچى تۈركۈمدىكى ئىنسانلار تارازا تۇتۇپ، چوكىدىكى چېكىتلەرنى ئۆزى خالىغانچە بېكىتىدىغان بولدى ۋە شۇ خىلدىكى ئادەملەر ئاۋۇپ كەتتى. دىل، تىل ۋە قىلمىقلارنىڭ ئارىلىقىدا ھاڭ پەيدا بولدى. سەممىمي بىر ئىلىم ئەھلى بولۇش ۋە بۇ خىل ئىلىم ئەھلىنى سۆيۈشمۇ بەسى مۇشكۈل.

مەن ئازابلىق پىكىر ئىسكەنجىسىدە، ئارىسالدى بارماقلىرىم بىلەن يازغان ۋە ئېلان قىلغان نەرسىلىرىمنى رەتلىدىم ھەم ئۇنى جامائەتنىڭ مۇلاھىزىسىگە تاپشۇرۇشنى قارار قىلدىم. بىر پارچە كىتاب ئەۋلادلارنىڭ ئىجادىي ۋە سەلبىي ئىبرەتلىرىگە قالدۇرغان يوچۇقتۇركى، تاكامۇللۇقتىن ئۈمىد كۈتۈش ھەددىم ئەمەس. ئوقۇرمەنلىرىمنىڭ كۆزىتىشىگە قولايلىق بولسۇن دەپ، يازمىلارنى «ئىنسانىي سۆپەت مەنزىلى» ۋە «يۈزىمىز، ئۆزىمىز ۋە كۆزىمىز» دېگەن ئىككى تومغا بۆلۈپ «ئەبجەش خاتىرىلەر»، «مۇھاكىمە ۋە تەقرىزلەر»، «سۆھبەتلەر»، «نۇتۇقلاردىن تەرمىلەر» قاتارلىق سەھىپىلەرگە تەركىبلىدىم. بەلكىم، ھازىرغىچە ئىككى يۈز مەيداندىن ئارتۇق لېكسىيە ۋە نۇتۇق سۆزلىگەندىمەن. ئۇلار يېزىقلاندۇرۇلماي قالدى.

بۇ ئۆمۈرنىڭ پايانىنى ياراتقۇچى بىلىدۇ، ھاياتىمنىڭ ئۆتمۈشى قىسىملىرىدا روياپقا چىقمىغان ئارمانلار مېنى سوراق قىلماقتا، ھاياتىمنىڭ نامەلۇم قالدۇقلىرى مېنى ئىزدىمەكتە، مەنمۇ ئۇنى ئىزدىشىم كېرەك.

تاڭ سەھەردە بىراۋ ئىشىكنى قاقىقانىدەك بولدى ۋە «ئىنسان، ئۆلۈمنى ئۇنتۇما، ۋاقتىڭنى چىڭ تۇت!» دېگىنىچە يوقاپ كەتتى. ئۇ كىم، ئەزرائىلمۇ، شامالمۇ؟

ئابدۇقادىر جالالىدىن

2011- يىلى 26- سېنتەبىر، ئۈرۈمچى

نەشرىياتتىن

ئابدۇقادىر جالالىددىن شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئە-دەبىيات ئىنستىتۇتىنىڭ پىروفېسسورى، ئۇيغۇر هازىرقى زامان ۋە بۇگۇنكى زامان ئەدەبىياتى يۆنىلىشىدە ماگىستىرانتلار يېتەكچىسى.

ئابدۇقادىر جالالىددىن 1964 - يىلى مارتتا قەشقەر شەهىرى بەشكېرەم يېزىسىدا ئۆلىما ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ دادىسىدىن ناهايىتى كىچىك قالغاچقا، ئانىسىنىڭ پەۋرىشىدە چوڭ بولغان. 1986 - يىلى ئىيۇندا قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتىنىڭ جۇڭگو تىل - ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدا ئۇيغۇر تىل - ئەدەبىياتى كەسپى بويىچە ئوقۇش پۈتكۈزۈپ، شىنجاڭ تەجربە ئوتتۇرا مەكتەپتە تىل - ئەدەبىيات ئوقۇتقۇچىسى بولۇپ ئىشلىگەن. 1988 - يىلى شىنجاڭ مائارىپ ئىنستىتۇتىغا يۆتكىلىپ، «شىنجاڭ مائارىپ ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»دا مۇهەررىر بولۇپ ئىشلىگەن. 1990 - يىلى ئىيۇندىن باشلاپ بۇ مەكتەپنىڭ تىل - ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدا ئوقۇتقۇچى بولۇپ، باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىغا ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىن دەرس ئۆتكەن. 2009 - يىلى كۈزدە شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتىغا يۆتكىلىپ، ها-زىرغىچە مەزكۇر ئۇنىۋېرسىتېتنىڭ ئەدەبىيات ئىنستىتۇتىدا ئىشلىمەكتە.

ئابدۇقادىر جالالىددىن ئىزچىل تۇردە دەرس مۇنبىرىدىن ئاي-رىلماي كەلگەن بولۇپ، ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىشكە كۆپرەك تايانغان. ئۇ 2002 - يىلى ئىيۇلدا ياپونىيەدە ئىلىم تەهسىل قىلىۋاتقان ئايا-لىنى يوقلاش يۈرسىتىدە خوكورىكو ئىلغار پەن - تېخنىكا ئالىي ئىنستىتۇتىنىڭ بىلىمشۇناسلىق بۆلۈمىدە ئۆز خىراجىتى بىلەن بىر يىللىق ئىلمىي زىيارەتتە بولغان. 2006- يىلى ئۆكتەبىردىن

سایاھەتنامىلەر

«ئۆزىنى ئىزدەش بوسۇغىسىدا»، شىنجاڭ پەن ـ تېخنىكا نەشرىياتى 2012 ـ يىلى نەشرى.

«مەۋجۇتلۇق تەشنالىقى»، شىنجاڭ پەن ـ تېخنىكا نەشرىياتى 2012 ـ يىلى نەشرى.

تەرجىمىلەر

«ئەپلاتون پارانگلىرى ـــ سوقراتنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرى» (ئەر-كىن ئىبراھىم بىلەن بىللە)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1996 ـ يى-لى نەشرى.

«زورو ئاستېر شۇنداق دەيدۇ» (ئاپتورى: فرېدرىخ نىچشې)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1998 ـ يىلى نەشرى.

«ھۆكۈمدارلار دەستۇرى» (ئاپتورى: ماكىياۋىللى)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2000 ـ يىلى نەشرى.

«غەربنىڭ تەپەككۇرى» (ئاپتورى: م. ئادلېر)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2004 ـ يىلى نەشرى.

«قىزىل خەت» (ئاپتورى: ن. خاۋسورن)، شىنجاڭ خەلق نەش-رىياتى 2009 ـ يىلى نەشرى.

«پەزىلەت گۈلىستانى» (ئاپتورى: شياۋلىڭ دىڭداڭ)، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى 2004 ـ يىلى نەشرى.

«ھايۋانلار قورۇقى» (ئاپتورى: گ. ئورۋېل)، مىللەتلەر نەشرى-ياتى 2012 ـ يىلى نەشرى، بېيجىڭ.

«غايىۋى دۆلەت» (ئاپتورى: ئەپلاتون)، شىنجاڭ پەن ـ تېخنىكا نەشرىياتى 2012 ـ يىلى نەشرى.

«ئۆلۈم رەزىل ئەمەس» (تەرجىمە شېئىرلار)، شىنجاڭ پەن ـ تېخنىكا نەشرىياتى 2012 ـ يىلى نەشرى.

2007 ـ يىلى سېنتەبىرگىچە ئەنگلىيەنىڭ كامبىرىج ئۇنىۋېرسىـ
تېتى ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقات مۇنبىرىدە ھۆكۈمەت خىراجىتى بىـ
لەن ئىلىم زىيارىتىدە بولغان. ئۇ بۇ ئىككى قېتىملىق ئىلىم زىـ
يارىتىدە ئىگە بولغان تەسىراتلىرىنى مەدەنىيەتشۇناسلىق ۋە جەمـ
ئىيەتشۇناسلىق نۇقتىسىدىن سېلىشتۇرۇپ مەخسۇس ئەسەرلەرنى
يازغان.

ئابدۇقادىر جالالىددىن شېئىر، ماقالە، تەرجىمە ۋە دەرسلىك
قاتارلىق تۈرلەردىن تەشكىل تاپقان يىگىرمە پارچىدىن ئارتۇق كىـ
تابنىڭ ئاپتورى ۋە تەرجىمانى. بۇ كىتابلار تېما جەھەتتىن سىياـ
سىي، پەلسەپە، ئېستېتىكا، ئەدەبىيات، مەدەنىيەت، مائارىپ، فولكـ
لور قاتارلىق ساھەلەرگە چېتىلىدۇ. ئۇنىڭ ئاساسلىق ئىلمىي
ئەمگەكلىرى تۆۋەندىكىچە:

شېئىرلار

«شاراب تومۇرى»، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى
1993 ـ يىلى نەشرى.

«كۆيگەن دېڭىز»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2001 ـ يىلى نەشرى.

«قىشتىكى خامان»، شىنجاڭ پەن ـ تېخنىكا نەشرىياتى 2012 ـ
يىلى نەشرى.

ماقالىلەر توپلىمى

«ئەقىل مېۋىسى ۋە شەيتان»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1995 ـ
يىلى نەشرى.

«ئابدۇقادىر جالالىددىن ماقالىلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياـ
تى 2000 ـ يىلى نەشرى.

«ئىنساني سۆپەت مەنزىلى»، شىنجاڭ پەن ـ تېخنىكا نەشرىـ
ياتى 2012 ـ يىلى نەشرى.

«يۈزىمىز، ئۆزىمىز ۋە كۆزىمىز»، شىنجاڭ پەن ـ تېخنىكا
نەشرىياتى 2012 ـ يىلى نەشرى.

لەردە، باشلانغۇچ، ئوتتۇرا مەكتەپلەردە، ئاتا ـ ئانىلار يىغىنلىرىدا، مائارىپ مەسئۇللىرى ۋە ئىشچى، كادىرلار كۇرسلىرىدا ئىككى يۈز قېتىمدىن ئارتۇق نۇتۇق سۆزلىگەن.

ئۇنىڭ ئىلمىي ۋە ئەدەبىي ئەمگەكلىرى مەملىكەت ۋە ئاپتونوم رايون بويىچە ھەر دەرىجىدىكى مۇكاپاتلارغا ئېرىشكەن.

ئابدۇقادىر جالالىددىن شېئىرىيەتنىڭ ئىجادىيەت، تەرجىمە، تەتقىقات ۋە تەنقىدچىلىك قاتلاملىرىدا سەمەرىلىك ئەمگەك مېۋە-لىرىنى ئوتتۇرىغا چىقاردى، ئۇ ئەدەبىياتىمىزدا ئۆزگىچە تەسىر پەيدا قىلغان «گۇڭگا شېئىر» ھادىسىسىنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن بىر ۋەكىلى سۈپىتىدە ئوقۇرمەنلەرنىڭ دىققىتىگە سازاۋەر بولدى. دەۋ-رىمىز كىشىلىرىنىڭ مەنىۋى تەقەززاسى ئۇنى يۈكسەك ماقالە-لەر ئۇچۇن كۆپرەك قەلەم تەۋرىتىشكە ئۈندىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ-نىڭ ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى نىشانغا ئالغان قىسقا ماقالىلىرى پەلسەپىۋى تېرەنلىككە ئىگە ئىكەنلىكى ھەمدە ئىلھامبەخش خا-ھىشلار بىلەن تويۇنغانلىقى بىلەن مەنىۋى زوقىمىزنى ئالاھىدە بىر قىزغىنلىقنى ياراتتى. ئوقۇرمەنلەر شائىر ئابدۇقادىر جالالىددىننى بىر ئىجتىمائىي تەنقىدچى سۈپىتىدىكى يۈكسەك سۈپىتىدە قىياس قىلىشىدىغان بولۇشتى.

ئابدۇقادىر جالالىددىن بۈگۈنكى گۈمانىتار پەنلىرىمىزنىڭ ئاكتىپ پەرۋىشكارى سۈپىتىدە ئەدەبىيات ـ سەنئەت، مائارىپ، پەلسەپە، مەدەنىيەت، جەمئىيەت ساھەلىرى بويىچە كىرىشمە ئىزدە-نىشلەردە بولدى ھەم ئۇنىڭ بىر قىسىم نەتىجىلىرى جامائەتنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشتى. ئۇ تەپەككۇرنىڭ مەلۇم بىر قىرى بىلەن چەكلەنمىدى، بەلكى ئۆزگىرىشچان ھادىسىلەر دۇنياسىنى ھەرىكەتچان نەزەر بىلەن كۆزىتىشكە تىرىشتى. ئۇنىڭ نەزىرىدە ئى-لىمنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرى مۇرەككەپ رېئاللىقنىڭ بىر تەرىپى-نى يورۇتۇشنى مەقسەت قىلغان بولۇپ، دۇنيانى بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە قىلىپ چۈشىنىش ئۇچۇن ھالقىما پەنلەر نۇقتىسىدىكى كۆ-

تۈزگەن كىتابلار

«تىل ـ ئەدەبىيات» (ئۇيغۇر مەكتەپلىرى تولۇقسىز 1 ـ يىللىق 2 ـ قىسىم، باشقىلار بىلەن بىرلىكتە تۈزگەن)، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى 2003 ـ يىلى نەشرى.

«يېزىقچىلىق» (ياندىشما مەشىق، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ 3 ـ يىللىقلار ئۈچۈن)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2003 ـ يىلى نەشرى.

«تىل ـ ئەدەبىيات — ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئوقۇتۇش قوللانمىسى»، (تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ 1 ـ يىللىقلار ئۈچۈن، يالقۇن روزى بىلەن بىرلىكتە تۈزگەن)، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى 2008 ـ يىلى نەشرى.

«ئەدەبىيات ـ سەنئەت نەزەرىيەسىدىن ئاساسلار» (ئالىي مەكتەپ ئوقۇشلۇقى، باشقىلار بىلەن بىرلىكتە تۈزگەن)، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى 2003 ـ يىلى نەشرى.

«قەشقەردىكى يەر شارى» (كوللېكتىپ ئاپتورلارنىڭ شېئىرلىرىدىن، باشلامچى تۈزگۈچىلەرنىڭ بىرى)، مىللەتلەر نەشرىياتى 2000 ـ يىلى نەشرى، بېيجىڭ (ئاپتور بۇ توپلامنىڭ خەنزۇچە نەشرى بولمىش «飞石»نىڭ تەرجىمىسىنى بېكىتىش خىزمىتىنىمۇ ئۆتىگەن).

ئابدۇقادىر جالالىدىننىڭ بىر قىسىم ئىجادىي ئەسەرلىرى ۋە تەرجىمە ئەسەرلىرى باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ ئۇيغۇر تىل ـ ئەدەبىيات دەرسلىكلىرىگە كىرگۈزۈلگەن، بىر قىسىم شېئىرلىرى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنغان، يەنە بىر قىسىم شېئىرلىرى ئۆزبېكىستان ۋە قازاقىستان مەتبۇئاتلىرىدا ئېلان قىلىنغان. ئۇ ئۇيغۇر تىلىدىكى تۈرلۈك ئاممىۋى تاراتقۇلارنىڭ مېھمىنى سۈپىتىدە كۆپلىگەن سۆھبەت ۋە بايانغا ئىشتىراك قىلغان. ئۇ بىر ئىجتىمائىي پائالىيەتچى سۈپىتىدە دىيارىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئەنجۇمەنلىرىدە، ئىلمىي ئەنجۇمەن.

مۇندەرىجە

ئەبجەش خاتىرىلەر 1
«يېڭى ئىدىيە» جۆيلۈمىسى 3
يېڭى ئىدىيە 6
دۆيۈزلۈك ئەخلاقىنىڭ كېلىپ چىقىشى 8
مەھەللىمىزنىڭ ئىتلىرى 15
سېرىق چۈمۈلە بىلەن قارا چۈمۈلە 30
ئەدەبىياتىمىزنىڭ روچۇنلىرى 35

مۇھاكىمە ۋە تەقرىزلەر 41
توقۇنۇشمۇ ياكى توقۇنۇشتۇرۇشمۇ؟ 43
مۇھەممەدجان راشىددىن شېئىرلىرىدىكى ئامبابلىق ۋە قاپىيە... 79
بۈگۈنكى دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا تەنقىد قاتماللىقى 92
ئاھانە بەلگىسىنىڭ كەينىدىكى خاۋسورن 110
ماياكوۋسكىي ۋە ئۇنىڭ «ئىشتانلىق بۇلۇت» داستانى 126
مۇھەممەد رېھىم توغرىسىدا 133
بىر ئاددىي ئىنساننىڭ قايغۇسى 138
مائارىپنىڭ مەقستى توغرىسىدا ئويلىغانلىرىم 145
ئۇيغۇر مەدەنىيەت ئەنئەنىسىدە بىلىم 163
يېپىق بىلىملىرىمىزنى قازايلى 189
مەھمۇد كاشغەرىي ۋە ئېنسىكلوپېدىيە 208
تىلەمچى ئايال، مودا قىز ۋە ئىستېمال 225
بىزگە قانداق ئانىلار كېرەك 230
قاراماي ۋە قارامايلىقلار 235
«شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى ۋە مەنىۋىيىتىمىز 247

.زىتىشنى قولغا كەلتۈرۈش لازىم ئىدى. ئۇ ھازىرغا قەدەر ئېلان قىلىنغان تۈرلۈك ئەسەرلىرى ئارقىلىق كىشىلىرىمىزدە كەلگۈسىدىكى تېخىمۇ پىشقان ئىلمىي ۋە بەدىئىي ئەسەرلىرىنى روياپقا چىقىرىش ئۈمىدىنى تۇغدۇردى.

نەشرىياتىمىز ئابدۇقادىر جالالىددىنىنىڭ ئەدەبىي ۋە ئىلمىي ئەمگەكلىرىنى يۈرۈشلۈك نەشر قىلىپ كەڭ ئوقۇرمەنلەرگە سۇنۇش بىلەن بىللە، ئۇنىڭ نۆۋەتتىكى ئىزدىنىشلىرىگە يېڭى نەتىجىلەرنى تىلەيدۇ.

ئەبجەش خاتىرىلەر

«مىراس» ژۇرنىلى ۋە فولكلور مەدەنىيىتى 259
ئەركەك سۇنى كۆپرەك ئىچەيلى 265
خۇراپاتقا بىر سوئال 272
كۆلۈپ يۈرۈپ، كۆلكىگە قېلىش تېخىمۇ كۆلكىلىك 281
قەشقەردىكى قىزىق پاراڭلار 286
ئۈششۈك تەگكەن باغ 293
ئۇ نېمە ئىزدەيدۇ؟ 299
تۇرسۇنبەگنىڭ كۆلكىسى 302
ئەدەبىيات ۋە ماكان خاتىرىسى 306
شائىر قەلبىدە نېفىت ۋە تۇپراق 309
تەبىئەت، جەمئىيەت، شېئىرىيەت 312
رەسىملەردىن ئېرىشكىنىم ئاز ئەمەس 321

سۆھبەتلەر 331
كىتاب ئوقۇش ۋىجدانە مەسئۇلىيەت 333
ھاياتلىق — ئەدىبىنىڭ ۋەتىنىدۇر 339
مەن، سەن، ئۇ 346
ئىنسانىي سۈپەت مەنزىلى 356
ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر بىلەن سۆھبەت 369

تەرجىمە ئەسەرلەر 381
ھېكايە يېزىش ھەققىدە 383
ئېلىتسىننىڭ نوبېل ئەدەبىيات مۇكاپاتىنى قوبۇل قىلىش مۇراسىمىدا
سۆزلىگەن نۇتقى 393
لاتىن ئامېرىكىسىنىڭ غېرىبلىقى 405
ھەققانىيەت ئۆلمەيدۇ 413

«يېڭى ئىدىيە» جۆيلۈمىسى

— ئافغانىستان يازغۇچىسى ئۇلفەت ئىزىدىن

داۋراڭچى بىر مىنۇتلۇق داۋراڭ ئۈچۈن 30 مىڭ يۈەننى نەق ئالدى - دە، داۋراڭ ئىشلەشكە كىرىشىپ كەتتى. ناخشا چولپىنى ئوبراز بەدىلى ئۈچۈن 10 مىڭ يۈەننى نەق ئالدى. ۋاقتى بىر مىنۇت ياكى ئۇنىڭدىن ئاز.

دەۋاگەر ئىلتىجا قىلىپ كەلدى، بوسۇغىلاردا جىنايەت شان - شەرەپكە، پۇرسەتكە، زىياپەتكە ئايلاندى. ھاجەتلەردىن بىنالار ئۈندى، داچىلار ئۈندى، ماشىنىلار ئۈندى...

يېڭى ئوقۇش پۈتكۈزگەن ئىستۇدېنت قىز ئانىسىنىڭ باشلىشىدا، خىزمەت ئىزدەپ ئىشخانىغا كىردى، تارتمىلار بايلىققا تولدى، ئىپپەت سودىسى باشلاندى. ئىشخانىلاردىكى توختام ئىشرەتخانىلاردا ئەمەلىيلەشتى.

ئاخۇنۇم نىكاھ ئوقۇدى، ئالدىغا 50 يۈەن قويۇلدى، ئاخۇنۇم چالۋاقىدى:

— نىكاھ ئوقۇپ ھارامنى ھالال قىلدىم. ھالاللىقنىڭ بەدىلى مۇشۇمۇ؟

پاھىشە زىنا خۇددى پۇلنى نەق ئالدى، ئاندىن نازلىنىشقا باشلىدى.

دوختۇر ئىنجىقلاپ تۇرغان بىمارنىڭ يانچۇقىدىكى پۇلنى ئاۋۋال سۇغۇرۇۋالدى، ئاندىن دىياگنوزىنى باشلىدى.

زوردۇن سابىر ئون بەش يىل يۈرەك قېنىنى سەرپ قىلىپ «ئانا يۇرت» تىرىلوگىيەسىنى يېزىپ چىقىپ، ھېچنېمىگە ئېرىشەلمەي ئارماندا ئۆلۈپ كەتتى. يازغۇچى بىلەن خوشى يوق مولازىملارمۇ كىتابخانىلاردا ئۇنىڭ كىتابىنى سېتىپ، تۇرمۇش راسخوتى تاپىدۇ.

— مەن نېمە قىلىشىم كېرەك؟

— سەن سۈكۈت قىل. دۇنيانىڭ يۈنىلىشىنى ئايالالار بەلگىلەۋاتىدۇ. ئۇلارنىڭ كۆپتىسى ۋە يوپكىسىدا ئەقىدىگە قىزىقمايدىغان ئادەملەرنىڭ بۇرنىغا چۈلۈك ئۆتكۈزىدىغان ئىدېئولوگىيە بار.

— ئۇنداقتا...

— جىم تۇر، تەپەككۇر قۇلاقلىرى پاك بولىدى. جىسمانىي سەزگۈلەر دىڭ بولىدى.

ئاھ، سىنا چۆلى، ئارىلىقىڭ قانچىلىك يىراق؟!

2009 ـ يىلى، مارت، ئۈرۈمچى

ئەدىبلەر نەشرىيات بوسۇغىسىدا دۈگدىيىپ يۈرۈشكەن يېزىق مەدىكارلىرى. ئۇلار ئۆز ئەمگىكىنىڭ باھاسىنى يېزىق سودىگەرلىرىدىن ئەيمىنىپ سورىشىدۇ.

ھەسەل ھەرىسى پۇل ئۈچۈن ھەسەل يىغمايدۇ، ئۇنىڭ ھەسەل يىغىشى بىر خىل مەۋجۇتلۇق قىممىتىگە ئىگە. لېكىن ھەسەلچىلەر ھەسەلنى پۇلغا ساتىدۇ. ھېچقانداق ئىدىيەگە قىزىقمايدىغان نەشرىيات سودىگەرلىرى ئەدىبنىڭ ئىنسانىيەت روھىغا ئەمەس، بەلكى ئەدىبنىڭ بازىرىغا قىزىقىدۇ.

— يېزىقچىلىق بىر پۇلسىرات كۆۋرۈكى، ئۇ قەيەرگە ئېلىپ بارىدۇ؟

— يىقىلىپ چۈشسەڭ جەھەننەمگە، يىقىلمىساڭ قىيامەتكە ئېلىپ بارىدۇ.

— قىيامەت دېگىنىڭ نېمىسى؟

— زەردابى قەلەم، گادايى ئەلەم دېگەن گەپ.

قاسساپ پۇل ئالماي تۇرۇپ گۆش بەرمەيدۇ، ئاشپەز پۇل ئالماي تۇرۇپ ئاش بەرمەيدۇ. شەھەرنىڭ قىستاڭ رەستىلىرىدە پۇل تۆلىمەي تۇرۇپ ھاجەتخانىغا كىرگىلى بولمايدۇ. ۋاھالەنكى، يازغۇچى جېنىنى خەجلەپ، نېسىگە يازىدۇ.

«قۇتادغۇبىلىك»تىن ئودغۇرمىشنى ئىزدەپ تېپىپ، ئۇنىڭدىن سورىدىم:

— ئىدىيەنى نېمىشقا پۇلغا ئېلىشمايدۇ؟

— چۈنكى، ئىدىيەنى يېگىلى بولمايدۇ.

— چۈشەنمىدىم.

— زاماندىشلىرىڭ قورساق كويىدا، ئۇلار ئىلىمداردىن ئىدىيە ئەمەس، نان تەلەپ قىلىدۇ.

— قورسىقى توقلارچۇ؟

— ئۇلار ئىشرەت كويىدا. ئۇلار يېڭى ئىدىيەگە ئەمەس، تازىلىق قەغىزىگە موھتاج.

بۇ يەردە ئانىلار يېڭى ئىنسانلارنى تۇغدى، لېكىن ئۇلارنىڭ مې-ڭىسىدە يېڭى ئىدىيە تۇغۇلمىدى.

بۇ يەردە ئاياللارمۇ تالاغا چىقىدىغان بولدى، لېكىن يېڭى ئىدى-يە مېڭىدىن چىقالمىدى.

بۇ يەردە ئۆرپ ـ ئادەتلەر تۈپەيلىدىن قىزلار ئاتا ـ ئانىسىنىڭ قېشىدا تۇرۇپ قېرى قىزغا ئايلانغاندىن كېيىن ياتلىق بولدى.

بۇ يەردە ئانىلارنىڭ سەگۈنچەكلىرىدە تەۋرىنىۋاتقىنى كونا ئۇ-قۇملار، ئېيتىلىۋاتقىنى كونا ئاھالار.

بۇ يەردە ئامانەتكە تايىنىپ ياشايدىغانلار مىليونىېر بولۇپ كەت-تى، ساۋاتسىزلار باشلىق بولدى.

بۇ يەردە ئاياللارنىڭ سۆلىتى ئەرلىرىدىن ئېشىپ كەتكەن بول-سىمۇ، مولىلار هاراقكەشلەر سورۇنىغا قاتنىشىدىغان بولسىمۇ، يەنىلا يېڭى ئىدىيە يوق.

باللار تۇغۇلۇپلا قېرىپ كېتىدۇ. ئۇلار كونا دەۋرنىڭ بۆشۈكىدە ئۇخلايدۇ. ئاڭلايدىغىنى بۇرۇنقى ئاهاڭ، ئۇلارغا قارايدىغىنى مومايلار. ئەگەر ياشلىرىمىز ساقىلىنى ئالماي قويسىلا، ئۇلارنى بوۋاي دېيىشكە بولىدۇ.

يېڭى دوپپا كىيىپ، يېڭى ئىدىيەلەرنى رەت قىلدۇق. يېڭى شە-هەرلەردە كونا هېكايىلەر.

قېرىلارنىڭ سورۇنىدا بۇرۇنقى ناخشىلارنى ئوقۇدۇق، بىز قې-رىلارنى دىسكو ئويناتماقچى بولدۇق.

مۇرادىم هاسىل بولمىدى. يېڭى ئىدىيەلەرنى باشقا يەردىن ئىز-دىسەم بولغۇدەك.

يېڭى ئىدىيە كوناپەرەسلەرنىڭ قېشىدا يوق.

80 ياشلىق بوۋاي يېڭىدىن ئۆيلەنسىمۇ، بەرىبىر بوۋاي، يېڭى كىيىم كىيسىمۇ بەرىبىر بوۋاي. ئۇ يېڭى ئۆيگە كۆچسىمۇ بەرىبىر كونا چابدۇقلىرى ئەگىشىپ كېلىدۇ.

ئۆيلەر يېڭى، ئىدىيەلەر كونا. ئۇلار يېڭى ئۆيدە تۇرسىمۇ يېڭى ئىدىيە ۋە يېڭى پىكىر پەيدا بولمايدۇ.

قوشۇمچە:

يېڭى ئىدىيە

ئۇلفەت (ئافغانىستان)

مەشرىقنىمۇ باردىم، مەغرىبنىمۇ باردىم، ھەممە يەرگە باردىم، ھەممە ئادەمدىن ئىزدىدىم.

ھەممە شەھەرنى كەزدىم، ئەمما ھېچكىمنىڭ ئۆيىدە ئۇنىڭ ئاد-رېسى يوق ئىكەن.

مەن ئىزدەيدىغان نەرسىلەر بۇ يەردە يوق ئىدى، ئەمما يۇقىرى مەنسەپكە يامىشىدىغان پەشتاقلارنى تاپقىلى بولىدۇ.

يېڭى ماشىنىغا ئېرىشمەكچى بولغانلار ئېرىشتى، بېيىماقچى بولغانلارنىڭ پۇلى بانكىنى تولدۇردى.

پەقەت مېنىڭ ئارزۇيۇملا ئەمەلگە ئاشمىدى. چۈنكى مەن موھ-تاج بولغان نەرسىلەر ناھايىتى قىس ئىدى، لېكىن مەن ئۇنىڭغا ئېرىشىشنى بەكمۇ خالايمەن.

شۇنداق، مەن يېڭى ئىدىيە ۋە يېڭى دۇنياغا موھتاج. بۇ يەردە يېڭى رادىيو، يېڭى كىنو، يېڭى سانائەت، يېڭى زىبۇ - زىننەتلەر بار. لېكىن يېڭى ئىدىيە يوق.

بۇ يەردە شائىرلار تالاي شېئىر يېزىشتى، لېكىن يېڭى ئىدىيە يوق.

باھارنىڭ ئېلىپ كەلگەنلىرى يەنىلا بىز تالاي قېتىم كۆرگەن ۋە پۇرىغان گۈللەر.

ئەسىرلەر ئۆتتى، «گۈل ۋە بۇلبۇل كۈيى» نى تەكرارلاپ كەل-دۇق، يېڭىلىق يوق.

بىز كونا نەرسىلەردىن يېڭى تېما ئىزدىدۇق، خۇددى مومايلارغا يېڭى چۈمبەل تارتقاندەك.

ئامالسىز ئىدى.

كىتاب كۆتۈرۈپ رەستىدە كېتىۋاتقانىدىم، رەستە بويىدىكى بىر تىلەمچى يېنىدىكى بىر تىلەمچىگە مېنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ بىرنېمىلەرنى دېدى. ئۇلار كىر چىرايلىرىنى پۈرۈشتۈرۈپ كۈلدى. مەن ئۇلارغا هومايدىم.

— كەچۈرۈڭ ئەپەندىم، باج ئالمىغاندىكىن كۈلۈۋەردۇق.

مەن نېمە دېيىشىمنى بىلەلمەي ئۇلارغا قاراپلا قالدىم.

— بىز ئەرزىمەس ئادەملەر، — دېدى ئۇلارنىڭ بىرى، — ئەرزىمەس ئادەملەرنىڭ ئالىيجانابلار ئۈستىدىن كۈلۈش هوقۇقى بولارا؟

— ئەمىسە نېمىگە كۈلدۈڭلار؟

— كىتابمۇ كۆپىيىپ كەتتى، بىزمۇ كۆپىيىپ كەتتۇق. سىز بۇنى كىتاب ئارقىلىق داۋالىيالامسىز؟

مەن يەنىلا نېمە دېيىشىمنى بىلەلمىدىم.

— كىتاب ئالغان پۇلغا بىزدەك تىلەمچىدىن نەچچىنى قۇتۇلدۇرغىلى بولار؟ — دېدى يەنە بىرى.

ئۇلار تىلەمچى بولغاچقا مۇتەپەككۇر بولغانمۇ ياكى مۇتەپەككۇر بولغاچقا تىلەمچى بولغانمۇ، بۇنى ئايرىيالمىدىم. دەماللىققا گاڭگىراپلا قالدىم. قانداقتۇر بىر كۈچ مېنى ئۇلارغا يېقىنلاشتۇردى.

— يۇرتىمىزدىن ئېقىپ چىقتۇق. تىلەمچىلىك قىلىپ تەقدىرنىڭ چاقچىقىغا چاقچاق قايتۇرۇۋاتىمىز، — دېدى بىر تىلەمچى.

— هار ئېلىۋاتقانسىلەر ھەقچان؟ — سورىدىم مەن.

— هار ئېلىپ قانداق قىلاتتۇق. هازىر كىم بىلەن كىمنىڭ ئىشى!

— ئادەمنى نومۇس ئۆلتۈرىدۇ دېگەن گەپ بار، — دېدىم مەن.

— نومۇس!؟ — دېدى بىراقلا ئىككى تىلەمچى، — بىز نومۇس دېگەن گەپنىڭ نېمىلىكىنى ئاللىبۇرۇن ئۇنتۇپ كەتتۇق. بىزنىڭ نومۇسىمىز يۇرتىمىزدىن ئايرىلغاندىلا ئۆلگەن.

دۆيۈزلۈك ئەخلاقىنىڭ كېلىپ چىقىشى

ئىنسانلارنىڭ پەرۋازى زېمىن، ھاۋا ۋە سۇلارنى بىر ـ بىرىگە تۇتاشتۇردى. ئۇلارنىڭ نەزىرىدە ئاسماننىڭ يىراق بۇرجىكىدىكى يۇلتۇزلار... سۇنئىي ھەمراھلار يۇلتۇزلارنىڭ سىرلىرىنى چارلاپ، يەر يۈزىنىڭ ئەلپازىنى نىشانلىدى.

ئەسۋابلار شۇ قەدەر نازۇك، يۈرەكنىڭ ئەنسىز سوقۇشلىرى، ئىچ ـ باغرىمىزدىكى ئايىنىشلار، قان تىپلىرىمىز، گېن تۈزۈلۈشىمىزنىڭ ھەممىسى ئاشكارا. ھەربىر بوسۇغا، ھەربىر دوقمۇش ئارخىپىمىزغا يېڭى بىر مەزمۇننى قوشىدۇ. بارغانسېرى كارتىلارغا ئايلاندىم، كارتىلار مېنى توشۇماقتا.

تېلېفون... تېلېفونلاردا پارغا ئايلاندىم، كىملەردۇر مېنى سۆزمەكتە، لېكىن مەشۇقۇمنىڭ كارى يوق.

يالغۇزلۇق، ھېچكىمگە چۈشەندۈرەلمىگەن گەپلەر بىلەن تو ـ شۇپ كەتكەن سوغۇق يالغۇزلۇق بازارغا ئۆتمىگەنلىكى ئۈچۈن ئۆزۈمگە قېپقالدى.

مەنپەئەت مۇرەسسەلىرى ئىنسانلارنىڭ ۋۇجۇدىنى بىر ـ بىرىگە يېقىنلاشتۇردى. يەتتە ئىقلىمدىن كەلگەن بىر توپ ئادەم بىر شى ـ رەنى چۆرىدەپ ئولتۇرۇپ قەھۋە ئىچىشتى، ئاندىن پاي چېكى، مۇ ـ ھىت كىرىزىسى، تېررورىزم ھەققىدە گەپ قىلىشتى.

دەل شۇ ۋاقىتتا، ئوقۇش يېشىدىكى گېزىتچى بالىلار تېررو ـ رىزمنى باش ماقالە قىلغان گېزىتنى توۋلاپ سېتىشىۋاتاتتى. دەل شۇ كۈنى بىر مايلامچى بالا قۇياشنى دوقمۇشتا كۈتۈۋېلىپ، يەنە شۇ دوقمۇشتا ئۇزىتىپ قويدى. ئۇنىڭ كۆرۈپ يېتەلىگىنى ئا ـ ياغلاردىن ئىبارەت. ئۇ، چەملەرنىڭ ئاستىدىكى يوللارنى كۆرۈشكە

تاما ئوت ياقتى كۆڭۈل كۆزىگە.
سالام سالامغا ئوخشىماي قالدى.
ئۆزگىرىپ تۇردى يارنىڭ قارارى،
جانان جانانغا ئوخشىماي قالدى.
مېھرابتىن چايان چىققىنى قىزىق،
پالان پالانغا ئوخشىماي قالدى.
دەلدۈش تۇرۇپمۇ بېرەر پەتىۋا،
ساراڭ ساراڭغا ئوخشىماي قالدى.
ئېشەكنى يەپمۇ بېشەكنى يەيدۇ،
بالاڭ بالاڭغا ئوخشىماي قالدى.

ئۆيگە يېتىپ باردىم، كېچە، ھەممە ياق جىمجىت، ئۆزۈمنى تىڭشاپ ئولتۇرىمەن. ئېسىمگە بىر جۈملە سۆز كېلىۋىدى، شۇ پېتى خاتىرىلەپ قويدۇم:

نومۇسنى بىلمەسلىك قورقۇنچلۇق، لېكىن نومۇسنى بىلگەن تۇرۇقلۇق، نومۇس قىلىشقا جۈرئەت قىلالماسلىق تېخىمۇ قورقۇنچلۇق.

بۇ، تىلەمچىلەرنىڭ سۆزىدىن كېيىن مېڭىمىدە پەيدا بولغان ئويلىنىپ تاپقان بىر ئەكىن بولدى. ئويلاپ باقسام، كوچىدا ئولتۇرۇپ تىلەمچىلىك قىلىش بىلەن ئىشخانىدا ئولتۇرۇپ تىلەمچىلىك قىلىشنىڭ يىلتىزى بىر ئىكەن. قارىغاندا، نومۇسنى قايرىپ قويۇش ئەخلاقى راۋۇرۇس مودا بولۇپ قاپتۇ.

قىزىم بۇلبۇلنازنىڭ بىر سوئالى ئېسىمدىن كەچتى. ئۇ تۇرغان توختەموفنىڭ «نوزۇگۇم» ناملىق تارىخىي رومانىنى ئوقۇۋېتىپ شۇنداق سورىغانىدى:

— نوزۇگۇمنى چىڭ لەشكەرلىرى تۇتۇۋېلىپ ھېيتگاھ ئالدىدىن ئېلىپ ماڭسا، كىشەنلەنگەن نوزۇگۇمنى كۆرگەن ئونمىڭلىغان ئامما قاراپ تۇرىدىكەن، ئۇنى قۇتۇلدۇرۇش پەقەت ئۇنىڭ ئاشىقى

ئەندىكىپ كەتتىم. نومۇسنىڭ ئۆلگەنلىكى توغرىسىدىكى خىتابنامىنى تار رەستىدىكى مۇنۇ تىلەمچىلەردىن ئاڭلاپ قېلىشنى خىيالىمغا كەلتۈرمەپتىكەنمەن.

بۇ مەن ئاڭلىغان ئاچچىق، ئەمما دىلكەش بىر پاراڭ بولدى. ھەشەمەتلىك داستىخانلار سىپايە گەپلەر، ئەدەپ، تەكەللۇپ، تەۋازۇ بىلەن توشۇپ كېتىپ، نەق گەپلەرنى تاپقىلى بولماس بولۇپ كەتتى. شېرىن تائام، شېرىن كالاملاردا نە كۆڭۈلنىڭ رىزاسى، نە قىسمەتنىڭ داۋاسى، نە ئازادلىك ھاۋاسى!!!

كىرىزىسلىك خىياللارغا پېتىپ يۈرگىنىمگە ئۇزاق بولۇپ كەتكەنىدى. سائەت ـ سائەت ئولتۇرۇشلاردا قەلب دېگەن نېمە يوق، پەقەتلا تەخسىدە ئىسكىلىتى كۆرۈنۈپ قالغان بېلىق. تەبەسسۇملاردا مېھىر يوق، پەقەتلا ئۇ بىر ئادەت. سەمىمىي قەلب ئىزدىگەنلەر كور، ئۇلار سېنىڭ سەمىمىي قەلبىڭنى دەسسەپ ئۆتۈپ ھارامدىن لوقما ئىزدىشىدۇ. كۆز يېشىغا باي ئاياللار ھەرگىزمۇ ئالدىدىكى دەرەخنىڭ سايىسىنى كۆزلىمەيدۇ، ئۇلارنىڭ بىقارار كۆزلىرى يىراق ـ يىراقلارغا تەلمۈرۈپ جۇلاسىدىن كېتىدۇ. سۆلەتلىك يىگىتلەرنىڭ لەۋزىدە سالماق يوق، باتۇرلارنىڭ ئەرۋاھى يىراقلارغا كۆچمەكتە.

ئېرىشىش قىيىن، ئېرىشىلگەننىڭ قىممىتى يوق. زامان مۆئەككەللىرى چېكىتى يوق تارازىلارنى كۆتۈرۈپ بازار ئارىلاپ يۈرۈشىدۇ. جانانلارنىڭ بۈگۈنكى كۈلكىسى سېنىڭ ئەتىكى ئوغاڭ، مۇھەببەت خەتەرلىك ئويۇن... شائىرلىقىمغا سوئال قويۇۋىدىم، ئۇ، سۆزلەرنى سەپكە تىزدى:

شۇنچە ئاختۇرسام تۇزۇك قاپاق يوق،
باراڭ باراڭغا ئوخشىماي قالدى.
ھېچكىم لەۋزىدە ئەھدە ۋاپا يوق،
پاراڭ پاراڭغا ئوخشىماي قالدى.

نانىنى ئېلىشقا ئۇرۇنسا، سۇ پۈركۈلۈپ، مايمۇنلارنىڭ ھەممىسى تەڭلا ھۆل بولۇپ كېتىدىكەن. بۇنى ئەقىلىلىك ئالىملار ئەنە شۇنداق لايىھەلىگەنىكەن. دەسلەپتە بىر مايمۇن بانانىنى ئېلىپ يېيىشكە ئۇرۇنۇپتىكەن، نەتىجىدە بەش مايمۇننىڭ ھەممىسى بىردەك ھۆل بولۇپ كېتىپتۇ. مايمۇنلار نۆۋەت بىلەن ئاشۇنداق ئۇرۇنۇشتا بولۇپ، ئوخشاش ئاقىۋەتنى كۆرۈپتۇ. ئاخىرىدا مايمۇنلار ھۆل بولۇپ كېتىشتىن قورقۇپ بانانىنى ئېلىپ يېيىشكە ئۇرۇنمايدىغان بوپتۇ.

كېيىن، تەجرىبە خادىملىرى بىر مايمۇننى قەپەستىن چىقىرىۋېتىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا يېڭى بىر مايمۇننى سولاپتۇ. يېڭى مايمۇن بانانلارنى كۆرگەن ھامان ئېتىلىپتۇ. نەتىجىدە، قالغان تۆت مايمۇندىن راسا دۇمبا يەپتۇ. چۈنكى ئۇ تۆت مايمۇن ئۇ بىزنى ھۆل قىلىۋېتىدۇ، دەپ ئەنسىرەيدىكەن. يېڭى مايمۇن ئاخىر ئارزۇسىدىن ۋاز كېچىپتۇ.

تەجرىبە خادىملىرى ئەسلىدىكى تۆت مايمۇننىڭ بىرىنى چىقىرىۋېتىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئىككىنچى بىر يېڭى مايمۇننى كىرگۈزۈپتۇ. بۇ مايمۇنمۇ بانانىنى كۆرۈپ، ئېلىپ يېمەكچى بوپتۇ. ئەلۋەتتە، ئۇنىڭ تەقدىرىمۇ بىرىنچى يېڭى مايمۇنغا ئوخشاش دۇمبا يېيىش بوپتۇ. قىزىق يېرى شۇكى، بىرىنچى يېڭى مايمۇن كېيىنكىلەردىن ھەممىدىن بەكرەك كۈچەپ ئۇرۇپتۇ. ئىككىنچى يېڭى مايمۇن قانچە قېتىم ئۇرۇنسا، ھەمراھلىرى تەرىپىدىن شۇنچە قېتىم تاياق يەپ، ئاخىر بولدى قىپتۇ.

مايمۇنلار ئەنە شۇنداق تەرتىپتە ئالمىشىپتۇ، ئاخىر ھېچكىم بانانغا چېقىلالمايدىغان بوپتۇ. ئۇلار بۇنداق بولۇشنىڭ سەۋەبىنى زادىلا چۈشەنمەيدىكەن، پەقەت بانان يېيىشكە ئۇرۇنسا، باشقا مايمۇنلاردىن دۇمبا يەيدىغانلىقىنىلا ئۇقىدىكەن.

يۇقىرىقى تەجرىبە بايانىنى قىزىمغا ئوقۇپ بەرگەنىدىم، ئۇ:

— مايمۇنلارمۇ قىزىق ئىكەن، ھۆل بولۇپ كەتكەنگە نېمە بولاتتى؟ — دەپ ئىنكاس قايتۇردى.

باقىنىڭلا ئىشى بولۇپ قاپتىكەن. بۇنداق ئەھۋال ئەسەرلەر سەپىنى ئاقسۇدىن ئۆتۈپ، ئىلىغا بارغۇچە داۋاملىشىدىكەن. پەقەت ئۇلارغا ئىچى ئاغرىغان نەچچە ئون دەرۋىشلەرلا ئەگىشىپ ماڭىدىكەن. بىچارە نوزۇگۇمغا ياردەم قىلىدىغان تۆزۈك ئادەم چىقمايدىكەن. دادا، زادى تارىخنىڭ ئۆزى شۇنداقمۇ ياكى يازغۇچى شۇنداق يازغانمۇ؟

سوئال ساددا، لېكىن تەبىئىي ئىدى. بۇ تەبىئىيلىكتە تەپەككۇرنى ھالسىرىتىدىغان دەرىجىدە چوڭقۇرلۇق باردەك قىلاتتى. بۇ سوئالنى بىر باكىرە قىزنىڭ ۋۇجۇدىدىكى ساپ ئىنسانىي تەبىئەتنىڭ دۇردانىسى دېيىشكە بولاتتى. ئىنسانىيلىق بىلىمدىن ئەلا، دېگەن گەپ شۇنىڭدىن بولسا كېرەك.

قىزىمنىڭ سوئالى نوزۇگۇمنىڭ بىر قوشىقىنى ئېسىمگە سالدى:

ئېگىز تاغدىن سۇ چۈشتى،
سۇزۇپ ئىچەر يەر بارمۇ؟
نوزۇك باشقا مۇڭ چۈشتى،
ئېلىپ كېتەر ئەر بارمۇ؟

نوزۇگۇمنىڭ سوئالى بىلەن قىزىمنىڭ سوئالى تېگى ــ تەكتىدىن ئېيتقاندا بىر سوئال ئالدى. بۇ ھەرگىزمۇ بىر قەلەمكەش ئۆز ئالدىغا يالغۇز جاۋاب بېرەلەيدىغان سوئال ئەمەس ئىدى. نەق شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە، بىرنېمىلەرنى دەپ قىزىمنى رازى قىلدىم. بىراق، شۇنىڭدىن كېيىن مەن شۇ سوئالغا ئەسىر بولغىنىمچە ئىمزىچىل خىيال قىلدىم. ئۇشتۇمتۇت شۇ سوئالغا مۇناسىۋەتلىك قىزىقارلىق بىر تەجرىبىنى بىر ماتېرىيالدىن ئۇچرىتىپ قالدىم. بىر ئادەمنىڭ ئەقلى چەكلىك، كۆپچىلىكنىڭ ئارىسىدا ئاقىللار بار. كۆرگىنىمنى ئوتتۇرىغا تاشلاپ بېقىشنى لايىق تاپتىم.

تەجرىبە خادىملىرى بەش مايمۇننى قەپەسكە سولاپ، بىر ساپاق بانانىنى قەپەسنىڭ ئۈستۈنكى شادىسىغا ئېسىپتۇ. ناۋادا مايمۇن با-

مەھەللىمىزنىڭ ئىتلىرى

ئىت كۈچۈكلەر گىرە ـ گىرە،
يۈرىدۇ بىرەر ـ بىرە.
قوي تۇغىدۇ بىر ـ بىرە،
يۈرىدۇ گىرە ـ گىرە.

—— ئۇيغۇر خەلق تەمسىلى

كىمدۇر بىرى: «نادانلىق تەرەققىيات بىلەن ماس قەدەمدە يېتىلىپ بارىدۇ» دېگەنىكەن. دەسلەپتە بۇ نېمە دېگىنىدۇ، دەپ ھەيران قالغانىدىم. بەزى ئىشلار ئادەمنى ئۇزاققىچە ھەيران قالدۇرۇپ، ھەيرانلىقتا كۆندۈرۈپ قويىدۇ، شۇ چاغدا سەن ھەيران قېلىشنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى ئۇنتۇپ كېتىسەن. بېشىدىن جىق ئىش ئۆتكەن، ھەييار بىر قوشنىمىز بولىدىغان، ئۇ كىشى ئۇشتۇمتۇتلا ئاخىرەتكە كېتىپ قالدى. ھەممىمىز: «ئۇ تېخى ئاخشام ساپساقلا ئىدىغۇ» دەپ قېلىشتۇق. رەھمەتلىك كۆرگەنلىكى كىشىگە چاقچاق قىلاتتى، ھەتتا ئويناپ يۈرگەن كەپسىز باللارمۇ ئۇنىڭ چاقچىقىدىن خالىي ئەمەس ئىدى. بىز ئۇنى دوختۇرخانىغا يوقلاپ بارغاندىمۇ بىزگە چاقچاق قىلدى. ئۇنىڭ دوختۇرخانىغا ساق بېرىپ، مۇردىغا ئايلانغان ھالدا ئۆيىگە قايتىپ كېلىشى داۋالاش ئۈسكۈنىلىرىنىڭ ئىلغارلىقى بىلەن كۆرەڭلەيدىغان زامانىمىز دوختۇرخانىلىرىغا نىسبەتەن بىر قارا يۇمۇر ئىدى. ئۇ ئۆز ھاياتىدا تالاي ئالدانغان بولسا كېرەك، ئىدارىدىكى سۇ مېيى ياكى تۇخۇم تارقىتىش ھەققىدىكى گەپلەرگە ئېرەن قىلىپ كەتمەيتتى. كىشىلەر بۇنىڭ سەۋەبىنى سوراپ تۇرۇۋاتقاندا بولسا، ئۇ تۆت ئەتراپقا ئىتتىك قاراپ

— هۆل بولۇپ كېتىشىنىڭ ھېچقىسى يوقلۇقىنى پەقەت تەج-
رىبە خادىملىرىلا بىلىدۇ. مايمۇنلار ئۇنى بىلسە، دۇمبانىڭ ئورنىغا
بانان يېگەن بولاتتى، — دېدىم مەن جاۋابەن.

مايمۇنلارنىڭ يېڭى ئەخلاقىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەممىمىزگە
چۈشىنىشلىك بولدى. بىراق، تەجرىبە خادىملىرىنىڭ ئەخلاقىنى
چۈشىنىش ئۇنچە ئاسان ئەمەس ئىدى. بۇ يەردە ئىككى خىل ئەخلاق
بىردەك قىلاتتى، لېكىن بىر ئەخلاق يەنە بىر ئەخلاقنىڭ مېۋىسى
ئىدى.

شېكىسپىر دادىللىق بىلەن «ئەمەلىي كۈچ ئەخلاقتۇر» دېگەنىد-
كەن. ئۇ بۇ خىل ئەخلاقنىڭ مەنبەسىنى دېمەپتۇ. چۈنكى، دادىللىق
ۋە ئەمەلىي كۈچنىڭ روھىي ۋە ئەقلىي مەنبەسىنى بولىدۇ.

كىشىلەر ھەقىقەتنى ئۆزلىرىنىڭ نەپس - خاھىشلىرىغا بوي-
سۇندۇرۇش يولىدا بىخۇدلارچە ئىلگىرىلەۋەردى. شېكىسپىر ئېيت-
قان ئەمەلىي كۈچ ئېھتىياجلارغا ھاكىم بولۇشنى ئىستىگەنلەرنىڭ
قولىغا ئۆتكەندە، ئەخلاق خاراب بولدى.

2008 - يىلى ئاۋغۇست، ئۈرۈمچى

نەرسىنى بىلىپ تۇرۇپ، ئىزچىل ھەيران قېلىش بىلىش ساھەسىدىكى بىر خىل ئىنقىلاب.

قىزىقچى قوشنىمىز ھايات ۋاقتىدا ماڭا تولىمۇ ئاددىي بولۇپ تۇيۇلاتتى. ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن، قانداقتۇر بىر مۇھىم نەرسە مەڭگۈ يوقىلىپ كەتكەندەك خورسىنىش پەيدا قىلدى. ئۇنىڭ بىر قۇردىشىنىڭ دېيىشىچە: «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دەۋرىدە ھەپسىگە كىرىپ، ئون نەچچە يىل يېتىپ چىقىپتۇ، بۇنىڭغا ئۇنىڭ دوستلىرى ھەم كەسىپداشلىرى سەۋەبچى بولغانىكەن. «ياخشى ئۆلۈمدىن يامان تىرىكلىك ئەۋزەل» دېگۈچىلەرنىڭ قولىدىن نېمە ئىشلار كەلمەيدۇ!؟ ئۇنداقلار كۈندە مىڭ قېتىم ئۆلىدۇ، شۇنداقتىمۇ سايىدەك قىمىرلاپ يۈرگەن مۇردىسىنى ھايات دەپ يۈرۈۋېرىدۇ. ئاھ، ھاياتتەك ئۆلۈم، ئۆلۈمدەك ھايات! پاسىلىڭدا ياتقان سان ـ ساناقسىز تاپتىن كېلىۋاتقان بەتبۇي پۇراقلار مېنى تۇنجۇقتۇرۇپ قويياي دېدى!

«نادانلىق تەرەققىيات بىلەن ماس قەدەمدە يېتىلىپ بارىدۇ» — بۇ سۆز مۇشۇ كۈنلەردە مەن ئۈچۈن تولىمۇ جەلپكار تۇيۇلىدۇ. تەربىيە كۆرمىگەن، ساددا كىشىلەرنى «نادان» دەپلا قۇتۇلماق ناھايىتى ئوڭاي، مەسىلەن، ئۆزلىرىنى ئەلەمدار ۋە قەلەمدار ھېسابلايدىغان ئادەملەرنىڭ نادانلىقىدىكى ۋەھشىيلىكنى قىياس قىلماقنىڭ مۈشكۈللۈكى ۋەھشىيلىكنى قىياس قىلماقنىڭ مۈشكۈللۈكى. يىراق سەھرادىكى توپا چىراي ئادەملەر مەدەنىيەتلىك شەھەرلىكلەرنىڭ تەبئىتىدىكى ئەخمىقانىلىك، ساقال ـ بۇرۇتلىرى پاكىز قىرىلغان گۈلگۈن چىرايىدىكى مەينەتلىكلەرنى كۆرگەنلىرىدە ئىچىدە كۈلىدۇ. پاكىز چىرايىغا تېپىپ چىققان رەزىللىكمۇ پارقىراق بولىدۇ. ئەمما بۇنداق يۈزلەر ھاياتىي كۈچ تۈپەيلىدىن ئەمەس، بەلكى قورقۇنچ، ۋەھىمە تۈپەيلىدىنلا سالپىيىپ تەرلەيدۇ.

نومۇس قىلىشنى بىلمىگەنلەردە باتۇرلۇق بولمايدۇ. قورقۇنچاقلار نومۇستىن تەرلەشنى بىلمەيدۇ. ئۇلار دەل قورقۇنچاقلىقى

قويۇپ شۇنداق دەيتتى: «خاماندىكى چۈشنى تاغارغا ئۇسسۇۋېتىپ، ئۇنى مېنىڭ ئەمەس دەپ ئويلايمەن. ئالدىمدىكى بىر قاچا ئاش مەن ئۇچۇن تارتىلغاندا، مېنىڭ ئىكەنلىكىگە ئىشەنمەيمەن، ھەتتا ئاغ-زىمدىكى ئاشنىڭمۇ ئۆزۈمنىڭ ئىكەنلىكىگە گۇمان قىلىمەن، تاكى ئاشۇ بىر قوشۇق ئاش كانىيىمدىن ئۆتۈپ بولغاندا، «شۈكۈر، بۇ ئاش راستتىنلا مېنىڭ ئىكەن، دەيمەن». كىشىلەر بۇ گەپنى ئاڭلاپ كۈلۈشەتتى. تولا ئادەم ھاياتتىكى چاقچاقلارنى كۈلۈپلا ئۆتكۈزۈۋې-تىدۇ ـ دە، ئۇ ھەقتە ئويلانماي قويىدۇ. بەزى قاقباشلار ھەممىنى ئىچىدە ئويلاپ، ئىچىدە ھۆكۈم قىلىدۇ. نۇرغۇن ئېسىل سۇپەت كىشى جىمجىت ئويلاپ، جىمجىت ياشاشنى تۇرمۇش دەستۇرىنىڭ ئەڭ ئايانچلىق سەھىپىسىگە يوغان قىلىپ يېزىۋېلىپ، ئاخىرەتكە قايتقاندىمۇ جىمجىت قايتىشىدۇ. تىرىكلەر بۇنىڭدىن تاسادىپىلىق ھېس قىلىشىدۇ ھەم: «ئۇ تېخى بىر ئوبدان تۇراتتىغۇ!» دېيىشىدۇ. ئۇلار ھەممە نەرسىنى بىلىپ، قەلب دۇنياسى تىلسىماتقا ئايلان-غاندا، تاۋۇتقا مىنگىشىدۇ. تاۋۇتنى كۆتۈرگەن ياشلار ئۇنىڭ ئېغىر-لىقىنى كۆرۈپ: «بۇ زادى مۇردىنىڭ ئېغىرلىقىمۇ ياكى سىرنىڭ ئېغىرلىقىمۇ» دەپ قېلىشىدۇ. بىز ئەمدى ھېلىقى قىزىقچى قوش-نىمىزنىڭ گېپىگە كېلەيلى. ئۇ مېنىڭ ئالدىراش كېتىۋاتقىنىمنى كۆرگىنىدە: «ھەممە ئىشقا ئۆزۈڭنى ئۇرۇۋەرمە، بەزى ئىشلارغا پە-قەت ھەيرانلا قال!» دەپ قوياتتى. مەن: «ئۇ ئادەم ھەمىشە ھەيرانلا قالامدىغاندۇ، بۇ مۇمكىنمۇ» دەپ ھەيران قالاتتىم. ئۇ ھەممە ئىشقا ھەيران ئىدى، مەن بولسام ئۇ ئادەمگە ھەيران ئىدىم. كېيىن بىل-سەم، نادانكەنمەن. ھەيران قېلىش ئۈچۈن ھەيران قالماسلىق كې-رەك ئىكەن، بىر مەزگىل ھەيران قالمىغاندىن كېيىن، ئاندىن ھەيران قالغىلى بولىدىكەن. ھەيران قېلىش ئۈچۈن ئاز ـ تولا بىرنەرسە بىلىش كېرەك ئىكەن، يەنى ئۆزىنى ھەم ئۆزگىنى ئاز-تولا چۈشەنگەن بولۇش كېرەك ئىكەن.

ھەيران قېلىش ئۈچۈن كۆپ نەرسىنى بىلىش كېرەك. كۆپ

يەندىلىرى بولمىش ئايبېك ۋە غاپۇر غولاملار ئۆزبېك پىروزىسىنىڭ ئۇستازى ئابدۇللا قادىرىي ئۇستىدىن ئاساسسىز ھالدا «مەسىلە» تاپشۇرغان ۋە ئۇنىڭ پاجىئەلىك ئۆلۈمىنىڭ تىرىك گۇۋاھچىلىرىغا ئايلانغان. بىزدە بۇنداق ئۆلىمايى ئەكابىرلار ئاز ئەمەس. بىزدە جاھان غوۋغالىرىدىن خالىي ھالدا، قاپىيە گۈزەللىكى ئىچىگە غەرق بولۇپ كەتكەن نەزمىكەشلەرمۇ ئاز ئەمەس. بىزدە ئەدىبلىك شۆھرىتى ئۈچۈن باشقىلار ئۈستىدىن ئىغۋا تارقىتىشنى سەۋدايى كەسىپ قىلىۋالغان بەچچىلەرمۇ دۇنياغا كەلدى. تېخى ئۇلارنىڭ «كۇش - كۇش»لەپ قويسا، رەقىبلىرىنى ئېرىنچەكلەرچە قاۋاپ بېرىدىغان ئەرزان باھالىق كۈچۈكلىرىمۇ بار. بىزدە ئالدىراش تۇلۇق سۆرەۋاتقان ئايغىرنىڭ جەڭگىۋار يەرلىرىگە قونۇپ، ئاۋارىچىلىك تۇغدۇرغانلىقى ئۈچۈن پىرى مۇشرىكلىرىنىڭ چىرايىغا دوكلات نەزىرىدە قاراپ ھىجىيىدىغان چىۋىن، كۇمۇتىلار ئاز ئەمەس.

شۇنداق، قوڭى شامالدا قالسىمۇ، تۇمشۇقىنى يوشۇرغىنى بىلەن پەخىرلىنىپ يۈرىدىغان تۆگىقۇشى ناھايىتى كۆپ. ئىككى يازغۇچىنى مۇھەررىر قىلىپ بىر تەھرىراتقا ئەكىرىپ قويسا، بىر - بىرى بىلەن «سىنىپىي دۈشمەن» ئوينايدىغان زىيالىيچاقلار ناھايىتى كۆپ. بۇلارنىڭ قايسىبىرىنى سۆزلەپ بولغىلى بولسۇن!

خوش، يۇقىرىقىلارنىڭ ھەممىسى ئاقىللارنىڭ روھىدىكى بىداۋا كېسەللەر. تارىخ دەل مۇشۇنداق كېسەللىك تۈپەيلى ئىلىم ۋە تەرەققىيات كىرىزىسىغا ھامىلىدار بولدى.

ئۆزىنىڭ ياشاش ۋە پىكىر قىلىش جەھەتتىكى تەبىئىي ھوقۇقىنى يۈرگۈزەلىگەن خەلقىئالەم ئەخلاقىنىڭ بارلىق ماددىسىنى تەلتۆكۈس ئىجرا قىلىشقا ھۆددىگەر بولالايدۇ. ئۇنىڭسىز ھەرقانداق خەلق ئاۋۋال ئۆز - ئۆزىگە دۈشمەن بولىدۇ، ئاندىن ھۆكۈمدارنىڭ ئەۋرەت لاتىسىغا ئايلىنىدۇ.

تارىخ، جەمئىيەت، ھوقۇق ئۈستىدىكى ئويلىنىشلىرىنى ئەدىبلەرگە يۈكلەپ قويغان خەلق تولىمۇ تەلەيسىز بولىدۇ. رۇسىيە

تۆپەيلى باشقىلارغا زىيانكەشلىك قىلىدۇ. قەدىمكى زامانلاردا كىشىلەرسادىدا ھەم باتۇر ئىدى. ئۇلارنىڭ ياۋۇزلۇقىمۇ سىدام ھەم ھەشەمەتسىز بولۇپ، كىشىلەرنىڭ نەزىرىنى ئاياغ ئاستى قىلىدىغان غەلىتە نىقابلىرىمۇ يوق ئىدى. ئۇلار زوراۋان بولغان بولسا، تارىخ سەھنىسىگە زوراۋان پېتى چىقىۋېرەتتى. بىراق ھازىر ئۇنداق ئەمەس، كىشىلەردە پاراسەت بىلەن بىلىم كۆپەيدى. زامانىۋى كىشىلەر ئۆزلىرىدىكى ۋەھشىيلىك ھەم ئاجىزلىقنى پەردازلايدىغان لوگىكىلىق سىستېمىلارنى تەسىرلىك ھالدا بايان قىلالايدۇ. بۇرۇنقىلار باتۇرلۇق ھەققىدە قوشاق توقۇغان بولسا، ھازىرقى كىشىلەر كاززاپلىقنىڭ توم - توم رىسالىلىرىنى كەشىپ قىلىپ، يوسۇنىمىزنىڭ زىبۇ - زىنىنەتلىرىگە ئايلاندۇرالايدۇ. ئىنسانشۇناسلارنىڭ قەيت قىلىشىچە، ھايۋانلار ياۋۇز بولسىمۇ، بىر - بىرىگە كوللېكتىپ قەتلىئام يۈرگۈزمەيدىكەن، بىر - بىرى ئۈستىدىن چېقىم ۋە تۆھمەت قىلىشمايدىكەن. لېكىن ئادەملەر دىيانەت ھەققىدىكى قامۇسلارنى ئىبادەتخانا سۇپىلىرىدا كۆتۈرۈپ يۈرسىمۇ، بىر - بىرىنى توپلىشىپ قىرىدىكەن ۋە ھورى كۆتۈرۈلۈپ تۇرغان ئىسسىق قانلارغا پەي قەلەم، موي قەلەم، قومۇش قەلەم، پولات قەلەم، ئېلېكترون قەلەملىرىنى چىلاپ تۇرۇپ، سەتەڭلەرگە ئوخشاش ناز - كەرەشمىگە باي قىسسىلەرنى يېزىپ چىقىشىدىكەن. نادانلىقتىكى ياۋۇزلۇق ئىستىخىيەلىك بولىدۇ، ئاقىللىقتىكى ياۋۇزلۇق پىلانلىق ھەم سىستېمىلىق بولىدۇ. قەدىمكى رىمنىڭ داڭلىق مۇتەپەككۇرى سېنىكا قالتىس ناتىق سۈپىتىدە ھۆرمەت قازانغان، لېكىن ساختا ۋەت بىلەن قانائەتنى تەرغىب قىلغان بۇ پەيلاسوپ، ئەينى ۋاقىتتىكى پادىشاھنىڭ يېنىدىكى ئەتىۋارلىق ئەرباب سۈپىتىدە ئاساسلىق پىتنىخور بولۇپ، ھەر خىل ناباب يول بىلەن بايلىق توپلىغان. خىرىستىيان ئىلاھىيەتچىلىكىنىڭ كاتتا ۋەكىلى ئاۋگۇستىن رىم پادىشاھىغا خۇشامەت قىلىپ، ئۆزىنىڭ مىللىي قېرىنداشلىرىنى يامان كۆرسەتكەن. 20 - ئەسىردىكى ئۆزبېك ئەدەبىياتىنىڭ يىرىك نامايەندىلىرى

كۆل ئىجتىمائىي ناقىسلىقنىڭ شىپالىق دورىسى ئەمەس. مەسىلە، ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى قانداق چۈشىنىپ، قانداق باھالاشتا. ئۇلارنىڭ ئۇرغۇپ تۇرغان ئىلھامى كۆپ ھالدا ئىنسانىي مەھكۇملۇقنىڭ دۈشمىنى بولۇپ كەلگەن. چۈنكى ئىلھام ئىنسان ۋۇجۇدىغا قاچىلانغان ئىلاھىي باتارېيە. ئۇنىڭ جارى بولۇشى شائىر قەلىمىدە مۇناسىپ ئىسيانكارلىقنى پەيدا قىلىدۇ. ھېچبولمىغاندا، ئۇنىڭ ئۆزگىچە ئىپادە ئۇسلۇبى ئىدىيە ھەم تىپ مۇستەقىللىقىغىچە ئېلان قىلىدىغان توسۇن جەڭ مارشى بولالايدۇ. ئەمما شۇنداق شائىرلارمۇ باركى (بۇنداقلار مۇتلەق كۆپ سانىنى تەشكىل قىلىدۇ)، دەل مۇشۇلار ھەققىدە نىچشې ئېيتىدۇكى: «شائىرلارنىڭ مەدھىيىسى ئۇلارنىڭ قارشىلىقىدىنمۇ خەتەرلىك. خۇددى ھومېر ئېيتقاندەك، مەدداھلار يالغاننى كۆپ قوشىدۇ». بۇ يەردىكى مەسىلە، قانداق ئەھۋال ئاستىدا كىم ئۈچۈن ۋە نېمە ئۈچۈن «يالغان» چىلىق قىلىشتىن ئىبارەت. شائىردىكى چىنلىقنىڭ يېتەكچى ئەقىدىسى توغرا بولسىلا، ئىنسانىيەت چىنلىقى شائىرلارغا يول قويىدۇ.

ئەھۋال ئەنە شۇنداق. ئۇنداقتا، خەلق ئۆزلىرىنىڭ بىلىملىك ئادەملىرىنىڭ كۆپلۈكى بىلەن ئۇمىدلىنىش ۋە پەخىرلىنىشكە ھەقلىقمۇ؟ ئەگەر «زىيالىي» دېگەن سۆز ھەممىنى بىلىپ تۇرۇپ سۈكۈت قىلىدىغان سەگەك تاماشىچىلاردىن دېرەك بەرسە، خەلق ئۇلار ئۈچۈن تەجرىبە ماتېرىياللىرىغا ئايلىنىپ قالىدۇ، ئۇلار بۇ ماتېرىيال ئارقىلىق ئەدەبىيات ياكى پەلسەپە يارىتىدۇ، خالاس.

سالاۋات، ھەممىگە سالاۋات! ئادەمزات شۇنداق مەخلۇق. ئىنسان ئالدىدىكى دۇنيا ئىبرەت ۋە ھېكمەت ئۈچۈن تارتۇق قىلىنغان. بىز تەپەككۇرىمىز ئاساسىنى كۆز ئالدىمىزدىن ئىزدىمەي، ھەمىشە تارىخچىلار، پەيلاسوپلار، ئەدىبلەر ۋە سىياسىيونلارنىڭ يازمىلىرىغا مۇراجىئەت قىلىمىز، ئۇلارنىڭ ئېيتقانلىرىنى تەپەككۇر ھەرىكىتىمىزنىڭ تايانچىغا ئايلاندۇرۇۋالىمىز. دەل شۇ چاغدا بىز ئۆزگىرىپ تۇرۇۋاتقان دۇنيانىڭ ھەقىقىتىدىن بىلىپ - بىلمەي يۈز ئۆ-

پەيلاسوپى بېردىيايېف 19 ـ ئەسىر رۇس زىيالىيلىرى ھەققىدە توختالغاندا، ئۇلارنىڭ مەپكۇرە ئۇستىدە رېئاللىقتىن ئايرىلغان ھالدا مەست ـ ئەلەس بولۇپ كېتىشلىرىنى تەنقىدلەپ ئۆتكەن. ئۇ: «ئەدەبىي ئوبزورچىلار ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي پىكىرلەرنىڭ غو ـ جايىنىغا ئايلاندى» دېگىنىدە، بۇنداق ئەھۋالدىن رازى ئەمەسلىكى چىقىپ تۇرىدۇ. دەرۋەقە، ئىجتىمائىي ھوقۇقنىڭ نېمە ئىكەنلىكى ـ نى قايرىپ قويۇپ، ئىدىيە ئۇچۇن ھارماي ئىشلەيدىغان زىيالىيلار كۆپ ساننى ئىگىلەيدۇ. تۇرگېنېف رۇسىيەدىن رازى بولمىغاندا، فىرانسىيەگە كەتكەن. تولستوي ئۆزىنىڭ قورۇقىدىكى يانچىلارنى ئازاد قىلىپ، ئۆزى ئۇلار بىللە يەر تېرىغان. لېكىن تولس ـ توي زامانىسىدىكى رۇسىيەدە مىليونلاپ يانچى قۇللۇققا گىرىپتار ئىدى. تولستوي بۇلارغا سىياسىي جەھەتتىن رېئال چىقىش يولى كۆرسىتىپ بېرەلمىگەن. شۇنىڭ بىلەن تولستوينىڭ خەلققە بولغان ھەمنەپەس روھى پوپ بىلەن ئەدىبنىڭ روھىغا مۇناسىپ كاتېگورد ـ يەدىن بەرىبىرى ھالقىپ كېتەلمىگەن. 20 ـ ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئەدىبلىرى رۇس زىيالىيلىرىنىڭ تەسىرىگە كۆپرەك ئۇچرىغان بو ـ لۇپ، ئۇلارنىڭ ئىدېئولوگىيەسىدە سوتسىيال ئېلېمېنتلار خېلى روشەن. ئۇلار تولستوينىڭ سوتسىيالىزمىغا قايىل بولىدۇ ـ يۇ، تۇرمۇش شەكلى جەھەتتىن يېسىنىنچە ھۆكۈمەتسىزلىكنى ئىجرا قىلىدۇ. بىزدە پۇشكىن ۋە يېسىنىندىكى هاراقكەشلىككە شائىرانە سۆيۈنۈپ، تەقلىد قىلىپ ياشىغان ياش ئەدەبىياتخانلار خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. 20 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىغا كەلگەندە ئۆمەر ھەييام ـ چە ئاسىيلىق قوشۇلۇپ، ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ بەزىملىرى سۇ ـ يۇق ھەم مەسئۇلىيەتسىز خاراكتېرگە تېخىمۇ بېيىدى. ئۆمەر ھەي ـ يام بىر ماتېماتىك ھەم مۇتەپەككۇر شائىر ئىدى، بىز ئۇنى يەڭ ـ گىللىك بىلەن خاتا چۈشەندۇق، ئاخىر ئۆمەر ھەييام رۇبائىيلىرى زابوي زىيالىيلىرىمىزنىڭ يول خېتىگە ئايلاندى.

خەلق ھاياتىدا ئەدىبلەر كەم بولسا بولمايدۇ. لېكىن ئۇلار پۇت ـ

مىزغا ھېسابسىز خۇرۇج قوشقانىكەن. بۈگۈنكى زامان كارخانا مۇتەخەسسىسلىرى بۆرىدىكى جەڭگىۋارلىق، ئويۇشچانلىق ۋە تەشكىلچانلىقنى بىر ئەقىل - پاراسەت سۈپىتىدە كارخانا باشقۇرۇش ئىلمىگە تەتبىقلاشقا ئۇلگۇردى. ئۇلار بۇ ھەقتە مەخسۇس كىتابلارنى يېزىشتى. فىرانسىيەلىك فابۇر مەخسۇس ھاشاراتلارنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى بايقاش بىلەن نام چىقاردى. ئۇنىڭ ھاشاراتلار ھەققىدىكى كىتابى دۇنياۋى داڭلىق ئوقۇشلۇق. بىلگەنلەر ئۈچۈن، زاماندىۋى جەمئىيىتىمىز ئۇلاردىن كۆپ نەرسىلەرنى ئۆگىنىشكە موھتاج.

ھايۋانلارنى ئاز - تولا چۈشىنىدىغان بىر دوستۇمنىڭ دېيىشىچە، ئاتلاردا شۇنداق بىر خۇي بار ئىكەن: بىر ئايغىر ئۆزى تەۋە بولغان ئۆيۈر (جەمەت توپى) نى پىداكارلىق بىلەن قوغدايدىكەن. ئەگەر ئادەملەر نەسىل ئېلىش ئۈچۈن ئايغىرنىڭ كۆزىنى تېڭىپ، ئۇنىڭ توپى ئىچىدىكى بايتاللار بىلەن چېتىشتۇرسا، بۇنى بىلىپ قالغان ئايغىر ئۇدۇل كەلگەن يەرگە ئۇسۇپ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالىدىكەن.

مەن بۇ گەپنى ئاڭلىغاندا، ئۇزۇنغىچە ئويلىنىپ كەتتىم. ئاتلاردىكى ئىنتىزام ئۆزىنى ئېتىقادلىق ئاتىۋالغان ئىنسانلار قوۋمىغا سېلىشتۇرغاندا نەقەدەر ماتانەتلىك! لېكىن ئات قوۋمى بۇنى بىباھا مەنىۋىيەت سۈپىتىدە قەدىرلەپ، قەسىدىلەرنى يېزىشمىغان، تىلسىز تەبىئەت ئۆزىنىڭ ساددا ھەم غالىب خۇلقىغا بىز تېخى بىلىپ بولالمىغان تالاي خەزىنىنى يوشۇرغان.

ئات، ئېشەك بىلەن سېلىشتۇرۇلغاندا، كۆز ئالدىمىزدا يۇمۇرلۇق بىر كۆرۈنۈش ئايان بولىدۇ. جانلىقلار بىر - بىرى بىلەن ئەنە شۇنداق زەنجىرسىمان سېلىشتۇرۇلغاندا، جانلىقلارنىڭ ھەرىكەتچان جىسمىنى يېزىق قىلغان بىر مۇقەددەس كىتاب يېيىلىدۇ. بۇنى ئوقۇش ئىنساندىن ئۆزگىچە بىر ئىخلاسنى تەلەپ قىلىدۇ. بىز دۇنيانىڭ كەينىدىكى چەكسىز بىر دۇنيانى ھېس قىلغاندەك بولىمىز. ئەمما، ئۇنىڭغا بىرەر ئىسىمنى قويۇشقا دەرھال پېتىنالمايمىز.

ھايۋانلارنىڭ ئىچىدە ئادەملەر ئۈچۈن ئىشلەيدىغانلىرىمۇ بار

رىگەن بولىمىز. مانا بۇ ئۇچۇر ۋە مەدەنىيەت تىپلىرىنىڭ رەڭگارەڭ
تالاسىدىن توقۇلغان زامانىۋى جەمئىيەت مۇھىتىدىكى بىز دەك زىيالىيلارنىڭ نادانلىقى. لېكىن بۇ، ئىلىم ھەشەملىرى بىلەن ياسىدۇرۇلغاچقا، ئاسانلىقچە چېقىلىپ كەتمەيدۇ. دەل مۇشۇ چانماسلىقى بىلەن ئالىم كەسپىي كىبىر ـ تەمەننادىن، ئاۋام ئالدىنىشتىن خالىي بولالمايدۇ.

كۇتۇپخانىلار تۈرلۈك ئىدىيە ۋە ئىلمىي ئېقىمنىڭ دەستۇرلىرى بىلەن توشۇپ كەتتى. دوكتور ۋە پىروفېسسورلار ھەربىر ساھە بويىچە گويا بىر قوشۇن بولۇپ قۇرۇلدى. لېكىن مەدەنىيەتلىك يۇقىرىلارنىڭ ئاياغ ئىزلىرىدىن تارىختا مىسلى كۆرۈلمىگەن ئەخلاقىي كىرىزىس يامراپ چىقتى. توۋا، ئەقلى بولغانلىقى تۈپەيلى مەخلۇقلار ئارا سەلتەنەتلىك بولغان ئىنسان ئەلمىساقتىن بېرى ھېسابسىز پىكرىي ئىزدىنىشتە بولدى، لېكىن ئۇ ماھىيەتتە ئۆزىنىڭ تۈنجى ئەجدادىدىن ھالقىپ كېتەلمىدى، بەلكى تارىختا يۈز بەرگەن تالاي قانخورلۇقنىڭ سايىسى ئۇنىڭ بەستىنى يىگىلتىپ قويدى. ھايۋانلاردا ئەقىل بولمىغىنى ئۈچۈن، ئۇلارغا شەرىئەت ۋە تەرىقەت دېگەنلەر كەتمەيدۇ، ئۇلار ئاخىرقى سوراقنىڭ ئالدىغا يارالمىشتا قانداق بولسا، شۇ پېتى بارىدۇ. ئۇلاردىكى خۇلق بىز ئىنسانلارنىڭ تەپەككۇرىغا تالاي ئىلھام ۋە يىپ ئۇچىنى تەمىن ئەتتى. ئۇلار بىر ـ بىرىگە ئوخشىمايدىغان مىجەزى بىلەن ئەدەبىياتىمىزدا ھەر خىل تىپقا ئايلاندى.

ھايۋانلارنىڭ تۇرمۇشى ئىنسانلارنىڭ پىكىر قىلىش ئادەتلىرىگە چوڭقۇر تەسىرلەرنى كۆرسەتكەن. مۇقەددەس كىتابلاردا رىۋايەت قىلىنىشىچە، ئادەملەر ئۆلگەنلەرنى دەپنە قىلىشنى قاغىدىن ئۆگەنگەنىكەن. ئىنسانلارنىڭ ئەجدادى ياسىنىش، گىرىم قىلىش ۋە سەنئەت بەرپا قىلىش جەھەتتە ھايۋانلاردىن، بولۇپمۇ قۇشلار تۈركۈمىدىن كۆپ بىلىم ئالغانىكەن. ئۇلار بىز ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرىمىزگە كۈچ قوشۇش بىلەن بىللە، مەنىۋى تەسەررۇپىمىـ

ياكى ئىتلارنىڭ رىزىقىغا چاڭ سالىدىغان بىرەر ئالامەت بولمىسى-
مۇ، ئىتلارنىڭ قاۋاشلىرى تۈن قاراڭغۇسىدا ناھايىتى ئەۋج ئالىدۇ.
ئەتراپتا ھېچ ئىش يۈز بەرمىسە، ئىتلارنىڭ قاۋىشى نېمىشقا ئەدەپ
كېتىدىغاندۇ، دەپ ئويلاپ قالاتتىم. ئەمدى چۈشەنسەم، بىرەر شە-
پىنى سېزىپ قالغان ئىت قاۋاپ تاشلىسا، باشقا ھويلىلاردىكى
ئىتلار بۇنى تەھدىت دەپ بىلىپ قاۋاشقا باشلايدىكەن. ئىتلارنىڭ
ئاۋازىمۇ ئوخشىمايدۇ، بەزىلىرى سوزۇق، بەزىلىرى بوغۇق قاۋايدۇ،
بەزىلىرىنىڭ قاۋاشلىرىدىن مىسكىن نالە - پەرياد بىلىنىپ تۇرى-
دۇ. بەزى ئىتلارنىڭ قاۋاشلىرى شۇ قەدەر قاباھەتلىككى، قەھرىتان
كېچىنىڭ سوغۇق نەشتىرى بارغانسېرى كۆچىيىپ كەتكەندەك بى-
لىنىدۇ. بەزى ئىتلارنىڭ قاۋاشلىرىدىن ئېرىنچەكلىك بىلىنىپ
تۇرىدۇ.

زامان تەرەققىي قىلسا، ئىتلارمۇ مەككارلىشىپ كېتىدىكەن.
بۇلار چۈچۈگۈدەك ياكى قاۋىغۇدەك بىرەر ئەھۋال بولمىسىمۇ قاۋى-
شىدىكەن. بۇنداق قاۋاش ئىتلارنىڭ خوجايىنلىرىنى ئەمىن تاپقۇ-
زۇپ، خاتىرجەم ئۇخلىتىدىكەن. ئىتلارنىڭ سەۋەبسىز قاۋاشلىرى
خوجايىنلار ئۈچۈن ئەللەي ناخشىسىمىكىنتاڭ، قاۋاش قانچە ئەۋ-
جگە چىقسا، ئۆزلىرىنى بىخەتەر ھېس قىلىشقان خوجايىنلارنىڭ
نېرۋىلىرى ئارامغا چىقىدۇ. بۇنى ئىتلارمۇ ياخشى بىلىۋالغان بول-
سا كېرەك، ئىتلارنىڭ بىر كېچىلىك قاۋىشى بەدىلىگە ئەتىسى
ئۇلارنىڭ يالاقلىرى ئىلتىپات بىلەن توشىدۇ. تاڭ قۇياشى ئىتلار-
نىڭ زۇۋانىنى ئۈچۈرگەندە، خوجايىنلارنىڭ تىرىكچىلىك ھەرىكىتى
باشلىنىپ كېتىدۇ. تۈنبويى قاۋاپ ھالسىرىغان ئىتلار ھويلا -
ھويلىدا تۇمشۇقلىرىنى يەرگە تەگكۈزۈپ، غىدىقلاپ ئاۋارە قىلىۋاتى-
قان ئىت چىۋىنلىرىنى خۇشياقمىغاندەك قوروپ قويۇپ، سوزايلى-
نىپ يېتىشىدۇ. ئۇلار ئۆزى ساداقەت ئىزھار قىلىۋاتقان خوجايى-
نلىرىنىڭ ھويلىسىغا ناتونۇش كىشىلەرنىڭ كىرىپ كېلىشىنى
مۇمكىنقەدەر خالىمايدۇ. ياتلار كىرگەندە ئىتلار ئۆزلىرىنىڭ ئىت-

ئىكەن. ئادەملەرنىڭ بېقىشىغا كۆنۈپ، ئۇلارغا ئوزۇق بولىدىغانلىرىمۇ بار ئىكەن. ئادەملەرگە ھەمراھ بولۇپ ئۇلارغا مۇھاپىزەتچى بولىدىغانلىرىمۇ بار ئىكەن. ئادەملەرگە خىرىس قىلىپ ياشايدىغان ياۋايىلىرىمۇ بار ئىكەن. بۇلارنىڭ ھەممىسىنى ئۇلارنىڭ ئۆزىگە خاس مىجەز ـ خۇلقى كەلتۈرۈپ چىقارغانىكەن. نېمە ئۈچۈندۇر، ئادەملەرگە كۆنۈك ھايۋانلار ئىچىدىكى ئىت يېقىنىدىن بېرى مېنى بەكرەك ئويلاندۇرىدىغان بولۇپ قالدى. ئازراق ئاق ـ قارىنى پەرق ئەتكۈدەك بولغاندا قارىسام، ئىت ئادەملەر بىلەن بىللە ياشايدىكەن. يېقىنقى مەزگىللەرگىچە بۇنىڭ ماڭا نىسبەتەن غەيرىي تۇيۇلىدىغان ھېچقانداق يېرى يوق ئىدى. بىراق، يېقىنىدىن بېرى مەن ئىتنى كۆرسەم قىزىقىپ قارايدىغان بولۇپ قالدىم.

قارىغاندىن كېيىن ئويلايدىغان گەپ ئىكەن. قاراش كۆزىتىش دائىرىسىنى قارالغۇچىنىڭ ئۆزىگە مەركەزلەشتۈرۈش بولۇپ، بۇ چاغدىكى زامان تاق ھەم ئوبيېكتىپ بولىدۇ. ئويلاش بولسا، قارالغۇچىغا ئائىت خاتىرىلەر ۋە زامانلارنى دەستىلەش بولۇپ، بۇ چاغدا پىكىر بىلەن پىكىر توقۇلۇپ كېتىدۇ.

سەھرا كېچىلىرى ساپ ھەم بىپايان بولىدۇ. سامانيولىدىكى يۇلتۇزلار ئۆزىنىڭ يارقىن جىلۋىسى بىلەن ئاسمان گۈمبىزىگە يورۇق ھەم كەڭ جىيەك تارتقان. خىيالغا باي كېلىدىغان بالىلىق يۇلتۇزلاردىن پۈتكەن ئاشۇ سامانيولىدا تالاي رەت قاترىغان. بۇ يوللار مەندەك بىر سەبىي بالىنىڭ خىياللىرىنى يېڭى ـ يېڭى ئۇ-پۇقلارغا، تېخى ئېيتىلمىغان چۆچەكلەر دۇنياسىغا، بۇ دۇنيانىڭ سىرتىدىكى يەنە بىر دۇنياغا يېتەكلەپ ئاپارغان. يۇلتۇز زىمىستان تۈنلىرىدە تېخىمۇ جۇلالىنىپ كېتىشىدۇ. ھەي ي، ئاشۇنداق ساددا ھەم زىننەتبەخش سەھرا كېچىلىرى ئىتلارنىڭ ھاۋشىشلىرىدىن ھەرگىزمۇ خالىي ئەمەس.

كېچىلەر ئەلۋەك ھەم تىنچ، لېكىن ئەتراپنى ئىتلارنىڭ قاۋاش-لىرى بىر ئالغان. ئەتراپتا ئىتلارنى دەككە ـ دۈككىگە سالىدىغان

بەدىلىگە دوغا چىققان غوجايىنلار ئەل ئىچىدە نام قازىنىدۇ.

ئىتلارنىڭ ئىچىدە ئۇۋ ئىتلىرى بىر ئاز جەڭگىۋار كېلىدۇ. لېكىن ئۇلارمۇ غوجايىنىنىڭ كۆزىگە قاراپ ياشايدۇ. مەھەللىمىزدە قوغۇنلۇققا، ھويلا - ئارانلارغا قارايدىغان ئىتلار كۆپ بولسىمۇ، لالما ئىتلارمۇ ئاز ئەمەس ئىدى. ئۇلار باشقا ئىتلارغا قارىغاندا مۇلايىم بولاتتى ياكى قېرىغان، كاردىن چىققان بولاتتى. ئۇلار مەھەللىدىكى بالىلارنىڭ قولىدىكى پارچە نانلار بىلەن مەئىشەت تاپاتتى. لالما ئىتلار ئادەم چىشلىمىگەن بىلەن، ئاخشاملىرى ھەممىدىن بەك قاۋايدۇ. كېيىن مەن چوڭ بولۇپ باشقا يۇرتلارغىمۇ باردىم، شەھەرلەردىمۇ ياشىدىم. شەھەرلەردە ئارزۇلۇق ئىتلارنىڭ تولىلىقىنى كۆردۈم. شەھەرلەردىكى ئىتلار ئەپچىل، ئوماق، پاكىز كېلىدىكەن. ئۇلار ئەركىلەشكە ناھايىتى ئۇستا كېلىدىكەن. ئۇلارنىڭ ئەركىلەشلىرى ئالدىدا مەھەللىمىزنىڭ ئىتلىرى يىپ ئېشىپ بېرەلمەيدىكەن. ئۇلارغا باققاندا مەھەللىمىزنىڭ ئىتلىرى قوپال، كېلەڭسىز، يېقىمسىز تۇيۇلىدىكەن. گەرچە مەھەللىمىزنىڭ ئىتلىرى ئۆز غوجايىنلىرىغا ئۇنۇملۇك خىزمەت كۆرسەتسىمۇ، تەييارتاپ شەھەر ئىتلىرىدەك ئىززەتتىن بەھرىمەن بولالمايدىكەن. شەھەر ئىتلىرىنى پاكىز باقمىسا بولمايدىكەن. ئۇلارنى ئادەم قوۋمى يەيدىغان ئېسىل گۆشلەر بىلەن باقىدىكەن. نى - نى بۇدرۇق قىزلار ئۇلارنى ئېسىل، خۇش پۇراق سوپۇنلار بىلەن يۇيۇپ، تاراپ تۇرىدىكەن. ئۇلار خانىملارنىڭ ئىسسىق، سېمىز كۆكسىگە بېشىنى قويۇپ ياتالايدىكەن، كەچلىرى چۈشكۈن، ئەمما رومانتىك ئايال غوجايىنىنىڭ بىقىنىدا بۇلۇتتەك يۇمشاق كارىۋىتىنىڭ پەيزىنى سۈرەلەيدىكەن. شەھەرلەردە ئاساسەن دېگۈدەك قاۋۇل، كۈچلۈك، سۈرلۈك ئىتلارنىڭ ھاجىتى يوقتەك ئىدى. نوچى ئىتلار ساقچىلار ۋە ھەربىيلەرنىڭ گازارمىلىرىدا تەربىيە ئالىدىغان بولسا كېرەك. شەھەر ئىتلىرى قانچە كىچىك بولسا، خانىملارنىڭ ياقتۇرۇشىغا شۇنچە ئېرىشەلەيدىكەن. ئۇلار ياپراقتەك نېپىز، كىچىك تىللىرى بىلەن

لىق بۇرچىنى دەرھال ئادا قىلمىسا بولمايدۇ ـ دە! ئۇلار ھېچبول-
مىغاندا سالپايغان قۇلاقلىرىنى دىڭگايتىشى ياكى بىر ـ ئىككى
مەرتەم قاۋاپ قويۇشى، ھەتتا زۆرۈر تېپىلغاندا بوينىدىكى زەنجى-
رىنى سىلكىپ شاراقشىتىپ قويۇشى كېرەك. ئىت بۇ ھەرىكەتلەر-
نى ئىجرا قىلغاندا، غوجايىنىنىڭ ئەلپازىنى كۆزىتىشكە ئەھمىيەت
بېرىشى كېرەك. ئۇ، غوجايىن: «ھاي!» دېگەندە توختاپ قىلىشى
كېرەك.

مەن ھازىرغا قەدەر ئىت قوۋمىنىڭ بىر ـ بىرى بىلەن ئىناق
ھالدا توپلىشىپ ياشىغىنىنى كۆرۈپ باقمىدىم. ئۇلار ئەزەلدىن
شۇنداقمۇ ياكى ئادەملەر قوۋمى شۇنداق قىلىۋەتتىمۇ، بۇنىسى ئې-
نىق ئەمەس. لېكىن شۇنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇكى، ئىت
قوۋمىدا بىر ـ بىرىگە ئۆچەكەش تەبىئىي بولمىسا، ئادەملەرگە ئا-
مال بولمىغان بولاتتى. قىزىق يېرى، ئىت قوۋمى كۇسۇكقا چۈش-
كەن قانجۇقنى كۆرگەندە جىم بولۇشىدۇ. بىر قانجۇق ئون نەچچە
كۇسۇكنى غالجىرلاشتۇرالايدۇ. ئىتلارنىڭ بۇنداق كوللېكتىۋىزمى
قانجۇقتىن نېسىۋە ئېلىش تاماسىدا ۋۇجۇدقا چىققان، ئۇلارنىڭ
ئەلپازىدىن بىر ـ بىرىگە ياۋۇزلۇق يېغىپ تۇرىدۇ. دېمەك، ئۇلار
بىر- بىرىگە خىرىس قىلىش يۈزىسىدىن بىر يەرگە كېلىشىدىكەن،
ئۇلار غالجىرلىقىنى قاندۇرۇش يۈزىسىدىن بىر ـ بىرىدىن ئاي-
رىلالمايدىكەن.

ئىت ئۆزىگە سۆڭەك، نان تاشلاپ بەرگەن غوجايىنىنى كۆرسە،
ئېسىلىپ ئەركىلەپ كېتىدۇ، قۇيرۇقىنى شىپاڭلىتىپ، غىڭشىغان
ھالدا ناز قىلىدۇ. لېكىن ئۆز قوۋمىنىڭ بىرەر ئەزاسىنى كۆرگەن-
دە دەرھال ھۈرپىيىپ، چىشلىرىنى ھىڭگايتىپ، خىرىلداشقا
باشلايدۇ. كىشىلەر ئىتنىڭ بۇنداق تەبىئىتىنى ئىت تالاشتۇرۇش
ئارقىلىق تېخىمۇ ۋايىغا يەتكۈزىدۇ. غوجايىنلىرىغا لەززەت بېرىش
ئۈچۈن ئىتلار بىر ـ بىرى بىلەن تالىشىپ، قان بولۇپ كېتىدۇ،
ھەتتا بىر ـ بىرىنى بوغۇپ ـ تالاپ ھاياتىدىن جۇدا قىلىدۇ، بۇنىڭ

ئۆيگە نېمە ئۈچۈن پەرىشتە كىرمەيدۇ؟

ئىت ئۆز قوۋمى بىلەن مەڭگۈ چىقىشالمايدۇ.
ئىت باشقىلار ئۈچۈن ئۆز قوۋمىنى قاۋايدۇ.
ئىت باشقىلار ئۈچۈن ئۆز قوۋمىنى تالايدۇ.

2001 ـ يىلى ئاۋغۇست، ئۈرۈمچى

خانىملارنىڭ غىدىقىنى كەلتۈرۈپ، كۆڭلىنى ئالالايدىكەن.

كىنو ۋە تېلېۋىزىيە مېنى تېخىمۇ ئۆزگىچە ئىتلارنى كۆرۈش پۇرسىتىگە ئىگە قىلدى. غەربلىكلەر ئىتنى ئاجايىپ چوڭ بىلىدىكەن. ئېگىكلىرى ساڭگىلاپ تۇرغان، قۇلاقلىرى كېلەڭسىز، خۇددى بوۋاي ـ مومايلارغا ئوخشاپ كېتىدىغان ئىتلار پۇل پادىشاھلىرىنىڭ ھەشەمەتلىك خانىلىرىنىڭ ئەركىسى بولالايدىكەن. بەزى ئىتلار رەئىس جۇمھۇرلار بىلەن بىللە ئالىي داچىلارغا بارالايدىكەن. ئادەمزاتنىڭ شور پېشانىلىرى كۆرەلمىگەن رەئىس جۇمھۇر ئۇنداق ئىتلارنىڭ دائىملىق پاناھگاھى بولالايدىكەن. غەربتە مەخسۇس ئىتلارغا ئاتاپ ئىشلەنگەن چاتما فىلىملەر بولىدىكەن، ئۇلاردا ئادەمدىنمۇ ئەقىللىق ئىتلار رول ئالىدىكەن. مۇشۇ كۇنلەردە مەھەللىمىزنىڭ ئىتلىرى ئاشۇنداق ئىتلارنىڭ بارلىقىنىمۇ كۆرەمدىغاندۇ؟ قارىغاندا، غوجايىن دىۋەڭ بولسا، ھايۋانغىمۇ ئېغىرچىلىق بولىدىكەن، غوجايىن مەرىپەتلىك بولسا، ھايۋانمۇ بەھۇزۇر بولىدىكەن.

قانداقلا بولمىسۇن، ئىت قوۋمىنىڭ جەم بولۇپ ئۆتمەسلىكى ئومۇميۈزلۈك ھادىسە ئىكەن. ئۇلارنىڭمۇ نەسىللىرى ھەر خىل ئىكەن. لېكىن بىر خىل يېرى، دۇنيادىكى ئىتلارنىڭ ھەممىسى ھويلا ـ ھويلىدا، ئۆي ـ ئۆيدە تۈرلۈك غوجايىنلارغا تەقسىملەنگەنىكەن. دۇنيادا دىنازاۋۇردەك بەھەيۋەت مەخلۇقلارنىڭ نەسلى قۇرۇپ كېتىپتۇ. شىر ـ يولۋاسلاردەك قەيسەر جانىۋارلارنىڭمۇ سانى ئازىيىپ قاپتۇ. لېكىن ئىتلار يەنىلا ئىت پېتى ياشاۋېتىپتۇ. زادى بۇ ئىككى قىسمەتنىڭ قايسىسى ئەلادۇ؟ تەقدىرى ئەزەل ئەجەبمۇ سىرلىق بولىدىكەن. بىراق، مۇشۇ سىرلىق دۇنيا ئىنسان ئەقلىنىڭ دائىملىق خېمىرتۇرۇچى بولۇپ كەلگەن.

بىزدە ئىت بار ئۆيگە پەرىشتە كىرمەيدۇ، دېگەن قاراش بار. بۇ، ئىتنىڭ خۇيىنى چۈشەنمىگەن كىشىلەر ئۇچۇن خوراپىي سۆز بولۇپ تۇيۇلىدۇ. بىراق، ھايات ئىقلىمىغا ئىنچىكە سەپسالساق، ئۇ گەپنىڭ تېگىدە بىباھا ھېكمەتنىڭ ياتقانلىقىنى بايقايمىز. ئىت بار

كۆرگەن كىنولاردىكى ئەسكەرلەر بەك ئىللىق ئىدى. ئۇلار سەپ تارتىپ قايسىدۇر بىر كەنتكە كەلگەندە ئالدىغا نۇرغۇن نامرات ئادەم قارشى ئالغىلى چىقاتتى، ئۇلار ئاپقۇرلاردا سۇ ياكى سېۋەتلەردە تۇخۇملارنى سۇنۇشاتتى. قايسىدۇر بىر ئەسكەر بىر بالىنى كۆتۈرۈۋالاتتى، بالا بولسا ئەسكەرنىڭ ئۆشنىسىدىكى مىلتىقنى پەخىرلىنىپ تۇرۇپ سىلاپ قوياتتى. بىز بۇ ھەربىيلەرنى «ئارمىيە» دەيتتۇق. ئۇلار بىزنىڭ نەزىرىمىزدە ئاجايىپ قەھرىمان كىشىلەر سۈپىتىدە، ئۆزى يالغۇزمۇ نۇرغۇن دۈشمەننى يوقىتاتتى، شۇڭا كەلگۈسىدە نوچى بولۇش ئارزۇيىمىزنى «ئارمىيە بولىمەن» دەپ ئىپادىلەيتتۇق.

بىز ئۇلارنىڭ نېمىشقا ئەتەي بىزنىڭ يېزىمىزغا كېلىدىغانلىقىنى شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە چۈشەنمەيتتۇق. كېيىن ئويلاپ، يېزىمىزدا تاغلار، سايلار، باراقسان ئورمانلار ھەمدە ئۇلارنى كېسىپ ئاقىدىغان ئېقىنلارنىڭ بولۇشى ئۇلارچە تەبىئىي بىر ئىستراتېگىيەلىك يەر شەكىللىرىنى شەكىللەندۈرگەن بولسا كېرەك، دەپ چۈشەندۇق. ئۇلار ئەتىياز كېلىشى بىلەنلا نەگىدۇر كېتىشەتتى.

باللار نېمە قىلىقلارنى قىلمايدۇ دەيسىز! زېرىككەن چاغلىرىمىزدا «ئارمىيە» ۋە «دۈشمەن» دەپ ئىككى تەرەپكە بۆلۈنۈپ «ئۇرۇش» قىلاتتۇق. بوي - تۇرقى كېلىشكەن، كىيىمى ئاز - تولا يېڭى باللار نېمىشقىدۇر «ئارمىيە» تەرەپكە بۆلۈنەتتى، كۆرۈمسىز، قوپال، كالانپايىراق باللار «دۈشمەن» تەرەپكە بۆلۈنەتتى، شۇنىڭ بىلەن «ئۇرۇش» باشلىناتتى، بەزىدە «ئارمىيە» تەرەپ، بەزىدە «دۈشمەن» تەرەپ كۈچلۈك بولاتتى. ئەمما ھېلىقى كىنولاردىن ئالغان تەسىراتىمىز بويىچە «دۈشمەن» تەرەپ ھەرقانچە كۈچلۈك بولسىمۇ ئەتەي يېڭىلىپ بېرەتتى، نەتىجىدە «ئۇرۇش» «ئارمىيە» تەرەپنىڭ نوقۇل غەلىبىسى بىلەن ئاخىرلىشاتتى.

يېزا بولغاندىكىن ھاشارات ۋە جانلىقلار كۆپ بولىدۇ. ياز ئايلىرى ئۇلار ئۈچۈن تېپىلغۇسىز تۇرمۇش ماكانى ئىدى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى يالتىراق قاناتلىرى بىلەن، بەزىلىرى كىچىك ۋە چاققان

سېرىق چۇمۇلە بىلەن قارا چۇمۇلە

باللار كەمپۇتنى تولا يېيىشىنىڭ پايدا ـ زىيىنى ئۈستىدە ئويلىنىپ ئولتۇرمايدۇ. ئۇلارنىڭ بىلىدىغىنى پەقەتلا تەم. ئەمما چوڭلار بولسا ئۇلارنىڭ چىشىغا قۇرت چۈشۈشىدىن بەكمۇ ئەنسىرەيدۇ.

باللىقتىكى ئويۇنلارنى چوڭ بولغاندا ئەسلىسەڭ قالتىس مەنىلىك تۇيۇلىدۇ، ھەتتا ئۇ كېيىنچە يېتىلگەن ئەقىل ـ پاراسىتىڭ ۋە پەلسەپىۋى ھۆكۈملىرىڭ بىلەن بىرلىشىپ، ئۆز ئىچىگە تۇرمۇش ھەقىقەتلىرىنى يوشۇرغان، لېكىن ئۆز ۋاقتىدا بايقالمىغان كاتتا ئاسار ئەتىقىگە ئايلىنىدۇ.

مەن يېزىدا تۇغۇلۇپ، يېزىدا چوڭ بولدۇم. باللىق دەۋرىمدە شەھەرلىك باللارغا خاس ئويۇنچۇقلىرىم بولمىسىمۇ، لېكىن ئورمان، ئېقىن ۋە غىلاڭ سايلار گىرەلىشىپ كەتكەن بۇ گۈزەل ماكانىمدا بىز ئويناپدىغان ئويۇنلار ئىنتايىن كۆپ ئىدى.

بىر چاغلاردا، قىش پەسلى يېتىپ كېلىشى بىلەنلا ماش رەڭ فورما كىيگەن نۇرغۇن ھەربىي مەھەللىمىزدە پەيدا بولاتتى، ئۇلارنىڭ ياتىقى كەنت مەمۇرىيىتى ئىچىگە ھەمدە بۇرۇنقى بايلاردىن مۇسادىرە قىلىنغان كونا، ئەمما پۇختا ئۆيلەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلاتتى. بىز ئۇلارنىڭ ماش رەڭ ھەربىي كىيىمىنىڭ رەڭگىنى باللارچە رەڭ چۈشەنچىمىز بويىچە «سېرىق» دەپ چۈشىنەتتۇق. ئۇلارنىڭ رەتلىك كىيىنىشلىرى، رەتلىك سەپ تۈزۈپ مېڭىشلىرى، ھەيۋەتلىك خور ۋە مارشلىرى، نەيزىلىرى پارقىراپ تۇرىدىغان مىلتىقلىرى، شاۋقۇن ـ سۈرەنلىك ھەربىي مەشقلىرى بىزنى ئۆزىگە تارتاتتى. خۇددى «نۇرلۇق قىزىل يۇلتۇز» فىلىمىدىكى دېھقانلارغا ئامراق ئەسكەرلەر نەق ئالدىمىزدا تۇرغاندەك سېزىمدە بولۇپ، ھەۋەسلىنىپ كېتەتتۇق. بىز

بىزنى ھەر تەرەپكە ئىرغىتىپ تاشلىدى. ئادەم ئىشى ئاقماي، ئوسال كەيپىيات ئىچىدە قالغاندا بىردىنلا خىيالپەرەس بولۇپ قالىدۇ-دە، ئۆتكەن ئىشلارنى ئەسلەپ قالىدۇ. مەنمۇ ھەقىقەتەن شۇنداق، شەخسەن مەن ئۆزۈم ئاللىقاچان ئۆتۈپ كەتكەن ئاشۇ بالىلىق دەۋردىكى ئويۇنلار ۋە دوستلارنى ئەسلەيدىغان بولۇپ قالدىم. چۈنكى ئادەملەر بارغانسېرى ماشىنىغا ئوخشاپ قېلىۋاتىدۇ، ئۇلار بىلەن ئىنسان تەرزىدە ئىككى ئېغىز سەمىمىي پاراڭلاشماق تەس بولۇپ كەتتى. بالىلىق ئىنسان خۇسۇسىيىتىدىكى ئەڭ يارقىن پەسىل.

بالىلىقتا ھەل بولمىغان بەزى سوئاللار چوڭ بولغانچە تەدرىجىي ھەل بولىدىكەن. ئەينى ۋاقىتتا چوڭلارنىڭ نەزىرىدىكى ئەرزىمەس بولۇپ ھېسابلىنىدىغان بەزى ئويۇنلار ئەمدىلىكتە ھايات ۋە جەمئىيەت ھەققىدىكى نازۇك ئىچكى سىرلاردىن بېشارەت بېرىدىغان دراما ياكى ئېپىزوتتەك تۇيۇلماقتا.

قارا چۈمۈلە نېمىشقا سېرىق چۈمۈلىگە قارىغاندا شۇنچە كۈچلۈك؟ ئۇنىڭ نىمجان ھالىتىمۇ نېمىشقا شۇنچە قورقۇنچلۇق؟

سېرىق چۈمۈلە ئادەتتە نەم يەرلەردە ياشايدۇ. بىز ئۇنىڭ ئۆستەڭ بويىدىكى سۆگەت ۋە جىگدە غوللىرىدا مېڭىپ يۈرگەنلىكىنى، زەي تارتىپ كەتكەن تامنىڭ ئۇللىرىدا ماكان تۇتقانلىقىنى جىق كۆرگەن. قارا چۈمۈلە بولسا قۇرغاق يەرلەردە ياشايدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇ تولىمۇ ئەمگەكچان، ئۇ ئەڭ يۇقىرى ئاڭ ئىگىسى ھېسابلىنىدىغان ئادەملەرگە قارىغاندا تېخىمۇ ئىنتىزامچان ۋە ئىناق. ئۇلار ئادەملەر ھەيران قالىدىغان ئىشلارنى قىلىشقا، خېلىلا مۇرەككەپ قەسىرلەرنى قۇرۇشقا قادىر، ئۇلار ئۆزىدىن نەچچە ھەسسە يوغان نەرسىلەرنى تەۋرىتەلەيدۇ ھەم يۆتكىيەلەيدۇ. ئۇلاردا ئىشەنچ بار، شۇڭا خورىماس قۇدرەتكە ئىگە.

قارا چۈمۈلە قۇياش سۆيگەن ھارارەتلىك يەرلەردە يۈرۈشكە خۇشتار. قۇياشنىڭ كۈچى زېمىن ئارقىلىق ئۇلارنىڭ ۋۇجۇدىغا كۆچكەن.

لېكىن بىز — ئادەملەر ئۇلاردىكى ھالال قۇدرەتكە توغرا قارىيال-

پۇتلىرى بىلەن، بەزىلىرى سېخىي ئاۋازى بىلەن تەبىئەت ئاتا قىلـ-
غان ئەركىنلىككە تەنتەنە قىلاتتى. ئەلۋەتتە، بىزمۇ مۇشۇنداق ئەر-
كىنلىكنىڭ مېھمىنى ئىدۇق. بىز كۆرگەن كىنولار، بىز كۆرگەن
ئەسكەرلەرنىڭ تەسىرى بىز ئارقىلىق جانلىقلارنىڭ ناتۇرال هاياتد-
غىمۇ «ئىجتىمائىيلىق» ۋە «سىنىپىيلىق» ئېلىپ كەلدى.

ئادەتتە، سېرىق چۇمۇلە بىلەن قارا اچۇمۇلىنى «ئۇرۇش»قا سې-
لىش بىزنىڭ يازدىكى ئويۇنلىرىمىزنىڭ بىرى ئىدى. سېرىق چۇ-
مۇلىنىڭ رەڭگى بىزنى رام قىلغان ئەسكەرلەرنىڭ فورمىسىنىڭ
رەڭگىگە يېقىن كەلگەچكە، ئۇنى «ئارمىيە» دەيتتۇق، قارا چۇمۇلە-
نى بولسا بۇنىڭغا مۇناسىپ هالدا «دۈشمەن» دەيتتۇق. قەيەردىندۇر
بىر قارا چۇمۇلە ۋە بىر سېرىق چۇمۇلىنى تۇتۇپ ئەكېلىپ، ئۇلار-
نى «ئۇرۇش» هالىتىدە بىر - بىرىگە قارىتىپ قوياتتۇق. ئۇلار
«ئۇرۇش»نى خالىمىسىمۇ، بىراق بىز ئۇلار خالىمىغان ۋەھىمىلىك
قىسمەتنى مەجبۇرىي تاڭاتتۇق. نۇرغۇن چارە - تەدبىرلەرنى ئىشقا
سېلىشىمىز ئارقىسىدا، ئۇلاردا بىر - بىرىگە قارشى خىرىس پەيدا
بولاتتى. «ئۇرۇش» ئاخىر سېرىق چۇمۇلىنىڭ هودۇققان هالدا قې-
چىشى بىلەن تۈگەيتتى. قارىمامسىز، بۇ پاجىئەنى! «دۈشمەن»«ئار-
مىيە»نى يەڭگەن ئىش نەدە بار؟ كۆڭلىمىز بىر قىسما بولاتتى. نې-
مىشقا شۇنداق بولىدىغانلىقىنى ئويلاپ يېتەلمەيتتۇق. بىزدە قىد-
ساس روهى پەيدا بولاتتى، «ئارمىيە»نىڭ قىساسىنى ئالمىساق
كۆڭلىمىز ئارام تاپمايتتى. شۇنىڭ بىلەن يەنە قەيەردىندۇر بىر
«دۈشمەن»نى تۇتۇپ، ئۇنىڭ پۇت - قوللىرىنى ناكار قىلىپ، «ئار-
مىيە»نىڭ ئالدىغا قوياتتۇق، مىڭ ئەپسۇس، «دۈشمەن» يەنىلا غالىب
كېلەتتى، بىز قانائەت تاپمىغان هالدا «دۈشمەن»نىڭ باش قىسمىنى
ياكى ئاياغ قىسمىنى مىجىپ، «ئارمىيە»گە تاشلاپ بېرەتتۇق. ۋادە-
رىخ، «ئۇرۇش» «ئارمىيە»نىڭ كېتىپ قېلىشى بىلەن تامام - ۋەس-
سالام بولاتتى.

كېيىن چوڭ بولدۇق، تۇرمۇشنىڭ كۆرۈنمەس مەۋھۇم قوللىرى

ئەدەبىياتىمىزنىڭ روچىۋىنلىرى

كەچ كۈزنىڭ يېتىپ كېلىشى ناۋاكەش قۇشلارنى جىمىقتۇرۇپ قويىدۇ، توپلىشىپ ئۇچقان قاغىلارنىڭ ئالىتاغىل ۋارقىراشلىرى سۈرۈن ھاۋانى بىر ئالىدۇ. بۇنداق ئاۋازلار قويۇقلاشقانسېرى ئېگىز سۇۋادانلارنىڭ ئۇچلىرى يالىڭاچلىنىپ، بىرقانچە تال ناتىۋان يوپۇرمىقى مۇزدەك شامالدا ئاجىزغىنە تىترىشىدۇ. ئېقىن سۇلارنىڭ غوللىرى جۇدەشكە باشلاپ، ئېرىقلارنىڭ گىرۋەكلىرى ئەينەكتەك مۇز تۇتىدۇ. شۇنداق قىلىپ، قاغىلارنىڭ ئاۋازى گۈلخۇمار ھاشاراتلارنىڭ ئۇچەككە كىرىشىنىڭ غەم - غۇسسىلىك بېشارىتىگە ئايلىنىپ قالىدۇ. يازنىڭ ۋە باش كۈزنىڭ ئاشقان - تاشقان مەئىشەتلىرىدىن جانلىنىپ كېتىشكەن چىۋىنلەرنىڭ بېشىغىمۇ كۈن چۈشىدۇ. تەبىئەت جىمى جانلىققا ئەكەلگەن بۇ ئومۇمىي قىسمەت رىزقى ھەممىدىن كۆپ، تېز ئاينىيدىغان، يېپىشقاق چىۋىن قوۋمىنىمۇ ئۆزىدىن ساقىت قىلىۋەتمەيتتى. سوغۇققا ھەممىدىن بەك چىدىمايدىغان بۇ جانىۋارلار دېرىزە تەكچىلىرىنىڭ بۇلۇڭ - پۇچقاقلىرىدا پۇت - قوللىرىنى تۈگۈشكەن ھالدا جان تەسلىم قىلىشىدۇ. بەزىلىرىنىڭ كۆزى قىيامىدۇ ياكى پەسىللەرنىڭ قانۇنىغا تەن بەرمەمدۇ قانداق، ئەبگار جىسمىدىكى ئاخىرقى جانلىرى بىلەن پۇت - قوللىرىنى سۇس مىدىرلىتىپ قويىدۇ، بەزىلىرى كەم كۆرۈلىدىغان جان ئاچچىقىدا گىژىلدىشىپ قويىدۇ، كەچ كۈزنىڭ ئاخىرقى تىنىقلىرى ئادەمزاتقا قىلغان ئاخىرقى چاقچىقى سۈپىتىدە روجەكلەرگە گۈلدار نەقىشلەرنى قالدۇرغاندا، كىشى پۇراق ۋە ناۋادىن ئەسەرمۇ يوق ئاشۇ «گۈلىستان»غا قاراپ باھار ئەسلىمىسىگە چۆكۈش ئۈچۈن دېرىزە ئالدىغا ئىختىيارسىز كېلىپ قالىدۇ. شۇ

مىدۇق. بىزمۇ ئۇلارغا ئوخشاشلا تەبىئەتنىڭ قولىدىن چىققان ئەسەر بولساقمۇ، كېيىنچە ئۇنى كۆرەلەيدىغان كۆزىمىزدىن ئايرىلىپ قالدۇق. ھەيھات، جەمئىيەت تولىمۇ رەزىل! جەمئىيەتتە نۇرغۇن كىشى بار، ئۇلار ئۆزىدىن كۈچلۈك - غالىب نەرسىلەرنى ئۈچ كۆرىدۇ. بويۇڭ ئېگىز بولسا بېشىڭغا ئۇرۇپ قويىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بېشىڭنى سىلىپ ماڭىدىغان بولۇپ قالىسەن. باشقىلاردىن سەل ئىتتىكرەك مېڭىپ قالساڭ چاپىنىڭنىڭ پېشىدىن تارتىپ قويىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىككى تەرىپىڭگە قاراپ ماڭىدىغان بولۇپ قالىسەن. لۇ شۇن ئەپەندىمۇ ھەسرەتلەنگەن ھالدا: «جۇڭگو تەڭ - باراۋەرلىكنى بەزى چاغلاردا ناھايىتى سۆيىدىغان دۆلەت، قانداقلىكى بىرنەرسە سەل - پەللا ئالاھىدىرەك بولۇپ چىقسا، بەزىلەر دەرھال قىلىچلىرىنى كۆتۈرۈپ كېلىپ، ئۇنى شىلىپ يونۇپ تەكشىلىۋېتىدۇ» دەپتىكەن.

ئاق - قارىنى ئاز - تولا پەرق ئېتىدىغان بولغاندىن بېرى بۇنداق ئىشلارنى تولا كۆردۈم. ئۇنداق ئىشلار كوچا - كويلاردا تولۇپ يېتىپتۇ، بىز بۇنداق زەھەرلىك يىلاننىڭ چىرمىشىۋېلىشلىرىغا كۆنۈپ كەتتۇق.

باغچىلاردىكى سېدىلەر قىرقىلىپ تەكشى قىلىنىدۇ. شۇڭا ئۇلاردىن ئىشىك تاقاشقا لازىم بولىدىغان دەم ياكى ئوغرىدىن مۇداپىئەلىنىدىغان كالتەك چىقمايدۇ.

بۇ ئىقلىمدا «پېشىنى تارتىپ قويۇش» پەلسەپىسى قاچاندىن تارتىپ بار بولغان، بۇنىڭغا ئېنىق بىرنېمە دېگىلى بولمىدى، لېكىن ئۇنىڭ كۆلەڭگىسى بىزنىڭ باللىق دەۋرىمىزدىمۇ ئەكس ئەتكەنىكەن.

ھەي قارا چۇمۇلە!

1994 - يىلى ماي، ئۈرۈمچى

بۇنى تەبىئىتىڭدىن كۆر، سەندە قىشتا ياشىغۇدەك خىسلەت يوق، دەپ قويىمەن خىيالىمنىڭ ئاخىرىدا.

خىيالنىڭ پۇتاقلىرى كۆپ بولىدۇ، تۇرۇپلا خىيالدىن يەنە بىر خىيالغا ئۆتۈپ كېتىسەن. روچىۋىننىڭ يىرگىنىچلىك ئەپتى ئەجنەبىي قىياپەتتىكى مەدەنىيەتلىك جەمئىيەتنىڭ شالغۇت بەندىلىرىنىڭ خۇي - پەيلىگە ئىشارەت قىلدى.

ئەدىبلەر ۋە زىيالىيلارنىڭ چوڭ شەھەرلەرگە يىغىلىشىۋېلىشى زامانىۋىلىق ئالامەتلىرىنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. مەن ئەدەبىيات بازىرىدىكى قىزىق نۇقتىلىق ھۆپىگەر بولمىسامۇ، ھۆپىگەرلەرنىڭ تېۋىنىشقا ئوخشاپ كېتىدىغان توۋلاشلىرى ئىچىدە ئاينىۋاتقانلارنىڭ بىرى.

بەزىدە ئۆزۈم سەبىي ئۇرۇنۇش بىلەن كىرىپ قالغان زىيالىيلار تەبىقىسىنى شەلۋەرىگەن يارا ئەتراپىغا ئولىشىۋالغان چىۋىنلەر توپىغا ئوخشىتىپ قالىمەن. ھە راست، روچىۋىنچۇ؟

ئەدەبىيات قوشۇنىمىز ئىچىدە ئاچچىق تۇز سېپىلگەن يۈرىكىنى ۋايىسىماستىن كۆتۈرۈپ يۈرۈپ، لېۋىنى چىڭ چىشلىگەن ھالدا ھايات ھەقىقەتلىرىگە يۈزلىنىۋاتقان قەدىرلىك ياشلىرىمىز نۇرغۇن. ئۇلار جەمئىيىتىمىز ۋە ئالىي مەكتەپلىرىمىزدىن كۆپلەپ تېپىلىدۇ. ئەدەبىياتىمىز دەل ئاشۇنداق ياشلارنىڭ خەلق بىلەن چەمبەرچاس غۇرۇرى ۋە دەۋر بىلەن ماس قەدەمدىكى سەممىمىي مەسئۇلىيىتى ئارقىسىدا كامال تاپىدۇ، دەپ قارايمەن. لېكىن، ئەدەبىيات قوشۇنىمىزنىڭ قۇيرۇقىدا ئەدەبىياتنىڭ باھادىر تەبىئىتىگە مۇخالىپ كېلىدىغان يات ئەرۋاھلارمۇ بار. ئۇلار پىتنە ئىنجاسەتلىرىنىڭ يۇقۇندىلىرىنى ئورۇق - ئىنچىكە پۇتلىرىغا يېپىشتۇرۇپ ئۆي - ئۆيگە توشۇيدۇ.

دەم ئېلىش كۈنلىرىدە ياكى كەچلەردە ئۆي تېلېفونۇم ئىش بېجىرىش باشقارمىلىرىنىڭ مەخسۇس تېلېفونىدەك ئارقا - ئارقىدىن جىرىڭلاپ كېتىدۇ. تېلېفون بەرگۈچىلەرنىڭ ئىچىدە مەن بىلەن

چاغدا بىر ئىش كىشىنىڭ كۆڭلىنى غەش قىلىدۇ: چىۋىن تائىپىسىنىڭ قاناتلىرى پارقىراقلىقىنى يوقاتقان، ئادەتتىكى چىۋىندىن سەل - پەل چوڭ، كۆكۈچ كەلگەن بىر ئەزاسىنىڭ كۆزنەكلەرگە ئۈزىنى ئۇرۇپ، كېلەڭسىز ئۇچۇپ يۈرگىنى نەزىرىڭگە چۈشۈپ قالىدۇ. ئۇ شۇنداق زەئىپكى، سەنمۇ ئۆزۈڭدىكى زەئىپلىكنى ئاشكارىلىغان هالدا ئاشۇنداق زەئىپ نەرسىلەرگە ئىچ ئاغرىتىپ قالىسەن.

— ئۇنىڭغا چېقىلماي، ئاۋايلاپ سىرتقا چىقىرىۋەت، — دەيتتى چوڭ ئانام گۆدەك چاغلىرىمدا، — ئۇنى روچىۋىن دەيمىز، ئۆلگەنلەرنىڭ ئەرۋاهى چىۋىن بولۇپ كېلەرمىش.

بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ توساتتىنلا شۈركۈنۈپ كېتەتتىم. روچىۋىننىڭ زەئىپلىكى بىلەن سەبىي يۈرىكىمگە ئەندىشە سالاتتى.

بۇرۇنقىلارنىڭ گېپى سىرلىق بولىدۇ، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ساددا كۆزىتىشلىرى بىلەن ھەممە نەرسىدىن روهنى كۆرىدۇ. روھ ئۇلار ئۇچۇن ئېيتقاندا، شەيئىلەرگە ئۆزىنى سىغدۇرالماي بالقىپ تۇرىدۇ. ئۇلار مەيلى ئاخشىمى، مەيلى كۈندۈزلەردە بولسۇن، روهىي بالقىشلارنىڭ ئاپتاپلىرىدا ئەپسانىنىڭ گۈل - چېچەكلىرىنى تاماشا قىلىدۇ.

تۈزۈك تەلىم كۆرمىگەن، سىدام بوۋاي - مومايلارنىڭ ھەشەمەتسىز گەپلىرى يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن قەلبىڭدە تەكرار تەلقىن بولۇپ، زامانىۋى جەمئىيەتنىڭ قىممەتلىك خام ئەشياسىغا ئايلىنىدۇ. چوڭ ئانامنىڭ روچىۋىن ھەققىدە ئېيتقان سۆزى ھازىرغىچە مېنى ئويغا سېلىپ كەلدى.

شۇنچە بىچارە هالغا چۈشۈپ قالغان بۇ روهنىڭ ئىگىسى زادى كىم بولغىيتتى؟ ئۇنىڭ ئۇستىگە چىۋىن سىياقىغا كىرىپ بۇ دۇنياغا كەپتۇ، ئۇنىڭ پانىي دۇنيادا چالا قالغان بىرەر ئىشى بارمىكىنە؟ بەلكىم، بىرەرسىنىڭ روهى بولماستىن، نەق چىۋىننىڭ ئۆزىدۇ. ئۇ، يازدا ياشاپ بولالمىغان ئۆمرىنىڭ ئىشرەتلىرىنى قىش بوسۇغىسىدىن ئىزدىمەكچىمۇ؟

دىبلەر كۆز ئالدىدا تەلەپچان ھەم ساددا كۆرۈنگەن «ھەۋەسكار»لارغا ئەسەر، ئاپتور، ۋەزىيەت ھەققىدە سەممىمىي سۆزلەرنى ئېيتىدۇ. «ھەۋەسكار»لار ئەتەي قايىللىق چىقىپ تۇرغان قىياپەتلىرى بىلەن ساھىبخانىغا چوڭقۇر تەسىر قالدۇرغان ھالدا قايتىشىدۇ.

بىرقانچە ھەپتە ئۆتىدۇ، «ھەۋەسكار»لارغا كۆيۈپ ــ پىشىپ ئېيتقان سۆزۈڭنىڭ تامامەن ئۆزگەرگەن شەكلىنى باشقىلارنىڭ ئاغزىدىن ئاڭلايسەن. ئۇلار تۇيۇقسىز ئەدىب دوستلارنىڭ ئارىسىدا ئۇقۇشماسلىق ۋە ئىختىلاپ پەيدا بولىدۇ.

«ھەۋەسكار» دېگەن بۇ نام ئەسلىدە ماڭا يېقىملىق ئاڭلىناتتى. مېنىڭمۇ تەمتىرەش، ئارىسالدى بولۇش، قورۇنۇش، مەيۈسلىنىش بىلەن تولغان ھەۋەسكارلىق دەۋرىم بولغان. پىشقان ئەدىبلەرنىڭ ئەدەبىياتقا بولغان ئەقىدىسى ھەۋەسكارلارنىڭ ئىشتىياقىدەك سىر ـ لىق، رومانتىك بولمايدۇ. ھەتتا ھەۋەسكارلار ئەدەبىياتنى تۇتېمغا ئايلاندۇرۇپ، ئۇنىڭ ئۇچۇن خېلى كۆپ قۇربان بېرىشتىن يانمايدۇ. مانا بۇ، ئەدەبىيات ئىشقى ئەكەلگەن لەززەت. ئەپسۇس! ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئوخشىمىغان قاراشتىكى ئەدىبلەرنىڭ ئايغاقچىسى ۋە تىڭ ـ تىڭچىسى بولۇشنى كەسىپكە ئايلاندۇرۇۋالغان جان باقتىلارمۇ ئاز ئەمەس. شان ـ شەرەپ كوچىسىدا سەۋدالىق كېسىلىگە گىرىپتار بولۇپ، باشقىلارنىڭ نەتىجىسىدىن ئەندىشە قىلىپ، قارا تەر بېسىپ تۇزۇك ئۇخلىيالمايدىغان بەزى ئەدىبلەر ئاللىنېمىلەرنى پەش قىلـ ـ غان ھالدا ئەتراپىدا چۆرگىلەپ يۈرگەن ھەۋەسكارلارنى ياللىۋالىدۇ.

ئۆزىنى «ھەۋەسكار» دەپ ئاتىۋالغان بۇ بىر يۈرۈش روچىۋىنلەر قونغانلىكى يەردە پىتنە ـ پاساتنىڭ رەزىل قۇرتلىرى مىغىلداپ كېتىدۇ. ئۇلار ئىجتىمائىي مەيدان جەھەتتە ناجىنس كېلىدۇ، ئۇلار ئادەمگەرچىلىك، ئىنسانچىلىق، ئەدەبىيات ـ سەنئەت دېگەنلەرنىڭ ھەممىسىدە چالا. بۇ خىل چالىلىق ئۇلاردىكى ئېغىر ئەخلاقىي چۈشكۈنلۈكنى پەيدا قىلغان بولۇپ، بۇ چۈشكۈنلۈك ئۇلارنى ھاياتـ ـنىڭ لىللا كوچىسىدىن، ئىپلاسلىق كۆلەڭگىسىدىن زەيلىشىپ

كۆرۈشكىسى بار ئەدەبىيات مۇخلىسلىرى كۆپ ساننى ئىگىلەيدۇ.
ۋاقتىم قىس بولغاچقا، كۆپچىلىككە ئۆزرە ئېيتىمەن. لېكىن بەزى-
لىرى مېنى ئىزچىل دېرەكلەپ، كۆرۈشۈش ئارزۇسىنى ئېيتىپ
تۇرۇۋالىدۇ. بازار دەۋرى ئەدەبىياتتىكى ئىخلاسمەنلەرنى شالاڭلى-
تىپ قويدى. ئىنسان كەيپىياتىنىڭ كۆرسەتكۈچى بولغان يۈرەك
ھەققىدىكى گەپلەر بارغانسېرى يانچۇق ۋە قورساق ھەققىدىكى گەپ-
لەرگە ئورۇن بوشىتىشقا باشلىدى. كىشىلەر قورساقلىرىنى
سىلاشقان ھالدا جەمئىيەت خاھىشلىرىغا نەزەر ئاغدۇرىدىغان بولۇپ
كېتىشتى. مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا ئەدەبىيات ۋە مەنىۋىيەتتىن
گەپ ئېچىش ھەۋىسى بارلار مايىللىق قوزغىماي قالمايدۇ. ئاخىر
مەن بوسۇغامغا كەلگۈچىلەرنى تۆرگە باشلاپ، چاي ياكى تائام بىلەن
مېھمان قىلىپ، ئۇلارنىڭ گېپىنى ئاڭلايمەن، سوئاللىرىغا جاۋاب
بېرىمەن.

مېنىڭ شۇنداق قىلىپ كەلگىنىمگە ئۇزۇن يىللار بولۇپ كەت-
تى. ئۇلارنىڭ ناھايىتى ئاز ساندىكىسى بۇرۇنقى ئىخلاسىدا تۇرۇپ،
ئاز ـ تولا نەتىجە ياراتقان بولسىمۇ، ئەمما قۇدۇققا چۈشكەن تاش-
تەك غايىب بولۇپ كېتىشتى. غايىب بولۇپ كەتسىمۇ مەيلى ئىدى،
چۈنكى غايىب بولۇشقا تېگىشلىك نەرسىلەرنىڭ ئۆزىنىڭ دەرگاھى-
نى تېزرەك تاپقىنى ئەۋزەل. ئەپسۇسكى، ئۇلار غايىب بولۇش بىلەن
بولدى قىلمايدۇ. جەمئىيەتتە ئەدەبىياتنىڭ يۈزىنى قىلىپ ھىممەت
داستىخىنى يايىدىغان ھاياجان تىپلىق ئادەملەر مۇشۇ كۈنلەردىمۇ
تېپىلىپ قالىدۇ. نېمىشقىدۇر ئانچە روناق تاپالمىغان بۇنداق سو-
رۇنلار بىر قىسىم كىشىنى جەلپ قىلىدۇ. ۋاھالەنكى، بۇنداق
جەلپكارلىق ئەدەبىياتنىڭ روچىۋىنلىرىنى ئاپىرىدە قىلىدۇ. ئۇلار
كەچ كىرىش بىلەنلا ئىلدام قەدەملىرى بىلەن ئەدىبلەرنىڭ ئۆيلى-
رىگە يول ئېلىشىدۇ. ئۇلار مۇلايىملىق، رايىشلىق، مىسكىنلىك،
كەمتەرلىك، خۇشخۇيلۇق كەبى چىراي سەنئىتى بىلەن ئەدىبلەر-
نىڭ ئېھتىياتچان ئىچكى دۇنياسىغا زۇكامدەك سىڭىپ كىرىدۇ. ئە-

مۇھاكىمە ۋە تەقرىزلەر

كەتكەن كۆھمقاپقا سۆرەپ ئاپارغان. ئۇلار قاراڭغۇ چۈشۈش بىلەنلا پايپاسلاپ ھەرىكەت قىلىشقا باشلايدۇ. ئۇلار سەسكىنىشلىك لىچىنكىلىرىنى قالدۇرۇپ قويۇش بەدىلىگە جەمئىيەتتىن كۈتۈلمىگەن نېسىۋىگە ئېرىشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئەدەبىياتنىڭ ۋۇجۇدى كېچىكىپ بايقىلىدىغان ۋىرۇسلار بىلەن توشۇپ كېتىدۇ.

چالىلىق كىشىنى نېمىگە باشلىمايدۇ؟ ئوغۇل بالىنىڭ خورۇجىمۇ چالا بولۇپ قالسا، قىلمىغىنى قالمايدۇ. ئەدەبىياتنىڭ روچىۋىنلىرى دەل ئىنساني مەرىپەتتىكى چالىلىق تۈپەيلى كېچىگە ياكى كۈندۈزگە تەۋە بولمىغان زاۋال پەيتلىرىنى ئۆزىنىڭ تۇرمۇش پائالىيىتىنىڭ سەھنىسى قىلىپ تاللىۋېلىشقان. بۇددا رىۋايەتلىرىدە ئېيتىلىشىچە، بەزى روھلار يا ئادەم بەدىنىگە، يا مەخلۇقلارنىڭ بەدىنىگە كىرەلمەي، سەرسانلىقتا لەيلەپ يۈرۈشىدىكەن. ئەدەبىياتنىڭ روچىۋىنلىرى ئۆزىنىڭ تەۋەلىكىنى تېزرەك تونۇسا ياخشى بولاتتى. ئۇلار يا چىۋىن بولۇشى، يا مەغپىرەت تىلەۋاتقان ئۇزۇل - كېسەل روھلاردىن بولۇشى كېرەك. ئۇلارنىڭ روھ چىۋىنى بولۇۋالغىنى نېمىسى؟

ئۆزىنىڭ تەۋەلىكىنى تونۇماسلىق ئاسىيلىقنىڭ سىپايە پاكىتى. روھ چىۋىنى ئۆزى ياشاشقا تېگىشلىك پەسلى ياكى ماكان - زاماننى توغرا تاللىمىغان ناتىۋانلارنىڭ ئەرۋاھى.

ئاداققى دەرگاھلاردىمۇ ئۆزىنى تاپالمىغان ئەرۋاھلارنى تەبئىيتىدىن بىراقلا يالتايتىش ئاسان ئەمەس، ئۇلارنىڭ تارىختىن ئىبارەت نوھ كېمىسىگە سۇقۇنۇپ چىقىۋېلىشى ھەر زامان مۇمكىن. بىز پەقەت ئۇلارغا ھېسداشلىق قىلىشتىن ھەزەر ئەيلىسەكلا، ئەخلاق رىسالىمىزنىڭ قىممىتى ئالدىراپ سۇنمايدۇ.

2001 - يىلى 10 - ئىيۇن، ئۈرۈمچى

توقۇنۇشمۇ ياكى توقۇنۇشتۇرۇشمۇ؟

ــــ خانتىڭتوننىڭ «مەدەنىيەت توقۇنۇشى ۋە دۇنياۋى تەرتىپنىڭ قايتا ئورنىتىلىشى» ناملىق كىتابىنىڭ ئۇيغۇرچە نەشرىگە كىرىش سۆز.

سەيمىل خانتىڭتون دېگەن بۇ نام ئۆزلىرىنىڭ بۈگۈنكى ۋە كەلگۈسىدىكى تۇرلۇك مەنپەئەتىگە هوشيار مۇئامىلە قىلىدىغان سىياسىي خەلقلەر ئۈچۈن بەكلا تونۇش بىر ئىسىم. لېكىن ئۇ ئۇيغۇر جامائىتى ئۈچۈن ئېيتقاندا، تېخىچە ياتتۇر. بىر قىسىم ئوقۇغان ياشلار خانتىڭتون ئەپەندىنىڭ نامى، ئەسەرلىرى ۋە سىياسىي قاراشلىرىدىن ئاز ـ تولا خەۋەردار، ئەمما ئۇلارغىمۇ خانتىڭتون تەپەككۇر دۇنياسى سىستېمىلىق تەرزدە مەلۇم ئەمەس. مانا بۇ ئۇيغۇر ئوقۇمۇشلۇقلىرىدا دۇنيانىڭ ئىجتىمائىي، سىياسىي ۋەزىيىتىنى تەرەققىيات بىلەن ماس قەدەمدە چۈشىنىشنىڭ تېخى باشلانمىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

سەيمىل خانتىڭتون زامانىمىزدىكى داڭلىق سىياسىي مۇتەپەككۇر. ئۇنىڭ «ئۆزگىرىۋاتقان جەمئىيەتنىڭ سىياسىي تەرتىپى» (1968)، «ئۈچىنچى دولقۇن: 20 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىكى دېموكراتىيەلىشىش» (1991)، «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى ۋە دۇنيا تەرتىپىنىڭ قايتا تۈزۈلۈشى» (1996) قاتارلىق ئەسەرلىرى دىققەتكە سازاۋەر. خانتىڭتون خارۋاد ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پىروفېسسورى، ئىستراتېگىيە تەتقىقات ئورنىنىڭ لىدىرى. ئۇ ئالىي دەرىجىلىك دۆلەت خادىمى بولۇش سۈپىتى بىلەن دۆلەت بىخەتەرلىك كومىتېتىنىڭ ئەزاسى. ئۇ «دىپلوماتىيە سىياسىتى» پەسىللىك ژۇرنىلىنى تەسىس قىلىپ، 1977 ـ يىلىغا قەدەر مەزكۇر ژۇرنالنىڭ باش مۇ-

ئويلاندۇرىدىغان بولۇپ، خەلقئارادىكى ئىشلارنى چۈشىنىشىمىزدە
ئىنقىلاب خاراكتېرلىك ئۆزگىرىش پەيدا قىلدى»[2] ھەتتا خانتىڭ-
تونغا قارشى مەۋقەدە ئەسەر ئېلان قىلغان گېرمانىيەلىك سىياسى-
يون ھېرالدمېللېرمۇ ئۇنىڭ تەسىرىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ مۇنداق
دەيدۇ: «ئەڭ مۇھىمى ‹مەدەنىيەت توقۇنۇشى› دېگەن بۇ ئىبارە سى-
ياسىي نۇتۇقلىرىمىز ۋە گېزىت - ژۇرناللىرىمىزدا دائىم ئۇچراي-
دىغان سۆزگە ئايلاندى. بۇ ئەھۋال كىشىنى راستتىنلا ئەندىشىگە
سالىدۇ.» ھېرالد مېللېر[3] بۇ يەردە بىر مىللەتنىڭ لۇغەت بايلىقى-
غا كىرگەن تېرمىن ۋە ئۇقۇملارنىڭ ئۇلارنىڭ تەپەككۇر ئۇسۇللىرى
ھەم تۇرمۇش يوسۇنلىرىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتىدىغانلىقىنى
نەزەرگە ئېلىپ تۇرۇپ شۇنداق دېگەن. دەرۋەقە «سىنىپىي كۈ-
رەش»، «پومېشچىك»، «دىكتاتورا»، «دېموكراتىيە»، «كىشىلىك ھو-
قۇق»، «ئەركىنلىك»، «باراۋەرلىك» دېگەن ئۇقۇملار ھەرگىزمۇ تى-
لىمىزدىكى ئالاقە ئىستېمالى ئەمەس، بەلكى پىكىرلىرىمىزنى ئەن-
ئەنىمىز ئوربىتىسىدىن چىقىرىدىغان ۋە بىزنى ئۆزگىچە قىممەت
قارىشىنىڭ زاپاسلىرىغا ئايلاندۇرىدىغان روھىي تەپكۈلەردۇر. «بىز
ئۇقۇملارنى ئىشلەتكەنسېرى شۇ ئۇقۇملارنىڭ مۇخلىسلىرىغا ئايلى-
نىپ قالىمىز. بىر ئۇقۇمنىڭ كەڭ تارقىلىشى شۇ ئۇقۇمغا قارى-
غۇلارچە ئەگىشىش خەۋپىنىڭ زورايغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ»[4]
دەيدۇ ھېرالد مېللېر. غەربچە قىممەت قارىشىغا ۋەكىللىك قىلى-
دىغان سىياسىي، پەلسەپىۋى ئۇقۇملار 20 - ئەسىردىن ئېتىبارەن
ئەڭ خىلۋەت شەرق دۆلەتلىرىنىڭ مەتبۇئاتلىرىدىمۇ كۆرۈلۈشكە
باشلىدى. ھەتتا غەربتىن تامامەن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان ئىسلام
ئەللىرىنىڭ بەزى مۇتەپەككۇرلىرىمۇ غەربچە سىياسىي ئاتالغۇلار-
نىڭ قايمۇقتۇرۇشىغا يولۇقتى. ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تەتقىقاتچىلىرى-
مۇ يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ئەلىشىر نەۋايى قاتارلىق كىلاسسىكلىرى-
مىزنى ياۋروپادىن كەلگەن نەزەرىيەۋى ئەندىزىلەر بىلەن باھالاپ،
ئۇلارنى سىنىپىي كۈرەش تەلىماتى ۋە ماتېرىيالىزم قاراشلىرىنىڭ

ھەرىرىلىكىنى ئۈستىگە ئېلىپ كەلگەن. سەيمىل خانتىڭتون سا-بىق سوۋېتلەر ئىتتىپاقى پارچىلانغاندىن كېيىنكى ئون يىل ئى-چىدە دۇنيادىكى ھەرقايسى سىياسىي پىكىر مۇنبىرىدە دائىم تىلغا ئېلىنىپ تۇرىدىغان شەخس بولۇپ قالدى. بۇنىڭغا ئۇنىڭ 1993 - يىلى «دىپلوماتىيە سىياسىتى» پەسىللىك ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىن-غان «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشىمۇ؟» ناملىق ئەسىرى سەۋەبچى بولدى. بۇ ئەسەر خەلقئارادا كۈچلۈك غۇلغۇلا قوزغىدى. ھەتتا خانتىڭتون ئەپەندىنىڭ نۇقتىئىنەزىرىگە قارىشى چۇقانلارمۇ ئارقا - ئارقىدىن مەيدانغا كەلدى. جۇڭگو قاتارلىق ئۈچىنچى دۇنيا ئەللىرىدە تېخىمۇ شۇنداق بولدى. «دىپلوماتىيە سىياسىتى»دە خانتىڭتونغا رەددىيە بېرىدىغان يەتتە پارچە ماقالە ئېلان قىلىندى. خانتىڭتون بۇنىڭغا جاۋابەن يەنە شۇ ژۇرنالدا «مەدەنىيەت بولماي نېمە؟» (قوشۇمچە ماۋزۇسى: «سوغۇقچىلىق ئۇرۇشىدىن كېيىنكى دۇنيانىڭ ئەندىزى-سى») دېگەن ماقالىسىنى ئېلان قىلدى. ئۇ نۆۋەتتىكى دۇنيانىڭ سىياسىي تەرتىپىدە مەدەنىيەتنىڭ مۇھىم ئامىل بولىدىغانلىقىنى تېما قىلغان ئەسەرلىرى ئاساسىدا، 1996 - يىلى «مەدەنىيەتلەر تو-قۇنۇشى ۋە دۇنيا تەرتىپىنىڭ قايتا ئورنىتىلىشى» دېگەن كىتابىنى نەشر قىلدۇردى.

بۇ كىتابنىڭ كىشىلەرنىڭ تەپەككۇرىغا بولغان تەسىرلىرى ھەققىدە نۇرغۇن مىسال كەلتۈرۈش مۇمكىن. بۇ ھەقتە ئامېرىكى-نىڭ نىكسون دەۋرىدىكى دۆلەت ئىشلىرى كاتىپى ھەم زامانىمىز-دىكى نوپۇزلۇق سىياسىيون ھېنرىي كىسىنگىر مۇنداق دەيدۇ: «خان-تىڭتون غەربتىكى ئەڭ مۇنەۋۋەر سىياسىيونلارنىڭ بىرى. ئۇ نۆ-ۋەتتىكى يەر شارى سىياسىيىنىڭ رېئاللىقىنى چۈشىنىشتە پەۋ-قۇلئاددە چاقىرىق خاراكتېرلىك ئانالىز رامكىسىنى تەمىن ئەت-تى.»[1] ئامېرىكىنىڭ يەنە بىر مەشھۇر سىياسىيونى زىبگنىگ بىرژىنىسكىي مۇنداق دەيدۇ: «بۇ بىر ئەقلىي رەۋىشتىكى نادىر ئە-سەر، ئۇنىڭ پىكرى يارقىن، تەسەۋۋۇرى مول، كىشىنى چوڭقۇر

رېپىدىن «سىياسەت مانىزمى»[5] كەلگەندە، دۇنيا سىياسىي سەھنىسىنىڭ رېرىسسورلۇقى ئامېرىكىغا ئۆتتى. ئامېرىكا ئۆزىنى دېموكراتىيە ۋە ئادالەتنىڭ ئەلچىسى دەپ ئاتىدى. شۇنداقلا بۇ ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقىنى يادرو قىلغان كوممۇنىزم سېپىگە ئىدېئولوگىيە ئۇرۇشى يۈرگۈزدى. سوۋېت ھاكىمىيىتىنىڭ ھەرقايسى قاتلىمىدىكى چىركىنلىك زور ھەربىي قۇۋۋەتكە ئىگە بۇ ئىمپېرىيەنىڭ ئىچ ـ باغرىنى ساقايغۇسىز كېسەلگە گىرىپتار قىلىپ، ئاخىر يىمىرىلدى. ئامېرىكا باشچىلىقىدىكى كاپىتالىزم زەپەر تەنتەنىسى ئىچىدە قەددىنى تېخىمۇ رۇسلىدى. دەل مۇشۇ چاغدا ئامېرىكىلىق ياپون سىياسىيونى فىرانسىس فۇكۇياما «تارىخنىڭ ئاخىرى ۋە ئاخىرقى ئادەم» دېگەن كىتابىنى ئېلان قىلىپ، يېڭى دۇنيا ھەققىدىكى قىياسلىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇ، غەرب دېموكراتىيەسى فاشىزم ۋە كوممۇنىزمدىن ئىبارەت ئىككى دۈشمىنى ئۈستىدىن غەلىبە قىلدى. دۇنيا دېموكراتىيە بايرىقى ئاستىدا ئومۇميۈزلۈك تىنچلىققا يۈزلىنىپ، ئەركىن سودا تېخىمۇ راۋاجلىنىدۇ، غەربچە قىممەت قارىشى ھەممە يەرنى قاپلايدۇ، دېدى. بۇنى 1989 ـ يىلى «سوغۇقچىلىق ئۇرۇشى» ئاخىرلاشقاندىن كېيىنكى كىشىلەرنىڭ ئۈمىدۋار كەيپىياتلىرىنىڭ ئومۇمىي ئىپادىسى دېيىشكە بولاتتى. «تارىخنىڭ ئاخىرى»، «دۇنيانىڭ يېڭى تەرتىپى»، «تارىخنىڭ بۇرۇلۇشى»، «كېيىنكى سانائەت جەمئىيىتىنىڭ يېتىپ كېلىشى» دېگەن ئىبارىلەر ئېقىم مەسىلىلىرى ۋە ئىلىم مەسىلىلىرى ساھەلىرىدە كۆپ ئۇچرايدىغان بولدى. لېكىن بۇنىڭدىن كېيىنكى دۇنيانىڭ سىياسىي رېئاللىقى قانداق بولىدۇ؟ بىزنىڭ ھاياتلىق شارائىتىمىزدا قانداق ئۆزگىرىشلەر بولىدۇ؟ ھەر خىل ئىجتىمائىي مەسىلىنى قانداق ھەل قىلىمىز؟ بۇ سوئاللار ئۇچۇن ھەرقانداق بىر پەرەزنى نوپۇزلۇق پىكىر سۈپىتىدە قوبۇل قىلغىلى بولمايتتى. دۇنيانىڭ سىياسىي يۈزلىنىشى كىشىلەرنىڭ بىلىش دائىرىسىدىن زىيادە ھالقىپ كەتكەنىدى. ئۈمىدۋارلىق كۆپ ھالدا

جاۋابكارلىرىغا ئايلاندۇرۇپ قويۇشتى. فارابىي ئۆزىدىن ئون ئەسىر كېيىن ئاپىرىدە بولغان غەرب ئاتېئىزمچىلىرىنىڭ ئەگىلىكىدە تاسقالدى. بۇ ئەھۋاللار «مەدەنىيەت توقۇنۇشى» ئۇقۇمى مودا بولۇۋاتقان هازىرقى كۈنىمىزدە مەدەنىيەتىمىزنىڭ مەۋجۇدىيىتى ئۈستىدە ئويلىنىپ كۆرۈشىمىز ئۈچۈن ئەقىللىي يىپ ئۇچلىرىنى بېرىدۇ.

20 ـ ئەسىردىكى خەلقئارا تەرتىپتە غەرب رېژىسسورلۇق ئورنىنى ئالدى. ئوسمانىيلارنى پارچىلاشتا، ئەنگلىيە باشچىلىقىدىكى غەرب مىللەتچىلىك بىلەن دېموكراتىيەنى قورال قىلدى. ئوتتۇرا شەرقتە تارىختا مەۋجۇت بولۇپ باقمىغان يېڭى دۆلەتلەر بارلىققا كېلىپ، مىللەت سۈپىتىدىكى ئەرەبلەرمۇ پارچە ـ پارچە دۆلەتلەرگە بۆلۈنۈپ كەتتى. ئىستالىنىزمنىڭ تېرورلۇقى ئاستىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقى تارىختىن بۇيانقى ئېتنىك پۈتۈنلۈكىنى يوقىتىپ، «مىللەت» گەۋدىسى سۈپىتىدىكى رىسپوبلىكىلارغا ئايرىلدى. ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن 1945 ـ يىلى يالتا يىغىنى ئېچىلدى. غەرب تەپەككۇرىنىڭ ئىككى پۇشتى بولمىش كاپىتالىزم بىلەن كوممۇنىزمنىڭ ۋەكىللىرى — روزۋېلت، چىرچىل، ئىستالىن بىر يەرگە جەم بولۇپ دۇنيانىڭ سىياسىي خەرىتىسىنى يېڭىباشتىن سىزىشتى. نەتىجىدە، ئۇلارنىڭ مەنپەئىتىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان يېڭى دۇنياۋى تەرتىپ پەيدا بولۇپ، سان ـ ساناقسىز ئاددىي كىشىنىڭ تەقدىرى يالتادا توغۇلغان شەكىلسىز كۆلەڭگىنىڭ تەسىرى ئاستىدا قالدى. دۇنيا كاپىتالىزم ۋە كوممۇنىزمدىن ئىبارەت ئىككى لاگېر ئوتتۇرىسىدىكى سوغۇق ـ چىلىق ئۇرۇشى دەۋرىگە كىردى. مانى دىنىدا تەسۋىرلەنگەن دوست ـ دۈشمەن، ياخشى ـ يامان ئۇقۇملىرى سىياسىي ساھەدىن ئورۇن ئېلىپ، ئىنسانىيەت بىر ـ بىرىنى ھەزرىتى ئادەمنىڭ پەرزەنتلىرى دېيىشتىن كۆرە رەقىب ۋە «سىنىپىي دۈشمەن» قاتارىدا كۆرىدىغان بولۇپ كېتىشتى. بۇ خىل يۈزلىنىش بىر قىسىم سىياسىيون تە-

سادىتا بولماستىن، بەلكى ھەزارەتتە بولىدۇ. ئىنسانلارنىڭ دۇچ كېلىشى مۇمكىن بولغان ئەڭ توپ مەسىلىگە خەلق ۋە مىللەت جاۋاب تېپىشقا ئۇرۇنماقتا. بۇ مەسىلە: دەل مەن كىم؟ دېگەن مەسىلىدۇر»[6] دەيدۇ خانتىڭتون ئەپەندى كىتابىنىڭ بېشىدىلا. «كىشىلەر ئەجدادى، دىنى، تىلى، تارىخى، قىممەت قارىشى، ئۆرپ ـ ئادىتى ۋە تۈزۈملىرى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ كىملىكىنى بېكىتىدۇ» دەيدۇ.[7] ئۇ «بىز ئۆزىمىزنىڭ كىم ئەمەسلىكىمىزنى ۋە كىمگە قارشى تۇرىدىغانلىقىمىزنى چۈشەنگەندىلا، ئاندىن ئۆزىمىزنىڭ كىملىكىنى چۈشەنگەن بولىمىز»[8] ئۇ ئارقىدىنلا. خانتىڭتون دەۋاتقان كىملىك مەلۇم ئورتاق ياشامغا تەۋە كونكرېت بىر شەخسنىڭ كىملىكىدۇر. شۇنداقلا بىر پۈتكۈل مىللەتنىڭ كوللېكتىپ كىملىكىدۇر. كوللېكتىپ كىملىك شەخسنىڭ ئۆز كىملىكىنى بايقىشى ۋە قۇرۇپ چىقىشى ئاساسىدا ۋۇجۇدقا كېلىدۇ. سابىق يۇگوسلاۋىيەدىكى مۇسۇلمانلار ۋە سېربلار ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇش دەل ئۇلارغا تەۋە كىشىلەرنىڭ ئۆزىنى ئۆزگىلەردىن پەرقلەندۈرۈشىدىن كەلگەن. جەڭگاھتا پارتلاۋاتقان نەرسە بومبا ئەمەس، ئىدىيە. «دۆلەتلەرنىڭ گۇرۇپپىلىنىشى سوغۇقچىلىق ئۇرۇشى دەۋرىدىكىدەك ئۈچ گۇرۇھ بويىچە بولماستىن، دۇنيادىكى يەتتە ـ سەككىز ئاساسلىق مەدەنىيەت بويىچە بولىدۇ»[9] دەيدۇ خانتىڭتون يېڭى ئەسىردىكى دىپلوماتىيە كۆرۈشى توغرۇلۇق. ئۇنداقتا، ئۇ دەۋاتقان يەتتە ـ سەككىز مەدەنىيەت قايسى؟

ياۋروپا، شىمالىي ئامېرىكا ۋە ئوكيانىيە قىتئەسىدىكى غەرب خىرىستىيان مەدەنىيىتى.

سلاۋيانلارنى ئاساس قىلغان پىراۋوسلاۋىيە مەدەنىيىتى.

ئوتتۇرا ئافرىقا، ئوتتۇرا شەرق، ئوتتۇرا ئاسىيا، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى بىر قىسىم رايون، فىلىپپىن، مالايشىيا، ھىندونېزىيەلەرنى قاپلىغان ئىسلام مەدەنىيىتى.

ھىندىلارنى ئاساس قىلغان بۇددا مەدەنىيىتى.

رېئاللىقا قويۇلغان توغرا دىياگنوزنىڭ نەتىجىسى بولماي، كىشى-
لەردىكى سۇبيېكتىپ ئارزۇلارنىڭ مۇبالىغە ھالىتىگە ئايلىنىپ
كېتىدۇ. سوغۇقچىلىق ئۇرۇشىدىن كېيىن ئادالەت ۋە دېموكراتىيە-
نىڭ يېتىپ كېلىشىگە ئۈمىد باغلىغان كىشىلەر بۇ قىسقا مۇددەت-
لىك ئۆتكۈنچى تارىخنىڭ مازاق قىلىشىغا ئۇچرىدى. پەلەستىن ۋە
چېچىنيەدىكى قانلىق توقۇنۇشلار، كوسوۋودىكى ئىرقىي قىرغىن-
چىلىقلار، ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەتلىرىدىكى نائىلاج سىياسىي قىياپەت-
لەر 21 ـ ئەسىرنىڭ ئويلىغاندەك ئىس ـ تۈتەكسىز، ئىناق، باياش-
شات، خاتىرجەم ئەسىر بولالمايدىغانلىقىدىن بېشارەت بەردى. دۇنيا-
دىكى چوڭ دۆلەتلەرنىڭ ھەربىي ھازىرلىقلار خامچوتىنى بەس ـ
بەستە كۆپەيتىشى، تەبەسسۇمغا ئورالغان دىپلوماتىيە ئويۇنلىرىنىڭ
شىددەتلىك ھەم مۇرەككەپ تۈس ئېلىشى تىنچلىققا بولغان ئىشەن-
چىمىزنى ئاغدۇرۇپ تاشلايدۇ. چۈنكى بىر ھەقىقىي تىنچلىققا كاپا-
لەت بېرەلەيدىغان سىياسىي، ئىقتىسادىي ئاتموسفېرانىڭ ھېچنى
تېخى ھېدلىيالمىدۇق.

قان قاننى تۇغىدۇ، ئۇرۇش ئۇرۇشنى تۇغىدۇ. سوغۇقچىلىق
ئۇرۇشىنىڭ بالىياتقۇسىدا نۆۋەتتىكى ئۆچ ـ ئاداۋەتنىڭ ھامىلىسى
يېتىلمەكتە ئىدى. قارىماققا سوغۇقچىلىق ئۇرۇشى تەلتۆكۈس ئا-
خىرلاشقاندەك قىلسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدىن قالغان يادرو تەھدىتى
ئىنسانىيەتنىڭ بېشىدىن تېخى كەتكىنى يوق، بەلكى ئۇ بۇنىڭدىن
كېيىنكى سىياسىي ئويۇنلارنىڭ كوزىرىغا ئايلانماقتا. كۆرۈنمەس،
ئەمما مۇقەررەر بولغان تۇرلۇك تەھدىت ئۆزىنىڭ بەتبەشىرە ئەلپا-
زىنى سەيمىل خانتىڭتوننىڭ «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى ۋە دۇنيا
تەرتىپىنىڭ قايتا تۈزۈلۈشى» ناملىق ئەسىرىدە خېلى ئېنىق كۆر-
سىتىدۇ. فىرانسىس فۇكۇياماننىڭ ئۈمىدۋارلىقىغا تامامەن زىت
بولغان بىر قىياس كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جىددىي تارتى-
دۇ. «سوغۇقچىلىق ئۇرۇشىدىن كېيىنكى دۇنيادا خەلقلەر ئوتتۇر-
سىدىكى ئەڭ مۇھىم پەرق ئاڭ فورمىسىدا، سىياسىي ياكى ئىقتى-

ھېچبىرىدە مۇسۇلمان ئۈممەتلەرگە ھەقىقىي ۋەكىل بولغۇدەك سالاھىيەت يوق بولۇپ چىقىدۇ. بۇ دۆلەتنىڭ بەزىسى قەبىلىچى، بەزىسى مىللەتچى، بەزىسى نامرات، بەزىسى غەربپەرەس، بەزىسى ئاجىز، بەزىسى مەھكۇم بولۇپ، 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قېقىلغان غەرب ئىشغالىيىتىنىڭ مىخلىرى ئۇلارنى گۇمراھلىققا بەند قىلىپ تۇراتتى. ئاپتور تۈركىيەنىڭ دۆلەت كىملىكى ھەققىدە خېلى كۆپ توختالغان بولۇپ، مۇستاپا كامالنىڭ غەربچىلىك ئۇرۇنۇشلىرىنى بىچارە قىلىپ تەسۋىرلەيدۇ: بۈگۈنكى كۈندە تۈركىيەنىڭ دۆلەت ئاپپارات ۋە پارلامېنتى غەربچە قىممەتنى ئۈلگە قىلىپ دۆلەتنى ئىدارە قىلىدۇ. لېكىن ئۇنىڭ خەلقى ئىسلامىي ئەقىدىدە. شۇڭا تۈركىيە ياۋروپا ئىتتىپاقىغا ئەزا بولۇشنى ئۇزۇن يىللاردىن بېرى ئارزۇ قىلىپ، غەرب دۆلەتلىرىگە دىپلوماتىيەلىك يولغا قويۇش رەۋىشىدە بولۇپ كەلگەن بولسىمۇ، كوممۇنىزم لاگېرىدىن تېخى يېقىندا دۇكان ئايرىپ چىققان شەرقىي ياۋروپا دۆلەتلىرى ئەزالىققا قوبۇل قىلىندى تۈركىيە بولسا ئاسما ھالەتتە قېلىۋەردى. (Sucularism ئەلمانىيە ـــ دىن بىلەن ھاكىمىيەتنىڭ ئايرىلىشى). ئەرەبلەرنى بىر ـ بىرى بىلەن كېلىشەلمەيدىغان پارچە دۆلەتلەرگە بۆلۈۋەتتى. ئۇلارنىڭ خەلقلىرىنىڭ قەلبىدە ئىمان، پادىشاھلىرىنىڭ قەلبىدە شەيتان، تۈگىمەس تىنچسىزلىق ۋە نامراتلىق مانا شۇنىڭدىن كەلگەن. بۇنى خانتىڭتون «يادرو دۆلەتنىڭ بولماسلىقى ئىسلام ئەللىرىدىكى ئىچكى ـ تاشقى توقۇنۇشلارنىڭ ئاساسلىق مەنبەسى ۋە ئالاھىدىلىكى»[10] دەپ مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ. ئۇنىڭ «يادرو دۆلەت» دېگىنىنى بىز ئۆز گېپىمىز بويىچە «باشپاناھ» دەپ چۈشەنسەكمۇ بولىدۇ.

خانتىڭتون كىتابىدا بۈگۈنكى غەرب مەدەنىيىتى ئۈستۈن ھەربىي كۈچ ۋە ئىقتىسادىي كۈچ يۈزىسىدىن باشقا مەدەنىيەتلەردىن غالىبتەك كۆرۈنسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ھاياتىي كۈچى ئىچ ـ ئىچىدىن خوراشقا باشلىدى، دەيدۇ ۋە ئىدېئولوگىيە سۈپىتىدىكى غەرب

ياپون مەدەنىيىتى.

جۇڭگو ۋە شەرقىي ئاسىيا، شەرقىي جەنۇبى ئاسىيادىكى كۇڭزى مەدەنىيىتى.

ئافرىقا مەدەنىيىتى (بىرلىككە كېلىش ئىپادىلىرى ئېنىق بولمىغان تۈركۈم).

لاتىن ئامېرىكىسى مەدەنىيىتى.

لاتىن ئامېرىكىسى مەدەنىيىتىنىڭ خاسلىقى ئانچە روشەن ئەمەس بولۇپ، يەنىلا غەرب مەدەنىيىتى لاگېرىغا كىرىدۇ. خانتىڭتون ئەپەندى بۇ ھەقتە مۇپەسسەل توختىلىپ كەتمىگەن. ئۇنىڭ قارىشىچە، يېڭى ئەسىردىكى خەلقئارا توقۇنۇشنىڭ ئوت كۆچى خىرىستىيان مەدەنىيىتى بىلەن ئىسلام مەدەنىيىتى ئوتتۇرىسىدا بولىدۇ. ناھايىتى ئېنىقكى، خانتىڭتوننىڭ «مەدەنىيەت» چۈشەنچىسىنىڭ نېگىزىدە دىن تۇراتتى.

كۇڭزى مەدەنىيىتىمۇ خىرىستىيان مەدەنىيىتىگە قارشى ھالدا ئىسلام مەدەنىيىتى بىلەن بىللە تۇرىدۇ، دېگەننى كۆڭۈل قويۇپ شەرھلەيدۇ. ئۇ يۇقىرىقى مەدەنىيەتلەر تۈركۈمىنى يادرو دۆلەت ئۇقۇمى ئاساسىدا تەركىبلەيدۇ. ئۇنىڭ يادرو دۆلەت دېگىنى نېگىزلىك قىممەت قاراش جەھەتتە ھەمشىرە دۆلەتلەر بىلەن بىردەك بولغان ھەمدە ھەربىي، ئىقتىسادىي، سىياسىي كۈچ جەھەتتە ئۇلارغا يېتەكچى بولالايدىغان چوڭ دۆلەتتىن ئىبارەت. ئۇنىڭ ئېيتقىنى بويىچە ئامېرىكا ۋە غەربىي ياۋروپادىكى دۆلەتلەر خىرىستىيان مەدەنىيىتىنىڭ يادروسى، جۇڭگو شەرقىي ئاسىيادىكى كۇڭزى مەدەنىيىتىنىڭ يادروسى، رۇسىيە پىروۋراۋوسلاۋىيە مەدەنىيىتىنىڭ يادروسى، ياپونىيە ئۆز مەدەنىيىتىنىڭ يادروسى، ھىندىستان بۇددا مەدەنىيىتىنىڭ يادروسى. بۇ يەردە يادرو دۆلىتى بولمىغان مەدەنىيەتتىن ئافرىقا، ئىسلام مەدەنىيەتلىرى قالدى. خانتىڭتون سەئۇدى ئەرەبىستانى، ئىران، ئىراق، تۈركىيە، پاكىستان، ھىندونېزىيە، مىسىر قاتارلىق دۆلەتلەرگە بىرمۇبىر قاراپ چىقىدۇ، ئۇلارنىڭ

دەنىيىتىدۇر. چۈنكى بۈگۈنكى غەرب مەدەنىيىتى يەھۇدىي دىنى ۋە گىرېك پەلسەپىسىنىڭ ئەنئەنىلىرى ئاساسىدىكى تەرەققىيات ئىكەنلىكى كۆپچىلىككە ئايان.

خانتىڭتوننىڭ كۆرسىتىشىدە، غەيرىي غەرب ئەللىرى زامانىۋىلىشىش ۋە غەربلىشىش مەسىلىسىگە تۆۋەندىكىدەك ئۈچ خىل پوزىتسىيە تۇتۇشى مۇمكىن ئىكەن:

1. ئىنكارچىلىق — غەربلىشىش ۋە زامانىۋىلىشىشنى مۇتلەق رەت قىلىشنى كۆرسىتىدۇ.

2. كامالىزم — مائارىپ، قانۇن، ئىدىيەلەردە غەربلەشكەن ھالدا زامانىۋىلىشىش ۋە باي بولۇش مەقسىتىگە يېتىش.

3. ئىسلاھاتچىلىق — تۈپ قىممەت قاراش ۋە ئېتىقادنى ساقلاپ قېلىش شەرتى ئاستىدا زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇش؛ زامانىۋىلىشىش، لېكىن غەربلەشمەسلىك.

خانتىڭتون كامالىزمچە پوزىتسىيەنىڭ خاتا ئىكەنلىكىنى كەسكىن رەۋىشتە ئىزاھلاپ ئۆتىدۇ. ئۇ بۇنداق پوزىتسىيە كىشىلەرنى يەرلىك مەدەنىيەتتىن چەتلىتىش بىلەن بىللە، ھەقىقىي غەربلىشىشكىمۇ ئېلىپ بارمايدۇ، دەپ كۆرسىتىدۇ. دېمىسىمۇ تۈركىيەنىڭ ھازىرقى تەڭقىسلىق ۋە موھتاجلىق ھالىتى بۇنى ئىسپاتلاپ تۇرىدۇ. خانتىڭتون ياپونىيەنى ئۈچىنچى خىل پوزىتسىيەگە مىسال قىلىدۇ. بىز ئەمدى «زامانىۋىلىق» دېگەن ئاتالغۇغا دۇچ كېلىۋاتىمىز. «زامانىۋىلىق»نىڭ مەنىسى زادى نېمە؟ خانتىڭتوننىڭ ئىزاھلىشىچە: «زامانىۋىلىق سانائەتلىشىش، شەھەرلىشىش، مائارىپ ۋە بايلىقنىڭ يۇقىرى سەۋىيەدە يۇكسىلىشى، كەسىپلىشىش كۆلىمىنىڭ مۇرەككەپ قاتلامغا كېلىشى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ، ئارىمىزدىكى بىر قىسىم كىشىنىڭ «زامانىۋىلىق» چۈشەنچىسىدىن خېلىلا پەرقلىنىدۇ. ئۇلار ئېتىقاد ۋە پىسخىك دۇنيانىمۇ زامانىۋىلاشتۇرغاندا، ئاندىن پەن - تېخنىكىدىكى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرغىلى بولىدۇ، دەپ ئىشىنىدۇ.

مەدەنىيىتى ئىسلامغا بەس كېلەلمەيدۇ، دەپ مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ. چۈنكى ئۇنىڭ نەزىرىدە ئىسلام مۇكەممەل ھاكىمىيەت سىستېمىسى، ئەخلاق سىستېمىسى ۋە بىلىش سىستېمىسىغا ئىگە بولۇپ، ھەرگىزمۇ ئەمەلىيەتتىن ئايرىلغان روھانىيلىق ئەمەس ئىدى. بۇ-گۈنكى مۇسۇلمانلار دۇنياسىدا ئىسلامنىڭ ئىچكى كىرىزىسلىرىنى تازىلاپ، پەرز ۋە سۈننەتلەرنىڭ ئەينىيىتى ھەم تەتبىقى بويىچە ئىش تۇتۇشنى تەشەببۇس قىلىدىغان كۈچلەر ئوتتۇرىغا چىقتى. «ئىسلام ئەسلىيەتچىلىرى» دېيىلىۋاتقانلار ئەنە شۇلار بولۇپ، غەرب دەل مۇشۇلاردىن ئەنسىرەيتتى.

روشەنكى، شالغۇتلاشقان ئېتىقاد شۇ ئېتىقادنىڭ ئىگىسى ئۇ-چۇن پىكرىي مۇجمەللىك، ھاياتىي سەرسانلىق ئەكېلىدۇ. بۇ دەل يات قىممەت قاراشلارنى پىلانلىق سىڭدۈرگۈچىلەرنىڭ تەنتەنىسىدۇر. پارس قولتۇقىدىكى رايونلار ۋە ئوتتۇرا شەرقنىڭ غەربلىكلەر-نىڭ زىيارەت ئۈستىلىگە ئايلىنىشى بۇنىڭ ئۇچۇن ياخشى مىسال-دۇر. نەچچە يىل ئىلگىرى ئىنتېرنېت تورىدىن مۇنداق بىر سۆھ-بەتنى ئوقۇغانىدىم. سۆھبەتتە بىر مۇخبىر ئىسرائىلىيەنىڭ سابىق باش مىنىستىرى نىتانياھودىن 1998 ـ يىلى 12 ـ دېكابىردا مۇنداق سورىغان:

— مۇسۇلمانلارنىڭ پەيغەمبىرى ئەينى چاغدا سىلەرنى مۇسۇل-مانلارنىڭ قولىدا تۈگىشىدۇ، دېگەنىكەن، بۇنىڭغا قانداق قارايسىز؟

نىتانياھو مۇنداق جاۋاب بەرگەن:

— ئۇلارنىڭ قولىدا ھالاك بولىدىغان يەھۇدىيلار بىز ئەمەس. چۈنكى بىزنى ھالاك قىلالايدىغان ئەرەب مۇسۇلمانلار بۇنداق ھالەت-تىكى مۇسۇلمان ئەمەس.

نىتانياھونىڭ جاۋابىنى بۇگۈنكى ئەرەب ئەللىرى توغرىسىدىكى رېئال، ئوبيېكتىپ تەسۋىر دېيىشكە بولاتتى. ئۇ بۇگۈنكىدەك ئاي-نىپ كەتكەن ئەرەبلەردە ئۆيۈشۈش ئىقتىدارىنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس دېمەكتە ئىدى. ئۇ دەۋاتقان «يەھۇدىي» ماھىيەتتە غەرب مە-

خەلقتىن تەشكىل تاپقان بۆلگىلەرنىڭ مىللىي تەركىبىنى كۆپ خىللاشتۇردى. سودا ۋە تىرىكچىلىك ئېھتىياجى ئوخشىمىغان مىللەت ئەزالىرىنى ئوخشاش بىر مۇھىتقا كەلتۈرۈپمۇ قويىدۇ. بۇنداق شارائىتتا مىللەت ئەزالىرى جۇغراپىيەلىك بىرلىكتىن كۆرە ئېتىقاد، تىل، قىممەت قاراش بىرلىكى بويىچە ئېتنىك بىر پۈتۈنلۈكنى ساقلايدۇ. كىملىك ماكان ۋە زامانغا قاراپ تۈرۈپ ئۇنىڭ مەزمۇن قاتلىمىنى ئاشكارىلايدۇ. بىر ئۇيغۇر بالىسى تەكلىماكاننىڭ گىرۋىكىدىكى خىلۋەت بىر بوستانلىقتىن مەككىگە ياكى نيۇيوركقا بېرىپ قالغىنىدا، ئۇ ئۆزىدىكى كىملىكنىڭ بۇرۇن دىققەت قىلىپ باقمىغان تەرەپلىرىنى بايقاشقا سازاۋەر بولىدۇ. ئەگەر مەككىدىكى بىر ئۇيغۇر مۇھاجىر ئانا ۋەتىنىگە كېلىش پۇرسىتىگە ئېرىشسە، ئۆزى ھەققىدە نۇرغۇن نەرسىگە ئېرىشىدۇ. ئۇ مۇھاجىر سىياسىي جۇغراپىيەنى بىرلىك قىلغاندا سەئۇدى ئەرەبىستانلىق، تارىخ ۋە ئىرقىنى بىرلىك قىلغاندا ئۇيغۇر، دىنىنى بىرلىك قىلغاندا مۇسۇلمان ۋە باشقىلار. ئۇ يۇقىرىقىلارنىڭ ھەممىسىنى بىلىشى كېرەك. لېكىن ئۇ قايسى كىملىكنى يېتەكچى ئورۇنغا قويۇشى كېرەك؟ بۇنى ئۇنىڭ قىممەت قارىشى بەلگىلەيدۇ ۋە ئۆزىمۇ مۇشۇ قىممەت قارىشىغا ئاساسەن ھايات يولى تاللايدۇ. بۇنداق بولغاندا، پاسپورت بەزى ھاللاردا سىياسىي كىملىككە ۋەكىللىك قىلسىمۇ مىللىي كىملىككە ۋەكىللىك قىلالمايدۇ. 21 ـ ئەسىر بىز ئۈچۈن كىملىك قۇرۇلۇشىدىن باشلىنىشى كېرەك. شۇنداق بولغاندىلا، تەرەققىياتنىڭ خام ئەشياسىغا ئايلىنىپ كەتمەيمىز، ئەكسىچە، تەرەققىيات بىزگە بويسۇنىدۇ. جاھان مۇنبىرىدە شەرەپلىك ئورنىمىز بار بولىدۇ.

«مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى دۇنيا ۋە تەرتىپىنىڭ قايتا ئورنىتىلىشى» دېگەن كىتابنىڭ ئۇيغۇرچە نەشر قىلىنىشى ئوقۇرمەنلىرىمىزدە دۇنيانىڭ ئىشلىرىنى مۇھاكىمىلىك نەزەر بىلەن كۆزىتىدىغان تۈركۈملەرنى پەيدا قىلىشتا كۆرۈنەرلىك ئۈنۈم پەيدا قىلغۇ-

ۋاھالەنكى، ئىنساننىڭ ياشاش ۋاستىسى تەرەققىي قىلسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ تەبىئىتىدە ئۆزگىرىش بولمايدۇ. ئەگەر ئۇنىڭ تەبىئىتىدە ئۆزگىرىش بولسا ياكى تەرەققىيات بولسا، ئۇنىڭ زاتى ئىنسان بولماي قالىدۇ. ئۇنداقتا، ئۇ بۇرۇنقى ئىنسانلارغا يات بىر تەبىئەتتە ياشىشى كېرەك بولىدۇ. لېكىن بىز ئۆز ئىنسانىيلىقىدىن خالىي ياشىغان ئىنساننى تېخى ئۇچراتمىدۇق. دېمەك، ئىنسانىيلىق ئۆزىنى ساقلايدۇ، لېكىن ئۇنىڭ ياشاش ۋاستىسىدە تەرەققىيات بولىدۇ. خانتىڭتوننىڭ «زامانىۋىلىق» چۈشەنچىسىدە ئۆلچەم تېخنىكا ۋە ماددىي بايلىققا مەركەزلىشىدۇ.

ھەربىي ۋە ئىقتىساد جەھەتتە شۇنچە قۇدرەت تاپقان، سىياسىي سەھنىنىڭ ئىگىسى بولمىش غەرب دۇنياسىنىڭ چېچىلاڭغۇ، نامرات ھالەتتىكى ئىسلام دۇنياسىدىن ۋەھىمە يېيىشتى، ئۇلارنىڭ ئىسلامىي ئەقىدىدىكى پۇختىلىقنى چۈشەنگەنلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

خانتىڭتوننىڭ ئېيتقانلىرى ئۆتكەن ئون يىل ئىچىدە كۆرۈلدى. بوسنىيە، چېچىنىيە، تاشقى كافكازىيە، ئوتتۇرا ئاسىيا، ئوتتۇرا شەرق، سىرى لانكا قاتارلىق جايلاردىكى كۈرەشلەر، بولۇپمۇ «11 ـ سېنتەبىر تېررورلۇق ۋەقەسى»دىن كېيىنكى دۇنيا ۋەزىيىتىدىكى بۇرۇلۇشلار كىشىلەرنى خانتىڭتونغا تېخىمۇ قىزىقتۇردى. ئامېرىكا رەئىس جۇمھۇرى جورجى. w. بۇش ئافغانىستاندىكى تالىبان ھاكىمىيىتىگە يۈرگۈزگەن ھەربىي ھەرىكىتىگە «ئەھلىسەلىپ يۈرۈشى» نامىنى بېرىپ، كېيىن ئۆزگەرتىۋالدى.

كىتابتا ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي كىملىكى ھەققىدىكى قىسمەن جۇملىلەرمۇ كۆزىمىزگە چېلىقىدۇ. مېنىڭچە، بۇ كىتابنىڭ بىزگە نىسبەتەن بىر ئەھمىيىتى شۇكى، ئۇ ئاز ـ تولا پىكىرلىك ئادەملىرىمىزنى 21 ـ ئەسىردىكى مىللىي كىملىك مەسىلىسى ھەققىدە ئويغا سالىدۇ. بۈگۈنكى دۇنيادا كوللېكتىپ سالاھىيەتنى بىلىش مۇرەككەپلەشتى. قاتناش ۋە ئالاقە ۋاستىلىرىنىڭ تەرەققىياتى كۆچمە نوپۇسلارنى كۆپەيتتى. بۇ ئەھۋال ئەسلىدىكى بىرلا ئېتنىك

مىغان ئىلىم ھەۋەسكارى بولسامىۇ خانتىڭتوننىڭ ئۆزىمىزگە خاس مەۋقەدە ئىنكاس بېرىشكە تىرىشىپ باقتۇق.

ماقالىمىزنىڭ بەزى قۇرلىرىدا ئەسكەرتىپ ئۆتكەنىدەك، 21 ـ ئەسىرمۇ كىشىلەر ئۈمىد قىلغانىدەك ئادىل ۋە خاتىرجەم دەۋر بولمايدىغانىدەك قىلىدۇ. 20 ـ ئەسىر غەرب كۈچلىرىنىڭ ئوسمانىيلارنى پارچىلاش ھەرىكىتى بىلەن باشلانغانىدى. 21 ـ ئەسىرمۇ غەرب كۈچلىرىنىڭ ئىسلام دۇنياسىدىكى ئەسلىيەتچىلەرگە مۇداخىلە يۈرگۈزۈشى بىلەن باشلاندى. بۇ ئىش بەئەينى خانتىڭتوننىڭ تەسەۋۋۇرىچە بولدى.

ئەگەر بىز ئىنسانىيەت ياشاۋاتقان بۇگۈنكى دۇنيانىڭ ھەرقايسى قاتلىمىنى چوڭقۇر ھەم ئەتراپلىق كۆزىتىدىغان بولساق، شۇ قەدەر تەرەققىي تاپقان ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ چەكسىز ئەندىشە ۋە تەشۋىش ئىچىدە ياشاۋاتقانلىقىنى، شۇنداقلا ۋەھىمىنىڭ كۈنسېرى كۈچىيىپ بېرىۋاتقانلىقىنى ناھايىتى روشەن ھېس قىلالايمىز. كىشىلەر بۇ خىل ۋەھىمىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن ئۆز رەھبەرلىرىنى ئالماشتۇرۇپمۇ مەقسىتىگە يېتەلمىگەن، ھەتتا ۋەتەن ئالماشتۇرۇپ بېقىپمۇ ئارام تاپالمىغان بۇنداق قىسمەتنى كۆرۈپ تۇرماقتىمىز. تۇزۇم ۋە تۈزۈلمە ئالماشتۇرۇشلارمۇ كىشىلەرنىڭ غەم ـ دىشۋارلىرىغا ئارا تۇرالمىدى. بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىغا ئوخشاش تىنچلىقنى ۋە ئىنسانلارنىڭ بىخەتەرلىكىنى قوغدايدىغان خەلقئارا ئورگانلار ئارقا ـ ئارقىدىن قۇرۇلۇپ تۇرۇپمۇ يەر يۈزى قان ۋە كۆز ياشلاردىن قۇرۇمىدى. تەبىئەتنىڭ سىرلىرىنى ئېچىپ، پەن ـ تېخنىكىنىڭ يۇقىرى پەللىسىگە يەتكەن بۇگۈنكى ئىنسانلار نېمە ئۈچۈن ئۆزى ياشاۋاتقان يەر شارىدا تىنچلىق ۋە خاتىرجەملىكنى ئىشقا ئاشۇرالمىدى؟ تىنچلىق بۇنىڭدىن كېيىن ئىشقا ئاشامدۇ؟

يەر شارىنىڭ ھەرقايسى جايىدىكى توقۇنۇشلار، يۈز بەرگەن ۋە يۈز بېرىش ئالدىدا تۇرۇۋاتقان رايون خاراكتېرلىك ياكى خەلقئارالىق ماجىرالار، ھەرقايسى دۆلەتنىڭ ئۈزۈكسىز ئېلىپ بېرىۋاتقان

سى. سىياسىي، ئىجتىمائىي مەسىلىلەرگە شېئىرىي قىزىقانلىق، پىكرىي يەڭگىللەتكىلىك، رومانتىك مەستخۇشلۇق بىلەن مۇئامىلە قىلىش كىشىنى جىق زىيانغا ئۇچرىتىدۇ. بۇ زىيان شۇ قەدەر كۆپكى، ئۇنى ئۆلچەپ بولماس. ئوقۇرمەنلىرىمىز بۇ كىتابنى ئوقۇغاندا، ئۇزى يولۇقتۇرغان ھەربىر مەسىلە بويىچە يەنە باشقا ئىلمىي مەنبەلەرگە ئۆتۈشى، ھۆكۈملەرنى ئۆزىنىڭ ئەلگىكىدە تەكرار ـ تەكرار تاسقاپ كۆرۈشى زۆرۈر. ئەسلىدە بۇ كىتاب بالدۇرراق نەشر قىلىنىشى لازىم ئىدى. «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» ئوقۇمى ئوتتۇرىغا چىقىپ ئون يىل ئۆتۈپتۇ، بۇ كىتاب ئەمدىلىكتە ئوقۇرمەنلىرىمىزنىڭ قولىغا چىقىپتۇ. سەۋەبى، بىزدە مۇتەپەككۇر تەرجىمانلار يوق دېيەرلىك. تەرجىمان بىر خەلقنىڭ روھىي كەمتۈكلىرىنى سېزىشى ۋە ئۇنىڭغا نېمىنىڭ داۋا بولىدىغانلىقىنى بىلىشى ھەم تېپىشى لازىم. تەرجىمانلىق يۈزەكى قارىغاندا، تىل تەرجىمىچىلىكىدۇر. قېرىنداشىمىز ئابدۇرېھىم دۆلەت مۇشۇنداق يىرىك ئەسەرنى تەرجىمە قىلىشقا ئىرادە باغلاپ، ئۇ ئىشنى تاماملاپتۇ. تەرجىمىنىڭ قانداق چىققانلىقىنى تەرجىمە ئوبزورچىلىرىنىڭ مۇھاكىمىسىگە قالدۇرىمىز. بۇ يەردە بىز ھېچبولمىغاندا ئابدۇرېھىم دۆلەتنىڭ ئەسەر تەرجىمە قىلىشتا تېما تاللىشىدىكى ئاكادېمىكال سەزگۈرلۈكىنى بېكىتەلەيمىز. ئۇنىڭغا ئەجىرلەر نېسىپ بولغاي!

ئىنگلىز پەيلاسوپى بېرتراند رۇسسېل «غەربنىڭ ئەقىل ـ پاراستى» ناملىق ئەسىرىنىڭ كىرىش سۆزىدە بىر شائىرنىڭ «يىرىك بىر كىتاب بىر چوڭ ئاپەت» دېگەن سۆزىنى نەقىل كەلتۈرىدۇ. كىتاب ئوقۇغاندا نوپۇزغا ئېتىبار بېرىپ كېتىش ياكى مۇئەللىپنىڭ قەلىمىگە مەپتۇن بولۇپ كېتىش تۈپەيلى پىكرىي ئادىشىشلار بولۇپ تۇرىدۇ. ئوقۇرمەنلەرنىڭ پايدىسىنى كۆزدە تۇتۇپ، پېقىر تۆۋەندە جانابىي سەيمىل خانتىڭتوننىڭ پىكىر تەلقىنلىرىدىكى جىددىي ئېتىبار بېرىشكە تېگىشلىك نۇقتىلارنى ئىلغاپ ئۆتۈشنى لايىق تاپتى. سىستېمىلىق تەلىم ئېلىشقا مۇيەسسەر بولال-

مەدەنىيەت نېمە ئۈچۈن تىنچسىزلىق بىلەن ئوڭ تاناسىپ بولىدۇ؟
بىز جاۋابنى يەنىلا ئىنساننىڭ ئۆزىدىن ئىزدەيلى. چۈنكى ئىل-
ىم ـ پەن نەتىجىلىرىنى قولغا كەلتۈرگەنمۇ ۋە ھەر خىل مەدەنىـ
يەتنى شەكىللەندۈرگەنمۇ ئەنە شۇ ئىنسان. ئىنسان ئۆز ھاياتىدا
ھامان ئۆز ئەقلىدىن ھالقىپ كەتكەن مەسىلىلەرگە دۇچ كېلىپ
تۇرىدۇ. ئىنسانلارنىڭ پىكىر يۈرگۈزۈش قۇۋۋىتى تەكشى بولمىغاچ-
لىقتىن، مەسىلىلەرگە تاپقان جاۋابلىرىدىمۇ پەرق بولىدۇ. بۇ پىك-
رىي ئۇسلۇبنىڭ كۆپ خىللىقىنى، شۇنداقلا نەتىجىنىڭمۇ كۆپ
خىللىقىنى شەكىللەندۈرگەن. بۇ ئەھۋال ئوخشىمىغان قىممەت قا-
رىشى ۋە مەدەنىيەت ئەندىزىسىگە سەۋەبچى بولغان. مۇتەپەككۇر
ئىبن تەيمىيەنىڭ «كىشىلەرنىڭ ھەقىقانىيەتنى قوغدىشى ئۈچۈن
ئاللا پەيغەمبەرلەرنى ئەۋەتكەن، چۈنكى كىشىلەر ھەقىقانىيەتنىڭ
ماھىيىتىنى نۇرغۇن تەرەپتىن تونۇمايدۇ ھەم ئۇنىڭغىمۇ قادىر
بولالمايدۇ»[12] دېگەن سۆزى قوۋملارنىڭ جېدەل ـ ماجىرالاردىن
خالاس تېپىشى ئۈچۈن ئىنسانلارنىڭ مەۋجۇدىيىتىدىكى چىنلىقتا
ئۇيغۇن ئورتاق بىر نىزامنىڭ بولۇشى كېرەكلىكىنى ئۇقتۇرىدۇ.
20 ـ ئەسىردە فاشىزىم، كاپىتالىزىم، كوممۇنىزىم ئىدېئولوگىيەلىرى
ئوتتۇرىسىدىكى دەھشەتلىك ئويۇندا نەچچە ئون مىليون ئادەم ئۆل-
دى، نەچچە ئون مىليون ئادەم خانىۋەيران بولدى، نەچچە ئون مىل-
يون ئادەم تارىخنىڭ مەھكۇم مۇساپىرلىرىغا يۈزلەندى، نەچچە ئون
مىليون ئادەم شۇ تۈپەيلى ئۇنىڭەن ئەخلاقسىزلىقنىڭ زىيانكەشلىك-
لىرىدە ئىنسانىي قەدىر ـ قىممىتىدىن ئايرىلدى. تېخىمۇ كومېدى-
يەلىك بىر تەرەپ شۇكى، كىشىلەر ئەنە شۇنداق قورقۇنچلۇق، ھې-
سابسىز بەدەللەرنى تۆلىگەن تۇرۇقلۇق ئۇنىڭدىن ھېچبىر ئىجابىي
يەكۈنگە ئىگە بولالمىدى. ئۇلار پەقەت ئىنسانىيەت ئۆز بېشىدىن
كەچۈرگەن قىسمەت ئەمەس، بەلكى ئۇزۇن تۈندىكى رەزىل چۈش
كەبى كېيىنكىلەرنىڭ ئەسلىمىسى بولۇپ قالدى، خالاس. بۇ رەزىل
چۈش پەن ـ تېخنىكا گۈللىنىشىنىڭ رەڭدار لىباسلىرى ئاستىدا

ھەربىي تەييارلىقلىرى تىنچلىقتىن گۇمانلىنىشىمىزنىڭ جانلىق پاكىتى. ئېھتىمال، بەزىلەر يۇقىرىقى سوئالغا ئىلىم - پەن يەنىمۇ تەرەققىي قىلسا، ئۆز ئارا ئالاقە تېخىمۇ قويۇقلىشىپ، چۈشىنىش چوڭقۇرلاشسا، ھەر خىل دىن ۋە مىللەت ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشلار كۈچەيتىلسە، دۇنيانىڭ تىنچلىقىنى ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولىدۇ، دەپ جاۋاب بېرىشى مۇمكىن. بۇنداق قاراشلار ۋەھىمىلىك رېئاللىقنى ئاخىرلاشتۇرۇشنىڭ نەزەرىيەسى سۈپىتىدە زىكىر قىلىنىپ كەلدى. ئىلىم - پەن تەرەققىي قىلدى، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشمۇ كۈچەيدى. بىراق، دۇنيا يەنىلا تىنچ بولمىدى. مەلۇمكى، تېخنىكىنىڭ تەرەققىياتى ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش يەر شارى تىنچلىقىنىڭ ھەقىقىي كاپالىتى ئەمەس.

ئامېرىكا پىسخولوگى ئېرىك فروممىنىڭ «ئىنسانىيەتنىڭ بۇزغۇنچىلىقى» دېگەن كىتابىدا بىر جەدۋەل بېرىلگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا ئۇرۇش قېتىمىنىڭ تەرەققىياتقا ئەگىشىپ كۆپەيگەنلىكى ئەكس ئەتكەن:[11]

يىللار	ئۇرۇش قېتىمى
1480 — 1499	9
1500 — 1599	87
1600 — 1699	239
1700 — 1799	781
1800 — 1899	651
1900 — 1940	892

يۇقىرىقىلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، مەدەنىيەت ئىپتىدائىي بولغانسېرى، ئۇرۇش شۇنچە ئاز بولغان. پەن - تېخنىكا مەدەنىيەتىنىڭ يۈكسىلىشىگە ئەگىشىپ ئۇرۇشمۇ كۆپەيگەن ھەمدە ئۇرۇشنىڭ ۋەيران قىلىش ئىقتىدارىمۇ ھەسسىلەپ ئاشقان.

لەشتۈرۈش» شۇئارلىرى كۆتۈرۈلگەن بولسىمۇ، سىياسىي سەھنىدىكى ھەرقانداق غالىب كۈچ «بىر قۇتۇپلىشىش»نى تاڭغۇسى كېلىدۇ. چۈنكى ئۇنىڭدا غالىب سىياسىي كۈچنىڭ ئۆزلۈكى ئەمەلگە ئاشىدۇ. خانتىڭتوننىڭ كىتابىنىڭ مەزمۇنىدىن ئامېرىكىنىڭ يەر شارىلاشتۇرۇش ئىستراتېگىيەسىنىڭ ھەربىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتلەردىكى شەرت ـ شارائىتى پىشىپ يېتىلگەن تارىخىي پۇرسەتتە، ئوخشىمىغان مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشنىڭ مەۋجۇتلۇقى، بۇ خىل توقۇنۇشنىڭ نوقۇل مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى بولماستىن بەلكى، مۇرەككەپ بىر سىياسىي توقۇنۇش بولىدىغانلىقىنى قىياس قىلىش تەس ئەمەس. يەر شارىلاشتۇرۇشتا ئامېرىكىنىڭ غايەت زور مەنپەئەتى بار، شۇڭلاشقا ئۇ يەر شارىلاشتۇرۇش ئىستراتېگىيەسىگە پۈتلىشىدىغان ھەرقانداق توسالغۇنى ئېلىپ تاشلىشى كېرەك. تەبىئىيكى، بىز «مەدەنىيەت» ئۇقۇملىرىنى چۈشىنىشكە دۇچ كەلدۇق: مەدەنىيەت دېگەن نېمە؟

بىر مىللەتنىڭ تىلشۇناسلىقىدا، ئۇقۇتۇش ۋە ئۇقۇشلىرىدا سۆزلۈكلەرنىڭ ئېتىمولوگىيەسى، مەنىلىرىنى مۇستەقىل نۇتقىدا تۇرۇپ شەرھلىگەن ئىزاھلىق لۇغەتنىڭ بولۇشى ئەقەللىي ئىش. بۇ لۇغەت ئىلمىي ئېھتىياجلارنى ھەل قىلىشتا مۇناسىپ رول ئۆتىيەلەيدىغان بولۇشى كېرەك. شۇنداق بولغاندا، بىز ئۇقۇملارنى تەھلىل قىلىش داۋامىدا باشقا تىلدىكى لۇغەتلەرگە موھتاج بولۇشتىن ساقىت بولالايمىز. بىزدىمۇ بىرەر ئۇقۇمنى يېشىشتە ئالدى بىلەن ئانا تىلىمىزدىكى مەتبۇئات ـ مەنبەلەرنى ئاساس قىلىدىغان، ئاندىن يات تىللاردىكى مەنبەلەردىن پايدىلىنىدىغان پوزىتسىيە بولۇشى كېرەك. بۇنىڭ ئۈچۈن مەنبەلىرىمىز تەقلىدتىن ياكى كۆچۈرمىدىن خالىي مېھنەتنىڭ سەمەرىسى بولۇشى لازىم. بۇ بويىچە «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» گە قارايدىغان بولساق «مەدەنىيەت» ھەققىدە تۆۋەندىكى ئىزاھاتنى ئۇچرىتىمىز.

«مەدەنىيەت: 1. ئىنسانلارنىڭ جەمئىيەت تارىخىي تەرەققىيات

قېپقالدى. قانداق بولمىسۇن شۇ نەرسە ئېنىق: ئادەملەرنى ئەشەد- دىي خىرىستىكارلارغا ئايلاندۇرغان يۇقىرىقى ئىدېئولوگىيەلەر بەرى- بىر غەربنىڭ بەچچىدانىدا يېتىلگەن. بۇ بىر تۇغقانلارنىڭ جېدەل- لىرى تارىخنىڭ كېيىنكى قەدەملىرىگە ئەبەدىيلىك تەسىر كۆر- سەتتىكى، ئىنسانىيەت ھېلىھەم ئەنە شۇ مەشئۇم يىللارنىڭ تەۋ- رەملىرى ئىچىدە قىمىرلاپ يۈرۈشىدۇ. كۈنىمىزدە مەدەنىيەتنىڭ ھاكىم تىپى سۈپىتىدىكى غەرب مەدەنىيىتى «ئىنسانپەرۋەرلىك»، «ئەقىلچىلىك»، «پەن ـ تېخنىكا»، «مىللەت»، «ئەركىنلىك»، «كى- شىلىك ھوقۇق»، «دىن» كەبى چۈشەنچىلەر بىلەن ئەسلىدىكى جەم- ئىيەت مودېلىرىدىن خوشلاشقان ئاسىيا، ئافرىقىلارنى قورۇپ چىقتى. بۇ تۇپراقلارنىڭ خەلقلىرى غەربتىن ئالغان ئاشۇ ئەڭگۈش- تەرلەرنى دەستە قىلىشقان ھالدا غەرب مۇئەسسەسەلىرىنىڭ دەرۋا- زىلىرى ئالدىدا ئۆز ھەققىنى دەۋا قىلىشىدىغان بولدى.

مەدەنىيەتنىڭ ھاكىم تىپلىرى ئۆز قىممەت قاراشلىرىنى مەدە- نىيەتنىڭ مەھكۇم تىپلىرىغا قوبۇل قىلدۇرۇپ، ئۇنى مەھكۇم تىپلارنىڭ ھايات پىرىنسىپىغا ئايلاندۇرۇشنى كۆزلەيدۇ. ھاكىم مە- دەنىيەت تىپى مۇشۇنداق يوللار ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ھاياتلىق چەم- بىرىكىنى ئۈزۈكسىز كېڭەيتىدۇ. ئۇنداقتا، خانتىڭتون ئەپەندىنىڭ «دۇنيا تەرتىپى» نېمىنى چىقىش قىلىدۇ؟

«يەر شارىلاشتۇرۇش» نۆۋەتتىكى خەلقئارا يۈزلىنىش بولۇپ قالدى. ئەگەر بىز بۇ گەپنى «يەر شارىلىشىش» دەپ ئالساق، ئۇنىڭ بەرىبىر مۇئەييەن ئىجرا قىلغۇچىلىرى بولىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە تەشەببۇسكارلار، ماسلاشقۇچىلارمۇ بولىدۇ. ئۇنداق ئىكەن «يەر شا- رىلىشىش» دېگىنىمىزدە «يەر شارىلاشتۇرۇش» ھەم «يەرشارىلاشتۇ- رۇلۇش» دېگەن ئۇقۇم بىلەن بىرلا ۋاقىتتا مەۋجۇت بولغان بولى- دۇ. دەۋرىمىزدە «يەر شارىلاشتۇرۇش»، «بىر قۇتۇپلاشتۇرۇش» دې- گەنلەر ئامېرىكا قاتارلىق كۈچلۈك دۆلەتلەرنىڭ خاھىشىغا ئايلان- دى. بۇنىڭغا قارشى ھالدىكى «كۆپ قۇتۇپلاشتۇرۇش»، «كۆپ مەنبە-

مەجرۇھلۇقىدىن نىشاندۇر. ئۇنىڭدىن كەلگەن پىكرىي كېكەچلىك بىزنى خار ۋە زەبۇنلۇقنىڭ قارا گىردابىغا ئاپىرىدۇ، نەتىجىدە، بىز ئاھانەتلىك بىر ئەۋلاد سۈپىتىدە تارىخنىڭ لەنەتلىك سەھىپىسىدىن ئورۇن ئالىمىز. دوكتور ئابدۇرەشىد جەلىل قارلۇق تىلىمىزدىكى ۋە ئىجتىمائىي ساھەمىزدىكى ئېنىقسىزلىقلارغا خاتىمە بېرىش زۆرۈرىيىتى توغرۇلۇق ئۆزىنىڭ «كۇلتۇر ۋە مەدەنىيەت ئاتالغۇلىرىغا سوتسىئولوگىيەلىك ئىزاھات» سەرلەۋھىلىك ماقالىسىدە توختىلىدۇ[11]. ئۇ، ماقالىسىدە ياۋروپادىكى، شۇنداقلا تۈركىيە، جۇڭگودىكى زىيالىيلارنىڭ تىلىمىزدا «مەدەنىيەت»، «مەدەنىيەتلىك» دەپ كېلىنىۋاتقان ئاتالغۇلار ئۈستىدىكى ئىزدىنىشلىرى، تەبىر ـ تەتقىقاتلىرىنى تەكشۈرۈپ چىقىدۇ. ئاندىن خەنزۇ تىلىدىكى 文明 (ئىنگلىزچىدا Civilization)نى «مەدەنىيەت» دەپ ئېلىۋېرىشنى، 文化 (ئىنگلىزچىدا Culture)نى تۈركچە بويىچە «كۇلتۇر» دەپ ئېلىشنى تەۋسىيە قىلىدۇ. دوكتور ئابدۇرەشىد جەلىل قارلۇقنىڭ مەزكۇر ماقالىسى بىزنىڭ «مەدەنىيەت» چۈشەنچىمىزدىكى خاتالىقلارنى ۋە ئۇ تۈپەيلى كېلىپ چىققان قايمۇقۇشلارنى تۈنجى بولۇپ سەمىمىزگە سالىدۇ.

«خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە چوڭ لۇغەت»[15] تە خەنزۇچىدىكى 文化 غا «مەدەنىيەت» دېگەن سۆزنى، 文明 غا «مەدەنىيەتلىك، مەدەنىي، مەرىپەتلىك» دېگەن سۆزلەرنى قويىدۇ. «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى[16] دە «مەدەنىيەتلىك»كە «مەدەنىيىتى تەرەققىي قىلغان، مەدەنىيەت ئىگىلىگەن ھالەت» دەپ ئىزاھات بېرىلگەن. ئەگەر بىز «ئىزاھلىق لۇغەت» كە دائىر بېرىلگەن ئىزاھاتلارنى سېلىشتۇرۇپ قارىساق، ئىككى ئۇقۇمنىڭ پەرقى ھەققىدە تۈزۈك بىر چۈشەنچە ھاسىل قىلالمايمىز. بېرىلگەن ئىزاھاتلاردا ئۇقۇم خاسلىقى بولمايلا قالماستىن، يەنە خەنزۇچىدىكى ۋە باشقا چەت ئەللەر تىللىرىدىكى ئىستېماللار بىلەن زىتلىشىدۇ. سەيمىل خانتىڭتوننىڭ بىز توختىلىۋاتقان ئەسىرىدە 文明 ۋە 文化 ئۇقۇملىرى ھەققىدە مەلۇماتلار

جەرياندا ياراتقان ماددىي ۋە مەنىۋى بايلىقلىرى، ئۇتۇقلىرى، ئادەتتە ئۇ كۆپرەك مەنىۋى بايلىقلارنى، يەنى ئەدەبىيات - سەنئەت، مائارىپ، ئىلىم - پەن قاتارلىقلارنى كۆرسىتىدۇ. 2. بىرەر ئىجتىمائىي گۇرۇپپا، سىنىپ ياكى خەلقنىڭ مەلۇم دەۋردە قولغا كەلتۈرگەن شۇنداق ئۇتۇقلىرىنىڭ دەرىجىسى: سوتسىيالىستىك مەدەنىيەت، پىرولېتارىيات مەدەنىيىتى، بۇرژۇئا مەدەنىيىتى. 3. ئوخشاش بىر تارىخىي دەۋردە، تارقىلىش نۇقتىسىنىڭ يۆتكىلىشىگە قارىماستىن ساقلىنىپ قالغان خارابە ئىزلىرى ۋە باشقا نەرسىلەرنىڭ يىغىندىسى. 4. يېزىق ئىشلىتىش قابىلىيىتى، ئومۇمىي ساۋات؛ تەلىم - تەربىيە كۆرگەنلىك، زىيالىيلىق؛ مەرىپەت: مەدەنىيەتتە ئارقىدا قالماق، مەدەنىيەت ئۆگىنىشى، مەدەنىيەت سەۋىيەسى.»[13]

يۇقىرىقى ئىزاھاتتىن بىز «مەدەنىيەت» ھەققىدىكى ئىزدىنىشلىرىمىزگە قانائەتلىنەرلىك ئېنىق جاۋاب ئالالايمىز. ئۇ ئىزاھاتلار قايسىدۇر بىر لۇغەتتىن تەرجىمە قىلىپ ئېلىنغاندەكلا تۇيۇلىدۇ. ئۇنىڭدىن شۇ ئاتالغۇنىڭ ئىستېمالدىكى تارىخىي قاتلام، ئىجتىمائىي قاتلام ۋە پەلسەپىۋى قاتلامىنىڭ ئورگانىك بىرىكىمىسىنى كۆرگىلى بولمايدۇ. بۇنداق ئەھۋاللارنى باشقا ئۇقۇملار خۇسۇسىدىكى ئىزاھلاردىنمۇ بايقىغىلى بولىدۇ. بىر مىللەتنىڭ ئىستېمالىدىكى ئۇقۇملار ئەگەر شۇ مىللەتنىڭ جەمئىيەتشۇناسلىق، پەلسەپە، تارىخ، مەدەنىيەتشۇناسلىق ساھەلىرى تەرىپىدىن خاس مەۋقەدە يورۇتۇلمىغانىكەن، ئۇ مىللەتنىڭ ئۆزىگە خاس ئىجتىمائىي پېنى بولمىغان بولىدۇ. ئىجتىمائىي پېنى بولمىغان مىللەتنىڭ ئىجتىمائىي جېنى يوق بولىدۇ.

تىلىمىزنى پەلسەپىۋى، ئىلمىي، نەزەرىيەۋى تىل دەرىجىسىدە كامالەتكە يەتكۈزۈش ئالدىمىزدىكى مۇھىم ۋەزىپە. ئەگەر بىز بۇ ۋەزىپىنى ئورۇنلىمىساق ئۇچۇر ۋە بىلىم ئىگىلىكى دەۋرىدىكى لاياقەتلىك ئىنسانلاردىن بولالماي قالىمىز. تىل مەجرۇھلۇقى دىل

بولۇپ ئۆزلەشكەن. «كۇلتۇر»گە يانداش سۆز ئىزدەشتە تىلىمىزغا تارىختىن بېرى تەسىرى ئۆتۈپ كەلگەن تىللارغا قاراپ بېقىش ئارتۇقچە بولمىسا كېرەك.

«مەدەنىيەت» دېگەن سۆز تىلىمىزدا ئۇزۇن يىللاردىن بېرى ئىنگلىزچىدىكى «Culture»، «Civilization» (خەنزۇچىدىكى «文化»، «文明») ئۇقۇملىرىنىڭ ھەر ئىككىسىنى بىلدۇرۇپ كەلدى. بۇنداق تومتاقلىق ئىجتىمائىي ئىلىم ھاياتىمىزدىكى كونكرېت مەسىلىلەرنى بىر تەرەپ قىلىشىمىزدا قالايمىقانچىلىق پەيدا قىلدى. شۇنداقلا مائارىپىمىز، ئەدەبىيات ـ سەنئىتىمىزدە نەزەرىيە ئەمالدىقى سادىر قىلدى. تا ھازىرغا قەدەر خەلقىمىزنىڭ تەپەككۇر دوختۇرلىرى بولۇشقا تېگىشلىك زىيالىيلار بۇ ساھەدە قول يۇرۇتمىدى. ئەپسۇسلىنارلىقى شۇكى، ئۇقۇم جەھەتتىكى ئېنىقلىملار مۇجمەل ھالەتتىن قۇتۇلمىغان بىر شارائىتتا دەل شۇ خىل ماۋزۇدىكى كىتاب ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىندى. مانا شۇ زۆرۈرىيەت تۈپەيلىدىن «مەدەنىيەت» ھەققىدە ئەستايىدىل ئىزدىنىش بىزنىڭ مەجبۇرىيىتىمىز.

«مەدەنىيەت ئاتالغۇسى تىلىمىزغا ئەرەبچىدىن كىرگەن بولۇپ، ئۇقۇم جەھەتتىن ئۇلار بىلەن ئوتتۇرىمىزدا مەلۇم پەرق مەۋجۇت. ئۇلارنىڭ ئۇقۇمىدا «مەدەنىيەت بىر خىل ئەمەلىي ئىپادە، قىممەت قاراشنىڭ نەتىجىسى. تېخىمۇ ئېنىق قىلىپ ئېيتقاندا، سۇبيېكتىپ ئامىلنىڭ ئوبيېكتىپ نەتىجىسى. ئەگەر بىز تېخىمۇ ئىنچىكىلىگەن ھالدا ئەرەبچە لۇغەتلەرگە قارايدىغان بولساق «مەدەنىيەت» ئىبارىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك «ئەقىدە»، «ھەزارەت»، «سەقافەت» قاتارلىق ئىبارىلەرنى ئۇچرىتىمىز. بۇ ئىبارىلەر بىر ـ بىرىدىن ھەم پەرقلىق ھەم مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، خۇددى ھالقىلاردەك بىر ـ بىرى بىلەن گىرەلىشىپ كەتكەن.

«ئەقىدە» — ئېتىقادتىن ئىبارەت بولۇپ، مۇنداقچە ئېيتقاندا ئىدېئولوگىيەدۇر. ئۇنىڭ مۇئەييەن ئاخىرقى نىشانى ۋە سىياسىي

بېرىلىدۇ. ئۇ 19 ـ ئەسىردىكى غەرب مۇتەپەككۇرلىرىنىڭ تەسۋىرلىرىنى قەيت قىلىپ ئۆتىدۇ. قەيت قىلىنىشىچە، 文明 تېخنىكا، ھۈنەر ۋە ماددىي ئامىللارنى بىلدۈرىدۇ. 文化 بولسا قىممەت قاراش، غايە ھەم جەمئىيەتتىكى يۈكسەك ئېستېتىكىلىق ۋە ئەخلاقىيلىقنى بىلدۈرىدۇ. ژان كازېنېۋۋا 文化 بىلەن 文明 نىڭ پەرقلىرى ھەققىدە تارىخىي نۇقتىدىن بايان يۈرۈتىدۇ. ئۇ گېگېلنىڭ ئوبيېكتىپ روھ ۋە سۇبيېكتىپ چۈشەنچىلىرى بويىچە يېشىم بېرىپ ئۆتىدۇ: 文化 ئىنسانلارنىڭ ئۆز ـ ئۆزىنى تاكامۇللاشتۇرۇش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان تىرىشچانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. 文明 بولسا ئىنسانلارنىڭ دۇنيانى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان تىرىشچانلىقىنى بىلدۈرىدۇ، بۇ تىرىشچانلىق كونكرېت ماددىي ئىجادىيەتتە نامايان بولىدۇ.»[17]

يۇقىرىقىلاردىن ئايانكى، بىز تېخى تىلىمىزدىكى ئۇقۇملارنى پەلسەپىۋى يۈكسەكلىكتە كۆتۈرۈشكە يۈرۈش قىلىپ بولالمىدۇق. بۇ ئىش زاماننىڭ تەلىپىگە لايىق يېڭى ئەۋلاد زىيالىيلارنى كۈتۈپ تۇرماقتا. گېپىمىزگە كەلسەك، مەن دوكتور ئابدۇررەشىد جەلىل قارلۇقنىڭ خەنزۇچىدىكى 文明 نى ئۇيغۇرچە «مەدەنىيەت» دەپ ئېلىش تەشەببۇسىغا قوشۇلىمەن. 文化نى «كۇلتۇر» دەپ ئېلىش مەسىلىسىگە كەلگەندە، بۇنى كۆپچىلىكنىڭ مۇھاكىمىسىگە قويۇش بىلەن بىللە، ئۆزۈمنىڭ ئويلىغانلىرىنى ئوتتۇرىغا تاشلاپ باقماقچىمەن. ئىنگلىزچىدىكى «Culture» ئىبارىسى تۈركچىدە «Kultur» (كۇلتۇر) دەپ قوبۇللانغان. ئۇيغۇرچىدىمۇ بۇ سۆزنى ئەينەن قوبۇل قىلىشقا بولمايدىغان يېرى يوق، مەسىلە كىشىلەرنىڭ ئۇنى قامراپ ئېلىشىدا. بۇ بىر مەزگىللىك تەتقىقات ۋە ئۆزلەشتۈرۈش جەريانىغا باغلىق. «تېلېۋىزىيە» (television)، «ئېكسپلاتاتسىيە» (Exploitation) دېگەنگە ئوخشاش ئىبارىلەرنى ئۆزلەشتۈرگەن يەردە «كۇلتۇر» ئاتالغۇسىنى قوبۇل قىلىش تامامەن مۇمكىن. تۈركچە قوبۇللانغان «كۇلتۇر» سۆزى ياۋروپا تىللىرىدىن كەلگەن بولۇپ، بۇ ئەسلىسىدىكى مەنە ئاساسىدا تۈركچە ئۇقۇم

ئىجتىمائىي پەنگە مۇئەييەن مىللەت ياكى ھۆكۈمرانلار گورۇھى ئىرادىسىنىڭ تامغىسى بېسىلغان بولىدۇ. دۇنيادا مەلۇم مىللەتكە خاس فىزىكا يوق، ئەمما مۇئەييەن مىللەتكە خاس سىياسىي، تارىخ ۋە مائارىپ بولىدۇ. 20 ـ ئەسىردە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى بيۇ-روكراتلىرىنىڭ كونترولى ئاستىدىكى ئاكادېمىيە ۋە تەجرىبىخا-نىلار بولغان، بۇ ئورۇنلار لېسىنكودەك بىر سىياسىي تىپنى تىك-لەش ئارقىلىق كاپىتالىستىك غەربنىڭ ئىرسىيەت ئىلمىنى ئاغ-دۇرماقچى بولغان. تارىخ بۇنداق قىلىشنىڭ ئەخمىقانىلىك ئىكەن-لىكىنى ئىسپاتلىدى. گىتلېر گېرمانىيەسى «گېرمانىيە فىزىكى-سى» دېگەننى كۆتۈرۈپ چىقتى. ئەمما ئۇمۇ ئۆتكۈنچى ھادىسە بولۇپ قالدى.

دېمەك، «سەقافەت» دېگىنىمىز مائارىپ ياكى ئىجتىمائىي پەن ساھەلىرىنى، «مەدەنىيەت» دېگىنىمىز پەن ـ تېخنىكا سەھەلىرىنى كۆرسىتىدۇ. «ھەزارەت» دېگىنىمىز كىشىلەرنىڭ ئومۇمىي تۇرمۇش شەكلى، ئىپادىلىرى ۋە ئىدىيەۋى ئامىللىرىنى كۆرسىتىدۇ. مەدە-نىيەتنىڭ ئىپادىلىنىشى ماددىي بولىدۇ. «ھەزارەت» نىڭ ئىپادىلە-نىشى كوللېكتىپ ئاڭدا بولىدۇ، ئۇلارنىڭ ئاساسى ئەقىدىدۇر. شۇنداق بولغاندا، خەنزۇچىدىكى 文化 (ئىنگلىزچە Culture) (تۈركچە Kultur) نى «ھەزارەت» دەپ ئالساق مۇۋاپىق كېلىدۇ. تى-لىمىزدا ئەرەب لېكسىكىسى ۋە ئەرەب جۈملە شەكىللىرىنىڭ مىڭ يىللارچە تەسىرىي ئۇدۇمى بار. بۇ ئەھۋال خەلقىمىزنىڭ ئاتالغۇ ئۆزگەرتىش جەھەتتىكى ئەرەبچىگە مايىل ئادىتىنى ۋە ئېڭىنى شە-كىللەندۈرگەن بولغاچقا، «ھەزارەت» ئۇقۇمى ئاسان ئۆزلىشىشى مۇمكىن.

پەلسەپۋىلىكى بار تىلدا يېزىلغان ماقالە مەنىنى ئىخچام جۈمە-لىلەر بىلەن ئېنىق ئۇقتۇرالايدۇ. پىكىردىكى مەنتىقىي ئىزچىللىق ئابستراكت ئۇقۇملارنى ئاپتورنىڭ ئويلىغىنىدەك ئېچىپ بېرەلەي-دۇ. بىز تىلىمىزدىكى شېئىرىي ئەۋرىشىملىكىنى ساقلاپ قېلىش

مەقسىتى بولىدۇ. سىياسىي مەقسىتى بولمىغان نەرسە ۋاقىتلىق ۋە ئۆتكۈنچى بولۇپ، ئەقىدە بولۇش شەرتىگە توشمايدۇ. «ھەزارەت» مىللەت، دۆلەت ياكى مەلۇم جۇغراپىيەلىك رايوندىكى كوللېكتىپ-نىڭ ئاڭ كاتېگورىيەسى بولۇپ، ئۇ ئەقىدىگە ئاساسلىنىدۇ ۋە شۇ ئاساستا قانات يايىدۇ. «مەدەنىيەت» بولسا بىز ئىستېمال قىلىۋاتقان ماددىي نەرسىلەرنىڭ كونكرېت شەكىللىرى ۋە ئوبرازى. بۇ مەنە-دىن ئېيتقاندا، مەلۇم بىر مەدەنىيەت شەكلى ۋاسىتىلىك ھالدا ئە-قىدىنىڭ نەتىجىسى. مەدەنىيەتنىڭ ئىدېئولوگىيە بىلەن مۇناسىۋە-تى بولمىغان يەنە بىر شەكلى بار. ئۇ پەقەت تېخنىكا بىلەن مۇنا-سىۋەتلىك بولۇپ، مەلۇم مىللەت ياكى رايون دائىرىسىدە چەكلەن-مەيدىغان، ھەرقانداق قوۋمغا ئورتاق بولغان شەكىل. «سەقافەت» نىڭ ئىستېمال مەنىسى «ئاڭ ـ سەۋىيە»، «بىلىم ـ سەۋىيە» بو-لۇپ، مىللەتكە خاس نەقلىي مائارىپنى كۆرسىتىدۇ. ئەمەلىيەتتە ئۇ بىر كۆپ تىلغا ئالىدىغان ئىجتىمائىي پەندۇر. مەيلى تەبىئىي پەن ياكى ئىجتىمائىي پەن بولسۇن ئوخشاشلا ئەقىل ئىشلىتىش ۋە چوڭقۇر پىكىر يۈرگۈزۈش ئارقىسىدا ۋۇجۇدقا كېلىدۇ. بىراق، ئۇلارنىڭ تۈنجى قەدەملىرىدە پەرق بار. تەبىئىي پەندە ئىزدەنگۈچى بىلەن نەتىجە ئوتتۇرىسىدىكى ۋاسىتە ماددا بولۇپ، ئۇ ھېچبىر كىشىنىڭ خاھىشى ۋە مەيدانىغا باقمايدۇ. تەبىئەتتىكى قانۇنىيەت جىمى مىللەتكە ئورتاق بولۇپ، ئۇ تەشۋىقات ياكى تەرغىبات ئارقى-لىق ئېرىشىلىدىغان، ياكى ئۆزگەرتىپ تاشلىنىدىغان ساھە ئەمەس. بۇ قانۇنىيەت ئەقىل ۋە تەجرىبە ئارقىلىق بايقىلىدۇ. شۇڭا تەبىئىي پەن بەزىدە ئەقلىي پەنمۇ دېيىلىدۇ. ئىجتىمائىي پەن ئادەمدىن ئا-دەمگە كۆچىدۇ، يەنى ئىزدەنگۈچى بىلەن نەتىجە ئوتتۇرىسىدا مۇ-ئەييەن دۇنيا قاراشتىكى ئادەم ۋاستە بولىدۇ. ئۇنىڭدا مۇئەييەن نەزەرىيەگە ئاساسەن خۇلاسە كەلتۈرۈپ چىقىرىلىدۇ. شۇڭا ئۇ نەق-لىي پەن دەپمۇ ئاتىلىدۇ. شۇنداق بولغاندا، تەبىئىي پەنگە مەڭگۇ ئۆزگەرمەس تەبىئىي قانۇنىيەتنىڭ تامغىسى بېسىلغان بولىدۇ.

بولىدۇ. ئەگەر ئۇلارنى ئېتىقاد ياكى ئىدېئولوگىيە بىلەن نىسبەت-
لەپ قارىساق، بۈگۈنكى دۇنيا ئېنىق ھاكىمىيەت سىستېمىسى ۋە
سىياسىي غايىگە ئىگە ئىككىلا ئىدېئولوگىيەگە ئۇيۇشقان بولۇپ
چىقىدۇ. ئۇنىڭ بىرى ئىسلام، يەنە بىرى خىرىستىيان. ئەگەر بۇددا
دىنىمۇ بارغۇ دېيىلسە، ئۇ روھنى پاكلاپ، نىرۋاناغا يېتىشنى تە-
شەببۇس قىلىدىغان دىن سۈپىتىدە ھاكىمىيەت ئىشلىرىدىن ئۆزد-
نى تارتىدۇ. سىياسىي مەقسىتى بولمىغان نەرسىنى ئىدېئولوگىيە
دېگىلى بولمايدۇ. پەقەت ئۇ بىر خىل مەدەنىيەت ئىپادىسىدۇر. سى-
ياسىي نىشانى بولمىغان كىشىلىك دۇنيا قاراش ۋە ئۇنىڭ ئىپادى-
سى بولغان مەدەنىيەت سىياسىي نىشانى بار بولغان ئېتىقاد ياكى
ئىدېئولوگىيەگە يەم بولۇپ كېتىدۇ. شۇڭلاشقا بىز مەدەنىيەتنىڭ
يىلتىزى بولغان ئىدېئولوگىيەنى ھاكىمىيەتنىڭ سىياسىي تۈزۈ-
مىگە، ئىستراتېگىيەسىگە ھەل قىلغۇچ تەسىر كۆرسىتىپ، ئۆز
ئىپادىسىنى تۈرلۈك قىياپەتتە كۆرسىتىۋاتقان قىممەت قاراشنى
چىقىش نۇقتىسى قىلساق، ئاندىن بىز مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدى-
كى توقۇنۇشنىڭ ماھىيەتلىك توقۇنۇش ياكى شەكىلدىكى توقۇنۇش
ئىكەنلىكىنى، ئۇزاق مۇددەتلىك توقۇنۇش ياكى ئۆتكۈنچى توقۇنۇش
ئىكەنلىكىنى بىلەلەيمىز. دېمەك، بىز ئالدى بىلەن مەدەنىيەتنىڭ
مەنبەسى بولغان ئىدېئولوگىيەلىك تەۋەلىكىنى بېكىتكەندە، ئاندىن
توقۇنۇشنىڭ خاراكتېرىنى توغرا بېكىتەلەيمىز. بۇ مەنىدىن ئېيت-
قاندا، ھاكىمىيەتكە ئۆز تەسىرىنى كۆرسىتەلەيدىغان ئەقىدىدىن
كېلىپ چىققان مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇش ئۇزاق مەز-
گىللىك ۋە ماھىيەتلىك توقۇنۇش بولىدۇ. خانتىڭتوننىڭ غەرب
مەدەنىيىتى بىلەن ئىسلام ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشقا جىددىي ئې-
تىبار بېرىشى بۇ مەسىلىنى تېخىمۇ ئايدىڭلاشتۇرۇپ بېرىدۇ.
كوممۇنىستىك ئەقىدىدىن ۋاز كېچىپ، كاپىتالىستىك دۇنيا قاراش
بويىچە ئۆز ئىجتىمائىي ھاياتىنى باشلىغان رۇسىيە ۋە شەرقىي ياۋ-
روپا قىممەت سىستېمىسى دۆلەتلىرى غەربىي ياۋروپا قىممەت سىس-

بىلەن بىللە، تىلىمىزنى ئاتالغۇلاشقان ۋە بۇ ئاتالغۇلارنى سىستې-مىلاشقان قىلىپ قۇرۇپ چىقمىساق بولمايدۇ.

مەلۇمكى، پەن ئىنسانلارنىڭ ئاخىرقى غايىسى ئەمەس، بەلكى ۋاستىسى، ئىنسانلارنىڭ بۇ ۋاستە ئارقىلىق ئىمكانىيەت ۋە ھو-قۇق دائىرىسىنى كېڭەيتىشنى، چەكسىز ئارزۇ ـ ئىستەكلىرى ۋە نەپسى ئۇچۇن زېمىن ھازىرلاشنى ئويلايدۇ. مانا بۇ ئۇلارنىڭ غايى-سى. بۇ، خانتىڭتوننىڭ «مەدەنىيەت كېڭەيتىلگەن ھەزارەتتۇر»[18] دېگىنى بىلەن بىردەك كېلىدۇ.

ئەمدى بىز نەزىرىمىزنى كىتابتىكى مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشىغا يۆتكەپ باقايلى: بىز مەدەنىيەتلەر نېمە ئۈچۈن توقۇنۇشىدۇ؟ قانداق توقۇنۇشىدۇ؟ نېمە ئۈچۈن مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى ئاساسەن خى-رىستىيان بىلەن ئىسلام ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشقا مەركەزلىشى-دۇ؟ توقۇنۇشتا قايسى خىل مەدەنىيەت غالىب بولىدۇ ۋە بۇ توقۇ-نۇش قاچان ئاخىرلىشىدۇ؟ دېگەن سوئاللارنى ئۆز ـ ئۆزىمىزگە قويماي تۇرالمايمىز. چۈنكى ھەرقانداق توقۇنۇشنىڭ تۈپ سەۋەبى، سەۋەبكارى ۋە مەقسىتى بولىدۇ. بىز خانتىڭتوننىڭ كىتابىنى ئو-قۇغاندا، مۇنداق بىر تارىخىي رېئال پاكىتقا سەل قارىماسلىقىمىز كېرەك: دۇنيادا ئۇزاق زامانلاردىن بېرى يۈز بېرىۋاتقان بارلىق تو-قۇنۇش راستتىنلا ئوخشىمىغان مەدەنىيەتلەرنىڭ توقۇنۇشىمۇ؟ خانتىڭتون يەر شارىنى بىرقانچە مەدەنىيەت رايونىغا ئايرىغاندا، غەربنىڭ تەپەككۇر ئەندىزىسى ۋە غەربنىڭ ئۇزاق مەزگىللىك ئىستراتېگىيەلىك مەنپەئىتىنى چىقىش نۇقتىسى قىلغان. مەدەنى-يەتلەرنى تىپقا بۆلگەندە، غەرب مۇتەپەككۇرلىرىنىڭ پىكرى بىردەك ئەمەس. مىسالەن، خانتىڭتون يەتتە ـ سەككىز تىپقا بۆلگەن بول-سا، ئارنولد توينبى 24 تىپقا بۆلىدۇ. كۆرۈشكە بولىدۇكى، مەدەنى-يەتنىڭ ئىپادىسى كۆپ خىل بولىدۇ. ئەگەر ئىنگلىز مەدەنىيىتى، رۇس مەدەنىيىتى، ئەرەب مەدەنىيىتى، تۈرك مەدەنىيىتى، خەنزۇ مەدەنىيىتى، ياپون مەدەنىيىتى... دەپ تۈرلىگىلى تۇرساق جىق گەپ

ۋاقىت يۈز بېرىپ تۇرىدۇ. دۆلەت ۋە مىللەتنىڭ ھاكىم ۋە مەھكۇمـ
لىرى بولغاندەك، مەدەنىيەتنىڭمۇ ھاكىم ۋە مەھكۇم تىپلىرى بوـ
لىدۇ. شۇنداق ئىكەن، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش باراۋەرلىك تۈسىـ
دىكى ئىختىيارىي ئالماشتۇرۇش بولماستىن، بەلكى ھەر خىل
ۋاستە ئارقىلىق مەجبۇرىي ئالماشتۇرۇشتۇر. مەدەنىيەتلەر ئوتتۇـ
رىسىدىكى توقۇنۇشمۇ تەبىئىي قانۇنىيەت ئاساسىدا يۈز بەرمەيدۇ.
بەلكى قۇدرەتلىك سىياسىي، ھەربىي مېخانىزمنىڭ ۋاستىسى
ئارقىلىق پىلانلىق، باسقۇچلۇق ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئۇ مۇئەييەن
مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن سۈنئىي رەۋىشتە ۋۇجۇدقا چىقىرىلىدۇ.

يۇقىرىدا بىز توقۇنۇشنىڭ ئاساسلىق ئامىللىرى، ۋاستىلىـ
رى، غايىسى ۋە ئىپادىلىرى ھەققىدە توختالدۇق. توقۇنۇش بولغاـ
نىكەن، ئۇ ھامان ئاخىرلىشىدۇ. بۇ ئاخىرلىشىش بىر تەرەپنىڭ
غەلىبە قىلىپ مۇتلەق تەشەببۇسكار ئورۇنغا چىقىشى، يەنە بىر تەـ
رەپنىڭ تەشەببۇسكار ئورنىنىڭ يوقىلىشى بىلەن ئاخىرلىشىدۇ.
دېمەك، ھازىرقى دۇنيادا نېگىزدىن ئېلىپ ئېيتقاندا كۆپ خىل مەـ
دەنىيەت ئوتتۇرىسىدا ئەمەس، بەلكى ئەقىدىسىنىڭ تۇرمۇش ۋە ھاـ
كىمىيەتكە تەبىقلىنىشىنى ئىزدەۋاتقان مۇستەقىل بىر مەدەنىيەت
بىلەن ئۆز ئەقىدىسىگە ئاساسلانغان تۈزۈلمىگە، قۇدرەتلىك كۈچكە
ئىگە يەنە بىر مەدەنىيەت ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇش مەۋھۇم ھالەتـ
تىن ئوچۇق ھالەتكە ئۆتتى. ھىندىستان ۋە شەرقىي ئاسىيادىكى
بۇددىزم مەدەنىيىتى، يەرلىك ئافرىقا ۋە لاتىن ئامېرىكىسى مەدەنىـ
يىتى قاتارلىقلارنىڭ ئۆزىگە خاس مەدەنىيەت ئۆزلۈكى بولسىمۇ،
ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇش مۇستەقىل ئەقىدە ـ ئىدېئولوگىيە
ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇش ئەمەس، ئۇلار ئۆز نۆۋىتىدە غەرب مەدەـ
نىيىتى كاتېگورىيەسىگە ئاسانلا سىڭىشىپ كېتىدۇ. ئامېرىكا سىـ
ياسىيونى خانتىڭتون 20 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى دۇنيانىڭ سىـ
ياسىي يۈزلىنىشىنى ئىنچىكە كۆزەتكەندىن كېيىن، 21 ـ ئەسىردە
يۈز بېرىش مۇمكىن بولغان توقۇنۇشنىڭ مەدەنىيەتلەر ئارىسىدىكى

تېمىسى بىلەن ئاسانلا ئورتاقلىق يارىتالىدى. 1948 - يىلى 14 - مايدا ئىسرائىلىيە زىئونىزم ئاساسىدا دۆلەت بولۇپ قۇرۇلغاندا، ئەنگلىيە، ئامېرىكا قاتارلىق غەرب دۆلەتلىرى شۇ ھامان ئېتىراپ قىلدى. ئاتېئىزمنى ئۆز ئەقىدىسىنىڭ ئۇلى قىلغان سوۋېت ئىتتىپاقىمۇ ھايال ئۆتمەيلا ئېتىراپ قىلدى. ئوتتۇرا شەرقتە ئىسرائىلىيەدەك بىر دۆلەتنىڭ پەيدا بولۇشى نېمە ئۈچۈن ئۇلاردا ئوخشاش پوزىتسىيە قوزغىدى؟ خەلقىمىزدىكى «گۆش بىلەن ياغ بىر توغقان، پىيازنىڭ كۆيگىنى كۆيگەن» دېگەن تەمسىل بۇ سوئالىمىزغا جاۋاب بولىدۇ.

مەسىلىنىڭ مۇنداق بىر تەرىپىمۇ بار: دۇنيادا بۈگۈنگە قەدەر داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ۋە بۇنىڭدىن كېيىن يۈز بەرگۈسى توقۇنۇشلارنى ئوخشاش بولمىغان مەدەنىيەت ئامىلى كەلتۈرۈپ چىقارغان، دەپ ھۆكۈم قىلىش مەلۇم نىسپىيلىككە ئىگە. ئەگەر شۇنداق بولىدىغان بولسا بىر مەدەنىيەت كاتېگورىيەسىگە كىرىدىغان ياۋروپا ئەللىرى ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن ئىككى قېتىملىق دۇنيا ئۇرۇشىنى نېمىدەپ چۈشەندۈرۈش مۇمكىن؟ يەنە ئەينى ۋاقىتتا ئامېرىكا ۋە كانادانىڭ ئەنگلىيەگە قارشى ئېلىپ بارغان مۇستەقىللىق ئۇرۇشىنى قانداق چۈشەندۈرۈش كېرەك؟ ئەنگلىيە ئىگىلىۋالغاندىن بۇيانقى سەككىز ئەسىرلىك سۈركىلىشنى مەدەنىيەت ئوخشىماسلىقىدىن كېلىپ چىققان دېيىش مۇمكىنمۇ؟ سىلاۋىيان مەدەنىيىتىگە، شۇنداقلا خىرىستىيان دىنىنىڭ پىراۋوسلاۋىيە مەزھىپىگە تەۋە شەرقىي ياۋروپا ۋە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى دۆلەتلىرىنىڭ شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىغا، ئارقىدىنلا ياۋروپا ئىتتىپاقىغا ئەزا بولۇش ئارقىلىق روسىيەگە قارشى ھەربىي، سىياسىي ئالدىنقى سەپ ھاسىل قىلغىنىغا نېمە دېيىش كېرەك؟ كۆرۈش ئاسانكى، ئىنسانلارنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى جەھەتتىكى چەكسىز ئېھتىياجى ئىنساننىڭ ئەقلى ۋە تەبىئىتىنى چەقىش قىلغان ئەقىدىنىڭ باشقۇرۇشىغا كىرمىگۈچە توقۇنۇش ھەر

تەرەپتىن چېگرالىنىدىغان جۇڭگو. ئېلىمىز جۇڭگونىڭ ئامېرىكا
ئويلىغاندەك ئۇنداق قەستى بولمىسىمۇ، ئامېرىكا بۇنداق چۈشەن-
مەيدۇ. رۇسىيە ئۆزىنىڭ تەسىر دائىرىسىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا رايو-
نىغا غەرب قوشۇنلىرىنىڭ سىڭىپ كىرىشىنى خالىمىسىمۇ، ئۇنى
دىپلوماتىيە تەبەسسۇمىنىڭ ئىچىگە يوشۇرۇشقا مەجبۇر. ئېلىمىز
جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى ئېنېرگىيە ۋە بىخەتەرلىك
جەھەتتىكى مەنپەئەتى ناھايىتى مۇھىم بولسىمۇ، ئەمما بۇ رايون-
دىكى تەسىرى ۋە يىلتىزى رۇسىيەنىڭكىدىن چوڭقۇر ئەمەس. شۇ-
ڭا جۇڭگو ئۆزىنىڭ كىلاسسىك تەمكىنلىكى بىلەن پۇختا دوستانى-
لىق قىلىپ، ئۇزاق مۇددەتلىك سىياسىي، ئىقتىسادىي، ھەربىي
ھەمكارلىق ئارقىلىق تېررورىزمنىڭ خەۋپىدىن ساقلىنىشى لازىم
بولىدۇ. ئامېرىكا ئوتتۇرا ئاسىيا سىياسىتىدە رۇسىيەنىڭ بۇ
رايوندىكى مەلۇم مەنپەئەتىنى ئېتىراپ قىلىش ھەم بۇ رايوندا
ھەربىي بازا تۇرغۇزۇشتەك ئىككى تەرەپلىمە تاكتىكا قوللىنىۋاتى-
دۇ. جۇڭگوغا نىسبەتەن چاۋشيەن يېرىم ئارىلىدىكى يادرو كىرى-
زىسىنى ئۇلغايتىپ، بۇ رايوندىكى مۇرەككەپ مەسىلىلەر ۋە ئا-
خىرلاشمايدىغان كىرىزىسقا بەند قىلىش ئارقىلىق جۇڭگونىڭ
ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى تەسىر دائىرىسىنى چەكلەشكە ئۇرۇ-
نۇۋاتىدۇ. كۆرۈنۈپ تۇرىدۇكى، ئوتتۇرا ئاسىيا مۇرەككەپ بىر سى-
ياسىي سەھنە، بۇ سەھنە گويا ئامېرىكا باشچىلىقىدىكى غەربنىڭ
دىرىژورلۇق تايىقى ئاستىدا قالغاندەك كۆرۈنىدۇ. ئېھتىمال بۇ
سەھنىدىكى ئويۇن ئوتتۇرا شەرقتىكى ئويۇن بىلەن ئوخشاش تاناسىپ
ئوينالسا كېرەك. بۇ ئويۇننىڭ ئاقىۋىتى قانداق بولىدۇ؟ بۇ سوئال
ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقىدىن بولغان زىيالىيلاردىن ياكى باشقا ئۈچىن-
چى دۇنيا ئەللىرىدىكى زىيالىيلاردىن سورالسا، ئۇلار غەربنىڭ
تەھدىتىسىز ھەربىي، ئىقتىسادىي قۇۋۋىتىنى نەزەردە تۇتۇشقان
ھالدا، چوقۇم غەربنىڭ غەلىبىسى بىلەن ئاخىرلىشىدۇ، دەپ جاۋاب
بېرىدۇ. ئەمما، بۇ سوئالغا جاۋاب بېرىشتە ئوتتۇرا شەرق ۋە ئوت-

توقۇنۇش بولىدىغانلىقىنى، بولۇپمۇ دۇنيانىڭ ئومۇمىي ۋەزىيىتىگە چوڭقۇر تەسىرى بولىغان ئىككى خىل نىگىزلىك مەدەنىيەت ئوتتۇ. رىسىدىكى توقۇنۇشنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك داۋاملىشىدىغانلىقىنى ھەمدە بۇ توقۇنۇش يۈز بېرىدىغان جۇغراپىيەلىك ئورۇننىڭ تېخىمۇ كېڭىيىپ، ھەتتا ئوتتۇرا شەرقتىن تارتىپ ئوتتۇرا ئاسىياغىچە بو. لىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن.

ئەمەلىيەتتە 20 ـ ئەسىرنىڭ 90 ـ يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئامېرىكا كۈچەپ ئوتتۇرىغا قويغان شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىنى شەرققە كېڭەيتىش تەسەۋۋۇرى ئاخىر ئەمەلگە ئاشتى. شۇنداقلا «11 ـ سېنتەبىر ۋەقەسى» دىن كېيىن ئامېرىكا باشچىلىقىدىكى غەرب كۈچلىرى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا بىۋاسىتە قەدەم باستى ۋە ھەربىي بازىلارنى قۇردى. غەرب ئەللىرىنىڭ ئوت. تۇرا ئاسىيا رايونىدىكى ئۇزاق مۇددەتلىك مەنپەئەتىگە تەھدىت سا. لىدىغان ئامىلنى ئىككى دەپ قاراشقا بولىدۇ: بىرى، ئوتتۇرا ئاسى. يانىڭ ئۆزىدىكى ۋە سىرتىدىكى ئىسلام ئەسلىيەتچىلىرى. بۇ گۇ. رۇھلار گەرچە بۇ رايوندا ھاكىمىيەت سۇپىتىدە مەۋجۇت بولمىسى. مۇ، سوۋېت ئىتتىپاقى پارچىلانغاندىن كېيىن ئۆز خەلقىنىڭ ئى. دىيەسىدە شەكىللەنگەن. ئىدېئولوگىيەلىك ۋاكۇئۇمنى ئىسلام بى. لەن تولدۇرۇشقا ئاتلاندى. ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقى كوممۇنىزم تو. زۇلمىسى ۋە ئېتىقادى ئاستىدا ئۇزۇن يىللار ياشىغان بولسىمۇ، ئون ئەسىر تارىخقا ئىگە ئىسلام ئەنئەنىسى خەلقنى ئىسلام چاقىرى. قىغا ئاۋاز قوشۇشقا ئۈندىدى. ئۆز ھاكىمىيىتىدىكى چىركىن تە. رەپلەردىن سۆيۈنمىگەن بۇ كىشىلەر ئۈمىدىنى باشقا ياققا بۇرىغانى. دى. نەتىجىدە، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئامېرىكا، رۇسىيە كەبى سىرت. قى تەسىرىي كۈچلەر پەقەت ھەربىي ۋە ئىقتىسادىي ئۈستۈنلۈك ئارقىلىق پۇت تىرەپ تۇرماقتا. ئامېرىكا ئۈچۈن بولغان تەھدىتنىڭ يەنە بىرى، ئوتتۇرا ئاسىياغا شىمال تەرەپتىن چېگرالىنىدىغان رۇسىيە ۋە شەرق تەرەپتىن چېگرالىنىدىغان رۇسىيە ھەم شەرق

كىرىست بۈگۈنكى غەرب دۇنياسىنىڭ نەزىرىدە ھەقنىڭ سىمۋو-
لى، ئۇلار يەنە بىز ئەيسا ئەلەيھىسسالامنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى ۋە
مۇخلىسلىرى بولىمىز، ئەينى چاغدا ئەيسا پەيغەمبەر مۇشۇ كى-
رىست (چار مىخ) قا مىخلاپ ئۆلتۈرۈۋېتىلگەن، دېيىشىدۇ. ھە-
دىستىكى «كىرىستنى پاچاقلاش» دەل بۇنداق قاراشنىڭ خاتالىقى-
نى ۋە يەھۇدىي - ناسارالارنىڭ ئەيسا ئەلەيھىسسالامنىڭ چىن مۇخ-
لىسلىرى ئەمەسلىكىنى، ئۇلارنىڭ ئازغۇنلاردىن ئىكەنلىكىنى ئىس-
پاتلاشتىن دېرەك بېرىدۇ. ئەمدى «چوشقىلارنى ئۆلتۈرۈشكە باشلاي-
دۇ» دېگەن سۆزگە كەلسەك، بۇ ئۇنى يېيىشنىڭ ھاراملىقىنى ئەس-
كەرتىشتىن دېرەك بېرىدۇ. چۈنكى، غەرب دۇنياسىنىڭ كىشىلىرى
چوشقا گۆشىنى «ئىنجىل» ھارام دەپ مەنئىي قىلىنغانلىقىنى
بىلىپ تۇرۇپ ئۇنى يەۋەردى ۋە ئۆزىنى ھەزرىتى ئىيسانىڭ ئۈممەت-
لىرى دەپ قارىدى. يۇقىرىقى سۆز بۇ ئىشنى پاش قىلىشنىمۇ ئۆز
ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇ ئىككى جۈملە بېشارەتنى يەنە بىرقەدەر ئىلگىرى-
لەپ تەھلىل قىلغاندا، بۇ سۆزلەر ئىيسا ئەلەيھىسسالامنىڭ ئۆزى بى-
لەن مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئوخشاش بىر سۈزۈك بۇلاقنىڭ
سۈيىنى ئىچكەنلىكىنى، «ئىنجىل» بىلەن «قۇرئان كەرىم»نىڭ بىر
پەرۋەردىگاردىن نازىل بولغانلىقىنى، خىرىستىيانلار «ئىنجىل» دەپ
كۆتۈرۈۋالغان كىتابنىڭ نەق «ئىنجىل»نىڭ ئۆزى ئەمەسلىكىنى دەل
ئىيسا ئەلەيھىسسالامنىڭ ئۆزى پاش قىلىدۇ، دېگەنلىك بولىدۇ. دې-
مەك، ئىيسا ئەلەيھىسسالام يەھۇدىيلار راستتىنلا مېنىڭ ئەگەشكۈ-
چىلىرىم بولسا، تالاي يىلدىن بۇيانقى توقۇنۇش يۈز بەرمىگەن بولات-
تى، دەپ ئىسپات بېرىدۇ، دېگەن بېشارەتمۇ ئۆز - ئۆزىدىن مەلۇم.
ئىيسا ئەلەيھىسسالامنىڭ ئىككى قوۋم ئوتتۇرىسىدىكى نىزانى ئا-
خىرلاشتۇرىدىغانلىقىغا كەلسەك، بۇ قانداقتۇر ئەرەبلەرنىڭ يەھۇ-
دىيلار ئۈستىدىن غەلىبە قىلىدىغانلىقىنى كۆرسەتمەستىن، بۈگۈنكى
دۇنيادىكى ھالقىلىق ئىككى خىل مەدەنىيەتنىڭ بىرىنىڭ يەنە بىرى
ئۈستىدىن غالىب كېلىشى نەتىجىسىدىن ئاخىرلىشىدىغانلىقىنى،

تۇرا ئاسىيانى، ئىسلام ئەسلىيەتچىلىرىنى سوغۇققان رەۋىشتە تەتقىق قىلىنىۋاتقان غەرب زىيالىيلىرى ئۇنچە ئالدىراقسانلىق قىلىپ كەتمەيدۇ. خانتىڭتون ئەپەندى ئەنە شۇنداق زىيالىيلارنىڭ بىرى. ئۇ، كىتابىنىڭ ئاخىرقى قىسىملىرىدا غەرب مەدەنىيىتىدىكى چۇشكۇنلۇكلەرنى دەلىللەر بىلەن كۆرسىتىدۇ. غەرب مەدەنىيىتىنىڭ تېشى چىرايلىق، ئىچى سېسىق ئالمىغا ئوخشاپ قېلىۋاتقانلىقىنى تونۇپ يەتكەن غەرب زىيالىيلىرى ئۆز غەلىبىسىگە ئالدىراپ ئىشەنچ باغلىمايدۇ. غەرب ئالىملىرى بۇنىڭدىن 14 ئەسىر ئىلگىرى ئۆتكەن مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئىككى مەدەنىيەت ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشنىڭ ئەبەدىيلىك توقۇنۇش بولىدىغانلىقى ۋە ئۇنىڭ ئاقىۋىتى توغرۇلۇق بەرگەن بېشارەتلىرىنى ھەرگىز نەزەردىن ساقىت قىلىۋەتمەيدۇ. چۈنكى ئۇلار بىلمەي تۇرۇپ ھۆكۈم قىلالمايدۇ.

مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام مۇنداق دېگەن: «سىلەرگە مەريەمنىڭ ئوغلى ئەيسا چۈشۈپ ئادىل ھۆكۈمران بولۇپ، كىرېستنى چېقىپ تاشلىغان، چوشقىلارنى ئۆلتۈرگەن، جىزىيە (ئىسلام دىنى ھۆكۈمران جايلاردا غەيرىي دىندىكىلەردىن ئېلىنىدىغان مەخسۇس باج) نى ئەمەلدىن قالدۇرغان، پۇل ـ مال ئېشىپ ـ تېشىپ تۇرغان، ھەتتا ھېچكىم قوبۇل قىلىپ ئالمايدىغان بولغان چاغدا (ئۇلار قىيامەتنىڭ قايىم بولىدىغانلىقىنى بىلگەنلىكى ئۈچۈن ئالمايدۇ)، ئاندىن قىيامەت قايىم بولىدۇ». يەنە مۇنداق دېگەن: «ئاللا بىلەن قەسەم قىلىمەنكى، مەريەمنىڭ ئوغلى ئەيسا ئاسماندىن چۈشۈپ سىلەرگە ئادىل ھۆكۈمران بولىدۇ، كىرېستنى چېقىپ تاشلايدۇ، چوشقىلارنى ئۆلتۈرىدۇ، جىزيىنى ئېلىپ تاشلايدۇ، پۇل ـ مال شۇ دەرىجىدە كۆپىيىدۇكى، ئۇنى سەدىقە قىلىپ بەرسە، ھېچكىم ئالمايدۇ، بۇ چاغدا ئاللا ئۈچۈن قىلىنغان بىر سەجدە دۇنيادىكى ھەممە نەرسىدىن ئەۋزەل بولىدۇ.»[19]

يۇقىرىقى ھەدىسنى ئىسلام دىنىنىڭ پۈتۈن روھى بىلەن تەتبىقلاپ كۆرگەندە، ئۇنىڭدىكى ئىبارىلەرنى مۇنداق شەرھلەش مۇمكىن:

تىپ چۈشىدىغانلىقىدىن دېرەك بەرسە، غەربلىكلەر ئۈچۈن خەۋپ-تىن دېرەك بېرىدۇ. دېمەك، ھەركىمنىڭ كۆڭلىدە چوت بار. غەرب مەدەنىيىتىنىڭ ئىسلام دۇنياسىنىڭ يۈرىكىدىكى ئاۋانگارت ئەترىتى بولغان يەھۇدىيلارنىڭ يوق بولۇشى غەرب مەدەنىيىتىنىڭ تەلتۆ-كۈس بەربات بولۇشىدىن دېرەك بېرىدۇ. ئەمما ئۈششاق دۆلەتلەرگە پارچىلىنىپ ئۆزئارا توقۇنۇش قاينىمىغا كىرىپ قالغان بۈگۈنكى ئەرەبلەر ئۇنداق زەپەرگە قادىر بولالمىسا كېرەك. ئۇلارنىڭ يىمى-رىلمەس ئېتىقادىنى مەركەز قىلغان مۇستەھكەم سىياسىي سىستې-مىغا كېلىشىدىن پەيدا بولىدىغان تەڭداشسىز كۈچ دەل يىراقنى كۆرىدىغان مۇسۇلمانلارنىڭ ئۈمىدىدۇر. شۇنداقلا غەرب سىياسى-يونلىرىنىڭ ئەندىشىسىدۇر.

سەيمىل خانتىڭتوننىڭ «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى ۋە دۇنياۋى تەرتىپنىڭ قايتا ئورنىتىلىشى» ناملىق كىتابىنى شۇ خىل ئەندى-شىدىن كەلمىدى دېگىلى بولارمۇ؟

نەقىل مەنبەلىرى

① پەن جۈڭجى: «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى ۋە دۇنياۋى تەرتىپنىڭ قايتا ئورنىتىلىشى»نى ئوقۇشقا تەكلىپ»، سەيمىل خانتىڭئوننىڭ شۇ ناملىق كى-تابىنىڭ خەنزۇچە نەشرىگە قوشۇمچە، 419 ـ بەت، شىنخۇا نەشرىياتى 1999 ـ يىلى يانۋار، 2 ـ نەشرى.

② يۇقىرىقى ماقالىدە كەلتۈرۈلگەن نەقىل، يۇقىرىقى كىتاب 419 ـ بەت.

③ ھېرالد مېللېر (گېرمانىيە)، «مەدەنىيەتلەرنىڭ بىللە مەۋجۇتلۇ-قى»، 11 ـ بەت، شىنخۇا نەشرىياتى 2002 ـ يىلى خەنزۇچە 1 ـ نەشرى.

④ يۇقىرىقى كىتاب 11 ـ بەت.

⑤ يۇقىرىقى كىتاب 19 ـ بەت.

⑥ سەيمىل خانتىڭتون: «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى ۋە دۇنياۋى تەرتىپ-نىڭ قايتا ئورنىتىلىشى»، 6 ـ بەت، شىنخۇا نەشرىياتى 1999 ـ يىلى خەن-زۇچە 2 ـ نەشرى.

ئاخىرىدا ئىسلام دىنىنىڭ ئىيسا ئەلەيھىسسالامىنىڭمۇ ئورتاق دىنى ئىكەنلىكى ئىسپاتلىنىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئىقتىسادنىڭ گۈللە-نىشى ھەققىدىكى ئىبارىگە كەلسەك، بۇ، پەن ـ تېخنىكىنىڭ پەۋ-قۇلئاددە يۈكسىلىشى ئارقىسىدا ۋاستە قىلىپ تۇرۇپ تەبىئەت-تىكى بايلىق مەنبەلىرىنى تېپىپ ئېچىش ۋە پايدىلىنىشتىن كەلگەن بايلىق جۇغلانمىسىنى كۆرستىدۇ. كىشىلەر قانداق تۈزۈلمىدە بو-لۇشىدىن قەتئىينەزەر تېخىمۇ كۆپ پۇل توپلاشنى مەقسەت قىلىدۇ. «مەن سىلەرنى ھەرگىز تاشلىۋەتمەيمەن، يېقىن كەلگۈسىدە قايتىپ كېلىمەن»، ئىيسا ئەلەيھىسسالامنىڭ بۇ سۆزى يۇقىرىقى ھەدىس بى-لەن بىردەكمۇ ـ قانداق؟ ئوقۇرمەنلىرىمىز ئۆزى بىر نېمە دېسۇن!

ئىسلامىي ھەزارەت روھىي ئاساس ئۈستىگە قۇرۇلغان، غەرب ھەزارىتى ماددىي ئاساس ئۈستىگە قۇرۇلغان. دىنىي ھاكىمىيەتتىن ئايرىشتىن ئىبارەت قىممەت قاراش سىستېمىسى غەرب تۈزۈلمە-سىنىڭ ئاساسىدۇر. ئىسلام بۇنىڭغا قارشىدۇر. ئۆز دىنىنى ئىككى دۇنيا تىرىكچىلىكىنىڭ يېتەكچىسى، دەپ بىلىدىغان مۇسۇلمانلار-نىڭ ئۆز پەيغەمبىرىنىڭ سۆزىگە ئىشىنىشىنى غەرب سىياسىيون-لىرى دىققەتتىن خالىي قىلمايدۇ. ئېھتىمال، غەربلىكلەرمۇ مۇنۇ ھەدىسكىمۇ ئېتىبار بىلەن قارايدۇ. مۇسۇلمانلارنىڭ پەيغەمبىرى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام مۇنداق دېگەن:

«مۇسۇلمانلار يەھۇدىيلار بىلەن ئۇرۇشۇپ، يەھۇدىيلار تاش ۋە دەرەخنىڭ كەينىگە ئۆتۈۋالسا، تاش ۋە دەرەخ: ‹ئەي مۇسۇلمان! مېنىڭ كەينىمدە بىر يەھۇدىي بار، ئۇنى ئۆلتۈر› دېمىگۈچە قىيا-مەت بولمايدۇ.»①

بۇ ھەدىسنى ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەتنى يەر شارىلاشتۇرۇش تە-كىتلىنىۋاتقان ھازىرقى شارائىتتا قانداق چۈشىنىش كېرەك؟ يەر شارىلاشتۇرۇش غەرب مەدەنىيىتىنىڭ پاراۋۇز، قالغان مەدەنىيەت-لەرنىڭ ۋاگون بولۇشىدىن دېرەك بېرەمدۇ ـ يوق؟ بۇ ھەدىس مۇ-سۇلمانلارغا نىسبەتەن غەربنىڭ داۋاننىڭ چوققىسىغا چىقىپ قاي-

مۇھەممەدجان راشىدىن شېئىرلىرىدىكى ئاممىباپلىق ۋە قاپىيە

شەكىل نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، 20 ـ ئەسىر ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى ئىككى خىل ئەنئەنە ئۆز سىمالىرىنى روشەن كۆرسىتىپ كەلدى. بىرى، ئارۇزنى نېگىز قىلغان ۋەزىنلىك شېئىر ئەنئەنىسى. لۇتفىي، نەۋايى، فۇزۇلىيلار ئارقىلىق ۋايىگە يەتكەن بۇ ئەنئەنە 20 ـ ئەسىرگە كەلگەندە ئابدۇخالىق ئۇيغۇر، ئەھمەد زىيائىي، ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر قاتارلىق شائىرلارنىڭ ئىجادىدا رېئالىستىك مەۋقەدە لەرزە تاپتى. يەنە بىرى، ئەركىن شېئىر ئەنئەنىسى، ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى بۇددىزم شېئىرىيىتىدە بۇ خىل ئەنئەنىنىڭ مۇقامىنى يەتكۈچە ئۇچرىتىمىز. «تۇرپان تېكىستلىرى» ناملىق توپلانغان شېئىرلاردا ۋەزىن ئېتىبارىدىن نىسبەتەن خالىي شېئىرىي نامايەندىلەر ئۆزگىچە بىر پۇراقتا جامال ئاچىدۇ. بۇ ئەنئەنە ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئارۇز دولقۇنلىرىدا كۆزدىن غايىب بولغان بولسىمۇ، 20 ـ ئەسىرگە كەلگەندە ئۆمەر مۇھەممەدىي، ئەنۋەر ناسىرىي، لوتپۇللا مۇتەللىپ قاتارلىق شائىرلارنىڭ ئىجادىدا نامايان بولدى. ئەركىن ئۇسلۇب 20 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىدا بارلىققا كەلگەن «گۇڭگا شېئىر» لاردا تېپىك گەۋدىلەندى. يۇقىرىقى ئىككى خىل ئەنئەنە بەزى شائىرلارنىڭ ئىجادىيىتىدە تەڭ مەۋجۇت بولدى، بۇنىڭ ئۇچۇن تېيىپجان ئېلىيوف يارقىن بىر مىسالدۇر.

شېئىرىي شەكىللەرنىڭ كۆپ بولۇشى، ئۇسلۇبلارنىڭ رەڭدار بولۇشى شائىرلارنىڭ خاسلىق يۆنىلىشىدىكى قەدەملىرىنىڭ پائال بولۇشىدىن دېرەك بېرىدۇ. ئۇيغۇر شېئىرىيىتى 21 ـ ئەسىرگە قەدەم بېسىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە، شېئىرىيەت بويىچە يىرىك ئې-

⑦ يۇقىرىقى كىتاب 6 ـ بەت

⑧ يۇقىرىقى كىتاب 6 ـ بەت

⑨ يۇقىرىقى كىتاب 6 ـ بەت

⑩ يۇقىرىقى كىتاب 193 ـ بەت

⑪ مەزكۇر مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى 200 ـ يىلى يانۋار خەنزۇچە نەشرى، 266 ـ بەت.

⑫ «مۇسۇلمانلارنىڭ ئەقلىيلىرى»، گەنسۇ مىللەتلەر نەشرىياتى 1993 ـ يىلى ئىيۇل نەشرى، خەنزۇچە.

⑬ «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999 ـ يىلى نەشرى.

⑭ ئېلان قىلىنىش ئالدىدا تۇرىدۇ.

⑮ شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى 2001 ـ يىلى ماي، 1 ـ نەشرى.

⑯ «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999 ـ يىلى نەشرى.

⑰ «جەمئىيەتشۇناسلىقتىكى 10 چوڭ ئۇقۇم»، 29 ـ بەت، شاڭخەي خەلق نەشرىياتى 2003 ـ يىلى يانۋار 1 ـ نەشرى.

⑱ سەيمىل خانتىڭتون: «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى ۋە دۇنياۋى تەرتىپ-نىڭ قايتا ئورنىتىلىشى»، 25 ـ بەت، شىنخۇا نەشرىياتى 1999 ـ يىلى يانۋار، 2 ـ نەشرى.

⑲ «سەھمۇل بۇخارىي جەۋھەرلىرى ۋە چەستالانىي شەھرىي» ناملىق كىتاب، مىللەتلەر نەشرىياتى 1981 ـ يىلى ئۆكتەبىر ئۇيغۇرچە نەشرى، 185 ـ ، 263 ـ نومۇرلۇق ھەدىس.

2003 ـ يىلى ئاۋغۇت، ئۈرۈمچى

ـتىگە خاس ئاق كۆڭۈل، ساددا خۇسۇسىيەتلىرى، جەمەتىنىڭ
ئەخلاقىي شەرىپى ۋە يۇرت مېھرىگە بولغان ئىنتىلىشلىرى، ئېتىد-
قاد ۋە دىيانەت بابىدىكى سەمىمىيلىكلىرى، كېلەچەككە قارىغاندا
ئۆتمۇش بىلەن بولغان ئالاقىسىنىڭ قويۇقلۇقى قاتارلىق نۇرغۇن
تەرەپ تەشكىل قىلغان بولۇشى مۇمكىن. مۇھەممەدجان راشىددى-
نىڭ ئانا تېمىسىدىكى شېئىرلىرى بۇنداق روھنى تازا ئېنىق
خاراكتېر بىلەن كۆيلەيدۇ. ئۇنىڭ ناخشىغا ئايلىنىپ كەتكەن «سەن
يوق» قاتارلىق بىر يۈرۈش شېئىرلىرىدا بىر قورۇدىكى نەچچە
ئەۋلاد قانداشلارنىڭ ئانىنى نېگىز قىلىپ ئۇيۇشۇشلىرى، ۋاپادار
ۋە ساداقەتنى تىرىكچىلىك ھەرىكىتىنىڭ ئەخلاقىي ئۆلچىمى قى-
لىشلىرى چىقىپ تۇرىدۇ. مانا بۇ خاراكتېر كاپىتال ۋە ماشىنىنىڭ
بۇزۇشلىرىغا ئۇچرىمىغان تەبىئىي بىر خەلقنىڭ مىجەزى. مۇشۇ
خىل مىجەز ئارىلاشما مەدەنىيەت شىددەتلىرى تۈپەيلى يىمىرى-
لىۋاتقان، يات ئېكران ئوبرازلىرى ساپ مىللىي سىمالاردىن قەلب
تالىشىۋاتقان، قىچىر خاراكتېردىكى يېڭى ئەۋلادلارمۇ كۆزگە چې-
لىقىۋاتقان بۇ خىل ئىجتىمائىي ئارقا كۆرۈنۈشكە شائىر مۇھەم-
مەدجان راشىددىنىنى قويساق، ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس مەنىۋى قىممىتى
ئۆز - ئۆزىدىن مەلۇم بولىدۇ. مېنىڭچە، بۇ شائىرنىڭ ئۆزىگە خاس
قىممىتى شېئىرىي سەنئەتنىڭ پەۋقۇلئاددە نەتىجىلىرىگە ئېرىش-
كەنلىكىدە ياكى مەنىنىڭ زىيادە چوڭقۇر قاتلاملىرىغا چۆككەنلى-
كىدە ئەمەس، بەلكى ساددا بىر خەلقنىڭ سەمىمىي، تۈز خاراكتې-
رىنى شۇلارغا باپ كېلىدىغان شەكىل ۋە رىتىمدا سىدام قىلىپ
ئىپادىلىگەنلىكىدە. مۇھەممەدجان راشىددىنىنىڭ شائىر سۆيىتىنى
تىلغا ئالغىنىمىزدا، تەبىئىي ھالدا يەنە بىر ئامىباب شائىر ئې-
سىمىزگە كېلىدۇ. ئۇ بولسىمۇ روزى سايىت. دەرۋەمىز جامائىتى-
نىڭ نەزىرىدىكى بۇ ئىككى شائىرنىڭ بىرى تەڭرىتاغلىرىمىزنىڭ
شىمالىدا، يەنە بىرى جەنۇبىدا تۇرۇپ، ئاددىي كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش
ھېسسىياتىنى كۆيلىدى. ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى شائىرانە دىلى ۋە

پىك ژانىرلارنىڭ سۇسلاپ كېتىشى ھەممىمىزگە ئايدىڭ. قارىسىد- ىمىز گېزىت ـ ژۇرنال سەھىپىلىرىدە لىرىزىم تۇسىدىكى باچكا شېئىرلار كۆپ چىلىقىدۇ. ئەدەبىيات تېلېۋىزور ۋە كومپيۇتېر ئېكرانلىرىدىكى فانتازىيە ئىمكانىيىتى چەكسىز بولغان سۈرەت ھەم بەلگىلەرنىڭ تەسىرىگە ئۇچراۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە، بېشىد- مىزنى قاتۇرىدىغان سوتسىئولوگىيەلىك، ئېستېتىكىلىق مەسىلى- لەرنىڭ كۆپلۈكىنى ھېس قىلىپ تۇرۇپتىمىز. بۇ دەۋرگە كەلگەن- دە، كىشىلەرنىڭ تىل ھەققىدىكى ئەنئەنىۋى تەبىرلىرىدە تەۋرىنىش بولدى. كانادالىق دوكتور مارشال ماكلوخان ئارىلاش مېدىيە (多媒体 Media) نىڭ كىشىلەرنىڭ تەپەككۇرىغا بولغان تەسىرىنى تەتقىق قىلغان بولۇپ، ئۇ كۆپ ۋاستىنى يېڭىچە بىر خىل تىل دەپ قارىغان. ئۇ: تىلنى ئىجادىيەت ۋە ئالاقىنىڭ ۋاستىسى دەپ قارىغىنىمىزدا، ئىپادىلەش مەقسەت قىلغان ھەرقانداق بىر يېڭى ۋاستىنى مەلۇم مەنىدە تىل دەپ قاراشقا بولىدۇ، دېگەنىدى. تا- رىختىكى تاش مەتبەئە ۋە مىخ مەتبەئەلەرنىڭ ئەدەبىياتىمىزغا قانداق تەسىر ئەكەلگەنلىكىنى ئوبدان بىلىمىز. ئەمما كۆپ ۋاستە (Media) دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ، جۈملىدىن شېئىرى- يەتنىڭ چىقىش يولى ئۈستىدە جىددىي ئويلىنىش ناھايىتى زۆرۈر.

شېئىرىيىتىمىز يېڭى تارىخىي سىناقلارغا دۇچ كېلىۋاتقان مۇشۇ پەيتتە شائىر مۇھەممەدجان راشىددىن ياكى بۇ خىل تىپتى- كى شائىرلار ھەققىدە مۇھاكىمە قىلىش ھەقىقەتەن مۇئەييەن قىم- مەتكە ئىگە. مۇھەممەدجان راشىددىننى ۋەزىنلىك شېئىر ئەنئەنى- سىنىڭ غوللۇق بىر ۋارىسى دېيىش بىلەن بىللە، ئۇنىڭ شائىر ئوبرازىدىكى كەڭ ئاممىۋى ئاساسلارنى نەزەرگە ئېلىشقا توغرا كې- لىدۇ. مۇھەممەدجان راشىددىن شېئىرلىرى بىلەن ئاۋام ئوتتۇرى- سىدىكى باغلىنىشتا ئەستايىدىل تەكشۈرۈپ كۆرۈشكە تېگىشلىك بولغان پىسخولوگىيەلىك ھەم سوتسىئولوگىيەلىك ئېلېمېنتلار خېلى كۆپ. بۇ ئېلېمېنتلارنى خەلقىمىزنىڭ تىپىك يېزا مىللى-

ئەتراپلىق مۇھاكىمە قىلىشنىڭ ھۆددىسىدىن بىرلا قېتىمدا چىقىپ بولغىلى بولمايدۇ. شائىرنىڭ ئاڭسىزلىقىدىن تۆرەلگەن قۇرلارنى مەسئۇلىيەتچان ئەقلىي مۇھاكىمە دەرىجىسىگە كۆتۈرۈش ئەستايىدىللىق ھەم ئىزچىللىقنى تەلەپ قىلىدىغان ئېغىر مېھنەت. بىز شائىرنىڭ ئەسەرلىرىنى نەزىرىمىزدىن تولۇق ئۆتكۈزگىنىمىزدە، ئەلنەغمە ئەدەبىياتىغا خاس ئامىللارنىڭ نىسبەتەن كۆپ ئىكەنلىكىنى بايقايمىز. ۋاھالەنكى، ئەلنەغمە ئەدەبىياتىدا مەركىزىي ئورۇن ئىگىلەيدىغان ئانا ژانىر قوشاقتۇر. دەل مۇشۇ قوشاق تىل سەنئىتىنىڭ ھەممە سەھەلىرىنىڭ زېمىنىدۇر. فىرانسىيە مۇتەپەككۇرى ژان. ژاك. روسسو «تىلنىڭ پەيدا بولۇشى» دېگەن ئەسىرىدە، تىلنىڭ پەيدا بولۇشىنى ئەقىل ئارقىلىق ئەمەس، بەلكى بىۋاسىتە سېزىم ئارقىلىق دەلىللىگىلى بولىدۇ، دېگەنىدى. ھاياجان ئىپتىدائىي دەۋر ئادەملىرى ۋە زامانىۋى دەۋر ئادەملىرىدىكى ئورتاق ئالاھىدىلىك. ئەقىللىقلىشىپ كەتكەن زامانىۋى جەمئىيەت ئادىمىگە نىسبەتەن ئىپتىدائىي دەۋر ئادەملىرى ئۆز ھاياجىنىغا بەكرەك ئەركىنلىك بېرىدۇ. ئۇلار قاتتىق ھاياجانلانغاندا چىقارغان ئاۋاز روسسونىڭ قارىشىچە ئەڭ دەسلەپكى شېئىر ئىدى. ئىنسان ئۆزى بىلەن تەبىئەت ھادىسىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇچرىشىشلارنى ھېسسىيات ۋە بىۋاسىتە سېزىم شەكلىدە ئىزھار قىلغان. سۆزلەر ئەنە شۇنداق ئالاھىدە ھېسسىيات ئارقا كۆرۈنۈشىگە ئىگە تاۋۇشلارنىڭ ئۇزاق تاۋلىنىشى ۋە تەشكىللىنىشىدىن ھاسىل بولۇپ، بارغانسېرى مۇرەككەپ ھېس - تۇيغۇلارنى، ئاخىر ئەقلىي ھۆكۈملەرنى ئىپادىلەيدىغان بولغان. ھەرقانداق سۆزنىڭ ئۇرغۇلۇق تاۋۇشلىرى بولىدۇ، بۇ تاۋۇشلار مىسرالاردىكى ئاھاڭدارلىقنى ۋە شائىرنىڭ كەيپىياتىدىن دېرەك بەرگۈچى رىتىمنى شەكىللەندۈرىدۇ. سۆز ۋە مىسرالارنى شائىر ھېسسىياتىنىڭ ئاپتوماتىك تەسۋىرى دېگىنىمىزدە، بۇ ھېسسىيات ئىچكى مەنىسىگە ئاساسەن سۆز ۋە جۈملىلەرگە (مىسرالارغا) شائىر شەخسىيىتىگە مايىل يوشۇرۇن ئا-

تىلى بىلەن ئاددىي خەلققە ناھايىتى يېقىن تۇردىكى، خەلقمۇ بۇ يېڭىلىقنى سەزدى ھەم قوبۇل قىلدى. ئۇلاردىن بىر مىللەتكە خاس ئورتاقلىقنى، شۇنداقلا تەگرىتاغلىرىنىڭ ئىككى قانىتىغا خاس يەرلىك ئالاھىدىلىكنى كۆرگىلى بولىدۇ. بىز مۇھەممەدجان راشىددىننى فولك ئۇسلۇبىدىكى شائىرلارنىڭ ئاخىرقى بىر ۋەكىلى دېسەك، بۇ ئۇنىڭ ئىجادىيەت ئەمەلىيىتىگە تازا ماس كېلىدۇ.

بىر دەۋر كىشىلىرىنىڭ مۇئەييەنلەشتۇرۇشىگە ئەرزىگەن شائىر كۆپ قاتلامدىن تۈزۈلگەن ئۇنىۋېرسال تەتقىقات تېمىسى بولالايدۇ. مۇھەممەدجان راشىددىنمۇ شۇنداق. ئۇ تىلشۇناسلار، سەنئەت نەزەرىيەچىلىرى، جەمئىيەتشۇناسلار، فولكلورشۇناسلار ئۇچۇنمۇ ئۆزىگە لايىق تېما ئاتا قىلالايدۇ. جۈملىدىن ئۇنى شېئىرىيەتنىڭ مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىكى تۈرلۈك نۇقتىلىرىدىن قىدىرىپ كۆرگىنىمىزدە مۇناسىپ پىكرىي ھاسىلاتلارغا ئېرىشىمىز، بىزدە شائىرلارنى مۇئەييەن تېماتىك ئۆلچەم بويىچە باھالاش ئاساسىي ئورۇندا تۇرۇپ كەلدى. ئوبزورچىلىرىمىز بىر پارچە ئەسەردىن ئالدى بىلەن مەزمۇن ئىزدەپ كەلدى. ئادەتتە، ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئەدەبىيات ئوقۇتقۇچىلىرىمۇ بەدىئىي ئەسەر ئۇستىدىكى تەھلىلىنى نوقۇل مەزمۇن تەھلىلى قىلىپ قوشتى. بىزدىكى ئەدەبىيات تارىخلىرىمۇ مەزمۇن تەھلىلى بويىچە يېزىلىپ كەلدى. ۋاھالەنكى، ئەدەبىيات نوقۇل مەزمۇن مەسىلىسى ئەمەس، بەلكى ئۇ چىن مەنىسى بىلەن قانداق ئىپادىلەش مەسىلىسىدۇر. بىر خەلقنىڭ مەنىۋى مەۋجۇتلۇقىنىڭ رېئاللىقى ئۇنىڭ ئويلاش مېتودىدا مەركەزلىك ئەكس ئېتىدۇ. شۇنداق ئىكەن، ئەدەبىياتنىڭ بەدىئىي فورمىسىنى بارلىققا كەلتۇرگۇچى ئامىللارنى نەزەردىن ساقىت قىلىنىۋېتىش شۇ خەلق رېئاللىقىنىڭ بىر قىسمىنى قايرىپ قويۇش بىلەن باراۋەردۇر. بەدىئىي سىرلارغا ئىچكىرىلەپ كىرمىگەن نوقۇل ئاپتورنىڭ ئىدىيەسىنى تەھلىل قىلغان ئەدەبىيات تارىخىمۇ چالا يېزىلغان تارىختۇر.

ئېيتقىنىمىزدەك، مۇھەممەدجان راشىددىن كەڭ بىر تېما. ئۇنى

قانداشلىقنى بايقايمىز. مېنىڭچە، مۇھەممەدجان راشىددىن شېئىرلى-رىدىكى خەلقچە ئۇسلۇبتىن ھېچكىم گۇمان قىلمىسا كېرەك. ھا-زىرچە بىز ئۇنىڭ شېئىرلىرىدىكى ئالاھىدىلىكلەرنىڭ بىرى بولغان قاپىيەگە نەزەر سېلىش بىلەن كۇپايىلىنىمىز. قاپىيە ئۇنىڭ شېئىر-لىرىدىكى ئاھاڭدارلىقنىڭ يارقىن بىر ئەزاسى بولۇپ، كۆزگە ئالا-ھىدە چېلىقىدۇ. ھەتتا ئۇ ماڭا قاپىيە گۈزەللىكىگە بەكرەك مەپتۇن شائىردەك تۇيغۇ بېرىدۇ. ئۇ بىر قىسىم ئۇتتۇقلۇق چىققان شېئىر-لىرىدا ئۆزىنىڭ ھايات ھەققىدىكى ھېس - تۇيغۇلىرىنى قاپىيەگە تۇگەللىگەندەك تەسىرات بېرىدۇ. بۇ شېئىرلاردا مىسرالار گويا قاپى-يەگە قاراپ ئېقىۋاتقاندەك، قاپىيەلەر بولسا مەنىنىڭ چوڭ - كىچىك تومۇرلىرىنى ئۆزىدە ئۇچراشتۇرۇپ، سوقۇپ تۇرۇۋاتقاندەك ئىدى.

چەك تاماكاڭنى خۇمارىڭ ئۆرلىگەن - تۇتقاندا چەك،
چەك بۇرادەرلەر، مېنىڭدىن بىر خەۋەر ئۇققاندا چەك.
....
مەن قارا بوران قېقىپ ئۆتكەن چېچەكلەرنىڭ بىرى،
ھەر دوقال كەلگەندە باغلاردىن غورا قاققاندا چەك.
....
توي - تۆكۈن مەشرەپلىرىڭدە بىر يېنىڭ كەمدۇر سېنىڭ،
كۆز تۇتۇپ كەتكەن يولۇمغا كۈندە مىڭ باققاندا چەك.
....
مەن جۇدادۇرمەن بېھىشتەك قانچە يازنىڭ ۋەسلىدىن،
قار كېتىپ يەر باغرىدىن، ياز يامغۇرى ياغقاندا چەك.
...
كۈندە كۈتسەڭ قايتمىسام، تۈنلەر ئەلەمدە ئۆتكۈسى،
قايسى تۈن كىرسەم چۈشۈڭگە، شۇندا تاڭ ئاتقاندا چەك.
— «چەك»تىن

ئاتالمىش «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دەۋرىدىكى روھىي ۋە

ھاڭلارنى ئاتا قىلىدۇ. شۇڭا، بەزى شائىرلار شېئىردىكى مەنىنىڭ يېرىمىنى ئاھاڭ تەشكىل قىلىدۇ، دەيدۇ. شېئىردىكى ئاھاڭ شا-ئىرنىڭ قېنىدىكى قايناقلىق ۋە ھارارەتنىڭ تىلدىكى رېئاللىقى-دۇر. قوشاقتا بۇ خىل ئاھاڭنى ھاسىل قىلىدىغان رىتىم ۋە قاپىيە ناھايىتى ئېنىق بولۇپ، خەلق قوشاقلىرى ئۆزىدىكى ئاھاڭدارلىق ۋە ئىخچاملىق ئارقىلىق ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەرنىڭ غوللىرىدا تاۋ-لىنىپ، بىر پۈتۈن كوللېكتىپ ئاڭنىڭ سەمەرىسىگە ئايلانغان.

بارغانلاردىن سالام ئېيتىمەن،
يانغانلاردىن سورايمەن سېنى.
يىمىش كەپتۇ قەشقەردىن دېسەم،
قاقلىرىڭدىن پۇرايمەن سېنى.

— «قەشقەرگە خەت»تىن

زۆرۈر بولسا ناۋاي بولىمەن،
نان ساتىمەن، ۋىجدان ساتمايمەن.
تىلەمەيمەن ۋىجدانسىزلاردىن،
قان ساتىمەن، ۋىجدان ساتمايمەن.

— «قان ساتىمەن، ۋىجدان ساتمايمەن» دىن

مۇھەممەدجان راشىددىننىڭ يۇقىرىقى مىسرالىرى مەيلى قۇ-رۇلما جەھەتتىن بولسۇن، مەيلى تىل جەھەتتىن بولسۇن، مەيلى ئۇسلۇب جەھەتتىن بولسۇن خەلق قوشاقلىرىغا ياكى خەلق داستان-لىرىغا ناھايىتى يېقىن تۇرىدۇ. «ئالپامىش»، «يۇسۇپ ۋە ئەھمەد»، «سەنۇبەر» قاتارلىق خەلق داستانلىرىدىكى شېئىرىي شەكىللەر بى-لەن مۇھەممەدجان راشىددىن شېئىرلىرىنى سېلىشتۇرۇپ چىق-ساق، ئاممىبابلىق، يەڭگىللىك، راۋانلىق جەھەتتىكى روشەن

نۇتۇقتىكى مۇنتىزىم تەلەپلەرنى لەززەتلىك ئورۇنلاش بىلەن ھەي-
ۋەتلىك نەمۇنىگە ئايلانغان. شېكىسپىر ۋە پېتىراركالارنىڭ سو-
نېتلىرىمۇ شۇنداق. مۇھەممەدجان راشىدىن قاپىيەگە ئەگىشىپ،
ئېزىپ قېلىشتىن ئىمكانقەدەر ھەزەر ئەيلەپ كەلگەن شائىر. ئادەت-
تە ئىلھامنىڭ كۈچىدىن تەبىئىي كېلىپ چىققان قاپىيە بىلەن زو-
رۇقۇپ ئىزدەش ئاساسىدا كەلتۈرۈلگەن قاپىيە ئوتتۇرىسىدا پەرق
بولىدۇ. ئاۋۋالقىسى سىزگە زادى شۇنداق بولۇشى كېرەكتەك،
شۇنداق بولماسلىقى مۇمكىن ئەمەستەك تۇيۇلىدۇ. كېيىنكىسى
قۇرغاق، بىمەززە تەسىرات بېرىدۇ. قاراڭ:

سېنى پاناھ ئەيلىمىگەن شاھىنىڭمۇ،
بارغان ئەمەس تەختى ھەرگىز ئۇزاققا.
ھەق ئەھلىنى شىلىپ سالغان سارايلار،
ساراي ئەمەس، ئوخشار خۇددى دوزاخقا.

— «ھەقىقەت»تىن

ئەگەر «ئۇزاق» دېگەن سۆز بىلەن «دوزاخ» دېگەن سۆزنى بىر
يەرگە كەلتۈرسەك، ئۇ شېئىردىن مۇستەسنا ھالدا تامامەن ئالاقە-
سىز بىلىنىدۇ. لېكىن يۇقىرىقى مىسرالاردا بۇ ئىككى سۆزنىڭ
ھەقىقەت ھەققىدىكى مىسرالاردا بۇ ئىككى سۆزنىڭ ھەقىقەت ھەق-
قىدىكى پەلسەپۋى تەلقىنلەرگە باغلانغان ھالدا ھاسىل قىلغان ئا-
ھاڭداشلىقىنى ئوقۇرمەن ئۆزىمۇ سەزمىگەن بىر راھەتتە قوبۇل
قىلىدۇ. تاگورنىڭ «شېئىرنىڭ ماھىيىتى ھېسسىياتتا، قاپىيە
ھېسسىياتنى شەرت قىلىپ رول ئوينايدۇ» دېگىنىمۇ ئەنە شۇ. شې-
ئىر قاپىيە ئېكسكۇرسىيەگە ئايلىنىپ قالماسلىقى، بەلكى شائىر
روھىغا ئىشارە لەبزىي نازاكەتكە ئايلىنىشى كېرەك.

مۇھەممەدجان راشىدىن شېئىرلىرىدا رادىپلىق قاپىيە بىرقە-
دەر كۆپ ئۇچرايدۇ. رادىپلىق قاپىيەدە رادىپ سۆز ئۇدا ئەينەن

جىسمانىي مەھكۇملۇق تۇپەيلى كېلىپ چىققان ئېغىر ھەسرەت بۇ شېئىردىكى مۇگُلۇق لەرزانلىقنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. شېئىردىكى «چەك» دېگەن رادىپ شائىر قەلبىدىكى مۇڭدىن ئۇرغۇغان تەسەۋ- ۋۇرنىڭ پايانىنى بىر نۇقتىغا ئەكېلىدۇ. بۇ تەسەۋۋۇرلاردىن تۆرەل- گەن ھېسسىي ئوبرازلار گاھ ـ گاھ ئالمىشىپ تۇرسىمۇ، تىراگېدى- يەلىك روھىي كەيپىياتىنىڭ دەقىقىلەر دولقۇنىدىكى ۋارىيانتلىرى سۈپىتىدە، شائىر قەلبىنى ئاشكارىلاشتىن ئىبارەت مۇددىئاغا مەركەزلىشىدۇ. رادىپنىڭ ئالاھىدىلىكى قاپىيەلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك توق قاپىيەلەر بولۇپ، شېئىردىكى رىتورىك مۇراجىئەتنى ئاھاڭدار ھەم جەلپكار تۈسكە كىرگۈزگەن. «چەك» رادىپقا ئۇزۇك- سىز رەۋىشتە تىزگىنلەپ كېلىۋاتقان قاپىيەلەر پىغانىنى بېسىش ئۈچۈن چېكىلىۋاتقان تاماكىنىڭ پىسخىك شەرتلىرىنى شېئىردىكى تاكتنىڭ ئۆزگە تەبىئىي يېپىشتۇرىدۇ. تاماكا قانداق شەرت ئاس- تىدا چېكىلىدۇ؟ شېئىردىكى ھەربىر قاپىيە «چېكىش»نىڭ ئىچكى سەۋەبلىرىنى چوڭقۇرلاپ ئىزاھلايدۇ. شېئىردىكى بۇ ھالەت رۇس شائىرى ماياكوۋسكىينىڭ قاپىيە «بىر پىكىرنى شەكىللەندۈرگۈچى ھەممە مىسرانى ئۆزئارا جىپسىلىشىپ تۇرۇشقا مەجبۇر قىلىدۇ» دېگەن سۆزىنى يادىمىزغا سالىدۇ.

قاپىيەنىڭ بەدىئىي رولىدا بىر خىل دىراماتىك ھالەت مەۋجۇت. ئۇ بىر قارىسا ھېسسىياتنىڭ ئىزھار قىلىنىشىغا بولغان تىل جە- ھەتتىكى توسالغۇنى كۆپەيتىدۇ، يەنە بىر قارىسا، شائىر ھېسسىيا- تىنىڭ مەنزىلسىز ھالدا سۈيۈق ئىزھارلىنىشىنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ. تىل شېئىرنىڭ ئۈيۈقى، شۇنداقلا شېئىرنىڭ توسۇقى، شېئىر تىلدا تۇغۇلىدۇ. شۇنداقلا تىلدا بوغۇلىدۇ. قاپىيە، تۇراق، ۋەزىن دېگەن ئېلېمېنتلار بىر تەرەپتىن شائىرغا تىل جەھەتتىكى ماھارەت تەلىپىنى يۈكلەيدۇ، شائىرمۇ بۇ تەلەپ يۈزىسىدىن زورۇقىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن شائىرغا ماتانەت ۋە مۇزىكىلىق سەلتەنەت بېغىشلاي- دۇ. نەۋايىنىڭ توم ـ توم دىۋانلىرى ۋە خەمسىسى ئۇنىڭ شېئىرىي

كېيىنكى مىسالدا قاپىيەداش بولۇپ كەلگەن «بالا» سۆزى بىلەن «پارە» سۆزى ئوتتۇرىسىدىكى ئاھاڭداشلىق ئۇنچە يارقىن ئەمەس. چۈنكى قاپىيەدە «رەۋى» (تانا) بولۇپ كەلگەن تاۋۇشلار بىر دەك بولالمىغان.

قاپىيە ئۇچۇن تاللانغان سۆزلەر ئۆزىنىڭ مىسرالاردىكى ئورنىغا ئاساسەن ھەر خىل بەدىئىي ئۈنۈم يارىتىدۇ. «قاپىيە ئورنى» دېگىنىمىز ئادەتتە ئۇنىڭ مىسرالاردىكى مۇزىكىلىق ئورنى ۋە شېئىرىي مەنىدىكى ئورنىدىن ئىبارەت ئىككى مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بىز «قانداق قىلارمەن» ناملىق شېئىردىن كەلتۈرۈلگەن مىساللاردىكى قاپىيەلەرنىڭ مەنىدىكى ئورنىغا سەپسىلىپ باقايلى:

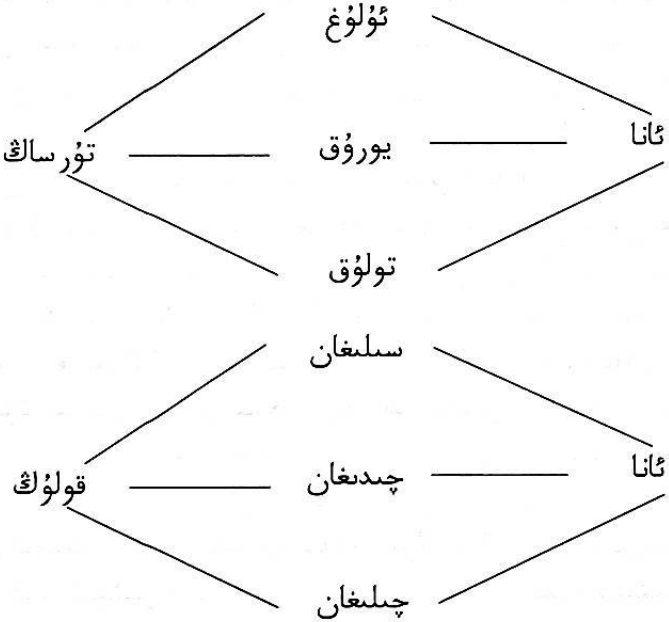

يۇقىرىقى قاپىيەلەر ئانىدىن ئىبارەت سۆيۈملۈك ئوبرازنىڭ سۈپەت قاتلىمىنى قەدەممۇقەدەم چوڭقۇرلاشتۇرغان.

قاپىيە شېئىردىكى مۇزىكىلىقتا ئىنتايىن نازۇك تەركىب. ئا-

تەكرارلىنىپ كەلگەچكە، ئۇنىڭغا باغلىنىپ كەلگەن قاپىيەداش سۆزلەر شائىر ئوي ـ پىكرىنىڭ ھەرقايىسى قىرىنى نامايىش قىلىش ئارقىلىق، رادىپ سۆزگە مۇجەسسەملەنگەن ھېسسىي تاكتىنى مىسرالارسېرى كۈچەيتىدۇ. ئۇ يەنە شېئىر مىسرالىرىدىكى مۇزىد-كىلىقنى تېخىمۇ ئاشۇرىدۇ. شائىر ئانىغا بېغىشلانغان يەنە بىر شېئىرىدا مۇنداق يازىدۇ:

سەن جىمى ئىنساننىڭ ئۇلۇغى تۇرساڭ،
ھاياتنىڭ باشقا بىر يورۇقى تۇرساڭ.
ئالىملىق بابىدا تولۇقى تۇرساڭ،
سېنىڭدىن ئايرىلسام قانداق قىلارمەن؟
....
كېتىدۇ بېشىمنى سىلىغان قولۇڭ،
كېتىدۇ جىمىگە چىدىغان قولۇڭ،
ئەمدى يوق ماغزاپقا چىلىغان قولۇڭ،
سېنىڭدىن ئايرىلسام قانداق قىلارمەن؟
—— «قانداق قىلارمەن» دىن

رادىپ بەزىدە ئىسىم شەكلىدە، بەزى پېئىل شەكلىدە ۋە بەزىدە سۆز بىرىكمىسى شەكلىدە كېلىدۇ. ھەتتا ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق سۆزلەرمۇ رادىپ بولۇپ كېلىدۇ. بۇنداق مىساللار مۇھەممەدجان راشىددىن شېئىرلىرىدىن خېلى كۆپ تېپىلىدۇ.

باھاردا سەن ئۇچۇن نەزمە يازارمەن ھەر يىلى، كاككۇك،
شۇ مېھنەتتىن ھۇزۇر ـ لەززەت ئالارمەن ھەر يىلى، كاككۇك.
—— «كاككۇك» تىن

ئىچىپ قويۇپ، بالا بولدۇق بەش مىنۇت،
چوڭ ـ كىچىكلەر پارە بولدۇق بەش مىنۇت.

لېكىن «بىردىنبىر بايلىق» دەپ چۈشىنىپ قالماسلىقنى ئەسكەرتىپ قويۇش كېرەك، دەپ قارايمەن. ھازىر ئارۇز ۋەزنىدە شېئىر يازىدىغان شائىرلار ناھايىتى ئاز قالدى. ھازىرقى شائىرلار تۈيغۈنى ئەينەن خاتىرىلەشكە بەكرەك ئەھمىيەت بېرىدۇ. ئۇلارنىڭ شېئىردىكى ئىنسانىي چىنلىقنى ئىگە قىلىشتا قولغا كەلتۈرگەن نەتىجىلىرىنى مۇئەييەنلەشتۈرگىلى بولىدۇ. لېكىن سۆزگە باي ئىكەنلىكىدىن گۇمانلىنىمەن.

2003 – يىلى ئىيۇل، ئۈرۈمچى

دەتتە، شېئىردىكى مەزمۇننى تەرجىمە قىلغىلى بولىدۇ. لېكىن ئۇ-
نىڭدىكى رىتىم ۋە قاپىيەنى تەرجىمە قىلغىلى بولمايدۇ. دېمەك،
قاپىيە شېئىرنىڭ مىللىي خاسلىقىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇ-
تىدۇ. بىر شېئىرنى ئۇنى بارلىققا كەلتۈرگەن مىللىي تىل زېمى-
نىدىن ئايرىپ چۈشىنىشنىڭ ئۆزى ئاشۇ شېئىرغا نىسبەتەن بۇر-
مىلاشتۇر. بىر مىللەتنىڭ تىلى ئۆز قۇدرىتىنى سۆزگە باي بولۇش
بىلەن كۆرسىتىپلا قالماي، بەلكى بوغۇملار، ئۇرغۇلار، رىتىم -
قاپىيەلەرنىڭ سانسىز قىياپەت ۋە رەۋىشتە روياپقا چىقىشى بىلەن
ئۆزىنىڭ مەنە بوشلۇقىنى كېڭەيتىدۇ. شېئىرىيىتىمىزدە قاپىيەنىڭ
تۈرلىرى ئىنتايىن كۆپ بولۇپ، كىلاسسىك شائىرلىرىمىز ئۆزلە-
رىنىڭ سۆز بالاغىتى ۋە شېئىرىي كامالىتىنى تۈرلۈك قاپىيە
شەكلى بىلەن نامايان قىلغان. بىزنىڭ كىلاسسىك ئەدەبىيات تەتقى-
قاتىمىزدا قاپىيەشۇناسلىق تەتقىقاتى ھازىرغا قەدەر قولغا ئېلىنى-
مىدى. بۇ خىل ئىلىم تۈركىي تىلنىڭ ھەرقايسى زاماندىكى ئۆز-
گىرىش ۋە تەرەققىيات ئەھۋالىنى پىششىق ئىگىلەشنى تەلەپ قى-
لىش بىلەن بىللە، ئەرەب، پارس تىللىرى ۋە شېئىرىيىتى ھەققى-
دىكى يېتەرلىك بىلىمنى تەلەپ قىلىدۇ. چۈنكى ئۇيغۇر شېئىر-
ىيىتىدىكى شەكىل ۋە ژانىرلار ئۇلار بىلەن زىچ ئالاقىدە بولۇپ
كەلگەن. بۇ بىزنىڭ ئالىي مەكتەپلىرىمىز ۋە ئاكادېمىيەلىرىمىز-
نىڭ نۆۋەتتىكى ئىشلىرىنىڭ بىرى. ھەرقايسى شەكىلنىڭ ئۆزىگە
خاس قاپىيە تۈزۈلۈشى بولىدۇ. مۇھەممەدجان راشىدىنىنىڭ شې-
ئىرلىرى ئارۇز ۋە بارماق ۋەزنىلىرى بويىچە يېتەرلىك شەكىل
رەڭدارلىقىغا ئىگە. شېئىرىي شەكىللەرگە بولغان ئېتىبارسىزلىق
ۋە ئەركىن شېئىرغا بولغان بېقىندىلىق ئەۋج ئېلىپ كېتىۋاتقان
بۈگۈنكى كۈندە مۇھەممەدجان راشىدىن ئارىمىزدا ئاز قېلىۋاتقان
ئەنئەنىۋى تېپتىكى شائىر.

بۈرۈن بىر قەلەم ئىگىسىنىڭ ئاغزىدىن «قاپىيە تىلىمىزدىكى
بايلىق» دېگەن گەپنى ئاڭلىغانىدىم. مەن بۇ گەپكە قوشۇلىمەن،

مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىش بۈگۈنكى دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ جىددىي تەقەززاسىغا ئايلىنىپ بولدى. ئەسلىدە ئۆتكەن ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ياكى مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا بۈگۈنكى دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىياتى بېسىپ ئۆتكەن مۇساپىلەرگە تەلتۆكۈس نەزەر سېلىپ، ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن ئەدەبىي تەنقىد ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرگە ئىلمىي دىياگنوز قويۇپ، ئەدەبىياتىمىزنىڭ يېڭى ئەسىردىكى قەدەملىرىگە توغرا يۆنىلىش ئاتا قىلالايدىغان خۇلاسە ۋە چۈشەنچىلەرنى تەييارلاش زۆرۈر ئىدى.

پىروفېسسور ئازاد رەھمىتۇللا سۇلتان تەخمىنەن ئون يىل ئىلگىرى ئەدەبىياتىمىزنىڭ 50 يىللىق نەتىجىلىرىگە پۈتۈنلەي ئوپتىمىستىك بىر نەزەر بىلەن قاراپ چىققانىدى. ئۇ ماقالىسىدە، ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىدىن كېيىنكى مۇساپىسىدە، يېڭى ژانىر ۋە يېڭى تېمىدىكى ئەسەرلەرنىڭ كۆپلەپ بارلىققا كېلىشىگە ئەگىشىپ، يېڭى مېتود ۋە يېڭى نەزەرىيەلەرنى ئۆزلەشتۈرۈپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى كونكرېت ئەھۋالىغا تەتبىقلىغان ياش ئەدەبىي تەنقىد كۈچلىرىنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرگەنىدى. ئۇ سىناق ۋە ئۇرۇنۇش باسقۇچىدىكى ئاشۇ تەنقىد ماقالىلىرىنى مەدەنىيەت تەنقىدچىلىكى (文化批评)، مەدرىسە (ئىنستىتۇت) تەنقىدچىلىكى (学院派批评)، قۇرۇلما تەنقىدچىلىكى (结构主义批评) ۋە مىكرو تەنقىدچىلىك (微型批评法) قاتارلىق تۈرلەرگە بۆلۈپ كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدۇق[1]. ئەلۋەتتە، ئۇيغۇر ئەدەبىي تەنقىدچىلىكىنىڭ 80 ـ يىللاردىن كېيىنكى يۈزلىنىشىنى ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى تەنقىدچىلىكنىڭ ئاساسىدا روي بەردى دېمەي بولمايدۇ. ئالدىنقى ئەسىرنىڭ تاكى 90 ـ يىللىرىغا قەدەر داۋام قىلغان ئەدەبىي تەنقىد رۇسىيە ۋە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئەدەبىي تەنقىدچىلىكى تەسىرىدە ئۆزىنى كۆرسىتىپ كەلدى (مىسالەن، مۇھەممەت پولات قاتارلىق بىر تۈركۈم تەنقىدچىنى كۆرسىتىش مۇمكىن). بۇ ئەندىزىنىڭ ئاساسىي روھىنى تۆۋەندىكى بىر نەچچە

بۈگۈنكى دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا تەنقىد قاتماللىقى

ئىلاۋە: ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىيات مۇنبىرىدىكى نەزەرىيە ئاجىز-لىقى ۋە ئەدەبىي تەنقىدچىلىكنىڭ سۇس بولۇۋاتقانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئەدەبىياتىمىزدىكى بۇ خىل تۇرغۇن ۋەزىيەتتە مۇئەييەن جانلىنىش پەيدا قىلىش ئۈچۈن، شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات ئىنستى-تۇتى بىلەن شىنجاڭ يازغۇچىلار جەمئىيىتى بىرلىكتە 2010 - يىلى 23- ۋە 24 - ئۆكتەبىردە شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ يىغىن زالىدا «شىنجاڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر بۈگۈنكى زامان ئەدەبىيات نەزەرىيە-سى ۋە تەنقىدچىلىكى مۇھاكىمە يىغىنى»ئاچتى. يىغىنغا مۇناسىۋەتلىك رەھبەرلەر ۋە ھەر مىللەتتىن بولغان 200 گە يېقىن ئەدىب ھەم ئەدەبىيات ھەۋەسكارى قاتناشتى. مۇھاكىمە يىغىنىدا 30 پارچىدىن ئارتۇق ماقالە ئو-قۇلدى. يىغىنىنىڭ ئومۇمىي روھى نۆۋەتتىكى ئەدەبىيات نەزەرىيەسى، بو-لۇپمۇ ئەدەبىي تەنقىدچىلىك ساھەسىدىكى ئاجىز ۋەزىيەتنى جانلاندۇرۇشنى تەشەببۇس قىلىش بولدى. بىز بۇ قېتىمقى مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ مۇۋەپپە-قىيەتلىك ئېچىلغانلىقىنى تەبرىكلەش ھەم يىغىنىنىڭ توپ روھىغا قىزغىن ئاۋاز قوشۇش يۈزىسىدىن يىغىندا ئوقۇلغان ماقالىلەردىن ئابدۇقادىر جالا-لىدىنىنىڭ «بۈگۈنكى دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا تەنقىد قاتماللىقى» دېگەن ماقالىسىنى تاللاپ ئوقۇرمەنلەرنىڭ نەزىرىگە سۇندۇق.

— «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» تەھرىراتى

«كىملىك مەن ھەر كۈنى كۆرۈپ تۇرغان شەيئىنىڭ ئۆزگىچە تەرىپىنى كۆرسىتىپ بەرسە، شۇ ئىدىيەمنى بېيىتقان بولىدۇ.»

—— پول ۋالېرىي (1871 —— 1945، فىرانسىيەلىك ئەدىب)

ئەدەبىي تەنقىد ۋە نەزەرىيە مەسىلىسى ئۈستىدە كەڭ كۆلەمدە

بۇگۈنكى دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا بارلىققا كەلگەن ئەدەبىي تەنقىد ماقالىلىرىنى ئومۇمەن تارىخىيەت ۋە ئىجتىمائىيەت مېتودلىرىغا ئاساسلانغان دېسەك بولۇۋېرىدۇ. ھەتتا بۇ خىل مېتودلار ئاڭلىق ياكى ئاڭسىز ھالدا مەكتەپلەرنىڭ ئەدەبىيات ئوقۇتۇشىدىكى تېپىكىست تەھلىللىرىگە قەدەر ئومۇملاشقان. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، مەزكۇر دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىي تەنقىدچىلىكىگە ئوچۇق ۋە يورۇن تەسىر كۆرسەتكەن كىلاسسىك مەنبەلەر چوڭقۇر قېزىلماسلىقىنىڭ ئۈستىگە تەدرىجىي نەزەردىن ساقىت بولۇپ كېتىپ، يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن تامامەن ئىستىخىيەلەشكەن بىر پائالىيەتكە ئايلىنىپ قالدى. بۇ خىل ئەدەبىي تەنقىدنىڭ ۋەكىللىرىگىمۇ مۇپەسسەل ئىلمىي قىممەت بىلەن باھا بېرىلمىدى.

ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىدىن كېيىن ئۇيغۇر ئەدەبىياتى يېڭىچە تەسىرلەرگە يولۇقتى. بۇ يەنىلا غەربنىڭ تەسىرى بولۇپ، بۇ تەسىر بۇ نۆۋەت شەرق ئارقىلىق كىرگەن بولدى. چۈنكى 1980 ـ يىللاردا غەرب مودېرنىزم ئەدەبىياتىدىكى ئەدەبىي ئەسەرلەر، نەزەرىيەۋى ئېقىملار ۋە تەنقىد مېتودلىرى جۇڭگودا كەڭ كۆلەمدە خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىندى ھەم تەتقىق قىلىنىپ تونۇشتۇرۇلدى. ئۇيغۇرلاردىكى كۆپ ساندىكى ياش ئەدىب ۋە ھەۋەسكار خەنزۇ تىلىنىڭ ۋاسىتىسى ئارقىلىق غەرب مودېرنىزم ئەدەبىياتى بىلەن ئۇچراشتى. ئازاد رەھمەتۇللا سۇلتان، ئابدۇللا مەتقۇربان قاتارلىق تەتقىقاتچىلار دەسلەپكى قەدەمدە مودېرنىزم ئەدەبىياتىنى تونۇشتۇردى. مودېرنىزم ئەدەبىياتى ئېقىملىرى 2000 ـ يىلىغا كەلگەندە، ياش ئەدىب تاھىر ھامۇت تەرىپىدىن بىر قەدەر سىستېمىلىق تونۇشتۇرۇلدى. ئەڭ ئاۋۋال ئەدەبىياتىمىزنىڭ يېڭى تەسىرلەرگە يولۇقۇشىنىڭ سەمەرىسى سۈپىتىدە «گۇڭگا شېئىرلار» بارلىققا كەلدى ۋە بۇنىڭغا ياندىشىپ شېئىرىيەتتىكى ئەنئەنە ۋە يېڭىلاش ئوتتۇرىسىدىكى خېلى ئۇزاققا سوزۇلغان مۇنازىرە قانات يايدى. بۇنى يېڭى دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى جانلىنىش ۋە

تىپىك جۈملىدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ:

«ئەدەبىيات مىللىي روھنىڭ ئىپادىسى، مىللەت مەنىۋى هاياتى-
نىڭ سىمۋولى، مىللەتنىڭ قىياپىتى بولالىشى كېرەك.»[2]

«جەمئىيەتنىڭ هۆكۈمران تەبىقىسىنىڭ ماددىي مەنپەئىتى كى-
شىلەرنىڭ ئىنسانىنىڭ مەۋجۇدىيىتىگە (مەيلى شەخس ياكى كول-
لېكتىپ بولسۇن) قانداق قارىشىنى بەلگىلەيدۇ. مىسالەن، قانۇن
سىستېمىسى ئىنسانىي ياكى ئىلاهىي ئىدراكنىڭ نوقۇل ئىپادىسى
بولماستىن، بەلكى ئالاهىدە تارىخىي شارائىتتىكى هۆكۈمران تەبى-
قە مەنپەئىتىنىڭ ئەكس ئېتىشىدۇر.»[3]

يۇقىرىقى بىرىنچى جۈملە سۆز ئۇيغۇر بىلگىلىرىگە ناهايىتى
تونۇش كىلاسسىك رۇس ئەدەبىي تەنقىدچىسى بېلىنىسكىينىڭ
دەسلەپكى ئەسەرلىرىدىكى ئىدىيە بولۇپ، ئۇنىڭ ياشلىقىدىلا گې-
گېلنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلغان بېلىنىسكىينىڭ پۈتۈن ئەدەبىي
تەنقىد ئەسەرلىرىدىكى ئاساسىي تىندىنسىيە دېيىشكە بولىدۇ. ئۇ-
نىڭ ئاۋامچىلىق[4] （民粹主义、Populism） تۈسىدىكى ئەدەبىي تەن-
قىد ئىدىيەسى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى دەۋرىدىكى ماركسىزملىق
ئەدەبىي تەنقىدنىڭ باشلانغۇچ مەكتىپى بولۇپ قالغانىدى. يۇقىرىقى
ئىككىنچى جۈملە سۆز بولسا ماركسىزملىق دۇنيا قاراشنىڭ نېگى-
زى بولمىش «كىشىلەرنىڭ مەۋجۇدىيىتىنى ئۇلارنىڭ ئېڭى ئەمەس،
بەلكى ئىجتىمائىيىتى بەلگىلەيدۇ» دېگەن هۆكۈمنىڭ نىسبەتەن
كونكرېتلاشتۇرۇلۇشىدۇر. ئەدەبىي ئەسەرنىڭ مەزمۇنى بىلەن جەم-
ئىيەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت هەمدە ئەدەبىي ئەسەرنىڭ مەز-
مۇنى بىلەن شەكلى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتتە، بىرلەمچى ۋە
ئىككىلەمچىنىڭ رولى قارىشى «ئەدەبىي ئەسەر مۇتلەق روهنىڭ
ۋاسىتىلىك نامايان بولۇشىدۇر» دەيدىغان گېگېلچە دىيالېكتىكى-
نىڭ كۆمتۈرۈلگەن نۇسخىسى ئىدى. دېمەك، ئۇيغۇر ئەدەبىي تەن-
قىدچىلىكىدىكى «جەمئىيەت ۋە تارىخ بەلگىلەيدۇ» پىرىنسىپىنىڭ
يىلتىزى يەنىلا گېگېلدىن تېپىلىدۇ. شۇڭا، بىز هازىرقى زامان ۋە

ئەدەبىياتىنىڭ بارلىققا كېلىشى ئەدەبىياتىنىڭ ئاۋامىي خاراكتېرىنى مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە كېڭەيتتى، يەنى ئىنتېرتورىدىكى بەزى ئەسەرلەرنىڭ ئوقۇلۇشى يۈز مىڭ ئادەم قېتىمدىن ئېشىپ كەتتى.⑤ دىققەت مەركىزىدىكى ئەسەرلەر ۋە تېمىلارغا ئالاقىدار مۇنازىرىلەرگە قاتناشقان ئادەملەر ئىنتايىن كۆپ بولدى. دېمەك، ئىنتېرتورى ئەدەبىياتى نوپۇزلۇقلارنى كونتروللۇقىدىن تارتىۋېلىپ ئاددىي كىشىلەرنىڭ قولىغا ئۆتكۈزۈپ بەردى. بۇنى ئۇيغۇر بۈگۈنكى دەۋر ئەدەبىياتىدىكى چوڭ ھادىسە دېمەي بولمايتتى. شۇنداقتىمۇ ئۇ ئەدەبىي تەنقىدنىڭ مۇلاھىزە ئوبيېكتى بولالمىدى. مانا بۇ، بۈگۈنكى ئەدەبىياتىمىزدىكى ئەدەبىي تەنقىد قاتماللىقىنىڭ ئەڭ ئاشكارا، ئەڭ تىپىك بەلگىسى بولۇپ قالدىكى، بۇنىڭدىن ئاپتورلار قوشۇنىدىن تارتىپ ئوقۇرمەنلەر ئاممىسىغىچە بىردەك نارازى.

دېمەك، بۈگۈنكى دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا قاتماللىقنىڭ بارلىقى ئېنىق بولۇپلا قالماي، بەلكى ناھايىتى ئېغىر. قارىماققا ئۇ ئەدەبىي تەنقىدنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلەر، ئەدەبىي ھادىسىلەر ۋە ئەدەبىيات مەسىلىلىرىگە ئاكتىپ ئىنكاس قايتۇرالماسلىق ھالىتىدە ئوتتۇرىغا چىقسىمۇ، ئۇنىڭ كەينىدە يەنە بىر قاتار مەسىلە بار. بۇ مەسىلىلەر تۆۋەندىكىچە:

يېڭى تىپتىكى ئەدەبىي ئەسەرلەرگە كونا نەزەرىيە بىلەن ئىنكاس قايتۇرۇش

ھەممىگە مەلۇمكى، ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىدىن باشلاپ ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ھەر خىل تەسىرگە يولۇقتى، بۇ ھال ئەدەبىيات سېپىدىكى ياش كۈچلەردە ئالاھىدە گەۋدىلىك بولدى، ئۇلار غەربنىڭ سيماچىلىق (象往主义)، سىمۋولىزم (意象派)، ھالقىما رېئالىزم (超现实主义) ئېقىمىدىكى شېئىرلىرى، سېھرىي رېئالىزم (魔幻现实主义)، ئاڭ ئېقىمى (意识流) پىروزىلىرى،

نىسبەتەن ئەركىن بولغان مۇنازىرە كەيپىياتى سۇپىتىدە ئالاھىدە ئېتىبارغا ئېلىش زۆرۈردۇر. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇيغۇر ئەدەبىياتى بارا ـ بارا شېئىر، پىروزا، ئەدەبىي تەنقىد، ئەدەبىي تەرجىمە ساھە ـ لىرى بويىچە يېتىلىنىش ۋە كۆلەملىشىش باسقۇچىغا كىردى. تۈر ـ لۈك تېمىدىكى كۆپ قىسىملىق رومانلار ئارقا ـ ئارقىدىن نەشىر ـ دىن چىقتى. ئەدەبىي ئەسەرلەر بۈرۈن ئوقۇرمەنلىرىمىزنىڭ بەدى ـ ئىي زوق ئېھتىياجىنى ئۇدۇللۇق قامداپ كەلگەن بولسا، ئەمدى ـ لىكتە ئۇلار تاللاپ ئوقۇش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشتى، ھەتتا ھازىر ـ قى ئەدەبىي ئەسەرلىرىمىزنىڭ بەدىئىي سەۋىيەسىدىن ئۈستۈن ئېستېتىك تەلەپ بىلەن تەنقىدىي ئوقۇش پەللىسىگە ئۇلاشتى. ئەمما، دەل مۇشۇنداق ۋاقىتتا ئۇيغۇر ئەدەبىي تەنقىدچىلىكى ئۆزد ـ دىكى ئاجىزلىقنى ئاشكارىلىدى، يەنى ئەدەبىي تەنقىد يېڭى ئېلان قىلىنغان تۈرلۈك ژانىردىكى ئەسەرلەرگە دەل ۋاقتىدا ئىنكاس قايتۇرالمىدى. بىز ئۇيغۇر بۈگۈنكى دەۋر ئەدەبىياتىدا تەنقىد قات ـ ماللىقىنىڭ بارلىقىنى تونۇغان ۋە ئېتىراپ قىلغان ۋاقتىمىزدا، بۇ خىل قاتماللىقنىڭ روشەن ئىسپاتىدىن ئەدەبىي تەنقىدنىڭ يېڭى چىققان ئەسەرلەرگە، شۇنداقلا ئۇيغۇر بۈگۈنكى دەۋر ئەدەبىياتىدا كېلىپ چىققان يېڭى مەسىلىلەرگە ۋاقتىدا ئىنكاس قايتۇرالمىغان ـ لىق ئىكەنلىكى ئايان بولىدۇ. بىز بۇ ھالدىن ئەپسۇسلانغان ئاشۇ ۋاقىتتا، دىققىتىمىزنى ئۇيغۇر ئىنتېرتورى ساھەسىگە بۇرىساق، ئەدەبىيات ۋە ئەدەبىي تەنقىدنىڭ ئامامەن ئىممۇۋى تۈس ئالغان ھالدا تورلاشقانلىقىنى، ئىنتېرتورى ئەدەبىياتىنىڭ شەكىللىنىشى بىلەن بىللە، بۇ خىل ئەدەبىياتنىڭ مۇھىم بىر تەركىبى سۈپىتـ ـ دىكى ئىنتېرتورى ئەدەبىي تەنقىدچىلىكنىڭ ئاپىرىدە بولغانلىقىد ـ نى بايقايمىز. ۋاھالەنكى، بۇ خىل ئۆزگىرىشلەر يەنىلا ئەدەبىي تەن ـ قىد ساھەسىدىكى نوپۇزلۇق شەخسلەرنىڭ دىققىتىگە چېلىقىپ بولالمىدى ياكى ھېچبولمىغاندا ئۇلارنىڭ مۇھاكىمە تېمىسىغا ئاي ـ لىنىپ بولالمىدى. بۈگۈنكى دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئىنتېرتورى

تودى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ساھەسى ئۇچۇن مانا ھازىرمۇ نامەلۇم تۇرماقتا.

«ھەربىر بەدىئىي ئەسەر بىۋاستە كۆزىتىشىمىزنى كۈتۈپ تۇ-رىدۇ، بەلكى ھەربىر ئەسەر مەيلى تۇنۇگۇن ياكى مىڭ يىل ئىلـ-گىرى يېزىلغان بولسۇن، سەنئەتتىكى مۇئەييەن مەسىلىگە جاۋاب بەرگەن بولىدۇ.»[6] ئەگەر مەلۇم بىر ئەدەبىي ئەسەر يېڭى بىر قىد-ياپەتتە ئوتتۇرىغا چىقىپ، بىر تۈركۈم كىشىنىڭ بەدىئىي زوقىغا ماس كېلىپ، ئۇلارنىڭ قىزىقىشى ئېلىشىغا ئېرىشسە، بۇ ئەسەر دەۋرنىڭ ھەر تەرەپلىمە ئېھتىياجىغا ئۆزىگە خاس يول بىلەن جاۋاب بېرىش لاياقىتىنى ھازىرلىغان بولىدۇ. ئۇنىڭدىن مەدەنى-يەتشۇناسلار، جەمئىيەتشۇناسلار، مائارىپشۇناسلار ۋە ئەلۋەتتە ئە-دەبىياتشۇناسلار مەلۇم بىر تېمىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ، مەزكۇر دەۋرنىڭ تېگىشلىك تېپىشماقلىرىغا جاۋاب ئىزدەيدۇ. بەلكىم بۇ جاۋاب ئاخىرقى ۋە بىردىنبىر جاۋاب ئەمەس، ئەمما نۇرغۇن جاۋابنىڭ ئىچىدىكى بىر جاۋاب. شۇنىڭ ئۇچۇن ئېيتىمىزكى، ئۇيغۇر بۈگۈنكى دەۋر ئەدەبىياتىدىكى تەنقىد قاتماللىقى نەزەرىيە-نىڭ ئەدەبىي ئەسەر بىلەن ئىچكى مۇناسىۋەت ھالقىسى ئۈزۈلۈپ قالغانلىقى ياكى ئىچكى سۆزلەشمە قۇرالماسلىقىدا كۆرۈلىدۇ، دەپ ئېيتالايمىز. دېمەك، بىر دەۋرنىڭ ئەدەبىياتىدا مەلۇم مەنىدە رول ئويناپ تۇرغان نەزەرىيەنىڭ ھاياتىي كۈچى مەزكۇر نەزەرىيەنىڭ ئۆزىدە بولماستىن، بەلكى ئەدەبىي تەنقىد ئەمەلىيىتىدە بولىدۇ. بىر پارچە ئەدەبىي ئەسەر نەزەرىيەگە قويۇلغان سوئال، شۇنداقلا ئەدەبىي تەنقىدكە داغدام ئېچىۋېتىلگەن ئىشىك. مەۋجۇت نەزەرىيە سىستېمىسى ئەدەبىي ئەسەر ئوتتۇرىغا قويغان مەۋھۇم سوئاللارغا جاۋاب بېرىش ئارقىلىق ئۆزىدىكى يېتەرسىزلىكلەرنى تولۇقلايدۇ. دېمەك، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى نەزەرىيە ھەر تەرەپلىمە يېڭى تە-سىر بىلەن غىدىقلانغان ئەدەبىي ئىجادىيەت ئەسەرلىرىنىڭ ئالدىدا ئۆزىنىڭ قاتمال ھالىتىنى ئۆزگەرتىشكە قادىر بولالمىدى.

مەۋجۇدىيەتچىلىك (存在主义) پەلسەپىسى بىلەن دەسلەپكى قەدەمدە ئۇچراشتى ۋە ئۇلارنىڭ روشەن تەسىرىگە ئىگە ئەسەرلەرنى يېزىشتى. ئەدەبىياتىمىزدا «گۇگۇگا شېئىر»، «ئىزدەنمە ھېكايە» ئاتالغۇسىدىكى يېڭىچە ئىپادىلەش ئالاھىدىلىكىگە ئىگە ئەسەرلەر بارلىققا كېلىپ، ئوقۇرمەنلەرنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە تارتتى. يەنە بىر تەرەپتىن، ئەدەبىياتىمىزدا ئەنئەنىۋى رېئالىزم تىپىدىكى ئىجادىيەتلەر كۆلەملىشىش باسقۇچىغا كىرىپ، رېئال تۇرمۇش ھەم تارىخ تېمىسىدىكى يىرىك ئەسەرلەر ئارقا ـ ئارقىدىن بارلىققا كەلدى، مانا بۇلار ئەدەبىياتىمىزدىكى يېڭى يۈزلىنىش ۋە يېڭى قىياپەت ئىدى. گەرچە بۇ جەرياندا بىر قىسىم ئوبزور مەيدانغا كەلگەن بولسىمۇ، بۇ ئوبروزلار ئايرىم ئەسەر، ئايرىم مەسىلىلەرگە بولغان تەسىرات ياكى ئىنكاس سۈپىتىدە چەكلەندى. تەسىرى چوڭ ئەسەر ۋە ئاپتورلارغا، گەۋدىلىك ئەدەبىيات ھادىسىلىرىگە، يېڭى تەسىر ۋە يېڭى مەسىلىلەرگە مەخسۇس ئانالىز يۈرگۈزىدىغان مېتودلۇق ئەدەبىي تەنقىد ئەسەرلىرى يېزىلمىدى. ئەكسىچە، يېزىلىۋاتقان ئەدەبىي تەنقىد ئەسەرلىرى بىلەن ئەدەبىي ئىجادىيەت ئەسەرلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئارىلىق تەدرىجىي چوڭىيىپ، ئەسەرلەر ئەسەر پېتى، مەسىلىلەر مەسىلە پېتى قېلىۋەردى. ئەدەبىي تەنقىد ۋە ئەدەبىيات تەتقىقاتى ئەدەبىي ئىجادىيەتكە ياندىشالماي، كەينىدىن سوكۇلداپ ماڭدى. نەتىجىدە، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى نەزەرىيە ئەسلىدىكى كىلاسسىك مەنبەلىرىدىن، ئۆزىگە تەسىر كۆرسەتكەن كىلاسسىك مەنبەلەردىن ئايرىلغان، يېڭىدىن بارلىققا كەلگەن ئەسەرلەردىن ئوزۇقلىنالمىغان، سىستېما ياكى ئېنىق مېتود ھالىتىگە كىرەلمىگەن ھالەتتىكى تۇرغۇنلۇقنى ساقلاپ قالدى. مەيلى بېلىنىسكىي، مەيلى گوركىي، مەيلى لۇناچارىسكىي بولسۇن، ئۇلارنىڭ ئەسلىي ئەسەرلىرىنىمۇ تۈزۈك كۆرگىلى بولمىدى. «تەنقىد ئەسىرى» دەپ سۈپەتلىنىدىغان، غەربنىڭ 20 ـ ئەسىردە مەيدانغا كەلگەن نۇرغۇن نەزەرىيە ئېقىمى ۋە تەنقىد مې-

رىسىدا مەخسۇس توختىلىدۇ. ئۇلار بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ: «ئەدەبىيات نەزەرىيەسىدە ئەدەبىي تەنقىد بىلەن ئەدەبىيات تارىخىنىڭ بولماسلىقىنى، ئەدەبىي تەنقىدتە ئەدەبىيات نەزەرىيەسى بىلەن ئەدەبىيات تارىخىنىڭ بولماسلىقىنى ياكى ئەدەبىيات تارىخىدا ئەدەبىيات نەزەرىيەسى بىلەن ئەدەبىي تەنقىدنىڭ بولماسلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلىش تەس. روشەنكى، ئەدەبىيات نەزەرىيەسى كونكرېت ئەدەبىي ئەسەرلەرگە يىلتىزلانمىسا، بۇنداق ئەدەبىيات تەتقىقاتى مۇمكىنسىز بىر ئىش بولىدۇ. ئەدەبىيات ئۆلچىمى، كاتېگورىيە ۋە ماھارەت دېگەنلەر ئاسماندىن چۈشۈپ قالمايدۇ. مۇبادا بىر يۈرۈش مەسىلە ۋە بەزى ئابستراكت تېئورېما بولمايدىكەن، ئەدەبىي تەنقىد ۋە ئەدەبىيات تارىخى دېگەندەك ئىشلارنىمۇ قىلغىلى بولمايدۇ.»⑦ بىز بۇنىڭدىن ئەدەبىيات نەزەرىيەسى، ئەدەبىي تەنقىد ۋە ئەدەبىيات تارىخى ئوتتۇرىسىدىكى بىر ـ بىرىنى تولۇقلاش، بىر ـ بىرىنى ئىلگىرى سۈرۈش، بىر ـ بىرىنى شەرت قىلىش مۇناسىۋىتىنى ئېنىق كۆرىمىز. روشەنكى، ئەدەبىي تەنقىدچى مەلۇم ئەسەرنىڭ سەنئەت قىممىتىگە توغرا باھا بېرىش ئۈچۈن تەبىئىي ھالدا ئۇ ئەسەرنى ئەدەبىيات تارىخىدىكى كونكرېت ئەسەرلەرگە سېلىشتۇرىدۇ ۋە مەلۇم بىر ئورۇنغا قويىدۇ، بۇ جەرياندا ئەدبىيات نەزەرىيەسىدىكى مەلۇم ئۇقۇملارغا ئاساسلىنىدۇ، ئۇنداقتا، ئۇيغۇر مەدەنىيەت مۇھىتىدىكى ئەدەبىيات تەتقىقاتى بۇ ئۈچ تەركىب ئوتتۇرىسىدىكى ئىچكى مۇناسىۋەتنى تولۇق يورۇتۇپ بېرەلىدىمۇ؟ توغرا ھەل قىلالىدىمۇ؟ ئەمەلىيەتنى ئېلىپ ئېيتقاندا، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى مۇھىتىدا يۇقىرىقى ئۈچ تەركىبنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتىنى ئاساسەن ئۈزۈلۈپ قالغان دېيىشكە بولىدۇ.

ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 90 ـ يىللىرىدىن باشلاپ ئۇيغۇر جەمئىيىتى مەدەنىيەت ۋە ئىقتىساد جەھەتتىكى يەر شارىلىشىش دولقۇنىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا ئىجابىي ۋە سەلبىي نۇقتىدىن تەسىر قىلىدىغان ئامىللار كۆپەيدى.

ئەۋزەل تەنقىد ئېكولوگىيەسى شەكىللىنەلمىدى

كىشىلەرگە ئايانكى، ئېكولوگىيە ھاياتلىق ئورگانىزملىرىنىڭ ئۆزئارا تايىنىشى ۋە ئۇنىڭ مۇھىتى توغرىسىدىكى بىلىم. ئەگەر بىز ئەدەبىي تەنقىدنى بىر ئورگانىزم سۈپىتىدە تەسەۋۋۇر قىلساق، ئەدەبىي تەنقىدمۇ ئەدەبىياتتىن ئىبارەت چوڭ مۇھىتنىڭ ئىچىدىكى باشقا ئامىللارنى شەرت قىلغان ھالدا مەۋجۇت بولىدۇ ۋە تەرەققىي قىلىدۇ. ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 90 ـ يىللىرىدىن باشلاپ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي مۇھىتى، مەدەنىيەت كونتېكستى (文化语境)، بىلىم مۇھىتى، ئىلمىي تۈزۈلمە مۇھىتى، ئىدېئولوگىيە مۇھىتى قاتارلىق تەرەپلىرىدە ناھايىتى چوڭ ئۆزگىرىش بولدى. بۇ ئۆزگىرىش ۋاقىت جەھەتتىن تېز، مەزمۇن قاتلىمى جەھەتتىن مۇرەككەپ بولغاچقا، كۆپ ساندىكى كىشى ئاكتىپ ئىنكاس قايتۇرالمىدى ياكى بۇ ئۆزگىرىشلەرنى كېچىكىپ ھېس قىلدى. بىر بولسا كىشىلەر غەرب ئەدەبىياتىنىڭ نەزەرىيە ۋە ئىجادىيەت ئۆرنەكلىرىگە مەپتۇن بولۇپ كېتىپ، ئەنە شۇ مەپتۇنلۇقنىڭ ئىچىگە غەرق بولۇپ كەتتى. يېڭى ئۇقۇملار، تېرمىنلار، نەزەرىيەۋى مېتودلار ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ مەدەنىيەت ئەنئەنىسىگە لايىقلاشتۇرۇلماي، دوگما ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئۇزاق يىللىق ئەنئەنىسىنى شەكىللەندۈرگەن مىللىي خاسلىق، مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە ئەدەبىيات پىرىنسىپلىرى، ئۇسلۇبلار ۋە ئېستېتىك قىممەت قاراشلىرى ئۇنتۇلۇشقا قاراپ يۈزلەندى. شۇنىڭ بىلەن ھېچنېمە ئۆزىگە ئوخشىماي قېلىشتەك ۋەزىيەت كېلىپ چىقتى.

ئامېرىكىلىق ئەدەبىيات نەزەرىيەچىلىرىدىن رېنې ۋېللېك (ReneWellek) بىلەن ئاستىن ۋاررېن (Austin Warren) ئۆزلىرىنىڭ «ئەدەبىيات نەزەرىيەسى» ناملىق كىتابىدا، ئەدەبىيات نەزەرىيەسى، ئەدەبىي تەنقىد ۋە ئەدەبىيات تارىخىنىڭ مۇناسىۋىتى توغ-

جانلىق ھەم گۈزەل قىلىپ تەسۋىرلەپ بېرەلىگەن. مەلۇم بىر شېئىردىكى قاپىيە، بىر سۆز بىرىكمىسىمۇ شەك ـ شۈبھىسىزكى، مىللىي روھنىڭ ئۆزىنى نامايان قىلىشىدىكى قىممەتلىك بەلگىلەر بولۇپ چىقىدۇ. ئۇنداقتا، ئەدەبىيات دېگەن نېمە؟ بۇ ھەقتە تۈرلۈك تەبىر بار. شۇلارنىڭ ئىچىدە ئەنگلىيەلىك مەدەنىيەتشۇناس رىچارد خوگارت（Richart Hoggart）نىڭ مۇنۇ تەبىرى ئەدەبىياتنىڭ كۆلـ. تۈرەل يىلتىزى بىلەن ئالاقىدار تەرىپىنى يورۇتۇپ بەرگەن: «ئەدەبىيات مۇئەييەن بىر كۇلتۇرنىڭ مەنە يۆتكىگۈچىسى. ئەدەبىيات كۇلتۇرنىڭ ئەقىدىسىدىكى نەرسىلەرنى قايتا نامايان قىلىشقا پايدىلىق بولۇپلا قالماي، يەنە مەزكۇر كۇلتۇرەل كەچۈرمىش ئېھتىياجلىق بولغان ئاشۇ قىممەتنى تەسەۋۋۇر قىلىدۇ. ئۇ، كىشىلەرنىڭ شۇ خىل قىممەتنىڭ تومۇرى ھەققىدىكى سېزىمىنى، كۇلتۇرنىڭ داۋاملىشىشى جەريانىدا كۆرۈلگەن تارىيىش ۋە كېڭىيىش ھەققىدىكى تەسىراتلىرىنى دراماتىك رەۋىشتە ئىپادىلەيدۇ.»[8] ھەرقانداق بىر كۇلتۇر مەلۇم قىممەت قاراشقا ئىگە، بۇ قىممەت قاراش بەلكىم دىن ياكى مۇئەييەن سىياسىي ئىدېئولوگىيە شەكلىدە مەۋجۇت بولۇشىمۇ مۇمكىن. جالالىددىن رۇمىي بىلەن دانتې بىر ـ بىرىگە ئوخشىمىغان ئېتىقاد ۋە قىممەت قاراش بويىچە ئۆزلىرىگە خاس بەدىئىي يۈكسەك پەللىنى ياراتتى. بىز ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىدىكى ئىككى خىل كۇلتۇردىكى ئىپادىلەش ئۆرنەكلىرىنى ۋە ئېستېتىك دۇنيانى كۆرۈشكە مۇيەسسەر بولالايمىز. ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى يۈكلىگەن مەنە زوقىمىزنى ئۇلارنىڭ ئېتىقاد دۇنياسىغا ئېلىپ بارىدۇ ۋە بۇ دۇنيادا ئۇلارنىڭ ئۆزلىرى ۋەكىللىك قىلىدىغان دەۋر ۋە مىللەتنىڭ مىللىي روھى بەرق ئۇرۇپ تۇرىدۇ. مىللىي روھ ئىجتىمائىي ۋە تارىخىي بولغان ئېتنوگرافىيەلىك كاتېگورىيە، مىللىي روھنىڭ نامايەندىسى بولغان ئەدەبىياتنىڭ روھىمۇ مىللەتنىڭ مەلۇم بىر كونكرېت شارائىتتىكى ئورنىغا يارىشا مەزمۇن ۋە شەكلىنى ئالىدۇ. نادانلىق ۋە زۇلۇمغا قارشى تۇرۇش ئابدۇخالىق ئۇيغۇر

بۇ ئۇيغۇر مەدەنىيەت ئېكولوگىيەسىنىڭ، جۈملىدىن ئەدەبىي تەنقىد ئېكولوگىيەسىنىڭ ئۆزگىرىپ كۆپ خىللىق، كۆپ مەنبەلىك، ھەمتېكستلىك (互文性)، تەڭشەلمە (协调性)، بىر پۈتۈن مۇھىتقا كىرگەنلىكىدىن دېرەك بەردى. ئەمدىلىكتە ئەدەبىي تەنقىد تېكىست بىلەن تېكىست، تېكىست بىلەن سۇبيېكت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتتىن ئەدەبىياتنىڭ ئىچكى قىسمىغا ياتىدىغان مەزمۇنلارغا ھەمدە سىياسىي، جەمئىيەت، ئىقتىساد، مەدەنىيەتتىن ئىبارەت تاشقى ئامىللارغا ۋە بۇ ئامىللارنىڭ ئۆتۈشمە خاراكتېرلىك مۇناسىۋەتلىرىگە پەۋقۇلئاددە ئىنچىكىلىق بىلەن مۇئامىلە قىلىپ، ئۆزىگە خاس مەۋجۇتلۇقنى نامايان قىلمىسا بولمايدىغان بولدى. ئەگەرده ئەدەبىي تەنقىد يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان بىر قاتار ساھەگە ئائىت ئۇقۇم ۋە نۇقتىئىنەزەرلەر بىلەن بولغان ئېكولوگىيەلىك مۇناسىۋەتنى ئۇنۇملۇك ھەل قىلالمىسا، پالەچ ئەھۋالغا چۈشۈپ قالىدۇ. بۇ ھال بۈگۈنكى دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئاللىبۇرۇن كۆرۈلۈشكە باشلىدى.

ئەدەبىي تەنقىد روھىي ئەدەبىيات روھىنىڭ سۇسلىشىشى بىلەن بىللە سۇسلاشتى

ئەدەبىيات مىللەت روھىنىڭ يېزىق شەكلىدىكى كۆرۈنۈشى، شۇنداق ئىكەن، ئۇنىڭدا ئېتنوگرافىيەلىك خۇسۇسىيەت ناھايىتى قويۇق بولىدۇ. مەلۇم بىر ئەسەردە ئەكس ئەتكەن خامان مەنزىرىسى، دېھقان ئۆگزىسىدىكى شال پاخلى، تونۇر بېشىدىكى بىر توپ ئايال، بازاردىكى توخۇم ساتقۇچى بوۋاي... قاتارلىقلار مىللەت روھىنى مەلۇم بىر دەۋرنىڭ ۋارىيانتى بىلەن جانلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلەيدۇ، ھەتتا بەزىدە ئۇلار ئارقىلىق بىر مىللەتنى ھېس قىلغىلى بولىدۇ، دېسەكمۇ ئارتۇق كەتمەيدۇ. رۇسىيە يازغۇچىسى بۇنىن (布丁 1870 — 1958)نىڭ «ئانتونوفكا ئالمىسى» ناملىق ھېكايىسى كۈز پەسلىدىكى رۇس يېزىلىرىنىڭ مەنىۋى كەيپىياتىنى

شىپ، تىلى قوپال، ۋەقەلىكى قىزىق، ئىدىيەسى يۈزە بولغان پىروزا ئەسەرلىرىنى يېزىشقا تۇتۇندى.

ئەدەبىياتقا چوڭقۇر ئىخلاس قىلىپ، قۇربان بېرىش ۋە بەدەل تۆلەش روھى بىلەن يىلىلاپ ـ يېتىرقىنىدىغان يازغۇچىلار ناھايىتى ئاز قالدى. گېرمانىيەلىك جۇڭگوشۇناس ۋولفگاڭ كۇبىن (Wolfgang Kubin) نىڭ «بۈگۈنكى جۇڭگودىكى ئەدىبلەرنىڭ سىياسىي، ئىقتىساد، بازار ۋە تۈرلۈك نوپۇزغا بوي ئەگمىگەن مۇستەقىل ئاۋازى يوق» دېگەن سۆزى بۈگۈنكى دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى يازغۇچىلارغا تېخىمۇ مۇۋاپىق كېلىدۇ.

ئەدەبىيات تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار ئاكادېمىيە ۋە مەكتەپلەردىن چىقماي دۆلەت ۋە ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك تەتقىقات تۈرلىرىگە ئاشنا بولۇپ، ئۇنىڭدىن ئېشىنىپ، بۈگۈنكى دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ساھەسىدىكى كىرىزىسلىق مەسىلىلەرگە پىكىر يۈرگۈزۈپ بېقىشقا ئۇلگۈرمىدى. ئۇلارنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىمۇ تەتقىقات ئىشلىرىغا ئالاقىدار ئورگانلارنىڭ ئارخىپ ئامبارلىرىدىن ئاشمىدى.

مەيلى ئەدەبىي تەنقىد بولسۇن، مەيلى ئەدەبىيات تەتقىقاتى بولسۇن، ئادىمىيەت روھىدىن چەتنەپ كەتسە قىلچىلىك ئەھمىيىتى بولمايدۇ. بۇلار ئادىمىيەت ئىلىملىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن ھەقىقەت، گۈزەللىك، ئەركىنلىك ئىزدەيدۇ، ئىنسانلارنى ئالىيجاناب غايە يۈكسەكلىكىدە ياشاشقا ئۈندەيدۇ. ئۇ ئىلىم ئىشى، غايە ئىشى، ۋىجدان ئىشى. ئۇنىڭ جان باقىدىغان دۇكانغا ئايلىنىپ قېلىشى ئىلىم ساھەسىدىكى خېلى كۆپ ئادەمنىڭ غايە جەھەتتە چۈشكۈنلەشكەنلىكىنىڭ ئالامىتى.

بۈگۈنكى دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى تەنقىد قاتماللىقى تاسادىپىي كېلىپ چىققان ئەمەس. قانداقتۇر ئۇ بىر تۈركۈم ئىلىم ساھىبىنىڭ نوقۇل سۇبيېكتىپ مەسىلىسى ئەمەس، ئۇنىڭ چوڭقۇر ئىجتىمائىي، تارىخىي، كۇلتۇرەل يىلتىزى بار. بۇ ھەقتە داۋاملىق

دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ مىللىي روھى بولغان بولسا، گۈ-
زەللىكنىڭ ئىلاھىي مۇقامىنى ئىزدەپ، گۈزەل مىللىي ئەدەبىي
تىل يارىتىش نەۋايى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ مىللىي رو-
ھى ئىدى. دېمەك، مىللىي روھ بىلەن ئەدەبىياتنىڭ روھى بىر -
بىرىنى ئىزدەيدۇ، بىر - بىرىنى تولۇقلايدۇ. ئۇنداقتا، ئەدەبىي تەن-
قىد روھىچۇ؟ «ئەدەبىي تەنقىد»دېگەن ئۇقۇم ھەققىدە تەبىرلەرمۇ
ناھايىتى كۆپ. جۇڭگو بۈگۈنكى دەۋر ئەدەبىياتىدىكى مەشھۇر تەن-
قىدچى لى جيەنجۈن (李建军) ئەپەندىنىڭ ئەدەبىي تەنقىد توغرى-
سىدىكى تەبىرى بىرقەدەر ئومۇملاشتۇرۇش خاراكتېرىگە ئىگە: «ئە-
دەبىي تەنقىد دېگىنىمىز يېزىقچىلىق، ئەسەر، كىتاب ئوقۇش ۋە
بۇلارغا تەسىر كۆرسىتىدىغان تاشقى شارائىت، سۇبيېكتىنىڭ (ئاپ-
تورنىڭ)ساپاسى، ساپا ھەققىدىكى تەتقىقات ۋە باھالاش پائالىيىتى-
دىن ئىبارەت.»⑨ ئۇ تەنقىدچىنى مەنىۋى خاراكتېرى توغرىسىدا
پىكىر يۈرگۈزۈپ، غايىۋىلىك، خەلقچىللىق (民主性)، ئىلمىي-
لىك، مەسئۇلىيەت تۇيغۇسى قاتارلىقلاردىن بىرەرسى كەم بولغان
تەنقىدچىنىڭ مەنىۋىيىتىنىڭمۇ كەمتۈك بولىدىغانلىقىنى تەكىت-
لەيدۇ. ئەدەبىي تەنقىدچىنىڭ مەنىۋى خاراكتېرىدىكى بولۇشقا تې-
گىشلىك بۇ پەزىلەتلەر ھەربىر دەۋر ۋە ھەر مىللەتتىكى ئايرىم ئە-
دەبىي تەنقىدچىنىڭ ۋۇجۇدىدا كونكرېتلىشىدۇ.

بۈگۈنكى دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى ئەدەبىيات روھى بازار
ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنىڭ سىنىقىغا بەرداشلىق بېرەلمەي سۇسلى-
شىشقا قاراپ يۈزلەندى. ئۇيغۇر ئوقۇرمەنلىرىنىڭ مەدەنىيەت ساپا-
سى پەلسەپىۋى ئىدىيە ۋە غايە يۈكسەكلىكىدىن خېلىلا يىراق بول-
غان ۋەقەخانلىق تىپىدىكى ھېكايە، رومانلارغا مايىللىراق بولغاچقا،
شۇ خىل كىتابلارنىڭ بازىرى ياخشىراق بولدى. نەشرىياتلارمۇ
بازارنى بەكرەك قوغلىشىپ، ساپ ئەدەبىيات تىپىدىكى ئەسەرلەرنى
نەشر قىلىشقا ئەھمىيەت بېرەلمىدى. شۇنىڭ بىلەن يازغۇچىلارمۇ
نەشرىياتلارنىڭ بازار قوغلىشىدىغان خاھىشىغا يېقىنىدىن ياندى-

دەبىي تەنقىد ئەدەبىياتنىڭ مۇپەتتىشى، ئەمەلىيەتتە ئۇ ئەدەبىي تەنقىدچىلەرنىڭ مېھنىتىدىن ھالقىغان جامائەت ئىشى. ئۆتكۈر بىر ئەدەبىي تەنقىدچىنى نوقۇل ئىلىم ئارقىلىقلا يېتىشتۈرگىلى بولمايدۇ، ئۇنىڭغا جامائەتنىڭ ئىلىم ئەخلاقى، غۇرۇر ھاۋاسىمۇ ئىنتايىن مۇھىم. شۇڭا، ئەدەبىي تەنقىدنىڭ خاسلىقى نوپۇز سورۇشتۇرمەسلىكى، رەھىمسىزلىكى ۋە ئۆتكۈرلۈكى جامائەت ئەخلاقى تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىشى، نەشر ئەپكارلار ئەدەبىي تەنقىدنىڭ كەم بولسا بولمايدىغانلىقىنى ھەقىقىي رەۋىشتە تونۇپ يېتىشى كېرەك.

ھازىرقى ئەدەبىي تەنقىدچىلىك ۋە ئەدەبىيات تەتقىقاتى ساھەلىرىمىزنىڭ نەزەرىيە ئاساسى ناھايىتى ئاجىز، پەلسەپە، ئېستېتىكا، مەدەنىيەت، دىن، جەمئىيەتشۇناسلىق، قانۇنشۇناسلىق قاتارلىق ئىجتىمائىي پەن ساھەلىرىدە خەلقئارادا بارلىققا كەلگەن زور تەسىرگە ئىگە ئەسەرلەر ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنمىدى ياكى ئۇيغۇر تىلىدا تونۇشتۇرۇلمىدى. گەرچە بىر تۈركۈم ئىلىم ئەھلى خەنزۇ تىلى ۋە چەت تىللار ۋاسىتىسىدە ئىلىم دۇنياسىدىكى يېڭى يۈزلىنىشلەردىن خەۋەردار بولسىمۇ، بۇ تەرەپلەردىكى بۆرۈلۈش خاراكتېرلىك ئىدىيەلەر، يېڭى ئۇقۇم، يېڭى مېتودلار ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئېھتىياجى بويىچە ئۆزلەشتۈرۈلگەن بىلىمگە ئايلىنىپ بولالمىدى. بۇنداق ئەھۋالدا ئەدەبىيات تەتقىقاتچىلىرىنىڭ يېڭى نەزەرىيەنى تونۇشتۇرۇپ، ئومۇملاشتۇرۇش جەھەتتە ئوينىغان رولى ناھايىتى چەكلىك بولىدۇ، ئەدەبىياتنىڭ ئىككىنچى، ئۈچىنچى سېپى سۈپىتىدىكى قەلەم كۈچلىرى يېڭى يۈزلىنىشلەردىن ئوزۇق ئالالمايدۇ، نەتىجىدە، يېڭى نەزەرىيەۋى ئېقىملار مىللەتنىڭ ئاساسلىق كۈلتۈرىنىڭ ئورگانىك تەركىبىگە ئايلانمايدۇ، بىرىنچى سەپتىكى زىيالىيلار مەدرىسەچى (学院派) بىلىم ئادەملىرى سۈپىتىدە چەكلىنىپ ئاممىۋى تەسىر يارىتالمايدۇ. شۇڭا، نەشر ئەپكارلىرىمىز دۇنيا ئىلىم ساھەسىدىكى نوپۇزلۇق ئەسەرلەرنى پىلانلىق، مەقسەتلىك ھالدا سىستېمىلىق تەرجىمە قىلىشنى مۇھىم خىزمەت-

چوڭقۇرلاپ تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. بىزنىڭ بۇ ماقالىمىز پەقەت بۈگۈنكى دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى ئەدەبىي تەنقىد قاتماللىقىنى دەسلەپكى قەدەمدە بىر مەسىلە سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا قويۇشنى ئۆزىگە ۋەزىپە قىلدى. بۇ خىل قاتمال ھالەتنى ئۆزگەرتىپ، ئەدەبىي تەنقىدنىڭ رولىنى تىرىلدۈرۈش ئەدەبىياتىمىزنىڭ نۆۋەتتىكى مۇساپىسىدە باش تارتىپ بولمايدىغان مۇھىم مەسئۇلىيەت. بۇ مەسئۇلىيەتنى ئۈنۈملۈك ئادا قىلىش ئۈچۈن يەنىلا ئەدەبىي تەنقىدچىلەر قوشۇنى ئىشنى ئۆز - ئۆزىگە بولغان تەنقىدتىن باشلىشى، ئۆزلىرىنىڭ ئالىيجاناب ئەدەبىيات روھىنى بەرپا قىلىشتىكى ئاۋانگارتلىق ئورنىنى تىكلىشى، ئەدەبىياتىمىزنىڭ غورۇرىنى نامايان قىلىشتىكى ئىمتىيازلىق كۈچلەرگە ئايلىنىشى زۆرۈردۇر. دېمەك، بۇ جەھەتتىكى تايانچ كۈچ يەنىلا ئەدەبىي تەنقىدچىلەرنىڭ ئۆزى. ئەدەبىي تەنقىدچىلەر ھە دېسىلا ئەسەرنىڭ مەزمۇنىنى تەھلىل قىلىش بىلەنلا چەكلىنىپ تۇرۇۋالماسلىقى، ئەسەرنى بەدىئىي خۇسۇسىيەتكە ئىگە قىلغان ئامىللارغىمۇ نەزەر ئاغدۇرۇشى، ئەسەرنىڭ ئىچكى قىسمى ھەققىدىكى مۇھاكىمە بىلەن ئەسەرنىڭ سىرتىدىكى ئىجتىمائىي، مەدەنىي، سىياسىي ئامىللار ھەققىدىكى مۇھاكىمىنى باغلاپ، بىر پۈتۈنلۈككە ئېرىشتۈرۈشى زۆرۈر. ئەدەبىي تەنقىد يەنە يازغۇچىنىڭ سۇبيېكتىپ دۇنياسىغىمۇ ئىچكىرىلەپ كىرىپ، مەنىۋى ساپاسىغىمۇ دىياگنوز قويۇشنى ئۇنتۇماسلىقى لازىم. روشەنكى، بۈگۈنكى دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئۆز ئىچىگە ئالغان مەسىلىلەر ھەرگىزمۇ ئاددىي ئەمەس، ئۇ تەنقىدچىدىن خالىسلىق ۋە باتۇرلۇقتىن باشقا كېسىشمە پەنلەر بىلىملىرىنى تەلەپ قىلىدۇ.

بۈگۈنكى دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى تەنقىد قاتماللىقى كەڭ ئىلىم ساھەسىنىڭ دىققىتىنى قوزغىشى، كىشىلەر ئەدەبىي تەنقىدنى نوقۇل تەنقىدچىلەرنىڭ ئىشى، ئۇنى ئەدەبىيات ساھەسىدىكىلەر ئۆز ئىچىدىن ھەل قىلىۋېلىشى لازىم، دەپ قارىۋالماسلىقى كېرەك. ئە-

تىنىك 50 يىلى»، «جۇڭگو مىللەتلەر ئەدەبىياتى تورى» (خەنزۇچە)

② رېن ۋېلىك: «يېقىنقى زامان ئەدەبىي تەنقىدچىلىك تارىخى» 3 ـ توم، شاڭخەي تەرجىمە نەشرىياتى2009 ـ يىلى، 823 ـ بەت (خەنزۇچە).

③ رامان سەلدىن قاتارلىقلار: «بۈگۈنكى دەۋر ئەدەبىيات نەزەرىيەسى ئو ـ قۇشلۇقى»، بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2006 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى 101ـ، 201 ـ بەتلەر

④ ئاۋامچىلىق —— (Populism) بىر خىل سىياسىي پەلسەپىۋى ئاتالغۇ بولۇپ، ئادەتتىكى پۇقرالارنى سەرخىللارنىڭ كونتروللۇقىدىن قۇتۇلدۇرۇپ، پۈتكۈل پۇقرانىڭ ئومۇمىيۈزلۈك ھەقىقىي بەخت ـ سائادىتىنى كۆزلەشنى مەقسەت قىلىدىغان ھەرىكەت ۋە ئىدىيەنى بىلدۈرىدۇ («بەيدۇ ئىنتېر تورى»).

⑤ «زىنا ئالدىدا ئۇلتۇرغان قىز»، «كاۋاپچىنىڭ چىرايلىق خوتۇنى» ناملىق رومانلار چاتما ھالدا ئىنتېر توردا ئېلان قىلىنىپ، يۈزمىڭلىغان ئادەم قېتىم ئوقۇلغان.

⑥ رېنې ۋېلىلىك، ئاستىن ۋاررېن: «ئەدەبىيات نەزەرىيەسى»، جياڭ ـ سۇ مائارىپ نەشرىياتى 2005 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى 93ـ بەت.

⑦ يۇقىرىقى كىتاب، 33 ـ بەت.

⑧ ۋاڭ شيەنپېي، ۋاڭ يۇپىڭ تۈزگەن: «ئەدەبىيات نەزەرىيەسى، تەنقىد ئاتالغۇلىرى»، ئالىي مائارىپ نەشرىياتى 2009 ـ يىلى نەشرى 581 ـ بەت.

⑨ لى جيەنچۈن: «ئەدەبىيات نىمىشقا ئۇلۇغ»، خۋاشيا نەشرىياتى 2010 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى 170 ـ بەت.

لەر قاتارىغا قويۇشى دەۋرنىڭ تەقەززاسى ، ئۇيغۇر مەدەنىيەت كون-
تېكىستى (维吾尔文化语境) گە كىرگەن دۇنياۋى ئالدىنقى قاتار-
دىكى ئەسەرلەر تەدرىجىي ھالدا ئۇيغۇر تەپەككۇر خەزىنىسىنىڭ باي-
لىقىغا ئايلىنىپ، سەنئەت، مەدەنىيەت، مائارىپ ساھەسىدىكى
تۈرتكىلىك رولىنى ئوينايدۇ. بۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، تەتقىقات-
چىلار ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئېستېتىكا قاتلىمىنى يې-
رىپ، ئۇنىڭدىكى ئەدەبىيات نەزەرىيە ئۆرنەكلىرىنى تېپىپ چىقى-
شى زۆرۈر. ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى ئۆزىگە خاس تەرەققىيات
جەريانىدا دۇنيانى كۆزىتىش، چۈشىنىش، ھېس قىلىش، ئىپادىلەش
جەھەتتە مىللىي ئالاھىدىلىك ۋە خاسلىقتا ئىگە نۇرغۇن ئېستېتىك
كاتېگورىيە، ئۇقۇم ۋە ئۇسۇلنى ياراتتى. بىز مۇشۇ ئۆزگىچىلىك-
لەرنى بايقاپ چىقىپ، ئىلمىي نۇقتىدىن تەكشۈرۈپ ۋە ئانالىز قى-
لىپ، ئىندۇكسىيەلەش (ئومۇملاشتۇرۇش) ئارقىلىق بىر پۈتۈن
سىستېما ھالىتىگە كەلتۈرۈشىمىز، ئۇنىڭدىكى گېپ بىلەن سىرت-
تىن كىرگەن تەسىرلەرنى ئىجادىي بىرىكتۈرۈپ، يېڭىلىقلارنى يا-
رىتىشىمىز زۆرۈر. مانا بۇ، كونا بىلەن يېڭىنى، چەت ئەللەرنىڭكى
بىلەن ئۆزىمىزنىڭكىنى بىرلەشتۈرۈش پىرىنسىپىدۇر. گەرچە بۇ
خىزمەتلەرنىڭ قىيىنلىق دەرىجىسى يۇقىرى بولسىمۇ، قەدەممۇ-
قەدەم، باسقۇچمۇباسقۇچ سىجىل ئېلىپ بارماي بولمايدۇ. مۇشۇ
خىزمەتلەرنى قىلىش جەريانىدا ئۇيغۇر ئىجتىمائىي پەنلەر ساھە-
سىدە، جۇملىدىن ئۇيغۇر ئەدەبىي تەنقىدچىلىك ۋە ئەدەبىيات تەتقى-
قاتىدا بىر تۈركۈم يادرولۇق كۈچ ھاسىل بولىدۇ. يادرو كىچىك بو-
لىدۇ. ئەمما ئۇ ئۆزىدىن چوڭ دائىرىگە تەسىر كۆرسىتەلەيدۇ.
شۇڭلاشقا بىز سانى ئاز بولسىمۇ، ھەرقايسى ساھە بويىچە يادرولۇق
بىلىم كۈچىنى يېتىلدۈرۈشىمىز زۆرۈر.

نەقىل مەنبەلىرى

① ئازاد رەھمىتۇللا سۇلتان: «شىنجاڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىيا-

كەن يازغۇچىلارنى دىققەتكە سازاۋەر مەشھۇر سىيمالارغا ئايلاندۇر-
دى. ئۇيغۇر جەمئىيىتىمۇ مۇشۇ تارىخىي رېئاللىق ئاتا قىلغان مە-
نىۋىيەت سىيمالىرى ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ يېڭى تارىخىي باس-
قۇچتىكى ئەدەبىيات ـ سەنئەت مۇساپىسىنى باستى. مىسالەن، ئۇي-
غۇر ئوقۇرمەنلىرى دوستويېۋسكىي ئەسەرلىرىگە نىسبەتەن لېف.
تولستوي ئەسەرلىرىنى كۆپرەك تونۇيدۇ. سەۋەبى، ئەينى دەۋردىكى
پىرولېتارىيات داھىيلىرى لېف. تولستوينى «رۇسىيە ئىنقىلابىنىڭ
ئەينىكى» دەپ مۇئەييەنلەشتۈرگەنىدى. دوستويېۋسكىي بولسا
«بۇرژۇئا ئىنسان تەبىئىتى» گە مايىل يازغۇچى، دەپ قارالغانىدى.

ناھايەت، دوستويېۋسكىي 20 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىدا
جۇڭگو ئوقۇرمەنلىرى بىلەن كەڭ تۈردە تونۇشلاندى. چۈنكى ئۇ
ئاشۇ مەزگىلدە ياش ئوقۇرمەنلەر قايتا تونۇشۇۋاتقان غەرب مودېر-
نىزم ئېقىمىدىكى مۇھىم پىرلارنىڭ بىرى ئىدى. دوستويېۋسكىي-
نىڭ «جىنايەت ۋە جازا» ناملىق رومانى ئىنسان قەلبىدىكى زىددى-
يەتلىك تەرەپلەرنى چوڭقۇر قازغان روھىيانە ئەسەر بولۇش سۈپىتى
بىلەن يېڭىلىققا تەشنا ياشلارنى قىزغىن جەلپ قىلدى.

ئوقۇرمەنلىرىمىز لېف. تولستوينىڭ «تىرىلىش» ناملىق رومانى
بىلەن دوستويېۋسكىينىڭ «جىنايەت ۋە جازا» ناملىق رومانىنى
بىر يەرگە ئەكېلىپ سېلىشتۇرساق مۇنداق ئورتاقلىقنى بايقايدۇ:
«تىرىلىش» تىكى نېخلىدوف بىلەن «جىنايەت ۋە جازا» دىكى
راسكىلنىكوفنىڭ ھەر ئىككىسى خىرىستىيان ئەقىدىسىگە قارشى
گۇناھ ئۆتكۈزىدۇ. ئاخىرىدا ھەر ئىككىسى روھىي ۋە ۋىجدانىي
ئازابلارغا گىرىپتار بولۇپ، توۋا قىلىشقا باشلايدۇ. توۋا قىلىش
نىخلىدوفنى بىر ئىجتىمائىي پائالىيەتچىگە، راسكىلنىكوفنى بىر
روھى مۇخلىسىغا ئايلاندۇرىدۇ. ھەر ئىككى ئەسەر ئىنساننىڭ
مەۋجۇدىيىتى ئۈستىدە ئىزدىنىدۇ، لېكىن ئوخشىمىغان يېشىمگە
ئېرىشىدۇ. ھەر ئىككى يازغۇچى ئىلاھىيەت ۋە مېتافىزىكا توغرى-
سىدا مول بىلىمگە ئىگە. ھەر ئىككى يازغۇچى رۇسىيەنىڭ ئەينى

ئاھانەت بەلگىسىنىڭ كەينىدىكى خاۋسورن

ئۇيغۇر ئوقۇرمەنلىرى 19 ـ ئەسىردىكى غەرب كىلاسسىكلىرى بىلەن بىرقەدەر تونۇش. ماركسىزم كىلاسسىكلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە قەيت قىلىپ ئۆتكەن غەرب يازغۇچىلىرى ماركسىزمنى ئۆز ئىدېئولوگىيەسىنىڭ مەنبەسىگە ئايلاندۇرغان دۆلەت ماشىنىسىنىڭ ئۇستقۇرۇلمىسى تەرىپىدىن ئەينى دەۋر خەلقىگە تونۇشتۇرۇلدى. ئۇيغۇر ئوقۇرمەنلىرى غەربنىڭ بىر قىسىم ئەدىبى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ۋاستىسى بىلەن تونۇشۇشقا باشلىغانىدى. ماركس، ئېنگېلسلارنىڭ ئەسەرلىرىدە بالزاك كۆپ تىلغا ئېلىنىدۇ. لېنىننىڭ ئەسەرلىرىدە لېۋ تولستوي كۆپ تىلغا ئېلىنىدۇ. نەتىجىدە، كوممۇنىزمنى غايەت قىلىپ تاللىغان دۆلەتنىڭ پۇقرالىرى بىۋاسىتە ياكى ۋاستىلىك ھالدا بالزاك ۋە لېۋ تولستويلار بىلەن نىسبەتەن پىششىق تونۇشۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغانىدى. جۈملىدىن ئۇيغۇر ئوقۇرمەنلىرى 20 ـ ئەسىردە، بولۇپمۇ 20 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا بالزاك ۋە تولستويلارنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن ئۇچراشتى ھەم ئۇلار كېيىن بەرپا بولۇشقا باشلىغان ئۇيغۇر يېڭى دەۋر پىروزىچىلىقىنىڭ شەكىللىنىشىدىكى مۇھىم مەكتەپكە ئايلاندى. 20 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ئوتتۇرىغا چىققان ئۇيغۇر ئەدىبلىرى بالزاك، مۇپاسسان، چېخوف، لېۋ. تولستوي، پۇشكىن، گوگول، مارك تۋېنلارنى ئۆزلىرىنىڭ ئۇستازى دەپ قارىدى. ئەلۋەتتە 20 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا خەنزۇ تىلىدىن تەرجىمە قىلىنغان لۇ شۈن ئەسەرلىرىمۇ ئالاھىدە دىققەتكە سازاۋەر. كوممۇنىستىك ئالىڭ فورمىسى كوممۇنىزم داھىيلىرى مۇئەييەنلەشتۈرگەن ياكى توختىلىپ ئۆت-

كەلتۈرۈپ چىقارغان دىنىي ئاتموسفېرا كىشىنى بۇرۇقتۇرما قىلاتتى. مۇھەببەت بولسا خۇددى ئوغرىلىق ياكى قاراقچىلىققا ئوخشاش قەبىھ گۇناھ ھېسابلىناتتى. خاۋسورن ئەينى دەۋرگە نىسبەتەن ئىندىۋىدۇئالراق بولغان دەۋرنىڭ يۇكسەكلىكىدە تۇرۇپ، 200 يىل بۇرۇنقى ئىشنى كۆزەتكەن ھەمدە كەڭ تەسەۋۋۇر بوشلۇقى يارىتىپلا قالماي، يەنە مۇناسىپ دەۋرىي نىسبەتەن تۇسىنى نامايان قىلغان.»①

رومان زىنا قىلمىشىنى سادىر قىلغانلىقى ئۈچۈن مەيدىسىگە ئاھانەتلىك A بەلگىسىنى تاقاپ، خالايىق ئالدىدا سازايى قىلىنماقچى بولغان خېستېر پروننىڭ كىشىلەرگە نىسبەتەن نامەلۇم ئاتىدىن تۇغۇلغان بالىنى كۆتۈرۈپ، جازا سۇپىسىغا چىقىشى بىلەن باشلىنىدۇ. ئىزا، ئاھانەت، خورلۇق، تەنھالىق، كەمسىتىشتىن ئىبارەت مۇرەككەپ روھىي ھالەتنىڭ ئىسكەنجىسىدە قالغان خېستېر پرون كىشىلەر توپى ۋە دىندارلارنىڭ قىستىشىغا پەرۋا قىلماي، مەزكۇر زىناغا شېرىك بولغۇچىنىڭ، يەنى بالىنىڭ دادىسىنىڭ ئىسمىنى قەتئىي ئېيتىپ بەرمەيدۇ. ناھايىتى قىزىقارلىقى شۇكى، خېستېر پروننى دىنىي سوتقا تارتقۇچىلارنىڭ بىرى سۈپىتىدە سوراق قىلىۋاتقان ئارتۇر دىممېسدېل (Arthur Dimmesdale) ئەپەندى دەل مۇشۇ قېتىملىق زىنانىڭ شېرىكى ئىدى. خېستېر ئۇنى ئاياپ پاش قىلمايدۇ. سوراق ۋە سازايى قىلىنىۋاتقان نەق مەيداندا خېستېر پروننىڭ سابىق ئېرى روج چىللىنگۋورس (Roger Chillingworth) مۇ بار بولۇپ، ئۇ كىشىلەر توپىنىڭ ئارىسىدا تۇرۇپ جازا سۇپىسىدىكى سابىق خوتۇنىنى كۆرىدۇ. ئۇ ئۇزاقتىن بېرى ھىندىيانلار رايونىغا كېتىپ، تېخى بايىلا قايتىپ كەلگەنىدى. روماندىن بېرىلگەن بېشارەتتىن قارىغاندا، ئۇنىڭ ئەسلىي ئىسمى ئەن خاتچىنسون (Anne Hutchinson) بولۇپ، ئۆزى بېسىپ ئۆتكەن قاراڭغۇ مۇساپىلەرنى ھەم ئۆزىنىڭ سالاھىيىتىنى يوشۇرۇش ئۈچۈن كېيىنكى ئىسمىنى قوللانغانىدى. سوت خېستېر پروننى زىنايى قىلمىشىنىڭ بەلگىسى بولغان قىزىل رەڭلىك «A» بەلگىسىنى تاقاپ، ئۆمۈرلۈك

دەۋردىكى رېئاللىقنى چوڭقۇر چۈشىنىدۇ. ھەر ئىككى يازغۇچى رۇسلارنىڭ مىللىيىتىنى نەگە يېتەكلەش توغرىسىدا زىيالىيلارچە مەسئۇلىيەت تۇيغۇسىغا ئىگە. بۇنىڭدىن بىز بۈيۈك ئەدەبىيات ئۇستازلىرىنىڭ نازۇك دىنىي تۇيغۇ، ئۆتكۈر كۆزىتىش دىتى ۋە روشەن مىللىي خاھىشقا ئىگە بولىدىغانلىقىنى بايقايمىز.

بىز يۇقىرىقى ئىككى ئەسەرگە يەنە بىر ئەسەرنى يانداشتۇردىمىز، ئۇ بولسىمۇ «قىزىل خەت» رومانى. بۇ رومان 19 - ئەسىردىكى ئامېرىكا يازغۇچىسى ناتانىل خاۋسورن (霍桑، Hawthorne Nathaniel 1408 — 1864) نىڭ ۋەكىل خاراكتېرلىك رومانى. بۇ رومانىنىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى 2009 - يىلى ئىيۇندا شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان بولۇپ، ئىنسانىنىڭ مەنىۋىيىتىدىكى زىددىيەتكە ئىچكىرىلەپ كىرگەن يەنە بىر نادىر رومان بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئۇيغۇر ئوقۇرمەنلىرىنى ئىنسان تەبىئىتى ھەققىدە چوڭقۇر مۇھاكىمىلەرگە دالالەت قىلىدۇ. خۇددى مەزكۇر رومانىنىڭ ئۇيغۇرچە نەشرىگە بېرىلگەن قىسقىچە چۈشەندۈرۈشتە ئېيتىلغانىدەك «بۇ ئەسەردە مۇستەملىكە دەۋرىدىكى يېڭى ئېنگلاندنىڭ تۇرمۇشى ئارقا كۆرۈنۈش قىلىنغان بولۇپ، نامۇۋاپىق نىكاھنىڭ سىرتمىقىغا بوغۇلغان ئايال خېستېر پىرون (Prenne Hester) نىڭ «زىنا» قىلمىشى تۈپەيلى تۈرمىگە ئېلىنىشى، ئەلگە سازايى قىلىنىشى ۋە ئۇزاق مۇددەت يالغۇز ياشاشقا سۈرگۈن قىلىنىشى ئىنچىكە تەسۋىرلەنگەن ھەمدە بۇ ئارقىلىق مۇستەملىكە ھاكىمىيىتىنىڭ رەھىمسىز ساختا قىياپىتى ئېچىپ بېرىلگەن.»①

«قىزىل خەت» (《红字》) نىڭ بىر خەنزۇچە نەشرىنىڭ كىرىش سۆزىدە روماندا تەسۋىرلەنگەن ئىشلارنىڭ دەۋر ئارقا كۆرۈنۈشى ھەققىدە مۇنداق مەلۇمات بېرىلگەن: ««قىزىل خەت›نىڭ دەۋر ئارقا كۆرۈنۈشى خاۋسورن ياشىغان دەۋردىن 200 يىل بۇرۇنقى دەۋرگە چېتىلىدۇ. ئۇ چاغدىكى ئامېرىكا ئەنگلىيەنىڭ مۇستەملىكىسى بولۇپ، پۇرىستان (Puritan) دىنىنىڭ مۇخلىسلىرى

دۇ. گويا ئۇ ئىنسان كەچۈرۈم ۋە مەغپىرەتكە موھتاج دېمەكچى بولغاندەك قىلاتتى.

ئەمدى بىز 19 - ئەسىر غەرب ئەدەبىياتىدىكى نېخلىدوف، راسكولنىكوف، دىممېسدىل قاتارلىق پېرسوناژلارنى قاتار قويۇپ، پىكىرلەپ باقايلى. شۇنىسى روشەن بولىدۇكى، ئۇلارنىڭ ھەممىسى گۇناھ ئۆتكۈزىدۇ ۋە گۇناھلىرى تۈپەيلى ۋىجدان ئازابى تارتىدۇ. ئۇلار دەل مۇشۇ ئازاب ئىچىدىكى توۋىلىرى ئارقىلىق ئوقۇرمەنلىرىنىڭ ھېسداشلىقىغا ئېرىشىدۇ. ئوقۇرمەن باش قەھرىمانلارنىڭ روھىي ۋە جىسمانىي ئازابلىرى ئىچىدىكى ئىنسانىيلىقىقا باشلاپ كىرىلىپ، ئىنسان تەقدىرىگە ئائىت چوڭقۇر تىراگېدىيە قاينىمىدا ئىنسان بىلەن ئىلاھ، ئىنسان بىلەن ئىنسان ئوتتۇرىسىدىكى مۇرەككەپ ئالاقىلەرنى يورۇتىدۇ. خۇددى تولستوي ئېيتقاندەك: «ھەر قانداق ئادەم ئۆزىنىڭ ئېتىقادى بىلەن ھەرىكىتى ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇقارشىلىقتىن ئازابلىنىدۇ ۋە ئۆزىنىڭ ئايىغى چىقماس، ئۆتكۈر زىددىيەتنىڭ ئىچىدە قالغانلىقىنى بايقايدۇ.»[3] ئادەتتىكى قانۇننىڭ سوتچىلىرى ئىنسانىنىڭ گۇناھلىرىغا مېخانىك قانۇن ماددىلىرىنىڭ روھى بويىچە مۇئامىلە قىلىدۇ ۋە ئۇنى ئۆلۈمگە ياكى قاماققا بۇيرۇيدۇ. ۋاھالەنكى، ئىنساننىڭ روھىنى چوڭقۇر چۈشەنگەن ئەدىبلەر ئۇچۇن ئېيتقاندا، گۇناھلارنىڭ مەنبەسى ئىنساننىڭ روھىدا، جازاسىمۇ ئىنساننىڭ روھىدا. شۇڭا، بىز بىر قىسىم تالانتلىق ئەدىبنىڭ قەلىمىدىن روھىي جازا سەپىرىدە پاكلىنىپ، توۋا قىلىۋاتقان ئىنسانلارنىڭ قىياپىتىنى كۆرىمىز. بىز بىر ئىنساننىڭ ئۇلۇغلۇقىنى ئۇنىڭ ئازاب - كۈلپەتتىن قۇتۇلۇشقا ئۇرۇنۇشلىرىدىن كۆرۈپ يېتەلەيمىز.

«قىزىل خەت» تە تارىخقا بولغان روشەن رېئالىستىك نەزەر بار. بۇ نەزەردە تۇرمۇش ھەرگىزمۇ ساپ ئوبيېكتىپ ھادىسىلەرنىڭ يىغىندىسىدىن بولۇپ قالمىغان، بەلكى ئىنسانغا ئالاقىدار ھەربىر ھادىسە چوڭقۇر مېتافىزىك كۆز بىلەن مۇقەددەس مەزمۇنغا ئىگە

ئاھانەت بىلەن يۇرۇشكە بۇيرۇيدۇ. روماندىكى پېرسوناژلارنىڭ مۇ-ناسىۋىتى ۋە سۇژىت تەرەققىياتى ئەنە شۇ «A» دىن ئىبارەت قىزىل خەتنى چۆرىدىگەن ھالدا قانات يايىدۇ. خىستېر ھاقارەت ۋە كەم-سىتىشنىڭ ئىچىدە ئۆز گۇناھىنىڭ ئاشكارا ئىبرەتنامىسى بولغان «A» ھەرپىنى تاقاپ يۈرۈۋېرىدۇ ۋە كىشىلەرگە قىلغان خەير-ساخاۋىتى، خالىس ياردىمى ئارقىلىق ياخشىلىق ۋە ساۋابىنىڭ تى-رىك نامايەندىسىگە ئايلىنىپ كېتىدۇ. باستېر دىممېسدىل بولسا قىساس، رەشك، گۇمان تۈپەيلى ئۇنىڭ پېيىگە چۈشكەن روج چىل-لىڭۋورسىنىڭ قىتىغۇرلۇق بىلەن داۋالىشى ۋە ئۇنىڭ روھىي يارد-سىنى تاتىلىشى بىلەن ئېغىر روھىي ئازابقا گىرىپتار بولىدۇ. تۇ-گىمەس ۋىجدان ئازابى ۋە پۇشايمان دىممېسدىلغا ئارام بەرمەيدۇ. ئۇ ئۆز - ئۆزىنى ئەيىبلەپ «A» ھەرپىنى قارا تونىنىڭ ئىچىگە قا-دىۋالىدۇ. دېمەك، زىنايى قىلمىشنىڭ ئاھانەتلىك بەلگىسى خىس-تېر پرون ئۇچۇن ئاشكارا ئىش بولغان بولسا، دىممېسدىل ئۇچۇن يوشۇرۇن ئىدى. يەنى دەرد خىستېرنىڭ تېشىغا يامرايتتى، دىم-مېسدىلنىڭ ئىچىگە — يۈرىكىنىڭ دەل مەركىزىگە يامرايتتى.

روج چىللىڭۋورس دىممېسدىلنىڭ كېسىلىنى داۋالايدىغان ئالاھىدە دوختۇر سۈپىتىدە دىممېسدىلنىڭ پوستىغا كىرىۋېلىپ، خۇددى مەنىۋى ۋىرۇسقا ئوخشاش ئۇنىڭ روھىغا سىڭىپ كىرىدۇ. نەتىجىدە، دىممېسدىل روھىي جەھەتتىن زەئىپلىشىپ، ئالجىپ قالغىلى تاس قالىدۇ. ئۇ خىستېرنىڭ يوشۇرۇن قېچىپ كېتىش پىلانىغا نىسبەتەنمۇ دادىل ئىنكاس بېرەلمەيدۇ. ئاخىر، كىشىلەر توپى ئالدىدا خىستېرنىڭ مەيدىسىدىكى «A» ھەرپىگە ئۆزىنىڭ شېرىك ئىكەنلىكىنى ئىقرار قىلىپ يىقىلىدۇ. قىساسنى مەقسەت قىلغان روج چىللىڭۋورسمۇ مۇھەببەتسىزلىك تۈپەيلى ئادىمىيلىك تۇيغۇسىدىن مەھرۇم بولۇپ، ھالاكەتكە يۈزلىنىدۇ. «A» ھەرپىنى مەركەز قىلغان ئۈچ بۇرجەكلىك مۇناسىۋەتتە ئاپتورنىڭ ئەخلاق جەھەتتىكى مۇتلەقچىلىككە قوشۇلمايدىغانلىقىنى كۆرگىلى بولىد-

بۇنداق تەكىتلەش كاتولىك دىنىنىڭ تۈزۈمىلەشكەن بىرەر دىنىي جەمئىيەتنىڭ مۇقەددەس ئىشلارنى ۋاكالىتەن ئۈستىگە ئېلىشى كېرەك، دەيدىغان تەشەببۇسقا قارشى ئىدى.

ھەممىگە ئايانكى، مارتىن لۇتېر غەرب ئىدىيە تارىخىدىكى بىر ئىسلاھاتچى بولۇش سۈپىتى بىلەن كېيىنكى بىر قاتار ئىجتىمائىي ئىسلاھاتقا سەۋەبچى بولۇپ قالدى. ئۇنىڭ ئىسلاھاتى گەرچە «كونسېرۋاتىپ ئالامەتلەرگە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ دىنىي جەمئىيەتكە بولغان قارشىلىقى غەرب مەدەنىيەت تارىخىدا (كۇلتۇر تارىخىدا) تېخى كۆرۈلۈپ باقمىغان ئىنقىلابىي ھەرىكەت بولدى.»[6] مارتىن لۇتېرنىڭ بۇنداق ئىسلاھات ئىدىيەسى ئۇنىڭ زاماندىشى بولغان جون كالۋىن[7] (John Calvin) تەرىپىدىن تېخىمۇ بېيىتىلدى. ئۇنىڭ قارىشىچە، پەرۋەردىگار كىشىلەرگە «ئىنجىل» ئارقىلىق مەلۇم بولىدۇ، كىشىلەر پەرۋەردىگارغا سەممىي ساداقەت بىلەن ئېتىقاد قىلسا، «ئىنجىل»نىڭ روھى بىلەن ئىش كۆرسە، دىنىي مۇراسىم ئارقىلىق مەغپىرەت تىلەشنىڭ ھاجىتى قالمايدۇ، دىنىي جەمئىيەتنىڭ ئىمتىيازىغا تېۋىنىشنىڭ تېخىمۇ ئورنى يوق.

«يازغۇچى ھېرمان مېلۋىلنىڭ[8] كۆرسىتىشىچە، ئۇنىڭ (خاۋسورنىڭ) ئەسەرلىرىگە كالۋىنچىلارنىڭ ئىنسانىي ماھىيەت ۋە ئەسلىي گۇناھ (原罪) نۇقتىئىنەزىرى سىڭگەن.»[9] خاۋسورن ئۇزاق مۇددەت مەشىق دەۋرىنى باشتىن كەچۈرۈپ، تۇنجى ھېكايىلەر توپلىمىنى 33 ياشتا، تۇنجى رومانىنى 46 ياشتا ئېلان قىلغان. ئۇنىڭ ھېكايىلىرىنىڭ تېمىسى ئاساسەن دىگۇدەك يېڭى ئېنگلاندنىڭ رېئال تۇرمۇشى ۋە تارىخىدىن ئېلىنغان بولۇپ، ئىنساننىڭ خاراكتېرى ۋە ئىنساننىڭ تەقدىرى ئۈستىدە ئىزدەنگەن. ئۇ «بىراۋنى يىگىت»، «دىنىي جەمئىيەت باشلىقىنىڭ قارا شالى» دېگەن ھېكايىلىرىدە ھەرقانداق ئادەمدە رەزىللىك بولىدۇ، كىشىلىك خاراكتېر رەزىلدۇر، ئادەم غېرىبتۇر، دېگەن نۇقتىئىنەزەرنى ئى-

قىلىنىدۇ. بۇنى كىتابنىڭ ئاپتورى بولغان خاۋسورننىڭ تەربىيەۋى مۇھىتى ۋە روھىي ئوزۇق مەنبەلىرىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ.

ناتانىل خاۋسورن 1804 ـ يىلى ئامېرىكىنىڭ يېڭى ئېنگلاند ئىشتاتىدا تۇغۇلغان. «يېڭى ئېنگلاند» دېگەن ئىسمىنىڭ ئۆزىدىن مەلۇمكى، ئامېرىكا گويا ئەنگلىيەلىكلەر تەرىپىدىن بايقالغان، ئېچىشقا تېگىشلىك بولغان زېمىن، بۇنىڭدىن قويۇق مۇستەملىكە پۇرىقى چىقىپ تۇرىدۇ. خاۋسورننىڭ ئۆزىمۇ ئامېرىكىدىن ئىبارەت بۇ زېمىنغا مۇستەملىكە سىياسىتىنى يۈرگۈزگۈچى ئەنگلىيەلىكلەرنىڭ ئەۋلادى بولۇپ، ئۇنىڭ ئەجدادى ئەسەبىي پۇرىتان مۇخلىسلىرى سۈپىتىدە ئۆزلىرىگە نىسبەتەن يات بولغان نەرسىلەرگە يەكلەش ۋە باستۇرۇش ھەرىكىتىنى ئېلىپ بارغان خاۋسورن ئۆزى چوڭ بولغان سالىم كەنتىدە مەشھۇر «پېرىخونلارنى ھەيدەش» دېلوسىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن. ئۇ مەنسەپدار ئائىلىنىڭ پەرزەنتى بولۇش سۈپىتى بىلەن سۈپەتلىك ئائىلە تەربىيەسى كۆرگەن بولۇپ، دىنىي جەھەتتە مارتىن لۇتېرنىڭ[4] تەسىرىنى قوبۇل قىلغان. مارتىن لۇتېرنىڭ قارىشىچە، ئادەم دىنىي جەمئىيەتنىڭ قائىدە ـ نىزاملىرىغا بويسۇنغانلىقى ئۈچۈن ئەمەس، خۇدانىڭ ئالدىدىكى ئېتىقادىنى چۈشەنگەنلىكى ئۈچۈن ئادەمدۇر. دېمەك، مارتىن لۇتېر «ئىنجىل» نىڭ ئەسلىي روھىدىن چەتنىگەن ھالدا، نوپۇزلۇقلار تۈزۈپ چىققان قائىدىلەرگە بويسۇنۇشتەك بىدئەتلىكلەرگە قاتتىق قارشى تۇرغان. ئۇنىڭ قارشى تۇرۇش ئوبيېكتى دىنىي جەمئىيەتنىڭ ئۆزى بولۇپ، كىشىلەرنىڭ ئېتىقاد مۇناسىۋىتىنى بىۋاسىتە ھالدا خىرىستوس ۋە «ئىنجىل» غا بولغان چىن ئىخلاسقا بۇراپ، ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى تەشەببۇس قىلغان. بۇ تەشەببۇس ئاخىر خىرىستىيان دىنىنىڭ يېڭى بىر مەزھىپىنى — پۇرىتان ئەقىدىسىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. «پۇرىتان مۇخلىسلىرىنىڭ قارىشىچە، ھەقىقىي خىرىستىيان دىنى ئېتىقادىنىڭ ئۆزىگە، ساخاۋەتنىڭ ئۆزىگە ۋە مۇقەددەس كىتابنىڭ ئۆزىگە قۇرۇلغان بولۇشى»[5]،

خاۋسورن ئۆزىنىڭ يوشۇرۇن ئىقتىدارىنى جارى قىلدۇردى دېگەندەك ئەسەرلەرنى يېزىپ بولالمىغان[13]. خاۋسورنىنىڭ «قاشتاش ھەيكەل»، «يەتتە كونۇسلۇق ئۆي» قاتارلىق رومانلىرىمۇ بار. ئۇنىڭ رومانلىرى ئىچىدە «قىزىل خەت» مۇئەييەن كەڭلىك يارىتىپلا قالماي، بەلكى مىسلى كۆرۈلمىگەن چوڭقۇرلۇققا يەتكەن.[14]

رومانىنىڭ سۈژېت خېمىرتۇرۇچىدىن ئېيتقاندا، ئۇنىڭدا رېئاللىزملىق ئېلېمېنت قويۇق دېيىشكە بولىدۇ. ئاپتورنىڭ بايان ئۇسلۇبىدا رومانتىزملىق پۇراق ناھايىتى كۈچلۈك. ئەسەردىكى تەپسىلاتلار ھەققىدىكى تەسۋىرلەر پېرسوناژلارنىڭ روھىي ھالىتىنى سۈرەتلەش ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇلغان. گويا رومانىنىڭ بارلىق سەھىپىسى ئىنچىكە پسىخىكىلىق تەسۋىرلەر بىلەن تولغان. بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، رومانىنى تىپىك پسىخولوگىيەلىك رومان دېيىشكە بولىدۇ. بىز يازغۇچىنىڭ تەسۋىرلىرىدىن پېرسوناژلار خاراكتېرىنىڭ ئەڭ پىنھان تەرەپلىرىنى كۆرۈشكە مۇۋەپپەق بولىمىز، ھەتتا ئىنسان خاراكتېرىدىكى چىنلىقلار ھەققىدە يازغۇچى بىۋاسىتە ئېيتىپ بەرمىگەن تەرەپلەرنىمۇ كۆرگەندەك بولىمىز. ئومۇملاشتۇرۇپ قارىغاندا، رومانىدىكى پېرسوناژلارنىڭ تەقدىرى مەغلۇبىيەت بىلەن تولغان. ھەربىر كىشى ئۆز خاراكتېرىگە يارىشا بىر مەقسەتتە پائالىيەت قىلىدۇ ـ يۇ، مەغلۇپ بولىدۇ. مىسالەن، خىستېر، دىممېسدىل، چىللىڭۋورس، ھەتتا قېرىلاردىن تەشكىل تاپقان پۇرىتانلار جامائىتى... روماندا پەقەت خۇدانىڭ خاھىشىلا غەلىبە قىلاتتى. «خۇدانىڭ سورىقىغا دۇچ كەلگەندە، ئىنساننىڭ بىردىنبىر بايلىقى ئۆزىنىڭ پۈتۈنلەي ياردەمچىسىز، تەنھا ئىكەنلىكىنى تەن ئېلىش، ئۇنىڭ ئاگاھلاندۇرۇشلىرىنىڭ ھەق ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىش.»[15]

رومانىنىڭ ماۋزۇسى بولمىش «قىزىل خەت»نى ئۇيغۇرچە «نومۇس»، «ئاھانەت بەلگىسى»، «نومۇس نىشانى» دەپ تەرجىمە قىلىش

پادىلىگەن. ئۇ «جەننەتكە ئاپىرىدىغان تۆمۈريول» دېگەن ھېكايىسىدە تېخنىكىنىڭ تەرەققىياتى كىشىلەرنىڭ ماددىي مەئىشەتلىرىنى ئاشۇرىدۇ، لېكىن ئىنساننىڭ روھىنى كاردىن چىقىرىدۇ، دېگەن ئىدىيەنى ئوتتۇرىغا قويغان. خاۋسورن «خۇددى ئالەن پو ئېپ[10] (Poe Adgar Allan) غا ئوخشاش ئىنسان روھىنىڭ قاراڭغۇ تەرەپلىرى ئۈستىدە ئىزدەنگەن. ئۇ ئۆزىنىڭ ئىجادىيىتى ئارقىلىق ئىنسان تەقدىرىدىكى قىيىنچىلىقلارنى كۆرسىتەلىگەن، ئەمما ھەل قىلالمىغان.»[11] «خاۋسورن ئىنساندىن نەپرەتلەنمەستىن، ئىنسانغا ھېسداشلىق قىلاتتى. ئۇ ئىنسانلارنىڭ گۇناھلىرىنى ئۈستىگە ئالاتتىكى، ئۇلاردىن يىرگەنمەيتتى.»[12] «خاۋسورننىڭ قەلىمى ئاستىدىكى باش قەھرىمانلار ئىنسانىيەتنىڭ ئۆزىدۇر. ئۇ بىر خىرىستىيان مۇخلىسىنىڭ نۇقتىئىنەزىرىدىن چىقىپ، ئۆز قەھرىمانلىرىنىڭ ۋۇجۇدىدىن تۇغما بولغان ئۆزىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش ئىستىكىنى كۆرىدۇ، شۇنىڭدەك ئۇلارنى گۇناھنىڭ سىرلىق پاتقاقلىرىدىن يوشۇرۇن چىقىش يولى ئىزدەتكۈزىدۇ.»[13]

يازغۇچىنىڭ ئەسىرى ئۇنىڭ ئەڭ ياخشى تەرجىمىھالىدۇر. ئەسەرلەردە يازغۇچىنىڭ ئوبيېكتىپ ھالىتىدىن كۆرە، سۇبيېكتىپ دۇنياسىنى ئەڭ نازۇك كەچۈرمىشلىرىگە قەدەر تەپسىلىي ئەكس ئېتىدۇ. بىز يازغۇچى ناتانىل خاۋسورننىڭ يۇقىرىدا ئەسكەرتىپ ئۆتۈلگەن ئىدىيەسىنىڭ جانلىق تەسۋىرىنى ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدىن كۆرىمىز. خاۋسورن تەنھالىقنى ياخشى كۆرىدىغان ئىچ مىجەز يازغۇچى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۇزۇن مەزگىل ئەسەر يازغان. لېكىن، يازغانلىرىنىڭ كۆپىنچىسىنى يىرتىپ كۆيدۈرۈۋەتكەن. ئۇنىڭ 20 توملۇق توپلىمىدا 100 پارچىدەك ھېكايە بار بولۇپ، ئۇلار ئۇنىڭ ساقلىنىپ قالغان ئازغىنە قول يازمىسىدىن چىققان. بۇلار دېڭىزدىن تامچىدۇر. خاۋسورننىڭ دوستى، ئامېرىكىنىڭ مەشھۇر پەيلاسوپى ئېمېرسون (Ralph Waldo Emerson) نىڭ دېيىشىچە،

دەپلا قالىدۇ. ئۇ قىزىل خەتنى كىيىمىنىڭ ئۆچىگە ئېلىپ، ئۆزىنى ئۆزى جازالىغىنىدىن تەسەللى تېپىپ يۈرىدۇ. دېمەك، قىزىل خەت ئۇنىڭ يۈرىكىدە پېتىرىلداپ ياناتتى. خىستېرنىڭ سابىق ئېرى روج چىللىڭۋورس بىلىملىك دوختۇر، لېكىن ئۇ ئادەتتىن تاشقىرى قوۋ، مەككار ۋە ھېسسىياتسىز، ئاپتورنىڭ تىلى بويىچە ئېيتقاندا: «ئۇ بەئەينى خارابىدىكى مۇخلار كەبى چىرىندىلەردىن قوۋۋەت ئالاتتى.» ئۇنىڭ قىساسخورلۇقىنىڭ ۋەھشىيلىكى ئۆزىنى ۋە دىمەپسىدىلىنى تەڭ ۋەيران قىلىدۇ. ئۇ گويا ئىنسان تەبىئىتىدىكى يىلاندەك زەھەرخەندە تەرەپنىڭ تىرىك گەۋدىسى بولغاچقا، كىچىككىنە پېرىل ئۇنى شەيتاندەك كۆرىدۇ. «A» ھەرپىدىكى مەنە ئۇنىڭ ۋەھشىي قىساسخورلۇقىدىكى گۇناھقىمۇ توغرا كېلەتتى. ئومۇمەن، رومانىدىكى قىزىل خەت ئىنسان تەبىئىتىدىكى ناچارلىق ۋە «ئىنجىل»دا قەيت قىلىنغان «ئەسلىي گۇناھ» قا ئىشارەت بولاتتى. ھەزرىتى ئادەمئاتا بىلەن ھاۋائانا چەكلەنگەن مېۋىنى يەپ قويغانلىقى تۈپەيلى جەننەتتىن زېمىنغا پالانغاندى. ئادەمئاتا چەكلەنگەن مېۋىنى يېگەن ھامان ئۆزىدىن خىجالەت بولۇشقا باشلىغان. لاۋرېنس ئادەتتىكى ئاڭنى قان ئېڭى ۋە پاراسەت ئېڭى دەپ ئىككىگە بۆلۈپ، ئادەمنىڭ گۇناھىنى قان ئېڭىنىڭ پاراسەت ئېڭىدىن ئۈستۈن كېلىشىنىڭ نەتىجىسى دەپ ئىزاھلايدۇ. گويا بۇ يەردە قان ئېڭى بىلەن پاراسەت ئېڭىدىن بىر كىرىزىس ھاسىل بولۇپ، ئادەم ئۇنىڭ مەركىزىگە نەزەربەند بولغاندى.[17] دېمەك، بىز دەۋاتقان، جۇملىدىن خىرىستىيان دۇنياسىدىكى ئىلاھىيەتشۇناسلار دائىم تىلغا ئالىدىغان «ئەسلىي گۇناھ» (Original sin) ئادەمئاتا بىلەن ھاۋا ئانىدىن باشلانغان گۇناھنى كۆرسىتىدۇ. لاۋرېنس «A» ھەرپىنى ھەتتا «America» (ئامېرىكا) دېگەن سۆزگىمۇ تەتبىقلايدۇ. ھىندىيانلارنىڭ قىزدەك غۇبارسىز زېمىنىنى ئاياغ ئاستى قىلغان ئاق تەنلىكلەر جەمئىيىتىمۇ ئىنسان تەبىئىتىدىكى گۇناھ-

مۇمكىن. خەنزۇچە «红字» نى ئۇدۇللا «قىزىل خەت» دەپ تەرجىمە قىلساق يازغۇچىنىڭ مۇددىئاسىدىن چەتنەپ كەتمەيمىز، ئەكسىچە رومانىنىڭ ماۋزۇسىنى ساددا ۋە قاراتمىلىقتا ئىگە قىلىپ چىقارغىلى بولىدۇ. ماۋزۇدىكى «قىزىل خەت»، ئىنگلىزچىدىكى «Adultery» (ئۇيغۇرچە «زىنا»، خەنزۇچە «通奸» دېگەن مەنىدە) دېگەن سۆزنىڭ باش ھەرپى بولغان «A» نى كۆرسىتىدۇ. رومانىنىڭ باش قەھرىمانى خىستېر پرون نامەلۇم ئاتىدىن بالا تۇغۇپ قويغانلىقى ئۈچۈن، ئاشۇ ئاھانەتنىڭ بەلگىسى سۈپىتىدە قىزىل «A» ھەرپىنى مەيدىسىگە كەشتىلەپ، خەلقئىئالەم ئالدىدا يۈرۈشكە بۇيرۇلىدۇ. بۇ پۇرىتانلار جەمئىيىتى تەرىپىدىن خىستېر پرۇنغا ئاتا قىلىنغان روھىي ئۆلۈم بىلەن باراۋەر ئىدى. دېمەك، بىراۋنىڭ روھىنى ئۆلتۈرۈش ئۈچۈن ئۇنىڭ جىسمىنى ئېلىپ قېلىش كېرەك ئىدى. خىستېر ئۆز تەقدىرىگە تەن بېرىپ، «بۇزۇق»، «رەسۋا»... دېگەن مەنىدىكى «A» ھەرپىنى ئاشكارا يۈكلەپ ياشاشقا مەجبۇر بولىدۇ. بۇ ھەقتە ئاپتور روماندا «جىنايەت قانچىلىك دەرىجىدە بولسۇن، جازالاشتىكى بۇنداق زوراۋانلىق بەرىبىر تولىمۇ ئىنسانىيەتسىزلىك بولۇپ چىقاتتى. گۇناھكارلارنىڭ ئۆز خىجىللىقىنى يوشۇرۇشىغىمۇ ئىمكانىيەت قالدۇرمىغان بۇنداق ياۋۇزلۇق ھەقىقەتەن چېكىگە يەتكەنىدى» دەپ يازىدۇ.

روماندا «قىزىل خەت» دەپ سۈپەتلىنىۋاتقان «A» ھەرپى نۇرغۇن مەنىگە ئىگە قىلىنغان، ئۇ خىستېر پرونغا نىسبەتەن «نومۇسسىز ئايال» دېگەن مەنىدە ئىدى. خىستېر ئۆز گۇناھىنىڭ مېۋىسىدىن بولغان پېرىل (Pearl) نى ئوتقاشتەك كىيىم بىلەن ياساندۇرۇپ قويىدۇ، ئۇ تىرىك قىزىل خەت ئىدى. خىستېرنىڭ گۇناھىغا شېرىك بولغۇچى باستېر دىممېسدىل ئەپەندى بىر تەرەپتىن چىللىنگۇورسىنىڭ ئەشەددىي قىساسخورلۇقىنىڭ دەردىنى تارتىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن گۇناھىنىڭ يوشۇرۇن ئازابىدا ئەقلىدىن ئازاي

دېگەندەك نەرسىلەرنى ئوتقا تاشلاپتۇ. خاۋسورن كۆيگەن نەرسىلەرگە قاراپ ھەيران بوپتۇ ھەم خۇماردىن چىققاندەك بوپتۇ. ئويچان بىر ئادەم: خۇشال بولۇپمۇ كەتمە، قايغۇرۇپمۇ كەتمە، چۈنكى ئوت پەقەت شەيئىلەرنىڭ كۆيىدىغان قىسمىنىلا كۆيدۈرەلىدى، دەپتۇ. يەنە بىر (شەيتان)، كۆيدۈرگۈچىلەر ئاساسلىق نەرسىنى كۆيدۈرۈشنى ئۇنتۇپ قالدى، ئەسلىدە بارلىق جىنايەتنىڭ مەنبەسى بولغان قەلبنى ئوتقا تاشلاش كېرەك، ئۇلارنىڭ كۆيدۈرگىنى پەقەتلا شەكىل، دەيدۇ. دېمەك، خاۋسورن ئىنساننىڭ قەلبى ئېرىغدالمىغۇچە رەزىللىكنىڭ ئىپلاس تۇمانلىرىدىن قۇتۇلغىلى بولمايدۇ» دەيدۇ.

«قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، رەزىللىك ئۆزىنىڭ ئاپەتلىك خاراكتېرىدىن چەتنىيەلمەيدۇ.»

—— «قىزىل خەت»

نەقىل مەنبەلىرى

① ناتانىل خاۋسورن: «قىزىل خەت» (ئابدۇقادىر جالالىددىن تەرجىمىسى)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2009 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.

② ناتانىل خاۋسورن (霍桑) «قىزىل خەت» («红字»)، شاڭخەي تەرجىمىلەر نەشرىياتى 2007 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.

③ لېۋ تولستوي: «تۇرمۇشىمىزدىكى زىددىيەت ۋە خىرىستىيان ئېتىكى»، «20 - ئەسىردىكى غەرب دىن پەلسەپىسىگە ئائىت ئەسەرلەر» («世纪20 西方宗教哲学文选. 刘小枫主编») گە قارالسۇن. شاڭخەي «ئۈچ بىرلەشمە» كىتابخانىسى 1991 - يىلى خەنزۇچە نەشرى 1610 - بەت.

④ مارتىن لۇتېر (Martin Luther ،1546 — 1483) 16 - ئەسىردە گېرمانىيەدىن چىققان ئۇلۇغ دىنىي ئىسلاھاتچى. 1517 - يىلى «95 ماددىلىق تېزىس» ناملىق ئەسىرىنى ئېلان قىلىپ، كاتولىك جەمئىيىتىنىڭ ئىمتىيازىغا قارشى تۇرۇپ، ئادەمنى دىنىي جەمئىيەت ئەمەس، بەلكى خۇدانىڭ ئۆزى قۇتقۇزىدۇ، دەيدۇ. مارتىن لۇتېردىن كېيىن ئىنساننىڭ ئىنند-

نىڭ بىر يالدامىسى ئىدى. شۇنداق قىلىپ، قىزىل خەت «A» ئىنگلىزچىدىكى تۆۋەندىكى سۆزلەرگە چېتىلىدۇ:

A ⇒
- Adultery
- Anne Hutchinson
- Arthur Dimmesdale
- America
- Authority
- Adam

خاۋسورن ئەينى دەۋردىكى دىنىي مۇئەسسەسەنىڭ ۋەكىلى بولغان دىممېسدىلىنىڭ سەرگۈزەشتىلىرىدىن كەلتۈرۈپ چىقارغان مۇنداق بىر ساۋاقنى ئوقۇرمەنلەرگە تەقدىم قىلىدۇ: «سەمىمىي بول! سەمىمىي بول! چوقۇم سەمىمىي بول! يامان تەرىپىڭنى پۈتۈنلەي ئاشكارىلىۋەتمىسەڭمۇ، ھېچبولمىغاندا ئازراق بېشارەت بېرىپ، باشقىلارنىڭ ئۇنىڭدىن ئىبرەت ئېلىۋېلىشىغا ئىمكانىيەت بەر.» بىر ئىنساننىڭ يامان تەرىپى بولغىنىدەك، بىر جەمئىيەت، بىر ئىدېئولوگىيە ياكى بىر ھۆكۈمەتنىڭمۇ يامان تەرىپى بولىدۇ، دەل ئاشۇ يامان تەرەپلەرنى سەمىمىي تەن ئېلىش كىشىلىك ھاياتتىكى كۈلپەتنى تامامەن تۈگىتىۋەتمىگەندىمۇ، كۆپلەپ ئازايتىدۇ. خاۋسورننىڭ «كۆيدۈرۈپ نەزىرە قىلىش» ناملىق تەمسىللىك ھېكايىسىدە مۇنداق بىر ۋەقەنى تەسۋىرلەيدۇ: «كىشىلەر ئەھمىيەتسىز خاتىرىلىرىدىن زېرىكىپ، ئۆتمۈشنى كۆيدۈرۈۋەتمەكچى بوپتۇ. ئۇلار بىر ئاخشىمى ئامېرىكىنىڭ غەربىدىن كەڭ بىر دالاغا يىغىلىپتۇ، بۇ يەرگە يەنە دۇنيادىكى ھەممە يەردىن ئادەملەر كەپتۇ. كىشىلەر ھەيۋەتلىك بىر گۈلخاننى يېقىپ، دۇنيادىكى بارلىق نەسەبنامە، شاھادەتنامە، ئوردېن، تاج، ماقالە، تون، چاي، قەھۋە، مىلتىق، قىلىچ ـ توقماق، بايراق، ناغرا، پۇل، قانۇن، جازا سۈپىسى

2. Robert E. Spiller . «美国文学的周期».上海外语教育出版社.1990.

3. 克劳迪娅. 德斯特. 约翰逊. «红字» 解读，（英文）中国人民大学出版社.2008.

4. 豪. 路. 博尔赫斯. 博尔赫斯文集. 海南国际新闻出版中心.1996

5. 理查德. 塔纳斯. 西方思想史. 上海社会科学院出版社.2007.

6. 中国大百科全书—外国文学（Ⅰ）.中国大百科全书出版社.1982.

7. 冯契，徐教通主编. 外国哲学大辞典. 上海辞书出版社.2000.

8. 刘小枫主编，20世界西方宗教哲学文选，上海三联书店.1991.

ۋەدۇئال پىكىر ھۆرلۈكى تەدرىجىي ھۆرمەت قىلىنىشقا باشلايدۇ.

⑤⑥ رىچارد تارناس (Richard Tarnas): «غەرب ئىدىيە تارىخى» («西方思想史»)، شاڭخەي ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى نەشرىياتى 2007 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى 265 ـ، 267 ـ بەتلەر.

⑦ جون كالۋىن (John Calvin، 1564 — 1509) فىرانسىيەنىڭ 16 ـ ئەسىردىكى دىنىي ئىسلاھاتچىسى بولۇپ، خىرىستىيان دىنىنىڭ كالۋىنىزم (加尔文主义) ئېقىمىنى ياراتقان.

⑧ ھېرمان مېلۋىل (Herman Melville، 1891 — 1819) ئامېرىكا يازغۇچىسى ۋە شائىرى. «ئاق كىت» ناملىق ئەسىرى ناھايىتى مەشھۇر.

⑨ «جۇڭگو كاتتا قامۇسى، چەت ئەل ئەدەبىياتى قىسمى»، جۇڭگو قامۇس نەشرىياتى 1982 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى 457 ـ بەت.

⑩ ئالەن پو ئې (1849 — 1809) ئامېرىكا شائىرى، يازغۇچىسى ۋە ئوبزورچىسى.

⑪⑫⑬ روبېرت سپىلېر (Robert E. Spiler): «ئامېرىكا ئەدەبىياتىنىڭ دەۋرىيلىكى» «美国文学的周期» شاڭخەي چەت تىللار مائارىپ نەشرىياتى 1990 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى 64 ـ، 65 ـ، 67 ـ، 68 ـ، بەتلەر.

⑭ ج. ل. بورگىس: «بورگىس توپلىمى» (博尔赫斯文集)، خېنەن خەلقئارا ئاخبارات نەشرىياتى مەركىزى 1996 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى 61 ـ بەت.

⑮ لىيو ستىرائۇس. جوسىف كروپىس تۈزگەن: «سىياسىي پەلسەپە تارىخى» («政治哲学史»)، قانۇن نەشرىياتى 2009 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى 61 ـ بەت.

⑯ «لاۋرېنس ئەدەبىيات ۋە سەنئەت خاتىرىلىرى» (劳伦斯文艺随笔)، لىجياڭ نەشرىياتى 1991 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى.

پايدىلانمىلار

1. ناتانىل خاۋسورن: «قىزىل خەت»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2009 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى.

ئېنىق كۆرگىلى بولىدۇ. چاچما شېئىرلاردىن گەپ ئېچىلسا، كىشىلەر بىردەك ماياكوۋىسكىينىڭ تەسىرىنى تەستىقلايدۇ. يەنە بىر قىزىق نۇقتا شۇكى، 20 - ئەسىر چەت ئەللەر ئەدەبىياتىغا نىسبەتەن رۇسىيە - سوۋېت ئەدەبىياتىنى بىرقەدەر بىلىمىز (گەرچە مۇكەممەل، ئەتراپلىق بىلمىسەكمۇ). بۇ چاغلاردا ماركس، ئېنگېلس، لېنىن، ئىستالىن قاتارلىق كوممۇنىزم داھىيلىرى رازى بولۇپ تىلغا ئالغان چەت ئەللەر ئەدىبلىرىنىڭ ئەسەرلىرى كوممۇنىزم ئىدىيە ھەرىكىتىنىڭ ئۇرغۇسى بىلەن ئەدەبىياتىمىزغا سىڭىپ كىردى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ماياكوۋىسكىيچە شېئىر شەكلىنىڭ شېئىرىيىتىمىزگە بولغان تەسىرى ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ. ماياكوۋىسكىينىڭ مۇھىم ئەسەرلىرى بىلەنمۇ تونۇشمىغان ھالدا ماياكوۋىسكىي پارىڭىنىڭ ئاممىۋىلىشىشى بىزدىكى بىر كارىكاتۇرا. كىشىلىرىمىز ماياكوۋىسكىي ئەسەرلىرى بىلەن تولۇق تونۇشمىغانۇ، لېكىن ماياكوۋىسكىينى «قالتىس» دەپ بىلىدۇ. ھەتتا ئۇنىڭ «قالتىس»لىقى مۇقەددەسلىشىپ، چېقىلغىلى بولمايدىغان سىيماغا ئايلاندى. ئوچۇقىنى ئېيتقاندا، بۇنى ماياكوۋىسكىينىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ساھەسىدىكى خۇراپىيلىشىشى دېيىش لازىم بولىدۇ. ھازىرغا قەدەر بىز ئەدەبىي، سىياسىي، ئىلمىي ساھەلەردىكى بۈيۈك شەخسلەرنى تەتقىق قىلىپ باقمايلا ئۇلۇغلاپ كەلدۇق ۋە شۇنچە خۇراپىيلاشتۇردۇق.

20 - ئەسىرنىڭ 90 - يىللىرىدا غەرب شېئىرىيىتى مېنى ئۆزىگە تارتىپ تۇرغانىدى. شۇ چاغدا نۇرغۇن شائىر قاتارىدا ماياكوۋىسكىينىڭ دۇنياسىنى قىسمەن ئارىلاپ چىقىش جەريانىدا تاسادىپىي بىر ئىلھامنىڭ تۈرتكىسىدە، ئۇنىڭ مەشھۇر داستانلىرىدىن بىرى بولغان «ئىشتانلىق بۇلۇت» نى خەنزۇچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىشقا تۇتۇتغانىدىم. تەرجىمە داۋامىدا، ئىشنىڭ ئۇنچە ئاسان ئەمەسلىكىنى تونۇپ يەتتىم؛ ماياكوۋىسكىينىڭ شېئىرىي تىلىدىكى ئۆزگىچىلىكى، ئىستىلىستىكا بابىدىكى ئىجادچانلىقى،

ماياكوۋسكىي ۋە ئۇنىڭ «ئىشتانلىق بۇلۇت» داستانى

ۋلادىمىر ۋلادىمىروۋچ ماياكوۋسكىي (1893 – 1930) ئۇيغۇر ئەدەبىياتخانىلىرى ئۈچۈن خېلىلا تونۇش ئىسىم. ئۇنى 20 - ئەسىرنىڭ 50 — 60 يىللىرىدا مەكتەپلەردە ئەدەبىيات تەربىيەسى كۆرۈپ، كېيىن مائارىپ، ئاخباراتچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان ئادەملىرىمىز ئورتاق بىلىدۇ. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىدېئولوگىيەلىك تەسىرى ئىنتايىن روشەن بولغان ئۇ دەۋرلەر ئۇيغۇر مەدەنىيەت ساھەلىرىگە چوڭقۇر تەسىرلەرنى ئاتا قىلغان بولۇپ، كىشىلەر «ئەدىب» دېيىلگەندە ماكسىم گوركىي، پۇشكىن، ماياكوۋسكىي دېگەن نامىلارنى تەبىئىي ھالدا ئېسىگە ئالىدىغان بولۇپ كېتىشكەنىدى. قىزىقارلىق يېرى شۇكى، ئۇيغۇرلاردا يۇقىرىقى ئەدىبلەرنىڭ بىر قىسىم ئەسىرىنىڭ تەرجىمىسى بولسىمۇ، تولۇق ئەسەرلىرىنىڭ توپلىمى بار دېگىلى بولمايتتى. بىر قىسىم ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ئۇلارنىڭ تەسىرىگە قېرىنداش ئۆزبېك، قازاق تىللىرى (شېۋىلىرى دېسە بەكرەك مۇۋاپىق) دىكى تەرجىمىسى ئارقىلىق بەكرەك ئۇچرىغان دېسەكمۇ بولىدۇ. رۇس تىلىدىكى ئەدىبلەرنىڭ سوۋېت ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى تونۇشتۇرۇلۇش ئەھۋالى مەن ئۈچۈن قاراڭغۇ. لېكىن بۇ يەرنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى تونۇشتۇرۇلۇشىنى مۇكەممەل دېيىش تەس. ئەگەر 20 - ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى تەسىر مەسىلىسىنى تىلغا ئېلىشقا توغرا كەلسە، رۇسىيە - سوۋېت ئەدەبىياتىنى ئالدىنقى قاتاردا قويۇشقا بولىدۇ. ئۆمەر مۇھەممەدى، ھېزىم ئىسكەندەروف، ئىلىيا بەختىيا، ئىسمائىل ساتتاروف، ل. مۇتەللىپ، ت. ئېلىيېفلارنىڭ شېئىرلىرىدىن ئۇ خىل تەسىرنى

دىكى مەتبۇئاتتا ئېلان قىلدۇرۇشنى تەۋسىيە قىلدى. لېكىن تەرجىمىنىڭ خاملىقى ئۆزۈمگە ئايان بولغاچقا، بۇ تەكلىپنى مۇۋاپىق تاپمىدىم. شۇ تەرىقىدە بۇ تەرجىمە بۇ 14 يىل ياتقان بولدى. قارىغاندا، ئۇنى قايتا قولغا ئالغۇدەك تۈرتكە، ئىلھام ۋە ئىمكانىيەتلەر بولمىغان بولسا كېرەك. زامانىمىز ئەھلىنىڭ تەرجىمىنى تۈزۈك ئەمگەك قاتارىدا كۆرمەيدىغان نادان بىپەرۋالىقى نۇرغۇن سەۋەبنىڭ بىرى بولسا كېرەك.

تاسادىپىي ھالدا ئۆزبېكىستان ئەدىبى مىرئەزىز ئەزەم تەرجىمىسىدىكى «ئىشتانلىق بۇلۇت»نى كۆرۈپ قالدىم ۋە ئۇنى خەنزۇچە تەرجىمىسى بىلەن سېلىشتۇرۇپ چىقتىم، بۇلارنى ماياكوۋسكىيغا تەئەللۇق ئايرىم ئىككى پارچە ئەسەر بوپتۇ، دېيىشكە بولاتتى. مىرئەزىز ئەزەمنىڭ تىل ئۇسلۇبى كونا بولۇپ، ماياكوۋسكىينىڭ يىمىرىلىپ، پارچىلىنىپ تۇرغان تىل قۇرۇلمىسىغا نىسبەتەن باشقىچە بىر دۇنيا ئىدى. شۇنداقتىمۇ ئۇنىڭ مەنىنى ئۆزلەشتۇرۇشۇمغا كۆپ ياردىمى تەگدى. ئوسمان قاۋۇلنىڭ تەكرار سۈيلىشى، ئۆزۈمنىڭ شېئىرسىراپ تۇرۇشى، مىرئەزىز ئەزەمنىڭ تەرجىمە نۇسخىسى ئەينى ۋاقىتتىكى تەرجىمىگە قايتا ئىش قوشۇشۇمغا سەۋەبچى بولدى.

ماياكوۋسكىي لىلىيا يۇرۋىنا بورلىكنى ياخشى كۆرىدۇ ۋە ئۇنىڭغا قىزغىن ئەقىدە باغلاپ، نۇرغۇن شېئىرنى يازىدۇ. ئۇلارنىڭ مۇھەببىتى راسا ئەۋجىگە چىقىپ، بىردىنلا بۇزۇلىدۇ. شائىر «ئىشتانلىق بۇلۇت» داستانىنى ئەنە شۇ قىزغا بېغىشلاپ يازىدۇ. ئەسەرنىڭ ئەسلىي نامى «ئون ئۈچىنچى مۇرىت» بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتىكى سېنزور (تەكشۈرگۈچ) لار «دىنىي تۈس قويۇق ئىكەن» دەپ قىسقارتىۋەتكەن. شۇنىڭ بىلەن ئەسەرنىڭ نامى «ئىشتانلىق بۇلۇت» بولغان.

بىر شەخسىي مۇھەببەت پاجىئەسى مەزكۇر داستاندا شائىرنىڭ كۈچلۈك ئىنقىلابچىل روھى ۋە تەنقىد روھىغا ئايلانغان. ئۇنىڭ

جۇملە قۇرۇلمىسىدىكى مۇرەككەپلىك ۋە غۇۋالىق مېنى قىيناپ قويدى. شۇنداق بولسىمۇ داستاننى تەرجىمە قىلىپ، تاشلاپ قويـ-دۇم. لېكىن ئۇنىڭ شېئىرىي ئوتتۇقلىرىدىكى پەۋقۇلئاددە خاسلىق ۋە ئوبرازچانلىق ماڭا ناھايىتى تەسىر قىلدى. شائىر ئىجادچانلىـ-قىنىڭ نېمىدىن دېرەك بېرىدىغانلىقىنى ئىلگىرىلەپ چۈشەندىم.

شاخسىمان شامدان
مۇكچەيگەن قەددىگە قاراپ ئۆزىنىڭ
كۆلەر ئىدى كۆز ياشلىرى تاراملاپ.

يەر ئوخشايدۇ
توغرىسىغا ياتقان ئايالغا
ئۆزى ئىتائەتتە، تېنى تىترەكتە.
«مارس كۆيلىرى» دەك قىپقىزىل شەپەق
سەكرات قۇچىقىدا تولغىنار قىلدەك.

ماياكوۋىسكىينىڭ ئادەمنىڭ ئېسىدە قالىدىغان ئىپادىلەشلىرى كۆپ. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مەشھۇر ئەدەبىي تەنقىدچىسى لۇناچارىسكىي ئېيتقاندەك «ئۇنىڭ ھەربىر مىسراسى يېڭى بىر بايـ-قاش، ھەربىر مىسراسى بىر ئىجادىيەت» ئىدى.

ماياكوۋىسكىينىڭ ئىجادكارلىقى سۆزلەرنى تەشكىللەشتە بەكـ-رەك نامايان بولۇپ، رىتىم ئەنە شۇ سۆزلەر مۇناسىۋەتلىرىگە بېـ-قىنغان ھالدا تۇغۇلىدۇ. بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، داستاننى ئەينەن تەرجىمە قىلىش مۇمكىن ئەمەس. تەرجىمىدە رۇس تىلىدىكى ئاـ-ھاڭنىڭ ئۇلۇۋاتقانلىقى ئۆزۈمگە ئايان. بۇ ئۆلۈم بىۋاسىتە رۇس تىلىدىن تەرجىمە قىلىنمىغان ھالدا شۇنچە ئېغىر، شۇنچە پاجىئەـ-لىك. مەن تەرجىمە ئارگىنالىنى بىر مەزگىل تاشلاپ قويدۇم. دوستۇم ئوسمان قاۋۇل بۇ تەرجىمىنى كۆرگەندىن كېيىن قارامايـ-

ئىنقىلاب بولماستىن، غوۋا، ھېسسىي ئىنقىلاب بولۇپ، بۇنى ئۇنىڭ ئىجادىيەت جەريانىدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

«ئىشتانلىق بۇلۇت» گويا كاپىتالىزمنىڭ رېلىسلىرىدىكى بىر-قانچە تامچە قانغا ئوخشايدۇ. ئۇنىڭدىكى شەھەر تەسۋىرى كۆھمقاپتەك ئېغىر ۋە ۋەھىمىلىك. شائىرنىڭ ماددىچىلىق ھاۋاسىدا سىقىلغان روھى نېمە قىلىشنى بىلمىگەن ھالدا تەمتىرەيدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ روھىنى پۇتلىرىنى سۆرەپ ئۇۋىسىغا ماڭغان لالما ئىتقا ئوخشىتىدۇ. شائىر ئۆزىنىڭ ئىنقىلابىي ھاياتىدىن ۋە مۇھەببەت ھاياتىدىن ئۈمىدسىزلىنىپ، 1930 - يىلى 14 - ئاپرېل سەھەردە ئۆزىنى ئېتىپ ئۆلتۈرۈۋالىدۇ.

رۇس ئەدەبىياتشۇناسى ۋ.ۋ. ئاگنوسوف ماياكوۋىسكىينىڭ ئۆلۈمىنى مۇنداق ئىزاھلايدۇ: «شائىر ۋە شائىر ئۆزىنى بېغىشلىغان دۇنيا ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتتە بارا - بارا ئېغىر بىر كرىزىس پەيدا بولىدۇ، ئاخىر يۈرەككە چەنلەنگەن بىر پاي ئوق ھەممىنى ھەل قىلىدۇ.»

ماياكوۋىسكىي غايە جەھەتتە مەغلۇپ بولغان شائىر، لېكىن ئۇ شېئىرىيەت ئېستېتىكىسىدا ئۆچمەس جۇلادىكى بىر شائىر. ئۇنىڭ ئۇسلۇبىدىكى جەڭگىۋارلىق سۇبيېكتىپنىڭ پىغانلىرىنى چېكىپ بولالماي، ئۇنى ئىچىگە چۈشۈپ كېتىۋاتقان بۈگۈنكى شېئىرىيىتىمىزگە ئىلھام بېرەلەيدۇ، دەپ قارايمەن. شېئىرىيىتىمىز 1980 - يىللاردا بىر قېتىم قاسىراق تاشلىدى. 1990 - يىللارغا كەلگەندە يەنە بىر قېتىم قاسىراق تاشلىدى. ئەمدى قىلردسام، شېئىرىيىتىمىز يۇقىرىقى ئىككى دەۋردىكى ئازغىنە ئۇتۇقلىرىغا مەھكۇم بولۇپ، سۆز ۋە جۈملە ئۇرانلىرىدىكى بىر خىللىقنى تەكرارلاۋاتىدۇ. شەھەر تىللىرىنى سوزۇپ قىشلاقلىرىمىزغا يامراۋاتىدۇ. ماياكوۋىسكىينىڭ قەلىمىدىكى بىسەرەمجان شەھەر تەسۋىرى بىزنىڭ ھازىرقى مۇھىتىمىز ئۈستىدە ئويلاندۇرغان بولسا ياخشى بولاتتى، دەيمەن.

ئىسيانكارلىقى ئۇنى ۋە ئۇنىڭ قىز دوستىنى باغرىغا ئالغان تۇر-مۇشقا، كىشىلەرنىڭ بۇ دەۋردىكى روھىي ھالىتىگە سەۋەبچى بول-غان جەمئىيەتكە، جەمئىيەتتىكى ماددىي ۋە مەنىۋى مۇھىتقا تۇ-تاشتى. ئۇ ئۆزىنى ئازابلىغان، مۇھەببىتىگە پاجىئە ئېلىپ كەل-گەن ئاملىنى جەمئىيەتنىڭ بۇرژۇئا خاراكتېرى بىلەن باغلاپ ھەممىگە قارشى تۇرىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە دىنمۇ بار، مەۋجۇت تۇ-زۇممۇ بار.

قارشىلىق ۋە ئىنقىلاب ماياكوۋىسكىي ئەسەرلىرىدىكى ئاساس-لىق خاھىش. بىراق، ماياكوۋىسكىينىڭ «ئىنقىلاب»ى ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. ئەسەبىي شائىر نېمىگىدۇر قارشىلىق قىلىپ «ئىنقىلاب» قىلماقچى بولىدۇ. ئۇنىڭ ئىنقىلابى بەزىدە ئەدەبىيات ئىنقىلابى، بەزىدە سىياسىي ئىنقىلاب بولۇپ چىقىدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ ئىنقىلابىي-لىقىنى ئۆكتەبىر ئىنقىلابى بىلەن بىرىكتۈرۈپ، ئىنقىلابنىڭ ئا-قىۋىتىدىن زور ئۈمىدلەرنى كۈتىدۇ. نەتىجىدە، ئۇ ئەينى ۋاقىتتى-كى سوۋېت ھاكىمىيىتىنىڭ كۆزىنى شائىرىغا ئايلىنىپ، سىياسىي مۇئەسسەسەلەر كۆتۈرۈپ چىققان «ئىنقىلابىي شائىر» لار تىپىغا ئايلىنىدۇ.

بىر «ئىشتانلىق بۇلۇت» ناملىق داستانغا قارىساق، شائىر قەل-بىدىكى زىددىيەتنى كۆرەلەيمىز، ئۇ بەزىدە شەخسىي مۇھەببەت پا-جىئەسىنىڭ شىكايەتچىسى، بەزىدە ئىنقىلاب تەشەببۇسكارى، بەز-دە ھەممىگە قارشى تۇرغۇچى ئۆكتىچى، بەزىدە چۈشكۈن ئىنكارچى سۈپىتىدە كۆزىمىزگە تاشلىنىدۇ. ئۇ قوپال بىر مەسخىرىۋاز سۈ-پىتىدە تارىخ ۋە رېئاللىقتىكى شەيئىلەرنى ھەجۋىي قىلىدۇ. ئۇنىڭ تىلىمۇ قوپال، لېكىن بۇنداق ئۇسلۇب قىزىققان شائىرنىڭ ۋۇجۇد-دىكى تەلۋىلىكنى ئاشكارىلاشقا ئاجايىپ ماس كەلگەن. ماياكوۋىسكىي ئەسەبىي شائىر، شۇنداقلا ئۆزىنى يوشۇرۇپ ئولتۇرمايدىغان سەمىمىي شائىر. ئۇنى تىپىك بىر شېئىرىيەت لوكچىكى دېيىشكە بولىدۇ. ئۇ-نىڭ نەزىرىدىكى «ئىنقىلاب» ئېنىق پىروگراممىغا ئايلانغان ئاڭلىق

مۇھەممەد رېھىم توغرىسىدا

— شائىر، ژۇرنالىست، تىل ـ ئىملا ۋە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بويىچە ئۇنۇملۇك ئىزدەنگەن تەتقىقاتچى مۇھەممەد رېھىم تەۋەللۇتىنىڭ 80 يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن

«مۇھەممەد رېھىم بىر پەش ئۇچۇن قەشقەردىن ئۈرۈمچىگە پىيادە بارىدۇ.» — مۇھەممەد رېھىم ئاكىنىڭ ئەستايىدىللىقى ھەققىدىكى چاقچاقلاردىن (تەكلىپلىك مۇھەررىردىن قىستۇرما)

بىر چاغلاردا ئەدەبىياتنىڭ ئاۋام ئىچىدە ئاجايىپ يۇزى بار ئىدى، ئۆتكۈر ئەپەندى سورۇنلارغا كىرسە ئادەملەر ئورنىدىن دەس تۇرۇپ كېتەتتى، تېيىپجان.ئېلىيوف تېلېۋىزوردا شېئىر ئوقۇسا دېھقانلار قاقاھلاپ كۈلۈپ كېتەتتى. ھەتتا بىر چاغلاردىكى قەشقەر چايخانىلىرىدا نەۋايى، ھۇۋەيدا غەزەللىرى، شەۋقى، ئايبېك، چۇستى شېئىرلىرى ئاددىي بىر دېھقان ياكى ھۈنەرۋەننىڭ ئاغزىدا سېھىرلىك ناۋاغا ئايلىناتتى. ئۇيغۇرنىڭ بىر تىلەمچىسىمۇ ئۆزىمۇ سەزمىگەن ھالدا مەشرەپنىڭ، يەسەۋىنىڭ بېيىتلىرىنى ئوقۇپ سالاتتى.

مانا ئەمدى تويلىرىمىزدا، تېلېۋىزىيەلىرىمىزدە ناخشىلار قاينىماقتا. يەتتە ئىقلىمدىن ھېچبىر ئىجادىيەتسىز، ئۆزلەشتۈرۈلمەيلا يېتىپ كەلگەن ناخشىلار پۇل ئىشتىياقلىرىدا ياڭرىماقتا. ئەگەر بىز بۇ ناخشىلارنىڭ نەزمىلىرىگە دىققەت قىلساق، كىشىلىرىمىزدە شېئىرىيەتكە ۋە ئانا تىلىمىزنىڭ گۈزەللىكىگە بولغان ئىخلاسنىڭ نەقەدەر ئېچىنىشلىق دەرىجىگە چۈشۈپ قالغانلىقىنى بايقايمىز. بىزدە ناخشىلار كۆپەيمەكتە، ناخشا نەزمىلىرى ئېغىر

شېئىر بىيىتىمىز ئېغىر بىر سىناققا دۇچ كېلىۋاتىدۇ. ئۇيلى- نىش ئۇچۇن كۆپرەك كۆزىتەيلى، كۆپرەك ئۆگىنەيلى. مۇكەممەل دېگىلى بولمايدىغان مەزكۇر ئۇيغۇرچە «ئىشتانلىق بۇلۇت» نى دوستلارنىڭ مۇھاكىمە قىلىپ بېقىشىغا سۇندۇم.

2005 - يىلى ماي، ئۈرۈمچى

دىكى شېئىرلار ئوتتەك سىياسىي خىتابلار، ياشانغان چاغلىرىدىكى شېئىرلار يۇمۇرىستىك مۇھەببەت تەلقىنلىرى بىلەن تولغان. مۇھەممەد رېھىمنىڭ بىر پۈتۈن ئىجادىيىتى توغرىسىدا ئەستايىدىل يەكۈن چىقىرىش ئانچە ئاسان ئەمەس، بۇ، ۋاقىت تەلەپ قىلىدۇ. بۇ ھەقتە شائىرنىڭ ئۆزىنىڭ يەكۈنى بولسا ناھايىتى ياخشى بولاتتى. ئۇنداق بولغاندا، شائىرنىڭ ئەينى دەۋرلەردىكى روھىي ھالىتىنى تەتقىق قىلىشقىمۇ ئاسان بولىدۇ. مۇھەممەد رېھىم يېڭى دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تۇنجى ئەۋلاد ۋەكىللىرىنىڭ بىرى سۈپىتىدە ئارىمىزدا ئولتۇرۇپتۇ. ئۇ تىل قۇرۇلمىسى پۇختا، ۋەزىن شەكلى ھەر خىل، راۋان ئۇسلۇبتىكى بىر قىسىم غەزىلى بىلەن دەۋرىمىزدە ئۈزۈلۈپ قالاي دەۋاتقان ئارۇز شېئىرىيىتىنىڭ پېشقەدەملەر ئارىسىدىكى بايراقدارى بولۇشقا مۇناسىپ. قارايدىغان بولساق، ئارۇز بۈگۈنكى شېئىرىيىتىمىزدە خېلىلا سۇسلاپ قالدى. بىر - ئىككى بەھرىدىلا يېزىلىۋاتقان غەزەللەر ۋەزىن ۋە سۆز ئىشلىتىش جەھەتتە خېلىلا ئاقساپ قالدى. بۇنداق شارائىتتا مۇھەممەد رېھىمنىڭ شېئىرلىرى راۋان، چۈشىنىشلىك، مىقتا بولۇشتەك خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن ئالاھىدە گەۋدىلەنمەي قالمايدۇ. مۇنداقچە ئېيتقاندا، شائىر مۇھەممەد رېھىمنى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ساغلام ۋە پاكىزلىقىنى قوغداش جەھەتتىكى ھارماس جەڭچى دېسەك بولىدۇ. ئۇ ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرىنى رەتلەپ چىقتى، ئۇيغۇر تىلىنىڭ قاپىيە لۇغىتىنى ئىشلەپ چىقتى، بۇنى ئۇ قانداقتۇر بىرەر مۇئەسسەسەنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن ئەمەس، بەلكى ئۆز ۋىجدانىنىڭ چاقىرىقى بىلەن قىلدى. مۇھەممەد رېھىمنىڭ يۇقىرىقى ئەمگەكلىرىنى خالىس تۆھپە دەپ ھېسابلاش لازىم. بۇ ئەمگەكلەر پۇل تاپقىلى بولىدىغان ئەمگەكلەر ئەمەس، بەلكى پۇل بىلەن جانىنى تەڭ خەجلەيدىغان ئەمگەكلەردۇر. مۇھەممەد رېھىم گەرچە تىلنى قوغداش توغرىسىدا دەبدەبىلىك نۇتۇق سۆزلىمىسىمۇ، تىلىمىزنى قوغداش جەھەتتە ئەمەلىي خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. نەشرىياتلار ئۇ-

كېيىنكىلەرگە گىرىپتار بولماقتا. ئۇن ـ سىن كوچىسىغا تېخى ئەمدىلا ئاياغ باسقان بىر ناخشىچى بىزدە گەپ ـ سۆزسىزلا شائىر بولالايدۇ. شېئىرىيەت ئۆز ـ ئۆزىدىن نومۇس قىلىدىغان يەرگە باردى.

بۇلارنىڭ ھەممىسى قانداق يۈز بەردى؟ بۇنى بازار ئىگىلىكى، سانائەت، ئىستېمالىزم دېگەن ئۇقۇملار ئارقىلىق شەرھلەشكىمۇ بولىدۇ. مۇھىمى، ئەدەبىي سورۇنلاردا ئەدەبىيات كىرىزىسلىرى ھەققىدە تۈزۈك گەپلەر بولۇنمىدى. شائىرلاردا قايتا ئويلىنىش خاراكتېرلىك تەپەككۇر ئۆزگىرىشلىرى يوق بولدى. كىرىزىسقا پاتقان ئەدەبىيات ئۆزىنىڭ سان ـ ساناقسىز تېپىشمىقى بىلەن جىمىپ كەتتى.

مانا بۇگۈن پېشقەدەم شائىر مۇھەممەد رېھىمنىڭ ئىجادىيىتى ھەققىدە توختالماقچى بولۇۋاتىمىز. قانداقلا بولمىسۇن، ئەدىبلەرنىڭ ئىجادىيىتى ھەققىدىكى ئەنجۈمەنلەرنىڭ پات ـ پات بولۇۋاتقىنى ئەدەبىياتنىڭ تېخى مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان بىر بەلگە بولۇپ قالدى.

شائىر مۇھەممەد رېھىم كەم دېگەندە 60 نەچچە يىللىق شېئىرىيەت تارىخىنىڭ تىرىك گۇۋاھچىسى. بۇ جەرياندا شېئىرىيەت ھەر خىل قىسمەتنى باشتىن كەچۈردى. ئۇ خۇددى ۋاڭ مېڭ ئېيتقاندەك، تۇرمۇش شوئار ۋە ھەرىكەتكە ئايلىنىپ قالغان دەۋرلەردە سىياسىينىڭ يان قورالى بولدى، مۇھەممەد رېھىم تېپىچانلار بىلەن بىللە ئاشۇ دەۋرلەرنى باشتىن كەچۈردى. بۇ دەۋردىكى شېئىرلار دەۋر شاماللىرىغا سىياسىي جەھەتتىن بىردەك ئىنكاس قايتۇرۇش، شېئىرىي شەكىل جەھەتتىن ئەنئەنىنى بويلاش ۋە مەلۇم دەرىجىدە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى دەۋرىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلىش بىلەن خاراكتېرلەندى. مۇھەممەد رېھىمنىڭ دەسلەپكى شېئىرلىرىدا سىياسىي خاھىش ناھايىتى كۈچلۈك بولغان. كېيىنكى شېئىرلىرىدا مۇھەببەت لىرىكىلىرى كۆپرەك بولغان. شائىرنىڭ ياشلىقى-

رىي روھ بولۇپ چىققىدۇ. ئۆزبېكىستان يازغۇچىسى ئابدۇللا قاھار «كوچا تەرتىپىنى بۇزغان ئادەملەرگە ساقچى پۈشتەك چالىدۇ ـ يۇ، نېمە ئۈچۈن بىر پۈتۈن تىلنى بۇزۇۋاتقان ئادەملەرگە ھېچكىم پۈش-تەك چالمايدۇ» دېگەننى ئاچچىق ئەلەم بىلەن. مۇھەممەد رېھىمنىڭ تىل ساپىقى مەيدانى ئابدۇللا قاھارنىڭ بۇ ئۆلمەس سۆزى بىلەن بىر-دەكتۇر.

خەنزۇ يازغۇچىسى چېن جىنخۇڭ ئەپەندى «ئەدەبىياتنىڭ مۇم-كىنچىلىكى» دېگەن ماقالىسىدە «ئەدەبىياتنىڭ مۇۋەپپەقىيىتىنىڭ قانداق بولۇشى ناھايىتى زور دەرىجىدە بىر دۆلەت ياكى بىر مىل-لەتنىڭ مەنىۋى قاتلىمى يەتكەن يۈكسەكلىككە ۋەكىللىك قىلىدۇ» دېگەننىدى. بۇ سۆز ئەدەبىياتنىڭ كىشىلەر نەزىرىدىكى ئورنىنىڭ ئۈچۈر ۋاسىتىلىرىنىڭ خىرىسىغا ئۇچراۋاتقانلىقىغا قارىتا دېيىل-گەنىكەن. بىز مۇھەممەد رېھىمدىن ئىبارەت بىر ئەنئەنە ھەققىدە گەپ ئاچقىنىمىزدا، كۆز ئالدىمىزدا تۇرغان تامامەن يېڭى بىر ئەدە-بىيات ئىنقىلابىنى ئېسىمىزگە ئېلىشىمىز كېرەك.

2006 ـ يىلى ئاۋغۇست، ئۈرۈمچى

نىڭ پۇل تاپقىلى بولمايدىغان ئەمگەكلىرىگە ئانچە قىزىقمىسىمۇ، ئۇ سەۋر قىلدى، لېۋىنى چىشلەپ تۇرۇپ ئاخىرغىچە ئىشلىدى. ما-نا بۇنىڭ ئۆزىلا بىر خىل قۇربان بېرىشتۇر.

ئادەتتە، مۇئەييەن كەسىپ بىلەن تەبىئىي باغلىنىپ كەتكەن ھاياتنى مەنىلىك دەپ قارايمىز. مۇھەممەد رېھىمنىڭ ھاياتىنى شې-ئىرىيەت ۋە ئۇيغۇر تىلى بىلەن باغلىنىپ كەتكەن ھايات دېسەك بولىدۇ. دوستىمىز (مۇھەممەد رېھىمنىڭ ئوغلى) كامىل رېھىمنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇ تويى بولغان كۈنى ئاممىۋى ھاجەتخانىغا كىرىپ شېئىر يازغانىكەن. ئىلھام قىزىنىڭ مېھرى قىز مېھرىدىنمۇ كۈچلۈك بولىدۇ، دېگەن سۆزنى مۇھەممەد رېھىمنىڭ شېرىن - شېكەر نىكاھ كۈنىدىن ئىزدەشكە بولىدۇ. بىر قېتىم ئۇ ئۆزىنىڭ شېئىرىنى پوچتىغا سېلىۋەتكەندىن كېيىن ئويلىسا بىر تال پەش چۈشۈپ قالغان، ئۇ دەرھال پوچتىخانىغا بېرىپ، مۇلازىمەتچىلەر-دىن ئۆزى سالغان خەتنى قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان، لېكىن خەت يۆتكىلىپ بولغان، ئۇ خەتنى قوغلاپ يۈرۈپ پەشنى سەپلىۋەت-كەن. گېزىت - ژۇرناللاردا پەش - چېكىت خاتالىقى بايقالغاندا مۇھەممەد رېھىمنىڭ تەھرىر بۆلۈملەرگە يۈگۈرۈپ بارغانلىقى ھەق-قىدىكى ھېكايىلەرنى ئاڭلاپ تۇراتتۇق. مەتبۇئاتلىرىمىزدىكى تى-نىش بەلگىلىرى ۋە ئىملا مەسىلىلىرى كۆپ ھالدا شائىر مۇھەم-مەد رېھىمنىڭ نامى بىلەن باغلىنىپ قالاتتى. ئەگەر ھەربىرىمىز بىر تال ھەرپنىڭ، بىر تال پەش - چېكىتنىڭ دەۋاسىغا مۇھەممەد رېھىمدەك ئەستايىدىل مۇئامىلە قىلغان بولساق، تىلىمىزنىڭ سەلتەنىتىدە باشقىچە بىر مەنزىرىنى كۆرگەن بولاتتۇق. كوچىدىكى ۋىۋىسكىلارغا، تېلېۋىزىيە نومۇرلىرىغا سەپسالساق، خۇددى كىر-لەشكەن چاچتىكى كېپەكتەك (مۇھەررىردىن) بىرمۇنچە مەسىلىنى قەدەمدە بىر ئۇچرىتىمىز، بۇلار كىشىلەرنىڭ نەزىرىدە ھېچقانچە مەسىلە بولماي قالدى. مۇشۇنداق بىر قىياپەتكە مۇھەم-مەد رېھىمنىڭ پەش دەۋاسىنى قويساق، بۇنىڭ ئۆزىمۇ تايماس شېئىد-

ئابدۇللا ئاكىنىڭ مېنى مۇشۇ قەلەمنى تەۋرىتىشكە ئۈندىگەن خىسلىتى نېمىدۇ؟

ئابدۇللا ئاكا بىلەن ئۇچراشقان تۇنجى قېتىمدا ئۇنىڭ ماڭا بەرگەن يارقىن تەسىراتى خۇش چاقچاقلىقى بولدى. ئۇنىڭ ئىنكا-سى ناھايىتى تېز بولۇپ، گەپلىرىدىن يۇمۇر، لەتىپە تۆكۈلۈپ تۇراتتى. ئۇنىڭ يۇمۇرلىرى ھە دېسىلا يوتقان پاراڭلىرىدىن چىق-مايدىغان شاتىراق يۇمۇرلاردىن ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ يۇمۇرلىرىدا كاززاپلىق، ئاچ كۆزلۈك، خۇشامەتچىلىك ۋە قۇلچىلىق كەبى ئەھلى زامان ئىللەتلىرىگە قارىتا ئۆتكۈر ھەجۋىي بار ئىدى. بەزى لەتىپى-لەرنىڭ ۋەزنىدە پۈتۈن بىر دەۋرنىڭ قىياپىتى ئايان ئىدى. ئابدۇللا ئاكا بىلەن بولغان پاراڭ بىرنەچچە سائەت سوزۇلغاندىمۇ كىشىگە زېرىكىش بىلىنمەيدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ بىرەر گېپىنى ھېچقانداق تەكرارلاپ تاشلىمايتتى. چۈنكى ئۇنىڭ ئۆزىمۇ مۇرەسسەسىز بىر تەنقىدچى ئىدىكى، تەييار يۇمۇرلارنى يادلاپ يۈرمەيتتى، بەلكى ئاچچىق كىنايىلەر ئۇنىڭ ۋىجدانىدىن راۋان ھالدا تۆكۈلۈپ تۇرات-تى. يادلىغان گەپلەر بىلەن ۋىجداندىن چىققان گەپلەرنىڭ ئادەمگە بېرىدىغان تەسىرى ئوخشىمايدۇ. ئابدۇللا ئاكىنىڭ ھەجۋىيلىرى سورۇننىڭ نەق كەيپىياتى بىلەن قوشۇلۇپ، ئادەتتىن تاشقىرى بە-دىئىي ئۈنۈم ۋە پىكرىي ئۈنۈمگە ئىگە بولاتتى. ئۇ، سورۇننىڭ كەي-پىياتىغا ئەگىشىپ كېتىدىغان گالۋاڭ، جان باقتى قىزىقچىلاردىن ئەمەس، بەلكى جەمئىيەتنىڭ يۈنىلىشى ۋە تۈرلۈك ھادىسىگە نىس-بەتەن مۇستەقىل قاراشقا ئىگە ئىدى، شۇڭا ئۇنىڭ ھەجۋىيلىرى نىشانىغا دەل تېگەتتى.

ئابدۇللا ئاكا شائىر كىشى ئىدى. كۆپ بولمىسىمۇ بىر تۈركۈم شېئىرنىڭ ئاپتورى ئىدى. ئۇنىڭ قىزىقىشىمنى ئالاھىدە قوزغىغان تەرىپى، ئۇ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا ئاجايىپ پىششىق ئىدى، ئۇنى بۇ جەھەتتە قامۇسىمىكىن دېگۈم كېلىدۇ. ئۇنىڭ گەپلىرى تەرجىمە ئارقىلىق ئۆزلىشىپ كىرگەن سۈنئىي سالاپەتتىن كۆپ يىراق ئى-

بىر ئاددىي ئىنساننىڭ قايغۇسى

تۈنۈگۈن (15 - ئاپرېل) ئوقۇغۇچۇم تۇرسۇن ھەبىبۇللا ئارقىلىق قاغىلىقتىكى ئابدۇللا ئوسمان ئاكىنىڭ ۋاپات بولغانلىق خەۋىرىنى ئاڭلىدىم. قۇلاقلىرىم ئۆلۈم ھەققىدىكى خەۋەرلەرگە پىشىپ كەتتىمۇ ياكى باغرىم قاغدالما بولۇپ قېتىپ كەتتىمۇ، بۇنىسىنى ھېچ بىلەلمىدىم، ئابدۇللا ئاكىنىڭ ئۆلۈم خەۋىرى مەندە دەماللىققا سىلكىنىش پەيدا قىلمىدى. ئەقىل ۋە غۇرۇر قوبۇل قىلالمايدىغان غەلىتە ئىشلارنى ئۇن - تىنسىز ئاڭلاپ ئۆتكۈزۈۋېتكەن يەردە، بىر ئىنساننىڭ ياراتقۇچىنىڭ پەرمانىغا بويسۇنغان ھالدا بەندىچىلىك قىلىشى ھاياتلىق قانۇنىنىڭ بىر مەزمۇنى سۈپىتىدە تەبىئىي تۇيۇلسا كېرەك، شۇم خەۋەرنى ئاڭلاپ، ئازراق سۈكۈت قىلدىم - دە، مەرھۇمغا مەغپىرەتلەر تىلىدىم. مانا، بىر ئاخشام ئۆتتى، سەھەرنىڭ جىمجىتلىقىدىكى ئۆزۈمگە قايتقان دەقىقىلىرىمدە ئابدۇللا ئاكىنىڭ سىيماسى كۆز ئوڭۇمدا ئەكس ئەتتى. ئۇ پاكارراق كەلگەن، كۆزلىرى دۇگىلەك، خۇشخۇي ئادەم ئىدى، ھەر قېتىم كۆرگىنىمدە بېشىدا بادام دوپپا بار ئىدى. ئۆزى ياخشى كۆرگەن ئادەملىرى بىلەن كۆرۈشكەندە كۆزلىرى، يۈز، لەۋلىرى قوشۇلغان ھالدا يۈرىكى بىلەن كۈلۈمسىرەيتتى. ئۇنىڭ قېرىنداشلىق مېھرى يېغىپ تۇرغان چېھرى كىشىدىن تۇرمۇشنىڭ ئىزتىراپلىرىنى كۆتۈرۈۋېتىپ، كۆڭۈلنى ئازادە قىلىپ قوياتتى. خاتىرەمدە ئۇنىڭ سىياقى جانلانغانسېرى، ئۇنىڭ كېتىپ قېلىشىغا نىسبەتەن چىدىمايدىغان ئەلەملىك ھېسسىيات قوزغىلىشقا باشلىدى. دەرىخا، ئەلەملەر ئازمىدى! بىرپەس سۈكۈت قىلىۋالاي، ئۆزۈمنى ئۆزۈم تىنچلاندۇرۇپ، سەۋر قاچامغا تەقدىرنىڭ يەنە بىر ئاچچىقىنى سىغدۇراي!

سىز خەنجەردەك پارقىرايتتى. مەن ئۇنىڭ تەسىرى بىلەن ئۇ ئوقۇ-
غان شېئىرلارنى قايتا كۆرۈپ، مۇلاھىزە قىلىپ باقاتتىم. قاغى-
لىقتا ۋارىسجان قاسىم دەيدىغان بىر ئەدەبىيات ئوقۇتقۇچىسى بار،
ئەمەلىيەتە ئۇ بىر شائىر. ۋارىسجان ئابدۇللا ئاكىنىڭ بىر شاگىر-
تى سۆيىتىدە ئابدۇللا ئاكىنىڭ پاساھەت ۋە بالاغەت بابىدىكى دىتى-
غا ئوبدان ۋارىسلىق قىلىپ، ئۆزىنىڭ زېھنىي خاتىرىسىنى شائىر-
لىرىمىزنىڭ نازۇك سىرلىرى بىلەن تولدۇرۇپ كېلىۋاتىدۇ. ئاب-
دۇللا ئاكا ئۇدۇمىنىڭ ۋارىسجاندا ساقلىنىپ قېلىشى كىشىگە ئاز
- تولا تەسەللى بېرىدۇ. ئەينى ۋاقىتتىكى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتې-
تىنىڭ ماتېماتىكا فاكۇلتېتىنى پۈتكۈزگەن ئابدۇللا ئاكىنىڭ ۋۇ-
جۇدىدىن بىر پۈتۈن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ روھىنى تولۇق كۆرەلى-
گەنلىكىمدىن ھەيران بولىمەن. زاماندىشى يازغۇچىمىز نۇرمۇھەممەت
توختى ئاكىمۇ بىر ماتېماتىكچى ئەمەسمىدى! بىز بۇنىڭدىن
مۇنداق بىر خۇلاسىگە كېلىمىز: ئەدىبلەرنىڭ ئەدەبىيات گېنىنى
ئەڭ ئاۋۋال مەكتەپ ئەمەس، خەلق ھاياتىنىڭ تۇپ روھى بەلگىلەي-
دۇ. خەلقىنىڭ تىلى، خەلقىنىڭ روھى، خەلقىنىڭ غۇرۇرى ئۆلمىگەن
يەردىن ئەدىب ـ شائىرلار ئۈنۈپ چىقىدۇ. مەكتەپلەر خەلق روھى
ۋە خەلق مەنپەئىتىنىڭ قورغۇچىسى بولالىغاندىلا، ئاندىن ئەدىب ـ
شائىرلارنىڭ ئىجادىيەت روھىنىڭ پەرىشكارى بولالايدۇ. ئابدۇللا
ئاكىنىڭ شائىرلىق روھى بۇلغانمىغان گۈزەل تۇپراقنىڭ ئىتىكى-
دە ئايىنىدى ۋە ئۆز غۇرۇرىنى كۆرسەتتى.

ئۆز خەلقىنىڭ مىللىي روھىدىن ئايرىلغان كىشىلەر ئالىي بى-
لىم يۇرتىدا ئەدەبىياتنىڭ ئابستراكت قائىدىلىرىدىن قانچىلىك
ئۆزلەشتۇرگەن ۋە بۇ ئۆزلەشتۇرمە بەدىلىگە قانچىلىك يۇقىرى
ئۇنۋان ئالغان بولسۇن، بىر مىللەتنىڭ ئەدەبىياتىنى ئىجادىي نۇق-
تىدىن راۋاجلاندۇرۇشقا قادىر بولالمايدۇ. ئۇلار مۇتەخەسسىس سۇ-
پىتىدە ئۆزلىرىگە يات شائىرانە قىزغىنلىق ۋە پىداكارلىقتىن
كەلگەن ئىجادىي ئەسەرلەرنى سوغۇققانلىق بىلەن سېغىپ ئىچىدۇ.

دىكى، خەلق قوشاقلىرى، ماقال ـ تەمسىللىرى، لەتىپىلەر، ئىدىـ
يوملار ئۇنىڭ ئىپادىلىمەكچى بولغان پىكىرلىرىگە ھەمىلىشىپ
كېلەتتى ۋە ئاڭلىغۇچىلاردىن دەرھال ئىنكاسقا ئېرىشەتتى. ئابـ
دۇللا ئاكا شەرق كىلاسسىكلىرىنىڭ ئەسەرلىرى بىلەنمۇ خېلى
كۆپ تونۇش ئىدى. نەۋايى غەزەللىرى، بىدىل رۇبائىيلىرى، رۇمىي
ھېكمەتلىرى ئۇنىڭ نۇتۇقلىرىدا پات ـ پات جۇلالىنىپ تۇراتتى.
ئۇنىڭ ئۇستىگە، ئۇ پارس، تۈركىي ئەدەبىياتلىرى بۈيۈك ئۇستازـ
لىرىنىڭ ھاياتلىق ئۆمرىگە ئائىت ھېكايەتلەر ۋە رىۋايەتلەرنى جانـ
لىق سۆزلەپ، ئۇلارنىڭ كىشى قەلبىدىكى سۈرىنى تېخىمۇ ئاـ
شۇراتتى. «ئىسمىڭىزنىڭ ۋەزنى ناھايىتى ئېغىر ئىكەن، مىرزا
ئابدۇقادىر بىدىل بىلەن جالالىددىن رۇمىيدىن ئىبارەت ئىككى
زاتنىڭ ئىسمى سىزدە مۇجەسسەم بوپتۇ» دېگەنىدى ئۇ بىر قېتىمـ
لىق پاراڭىمىزدا. بۇ گەپ كېيىن بىر تۈرك يىگىت بىلەن بولغان
سۆھبىتىمىزدە باشقا ۋارىيانتتا ئوتتۇرىغا چىققانىدى: «ئىسمىڭىز
بەك گۈزەل ئىكەن، سىزگە ئاللانىڭ نەزىرى چۈشكەن!» دېگەنىدى
ئۇ يىگىت ماڭا تىلەكلەر تىلەپ. ئۇ مېنىڭ ئىسمىمنى ئابدۇقادىر
ئىنان بىلەن باغلىغانىدى.

ئابدۇللا ئاكا پاراڭ ئارىلىقىدا شېئىر ئوقۇيتتى، ئۇنىڭ ئوقۇغان
شېئىرلىرى ئەدەبىياتىمىزدىكى تارازا باسالايدىغان شائىرلارنىڭ
ئەڭ يارقىن مىسرالىرى بولۇپ چىقاتتىكى، بۇنىڭدىن ئۇنىڭ شېـ
ئىر تونۇيدىغان دىتىنىڭ ئىنتايىن روشەن ئىكەنلىكىنى بىـ
لىۋالالىغىلى بولاتتى. مەن ھازىرمۇ ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى ئۆزـ
نەك مىسرالار ئابدۇللا ئاكىنىڭ خاتىرىسىدە تاۋلانغان ھالدا جەم
بولغان بولسا كېرەك، دەپ ئويلايمەن (ئەپسۇس، بۇ خاتىرە ئەمدى
يوقالدى). شېئىر ئوقۇغان ۋاقىتتىكى ئابدۇللا ئاكىنىڭ لەۋزىدە
ئۇيغۇر تىلىنىڭ تاۋۇشلىرى مەنە ئاتاكىسىغا ئۆتكەن پەدائىيلارغا
ئايلىناتتى. ئادەت كۆچى تۇپەيلى جەلپكارلىقنى يوقاتقان سۆزلەر
ئۇنى ئاۋازىدا يېپيېڭى بىر مەنە رەۋىشىدە دۇردانىلىك ياكى غىلاپـ

بۇ گەپ ماڭا تازا ياردى، ھەتتا ھەمراھ بولۇپ كەلگەن مىنـ-كاۋخەن (خەنزۇچە ئۇقۇغان) ئايالىممۇ ھوزۇرلىنىپ كۈلدى. شۇ كۈنى مەن ۋە بالىلىرىم قاغىلىقتىكى زىيالىي ئاكىلارنىڭ ھەمراھ-لىقىدا ئابدۇللا ئاكىنىڭ ئۆيىدە مېھمان بولدۇق.

شۇنىڭدىن كېيىن ئابدۇللا ئوسمان ئاكىنىڭ گېپى چىقسا، ئۇ-نىڭ ئاشۇ چاقچىقى ئېسىمگە كېلىدۇ، ئېھتىمال، كېيىنمۇ شۇنداق بولسا كېرەك.

ئۈرۈمچىدىن قاغىلىققا بارغان قايسى ئوقۇمۇشلۇق كىشى ئاب-دۇللا ئاكىنىڭ چېيىنى ئىچمىگەندۇ؟ رەھمەتلىك شائىر باتۇر روزى ئابدۇللا ئاكىنىڭ غەمخورلۇقىدا بىر مەزگىل پاناھلانغانىدى. ئاب-دۇللا ئاكا شائىر ئادىل تۇنىيازدىن ئۆز پەرزەنتى كەبى سۆيۈنەتتى. مەن بار يەردە ئادىل تۇنىيازنىڭ مىسرالىرىنى قەيت قىلاتتى...

ئابدۇللا ئاكا، شۇنداق قىلىپ كېتىپ قالدىڭ، ئۆرتەنگەن ھالدا «ئەلھۆكمى لىللاھ» دەيمەن، خالاس. سەن غەزەلگە ئامراق ئىدىڭ، قارىلىقىڭغا بىر پارچە غەزەل ئارمىغان قىلدىم، قوبۇل قىلارسەن:

بىز تېپىشقان بىزگە خۇش رەپتارى يوق قىسمەت ئارا،
ئىزدىشىپ مەلھەم، ئاسايىش تاپمىغان مۇڭ ـ دەرد ئارا.
بىرلا چۈش كۆردۇق ھاياتنىڭ بۇ چەلەڭگۈچ پەيلىدە،
دىل سىرى ئۆركەشلىدى دىدارنۇەش پۇرسەت ئارا.
سەنمۇ ئۆتتۇڭ تۇڭلۇكۇڭگە كۆز تىكىپ يۇلتۇز ساناپ،
جۇر ئىتىڭ سۇنغاندىمۇ، ھەتتا قىلىپ غەپلەپ ئارا.
چاقچىقىڭدىن يوقىلىپ كەتكەن توزۇپ شىۋارلىرىم،
ئاۋۇناتتىم بىرمەھەل بايرام تېپىپ غۇربەت ئارا.
نەزملەرنى چۈخچىلاپ، چوغلارنى ئوبدان قاچىلاپ،
تارقىتاتتىڭ ئوت ـ ھارارەت ئاخشىمى سۆھبەت ئارا.
زوقلىناتتىڭ ئەلنى سۆيگەن شائىرىڭ ۋىجدانىدىن،
ئەمدى كەتتىڭ روزى سايىت، تۇردىكام[1]، خەلپەت[2] ئارا.

هازىر 10 كۆپلىت خەلق قوشىقىنى ياد بىلمەي، زۆرۈر بىر قانچە نادىر ئەسەرنى ئوقۇماي باكالاۋۇر ئىلمىي ئۇنۋانى بىلەن ئوقۇش پۈتكۈزۈپ چىقىدىغان ئەدەبىيات ئىستۇدېنتلىرى ئازمۇ؟ مانا مۇ-شۇنداق ۋاقىتتا، ماڭا ئابدۇللا ئاكىنىڭ قەدرى تېخىمۇ ئۆتۈلدى. ئۇنىڭ ئەدەبىياتقا بولغان سەمىمىي ئىخلاسى گويا بىزدىن ئۇزاپ كېتىۋاتقان ھۇما قۇشىدەك پەرىشان تەسىرات پەيدا قىلىدۇ.

ئابدۇللا ئاكا سۆيۈملۈك ئوقۇرمەن. ئۇ مېنىڭ ئەسەرلىرىمنى شۇنداق ياخشى چۈشىنەتتىكى، ئەسەرلىرىمنىڭ ئەكس سادالىرىنى ئۇنىڭدىن ئىستىگەنلىرىمدە، ھاردۇقلىرىم بىراقلا چىقىپ كېتە-دۇ. ئۇ مېنىڭ ئەسەرلىرىمنى تەھلىل قىلىپ بەرگىنىدە، سۆيۈ-نۈپ، ئۆزۈمدىن ئازراق بولسىمۇ رازى بولۇپ قالاتتىم. راستىنى ئېيتسام، مەن قەلەم ئىشى بىلەن مەشغۇل بولغىنىمدا، كۆز ئال-دىمدا ئابدۇللا ئاكىنىڭ خۇشامەتتىن نېرى سەمىمىي چىرايى پەيدا بولىدۇ، مەن ئۇنىڭ باھالىرىنى غايىۋانە ئاڭلاۋاتقان بولىمەن ـ دە، شۇ چاغدا ئۆزۈمدە ئىپتىخار ۋە بۇرچ ھېس قىلىمەن. شۇنداق دې-سەممۇ ھەقلىق بولىدۇكى، مەن بەزى قۇرلىرىمنى ئابدۇللا ئاكا ئۈچۈن يازىمەن. ھەي ي، مەن ئابدۇللا ئاكىدەك ئوقۇرمەنگە يەنە ئېرىشەلەرمەنمۇ؟

شۇ تاپتا ئابدۇللا ئاكا ئەسلىمىسىگە ئائىت كىچىككىنە بىر كارتىنا ئېسىمگە كېلىۋالدى: 1994 ـ يىلى يازدا قاغىلىققا دەرس ئۆتكىلى بارغانىدىم. ئۇ مېنىڭ كەلگىنىمنى ئاڭلاپ، ياتىقىمغا ئىزدەپ كىرىپتۇ.

ــ يۇرۇڭ، كەچلىك تاماقنى بىللە يەيمىز، سىرتتا قاۋۇل سا-ۋۇر قاتارلىق دوستلار ساقلاپ تۇرىدۇ، ــ دېدى ئابدۇللا ئاكا.

ــ ئوبدان، ــ دېدىم مەن مىننەتدارلىق بىلدۈرۈپ، ــ جىنىدەك ساقلاپ تۇرسىڭىز، ساقىلىم ئۆسۈپ كېتىپتۇ، ئېلىۋېتەي.

ــ بولدى قىلامىلىكىن، بىزنىڭ قاغىلىقتا ساقىلى يوق ئادەمنى ياش باللا سۆيۈپ تاشلايدۇ. ساقال بىلەن بىجىرىم يۇرسىلە!

مائارىپىنىڭ مەقسىتى توغرىسىدا ئويلىغانلىرىم

— كىشىلەر توڭلاتقۇ، ماشىنا ۋە ئۆي دەپ چېپىپ يۈرىدۇ، مانا بۇ دەۋرىمىزنىڭ ئالاھىدىلىكى. لېكىن شۇنداق ئادەملەرمۇ باركى، ئۇلار بۇنداق ماددىي نەرسىلەرنى قوغلىشىپ كەتمەيدۇ. ئۇلارنىڭ ئىزدەيدىغىنى غايە ۋە ھەقىقەت بولۇپ، بۇ ئارقىلىق مەنىۋى ئەر-كىنلىك ۋە ئەمىنلىككە ئېرىشىدۇ.

— ئېينىشتېيىن

بىرقانچە مەكتەپنىڭ تەكلىپى بىلەن ياش ئەۋلادلارغا نىشان-سىز ۋە مەقسەتسىز ئوقۇشنىڭ خەتىرى توغرىسىدا سۆزلىگەنى-دىم. سۆزلىگەنلىرىمنىڭ ئاساسىي روھىنى ئوقۇرمەنلىرىمگە تەق-دىم قىلاي دېدىم.

دەرستىن چۈشۈپ كېتىۋاتسام، بىر قىز ماڭا سالام قىلىپ قالدى، مەنمۇ سالىمىنى ئىلىك ئالدىم. ئۇ قىز مەن ئىشلىگەن شۇ مەكتەپنىڭ تەكلىپى بىلەن دەرس ئۆتۈۋاتقانىكەن. قىزنىڭ ئېيتى-شىچە، بىر قىسىم يازمىلىرىم بىلەن ئوبدان تونۇش ئىكەن، شۇڭا ئازراق پاراڭلاشقۇسى بار ئىكەن. پاراڭدىن مەلۇم بولدىكى، ئۇ قىز مەلۇم بىر ئۇنىۋېرسىتېتنىڭ ماگىستىرلىقىنى تاماملىغانىكەن. خەنزۇچە، ئىنگلىزچە تىل تەلەپلىرىگە لايىق بولۇش بىلەن بىللە، نەتىجىسىمۇ خېلى ياخشى ئىكەن. تۇركچىنىمۇ يامان ئەمەس چۈ-شىنىدىكەن. بىر يىلدىن بېرى تەكلىپ بىلەن دەرس ئۆتۈپ كەپتۇ. خىزمىتى تەلەپلەرگە لايىق بولغاچقا، ئىشلەتكەن ئورۇننىڭ داۋاملىق تەكلىپ قىلىپ ئىشلەتكۈسى بار ئىكەن. قىز بۇ ئورۇن-

نى ئەزىنزلەر كەتتى ئەزرائىلنى چىللاپ ئۆزلىرى،
بۇ ئۆلۈم قورقۇنچىسىنى ھەل قىلىپ ھېكمەت ئارا.
ئوخشىماي قالسا تىرىكلىككە تىرىكلىك نە ئەجەب،
ئالغۇلۇق ھەربىر قەدەمنى قالسىمۇ رەھمەت ئارا.

ئىزاھات:

① تۇردىكام ــ تۇردى سامساق.
② خەلپەت ــ نەمەت خەلپەت

2010 ـ يىلى 16 ـ ئاپرېل، ئۈرۈمچى

مەن.

— ئەسلىدە بىر ئايالنىڭ ئائىلىدىكى ۋەزىپىسىنىڭ ئۆزىمۇ ياخشى ئورۇنلانغان ئەھۋال ئاستىدا كاتتا خىزمەت ئىدى. شۇنداقتىمۇ، جەمئىيەت ئۇچۇن ئىشلەشنى ئويلاپسىز، غەيرەتلىك ئىكەنسىز.

بۇ، جەمئىيەتتە مەن يولۇقتۇرغان نۇرغۇن مىسالنىڭ بىرى، ئەلۋەتتە. مەسىلىلەرنىڭ تۈرىمۇ كۆپ، تىپىمۇ كۆپ. ئوقۇش ۋە ئىشقا ئورۇنلىشىشنىڭ مۇناسىۋىتىنى چۆرىدىگەن نۇرغۇن توقۇناقنى نىسبەتەن يۇقىرىقى ئەمەلىيەت نورمال بىر مىسال بولالايدۇ.

بىر ھېسابتا قىزنىڭ چوقۇم ئىش ئىزدەپ يۈرۈشىنىڭ ھاجىتى يوق ئىدى. بىراق، بۇ ئىقتىسادىي جەھەتتە ھامىيلىق قىلالايدىغان بىر تىرەكنى شەرت قىلىدۇ. يەنە بىر ھېسابتا قىزنىڭ بىلىمىدىن پايدىلىنىدىغان بىر ئىجتىمائىي قۇرۇلما بولۇشى كېرەككى، بۇ قۇرۇلمىدا مەلۇم بىر ھوقۇق گۇرۇھى مونوپوللۇقىنىڭ ئورنىنى قانۇن ۋە پۇرسەت ئالدىدا باراۋەرلىك ئىگىلىگەن بولۇشى كېرەك.

«سۇمۇرغ ئازنىسى» ژۇرنىلىنىڭ يېقىنقى بىر سانىدىن كۆرۈشۇمچە، 2003 ـ يىلى 24 ـ ئۆكتەبىردە ۋېن جياباۋ زۇڭلى چۇڭچىڭدىكى سەنشيا سۇ ئامبىرى كۆچمەنلەر رايونىغا زىيارەت قىلىپ بېرىپتۇ. بىر ئايال كەنت كادىرلىرىنىڭ ئاگاھلاندۇرۇشىغا قارىماي: «زۇڭلى، سىزگە دەيدىغان بىر گەپ بار ئىدى» دەپ توۋلاپتۇ. ئەسلىدە ئۇنىڭ ئېرى سىرتتا ئىشلەپ، 2000 يۈەن ئەتراپىدىكى ئىش ھەققىنى ئالالماي، بىر يىل ئۈچ ئاي مابەينىدە دەۋا قىلىپ ئاقتۇرالماي كەلگەنىكەن. نەتىجىدە، ئىش ھەققى شۇ كۈنى ئاخشىمىلا ئايالنىڭ قولىغا تېگىپتۇ. بۇ ئەھۋالنى ئاڭلىغان بىر توپ دېھقان ھېلىقى ئايالنى ئىزدەپ، ئالالمىغان پۇلىنى ئېلىپ بېرىشنى ئۆتۈنۈپتۇ. ئايال: «مەندە ئۇنداق كۈچ يوق، پۇلۇمنى زۇڭلى ئېلىپ بەردى» دەپتۇ. بىر دېھقاننىڭ بىر يىلدىن ئارتۇق قاتراپ سورالمىغان دەۋاسى، زۇڭلىنىڭ بىر ئېغىز گېپى بىلەن ھەل بول-

نىڭ مۇقىم ئوقۇتقۇچىسى بولۇشنى تەلەپ قىپتۇ. لېكىن ئىشتات
يوق دېگەن جاۋابنى ئاپتۇ. دېمەك، قىزنىڭ خىزمىتىگە ئېھتىياج
بار ئىكەن، ئۆزىگە ئېھتىياج يوق ئىكەن. مەن ئۇ قىز بىلەن پاراڭ-
لىشىش داۋامىدا شۇنى بايقىدىمكى، قىز خىزمەت ۋە ئۆگىنىشكە
نىسبەتەن ئاكتىپ ئىكەن، خېلى كۆپ نەرسىنى ئۆگىنىپتۇ، يەنە
داۋاملىق ئۆگەنگۈسى بار ئىكەن. جان بېقىپلا توختاپ قالماي،
جەمئىيەت ئۈچۈن ئاز - تولا ئىش قىلىپ بېرىشنى ئويلايدىكەن.
قىز خىزمەت ئىزدەپ جىق ئورۇنغا قاتراپ بېقىپتۇ، نەتىجىسىز
ئاخىرلىشىپتۇ. قىز سۆھبەت داۋامىدا ئۆزىنى تۇتالماي يىغلاپ
تاشلىدى. مەن جىم تۇردۇم. قىزلار ئادەتتە روھىي گادىرماچلارنى
يىغلاپ تۇرۇپ ئېرىتىدۇ. لېكىن، ئويلاندىم، قىزنىڭ گەپ - سۆ-
زىدە بىرنەرسە ئۆگەنگەن ئادەمگە خاس سالاھىيەت بار، پاراسەت
بار، ھاياتىي كۈچ بار، مېنىڭ خىزمەت مۇھىتىمدىكى ياكى مەن
ئۇچراتقان باشقا خىزمەت مۇھىتىدىكى كىشىلەر بىلەن باراۋەر سا-
يا بار، بەزى تەرەپلەردە ئۇلاردىن ئۈستۈن. جەمئىيەتتە ئۇنچىلىك
ئوقۇغان ئادەملەرمۇ ئاز، لېكىن ئۇنىڭ بىلىمىدىن پايدىلىنىدىغان
خېرىدار يوق. قىز خىزمەت ئىزدەش جەريانىدا ئۆزىنىڭ تەبىئىتى
كۆتۈرمەيدىغان تەلەپلەرگە يولۇقۇپتۇ، بۇنىڭدىن خورلۇق ھېس
قىپتۇ.

— ھېچقىسى يوق، — دېدىم ئۇ قىزغا، — ئېزىلىقتۇلارنىڭ قاي-
مۇقتۇرۇشىغا يەم بولۇپ كەتمىسىڭىزلا ھېچقىسى يوق. بىر قىز-
نىڭ كۈچى يەنىلا ئۇنىڭ قىزلىق غۇرۇرى ئۈستىگە قۇرۇلغان گۈ-
زەللىكى ۋە ئەقىل - پاراسىتىدە بولىدۇ. ئۆزىڭىز ساغلام ئىكەن-
سىز، ئايال ۋە ئانا بولغۇدەك سالاھىيەت سىزدە بار ئىكەن. سىزگە
ئەر ۋە پەرزەنتلىرىڭىزگە ئاتا بولالىغۇدەك ئادەم ھامان تېپىلىدۇ.
بىر قىز ئۈچۈن بۇ بەك مۇھىم.

— مەن ئاللىبۇرۇن ئۇ خىل ئائىلىنىڭ ئىگىسى، — دېدى
قىز، — رولۇمنى ئائىلىدە ھەم جەمئىيەتتە تەڭ ئۆتىسەم دەي-

ئۇلارغا مۇنداق دېدىم:

— ئۇنى ـ بۇنى يېزىپ جامائەتكە يۈزلەندۈرۈپ تۇرغاچقا، بەزىدلەر مېنى ئاز ـ تولا ھۆرمەت قىلىدۇ. لېكىن مەن ئەمەلىي ھۆرمەتنىڭ قانچىلىك بولىدىغانلىقىنى بىلمەيمەن، بەك بولسا بىر قېتىملىق داستىخانغا ئەرزىيمەن. مەن نان قايغۇسىدىكى ئادەملەرگە گەپ بېرەلىدىم، نەپ بېرەلمىدىم. ئىشخانىلاردىكى ئورۇندۇق ساھىبلىرىغا ھېچقانداق ئەمەلىي پايدا بەرگىنىم يوق. شۇڭا، كىشىلەر گەپ بىلەن يۈزۈمنى قىلىدۇ. مېنىڭ يۈزۈم بىرەر ئادەمنى بىرەر ئورۇنغا تىقىشقا يەتمەيدۇ. سىلەرگە قىلىپ بەرگۈدەك بوغداي سۆزۈم بار، لېكىن بوغداي نېنىم يوق. شۇڭا مەندىن قورسىقىڭلار تويمايدۇ.

كىشىلەرنىڭ ئۆز ھەق ـ ھوقۇقلىرىنى ئۇنتۇشقان ھالدا بوسۇغىلاردا قاتراپ يۈرۈشى، بۇ يەردىكى پۇقرالىقنىڭ تۈزۈك تەربىيە ئاساسى ۋە تۈزۈم كاپالىتىگە ئىگە ئەمەسلىكىنى ئاشكارىلاپ قويىدى. كىشىلەرنىڭ پىرىنسىپ ياكى قائىدە ـ تۈزۈمدىن چەتنىگەن غەيرىي يوللار بىلەن ئۆزلىرىنىڭ مەنپەئىتىنى قولغا كەلتۈرۈشكە ئۇرۇنۇشى يۈز ۋە ئادەمگەرچىلىكنى دەستەك قىلىشنى يوللۇق بىلىشتەك غەيرىي قانۇنىي ئىجتىمائىي سىستېمىنى ئەسلىتىپ قويىدى.

مائاشلىق بولۇش كىشىلەرنىڭ ئېڭىدا تۇرمۇشنىڭ ئەڭ خاتىرجەم، بىخەتەر يولى بولۇپ كەلدى. بۇ يەنىلا ئۇزۇن داۋام قىلىپ كەلگەن رېئال ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ كىشىلەرنىڭ مېڭىسىدىكى ئىنكاسى. پۇتكۈل ئەقىدىسى، زېھنى، جىسمانىي كۈچى، ۋاقتى، ئادىمىلىك مىزانى قاتارلىقلارنى مائاشقا بەخشەندە قىلىۋەتكەن ئادەملەرنىڭ بايلىق ۋە يېڭىلىق يارىتىش ئىقتىدارى بولمىسىمۇ، ماددىي مۇنقەرزلىكنىڭ جىددىي قۇتقۇزۇش سىزىقىغا دەسسىمەي كېلىشى، ئۇلارنى مەۋجۇت تۈزۈمنىڭ ئەۋزەللىكىدىن بىخەتەر پايدىلانغان تەلەيلىكلەر قاتارىدا كۆرسەتتى. ئۆز ئالدىغا ئايرىم ئىگە-

غان. مانا بۇ خاتا ھالدا يامراپ كەتكەن قانۇن بىلەن ھوقۇقنىڭ كۈچ سېلىشتۇرمىسىدىكى ھوقۇقنىڭ رولى. زۇڭخلى ۋېن جىياباۋ تەكىتلىگەن «قەدىر ـ قىممەت» قانداق بولغاندا تولۇق ئەمەلگە ئاشىدۇ؟ بۇ يەنىلا جۇڭگودىكى كۆپ ساندىكى ئاممىنىڭ ساداسى.

بۇنىڭغا جاۋاب بېرىش ھازىرقى تېمىمىز ئەمەس، لېكىن ئادەمدىكى قەدىر ـ قىممەت مەسىلىسى بىرلا قانۇن ساھەسىگە ئەمەس، بەلكى جەمئىيەتنىڭ بارلىق چوڭ ـ كىچىك ساھەسىگە بېرىپ تۇتىشىدۇ. ئەمما قەدىر ـ قىممەت تۇيغۇسى ئالدى بىلەن شەخسنىڭ ئۆزىدە بولۇشى، شەخستە ئۆز قەدىر ـ قىممىتىنى قوغدايدىغان ئاڭ بولۇشى، قەدىر ـ قىممەت ئۈچۈن كۈرەش قىلىدىغان جاسارەت بولۇشى كېرەك بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە شەخسنىڭ ئۆز قەدىر ـ قىممىتىنى قوغدايدىغان قانۇنىي يوللار ھەر ۋاقىت ئوچۇق بولۇشى، ئايرىم ھوقۇق سەرخىللىرىنىڭ كونتروللۇقىدىن قۇتۇلغان بولۇشى كېرەك. قانۇن بەرگەن قەدىر ـ قىممەت ھەربىر شەخسنىڭ ئاڭلىق پائالىيىتى دەرىجىسىدە ئىشقا ئاشۇرۇلماي، قانداقتۇر مەلۇم كىشىلەرنىڭ «دىيانىتى»گە بېقىندۇرۇپ قويۇلسا، جەمئىيەت قەدىر ـ قىممەت ۋە قابىلىيەتنىڭ دەپنىگاھىغا ئايلىنىپ قالىدۇ. كىشىلەرنىڭ مۇشۇنداق بىر ئىجتىمائىي مەنزىرىگە تەبىئىي بىر كۆنۈكۈش بىلەن قاراپ تۇرۇشى نەدىن كەلگەن؟ ئەلۋەتتە، مەدەنىيەتتىن كەلگەن دېمەي تۇرالمايمىز.

ئادەتتە، ھەر يىلى ئالىي مەكتەپ ئىمتىھانى مەزگىلىدە ھەممىمىز ئوخشاش پاتپاراق بولۇپ كېتىمىز. مەن ئىمتىھان نەتىجىسى تېخى ئېنىق بولمىغان بىر تۇركۈم بالىنىڭ ئارزۇ تولدۇرۇش مەسىلىھەتچىسى بولۇپ قالىمەن. يۇرتداشلار، ئۇرۇق ـ تۇغقانلار، تونۇشلار، دوست ـ بۇرادەرلەر زورمۇزور سېلىنىدۇ. پىرىنسىپ بولمىغاچقا، ئارزۇسى ياكى نەتىجىسى ئۆلچەمگە يەتمىگەن پەرزەنتلەرنىڭ يۈز ـ خاتىرە، ئادەمگەرچىلىك، مۇناسىۋەت ئارقىلىق ئالىي مەكتەپلەرگە كىرىشىنىڭ قىڭغىر يوللىرى ھاۋالە قىلىنىدۇ. جاۋابەن

جان بېقىش مائارىپى بولۇپ قالغان. بەزىلەرنىڭ «جان بېقىش ياخشى»، «جان بېقىش سۈپەت»، «جان بېقىش مۇۋەپپەقىيەت»، «جان بېقىش مەسئۇلىيەت» دېيىشى، كونكرېت شارائىتتىكى تەخىرسىزلىك ۋە رېئاللىقنى چىقىش قىلغان. بىر قارىسام ئۇ، مائارىپنىڭ مەقسىتىنى چاكىنىلاشتۇرۇش بولۇپ كۆرۈنىدۇ. بىر قارىسا ئۇ، مائارىپنىڭ مەقسىتىدىكى يەرلىك ئەمەلىيلىك بولۇپ كۆرۈنىدۇ. چۈنكى، جان بېقىش ئالىيجاناب تۆھپە يارىتىشتىن مۇھىم. جان بېقىش تەقەززاسىدىن ھالقىغاندىلا نوبېل مۇكاپاتى ئېلىشنى ئويلىغىلى بولىدۇ.

ھازىرغا قەدەر سەرسانە ئوقۇغۇچى (一流学生) نېمە بىلەن ئۆلچەندى؟ ئەمەلىيەتتىن ئالغاندا، سەردانە ئىمتىھان بەرگۈچى سەردانە ئوقۇغۇچى بولۇپ ھېسابلاندى. بۇلار مەكتەپلەرنىڭ ئۆز ئۈستۈنلۈكىنى نامايان قىلىشتىكى كوزىرى بولدى، ئۇلار ھەر خىل ئېتىبار ۋە بەھرىمەنلىككە ئېرىشتى، نۇقتىلىق ئالىي مەكتەپلەرنىڭ نەزىرىگە ئېلىندى. كىشىلەر نەزەرىيە جەھەتتىن سەردانە ئوقۇغۇچىنى نوقۇل پەن ۋە ئىمتىھان نەتىجىسى بىلەن ئۆلچەپ قويماسلىقنى تەشەببۇس قىلىسىمۇ، ئەمەلىيەتتە بۇ تەشەببۇسقا ئەمەل قىلىنمىدى.

«ئامېرىكىدىكى ساپا مائارىپى»، «ئامېرىكىدىكى ئويۇن مائارىپى»، «ئامېرىكىدىكى تىرىكچىلىك مائارىپى»، «ئامېرىكىدىكى ئالىي مەكتەپ ئىمتىھانى» دېگەندەك كىتابلارنىڭ مۇئەللىپى، مائارىپشۇناس خۇاڭ چۈەنيۇ (黄全愈) ئەپەندى خارۋارد ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلغاندا، ئەلىيۇلئەلالارنىڭ ئۈچتىن ئىككى قىسمىنى تاللىماي قويغانلىقىنى ئېيتىدۇ. چۈنكى، ئۇلارنىڭ نەزىرىدە ئەلىيۇلئەلالارنىڭ چوقۇم سۈپەتلىك ئوقۇغۇچى بولۇپ كېتىشى ناتايىن ئىكەن. خۇاڭ ئەپەندىنىڭ قارىشىچە، سەردانە ئىمتىھان بەرگۈچىلەرنىڭ ئىچىدە سەردانە ئوقۇغۇچىلار بولۇشى مۇم-

لىنىڭ تىكلىنىش، ئىجتىمائىي كۆچلەرنى يۆلەش ۋە رىغبەتلەندۈرۈش تەشەببۇسلىرى دائىم ياڭراپ تۇرسىمۇ، كىشىلەر يەنىلا ھۆكۈمەت-نىڭ مائاش دەپتىرىدىن ئورۇن ئېلىشنى ئەڭ قىينالماي ياشاش ئۇسۇلى دەپ قاراشتى. ئىمتىھان ئەنە شۇ «ئىمتىياز»غا ئېرىشىش-نىڭ بىردىنبىر پۇرسىتى بولۇپ قالدى.

بىر ئادەمنىڭ تەقدىرى ئاشۇ بىر قېتىملىق ئىمتىھاندىن ئۆ-تۈشكە باغلىق بوپقالدى. بىر ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ تەلىم - تەربىيە-دىكى نەتىجىسى قانچىلىك ئوقۇغۇچىنىڭ ئالىي مەكتەپكە ئۆتۈشى ئۆلچەندى. مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، مائارىپ مەسئۇللىرى ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئالىي مەكتەپ ئىمتىھانىدىن ئۆتكەنلەرنىڭ سانىدىكى كۆپلۈككە بولغان مەسئۇلىيەت بولۇپ، گويا توخۇ فېرمىسىنىڭ غوجايىنى چۈجىلەرنى ئەڭ تېز ۋە ئەڭ كۆپ ئەي قىلىسا جىق نەپكە ئېرىشكەندەك بىر ھالەتنى يادىمىزغا سالىدۇ. مائارىپ ئاتا - ئا-نىلار ئۈچۈن ئېيتقاندا، نان ئۈچۈن بولغان كۈرەشتە بالىلىرىغا ئىمكانقەدەر يۈمشاق نان يەيدىغان پۇرسەتنى كەلتۈرۈپ بېرىش، ھېچبولمىغاندا، قاتتىق - قۇرۇق ناننى قولغا كەلتۈرۈش تىرىش-چانلىقىدىن باشقا نەرسە ئەمەس بولۇپ قالدى. بالىلار ئۈچۈن ئېيت-قاندا، جەمئىيەت ۋە ئاتا - ئانىلارنىڭ ئىرادىسىنى ئۇن - تىنسىز قوبۇل قىلىپ، ئەنە شۇ ئىرادىنى ئۆز ۋۇجۇدىدا ئەكس ئەتتۈرۈپ «ياخشى» بولۇشتىن ئىبارەت بولۇپ قالدى. مانا بۇ، تېگى - تەك-تىدىن ئېيتقاندا سوتسىيالىستىك پايدىلىنىش (پايدىلىنىش ۋە نەپ ئې-لىش) مائارىپى بولۇپ، سوتسىيالىستىكلىقنىڭ ئىنتايىن چاكىنا بىر تۈرى ھېسابلىنىشقا تېگىشلىك. بۇنىڭدا ھېچقانداق ئالىيجاناب مەقسەت يوق، تۈزۈك غايىۋى مەزمۇن يوق، كەلگۈسىگە بولغان ئى-شەنچ ۋە مەسئۇلىيەت يوق، پەقەت جان بېقىشقا بولغان ئەسەبىي يېپىشقاقلىق روھىي ھالىتى بار. بەزىلەر بۇ مائارىپنى «ئىمتىھان مائارىپى» دېدى. بۇ بىرقەدەر سىپايە تۈسكە ئىگە سۆپەت بولغان، يەنە بىر تەرەپتىن ئېيتقاندا، بۇ خېلى كۆپ ساندىكى ئاۋام ئۈچۈن

لۇپ، ئوقۇغۇچىنى ئۇنىۋېرسال نۇقتىدىن ئوبيېكتىپ ئىگىلەشكە، مەقسەتلىك ھالدا ئوقۇغۇچىنى تاللاپ چىقىشقا كاپالەتلىك قىلىدىكەن.

خارۋاد ئۇنىۋېرسىتېتى نامرات ئائىلىلەرنىڭ بالىلىرىغا ئالاھىدە قىزىقىدىكەن. ھاللىق ئائىلىدىن كېلىپ چىققان ئوقۇغۇچى بىلەن نامرات ئائىلىدىن كېلىپ چىققان ئوقۇغۇچىنىڭ ئىمتىھان نەتىجىسى باراۋەر كېلىپ قالغان شەرت ئاستىدا، نامرات ئائىلىدىن كەلگەن ئوقۇغۇچى ئالدى بىلەن تاللىنىدىكەن. چۈنكى، نامرات شارائىتتا تۇرۇپ ياخشى نەتىجە قازانغان بالىلاردىكى يوشۇرۇن ئىقتىدار تېخىمۇ زور بولىدىكەن.

زادى ئىمتىھان بىر ئادەمنىڭ ئىقتىدارىغا مۇتلەق دىياگنوز قويالامدۇ؟ ئىمتىھان سوئالىنى چىقارغانلارنىڭ پاراسەت ئۆلچىمى ئىمتىھان بەرگۈچىلەرگە مۇتلەق ھۆكۈمرانلىق قىلسا ئەقىلگە مۇۋاپىق بولامدۇ؟ ئىمتىھاننىڭ مەقسىتى ئادەم تەربىيىلەشمۇ ياكى ئادەم شاللاشمۇ؟ خۇاڭ چۈەنيۇ ئەپەندى جۇڭگودىكى ئىمتىھانلار بىلەن ئامېرىكىدىكى ئىمتىھانلارنى سېلىشتۇرۇپ مۇنداق دەيدۇ:

«جۇڭگو مەكتەپلىرىنىڭ ئىمتىھان ئېلىشىدىكى مەقسىتى مەسىلە بايقاپ ئادەم شاللاش، ئامېرىكا مەكتەپلىرىدىكى ئىمتىھاننىڭ مەقسىتى مەسىلە بايقاپ، مەسىلىلەرنى ئۆزگەرتىش» («ئامېرىكىدا ئالىي مەكتەپ ئىمتىھانى»، بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2003 ـ يىلى). خۇاڭ ئەپەندى جۇڭگو مائارىپىدىكى ئىمتىھانلارنى مۇنداق بىر ھېكايە ئارقىلىق ئوبرازلىق سۈرەتلەيدۇ.

پادىشاھ ئوردىغا ساھىبجامال تاللىماقچى بوپتۇ. بىر ئائىلىنىڭ بەش قىزى بولۇپ، ھەممىسىنىڭ ئوردىغا تاللىنىپ كىرگۈسى بار ئىكەن. لېكىن بىر ئائىلىدىن پەقەت بىرلا نامزات تاللىنىشى كېرەك ئىكەن.

قىزلارنىڭ ئاتا ـ ئانىسى مەسلىھەتلىشىپ، بەش قىزىغا ئادىل ـ

كىن، ئەمما سەردانە ئىمتىھان بەرگۈچىلەرنىڭ ئىچىدە سەردانە ئو-قۇغۇچى بولۇپ كېتىشى ناتايىن.

خارۋارد ئۇنىۋېرسىتېتى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئالىي مەكتەپ ئىمتى-ھان نەتىجىسىدىن باشقا، بىرقانچە نۇقتا بويىچە كۆزىتىدىكەن.

بىرى، مەزكۇر ئوقۇغۇچىنىڭ خۇسۇسىي ئەھۋالى، ئوتتۇرا مەكتەپتىكى ئوقۇش ئەھۋالى، ئائىلە ئەھۋالى قاتارلىقلار.

يەنە بىرى، دەرستىن سىرتقى ئەھۋال، بۇنىڭ دائىرىسى:

1. ئىلىم پائالىيىتى: ئىلىم ۋەكىللىرى ئەترىتى، ماتېماتىكا ئەترىتى، مۇنازىرە ئەترىتى، ھەر خىل ئولىمپىك مۇسابىقىسى ئەت-رىتى، تەتقىقات ئەترىتى، ماقالە يېزىش كۇرۇژوكى، ئىختىرا كۇ-رۇژوكى... قاتارلىق پائالىيەتلەرگە قاتناشقانمۇ - يوق؟

بۇ ئارقىلىق ئۆگىنىش قۇرتلىرى ئايرىپ چىقىلىدىكەن. دەرس بىلەنلا بولۇپ، قالغان ئىشلار بىلەن كارى يوقلار «كىچىك قۇرت» ھېسابلىنىدىكەن. دەرس بىلەن كارى بولماي، ھە دېسىلا پائالىيەت بىلەن بولۇپ كەتكەنلەر «چوڭ قۇرت» ھېسابلىنىدىكەن. ھەر ئىككى «قۇرت» تاللىنىش دائىرىسىدىن چىقىرىۋېتىلىدىكەن.

2. دەرستىن سىرتقى پائالىيەت: بۇنىڭدا ھەر خىل تەنتەربىيە پائالىيىتى كۆزدە تۇتۇلىدىكەن؛ بۇ جەھەتتىكى ئاكتىپلار ئالاھىدە نەزەرگە ئېلىنىدىكەن.

3. ئىجتىمائىي پائالىيەت: ئەدەبىيات ۋە سەنئەت، ساخاۋەت، پىدائىيلىق كەبى ھەر خىل پائالىيەتنىڭ تەشكىللىگۈچىسىمۇ- ئەمەسمۇ؟

4. ئىشلەش تەجرىبىسى: جەمئىيەتتە بىكار ۋاقىتلىرىدا ئىشلەپ ئاز - تولا پۇل توپلاپ ئۆزىنىڭ بىر قىسىم خىراجىتىنى قامدىيا-لىغانمۇ - يوق؟ بۇ يەردىكى ئىش ھەقسىز بولغان بولسا نەزەرگە ئېلىنمايدىكەن.

خارۋاردنىڭ يۇقىرىقىدىن باشقا كۆزىتىش جەدۋەللىرىمۇ بار بو-

لىدچى) بولغانسېرى ئىمتىھاندىن ئۆتكەن. بۇ ھېكايە كۆز ئالدىم-
دىكى كۆپلىگەن ئەدەبىيات ئاسپىرانتىنى ئېسىمگە سالىدۇ: ئۇلار
ئىنگلىزچە، خەنزۇچە ۋە كەسپىي ئىمتىھانلاردىن ئۆتكەن، لېكىن
ئەدەبىياتنى سۆيىدىغان ئادەمگە ئوخشىمايدۇ. يۈرىكى بىلەن ئەدەبى-
يات ئىككى يەردە.

ھەرقانداق مائارىپ تۈزۈلمىسىدە ئىمتىھان بىر ۋاستە، ھەر-
گىزمۇ مەقسەت ئەمەس. لېكىن ئىمتىھان بىزدە مائارىپ ۋە مەمۇ-
رىيەت بىيۇروكراتلىرىنىڭ ئادەم باشقۇرۇشتىكى سېھىربازلىقىغا
ئوخشاپ قالدى. مەلۇم مەنىدە، ئىمتىھان نەپسانىيەنىڭ سىپايە يې-
پىلغان تورىغا بەكرەك ئوخشاپ قالدى. ئايىغى چىقماس تۈرلۈك تە-
لەپنىڭ بېسىمىدا نېمە قىلىشنى بىلمىگەن ئوقۇتقۇچى ۋە ئوقۇ-
غۇچى ئۈن - تىنسىز ماسلىشىش، ھەرىكەت ۋە پىكىردىكى ئىجا-
دىيلىق، خاسلىقتىن ۋاز كېچىشنى ئاقىلانە يول سۈپىتىدە تال-
لىۋالدى. مۇستەقىل پىكىر ئاۋارىچىلىك ئېلىپ كەلسە ۋە بۇ ئاۋا-
رىچىلىكنىڭ ئاخىرلىشىشىدىن ئۈمىد ئۈزۈلسە، سۈكۈت ئىككىن-
چى خىل تاللاشقا ئايلىنىدۇ. ۋاھالەنكى، بۇنداق سۈكۈت ئادەمنىڭ
مېڭىسىدىن تارتىپ يۈرىكىگىچە ھەممە نېمىسىنى چىرىتىۋېتىدۇ.

ئەنگلىيەلىك ماتېماتىك ۋە پەيلاسوپ ۋايىتخېد
(A.N.Whitehead) «مائارىپ بىلىمنى قانداق ئىشلىتىشنى ئۆ-
گىتىش سەنئىتىدۇر» دەيدۇ. ئېينىشتېيىن: «مەكتەپلەرنىڭ مەق-
سىتى مۇستەقىل پائالىيەت قىلالايدىغان ۋە مۇستەقىل ئويلىيالاي-
دىغان ئادەملەرنى تەربىيەلەش» دەيدۇ. بىلىم ۋە ئىجادىيەت جەھەتتە
بىزگە ئۈلگە بولالايدىغان يۇقىرىقى دۇنياۋى شۆھرەتلىك ئىككى ئا-
لىمنىڭ سۆزلىرىدىن مۇنداق بىر پىكىرنى قۇراشتۇرالايمىز:

نوقۇل تەييار بىلىمنى ئۆگىتىپ، ئىشلىتىشنى ئۆگەتمىگەن
مائارىپ بىلىمدىن ئىبارەت سۈپەتنى چىرايلىق نەرسە ئارقىلىق تە-
پەككۇرنى كىشەنلەيدۇ. ھە دېسىلا باشقىلارنىڭ بىلىمىنى ئۆگە-

باراۋەر پۇرسەت بەرمەكچى بوپتۇ ۋە قىزلىرىغا ئوخشاشلا ئۈچ يىل تەييارلىق ۋاقتى ۋە مىڭ تەڭگىدىن پۇل بېرىپتۇ. ئاندىن قىزلار-نىڭ هامما ۋە يەڭگىلىرىدىن ساھىبجامال تاللاش كومىسسىيەسى قۇرۇلۇپتۇ. ئىمتىهاننىڭ ئادىل بولۇشى ئۈچۈن بېرىلگەن نومۇرنى نەق مەيداندا ئاشكارا كۆرسىتىشنى بېكىتىپتۇ. كىمنىڭ نومۇرى يۇقىرى بولسا، شۇ ئوردىنىڭ ساھىبجامال تاللاش مۇسابىقىسىگە قاتناشسا بولىدىكەن.

شۇنىڭ بىلەن بەش قىز هامما ۋە يەڭگىلىرىنىڭ يۇقىرى باها-سىنى قولغا كەلتۈرۈشنىڭ ئېپىگە چۈشۈپتۇ.

ھەممە ئايال ئۆزىنى چىرايلىق دەپ ئويلايدۇ، ئەلۋەتتە، هامما ۋە يەڭگىلەرمۇ مۇشۇنداق.

قىزلاردىن بىرى چوڭ هاممىسىغا تەقلىد قىلىپ پۇتىنى كى-چىك قىلىپ بوغۇپتۇ، يەنە بىرى ئىككىنچى هاممىسىنى دوراپ بې-لىنى قورۇپتۇ. بىرى قاش چەكسە، يەنە بىرى كۆكسىنى يوغىنى-تىپتۇ، يەنە بىرى بولسا ئامېرىكىدىن كىرگۈزۈلگەن لازېر نۇرلۇق ماشىنىدا قوش قاپاق قىلدۇرۇپتۇ.

ئاخىرىدا، ئۈچىنچى قىز غەلىبە قىپتۇ. چۈنكى، ئۇ هامما ۋە يەڭگىلىرىنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ ئوبرازىنى ئۆزىدە شۇنداق مۇ-جەسسەم قىپتۇكى، ھەتتا ئاتا - ئانىسىمۇ ئۇ قىزنى تونۇيالماي قاپتۇ. قىزدا كىچىك پۇت، ئىنچىكە بەل، تولغان مەيدە، قەلەم قاش، بىراق، لازېر نۇرلۇق ئاپپارات قاپاقنى بۇزۇپ قويغانىكەن.

بۇ غۇ بىر ئويدۇرما ھېكايە، ئەمما ئۇنىڭدا ئىمتىهاننىڭ ماھى-يىتىگە ياتىدىغان چىنلىق بار. مۇشۇ چىنلىق مەزكۇر ھېكايىنى جەلپكارلىققا ئىگە قىلغان. بۇ يەردىكى «ئادىل» ئىمتىهان نېمىنى تەلەپ قىلغان؟

ئادەم ئىمتىهاننى دەپ ئۆزىگە ئۆزى ئوخشىماي قالغان، ئۆز قا-بىلىيىتىنى يوشۇرۇپ دورامچى بولۇپ قالغان ۋە دورامچى (تەق-

مائارىپ تۈيۈق يولغا ماڭغان مائارىپ، ئۆزىنىڭ ئوقۇشىدىكى مەقسىتىنى بىلمىگەن ئوقۇغۇچى گالۋاڭ ئوقۇغۇچى، ئۆزىنىڭ ئوقۇتۇشتىكى مەقسىتىنى چۈشەنمىگەن ئوقۇتقۇچى كىتاب قالاپ ئوماچ ئەتكەن قورساق بەندىسىدۇر.

ئارىدا مەن ئۈرۈمچى شەھىرى 23 - ئوتتۇرا مەكتەپ مۇدىرىيەتىنىڭ تەكلىپى بىلەن ئوقۇش پۈتكۈزۈش ئالدىدا تۇرغان تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىغا نۇتۇق سۆزلەپ قالدىم ۋە نۇتۇقۇمنى مۇنداق بىر ھېكايىدىن باشلىدىم:

بىر ئامېرىكىلىق، بىر فىرانسىيەلىك ۋە بىر يەھۇدىي ئۈچ يىللىق قاماق جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنىپ، تۈرمىگە تاشلىنىپتۇ. تۈرمە دائىرىلىرى بۇ ئۈچ جىنايەتچىگە: «ھەربىرىڭلارنىڭ بىردىن تەلىپىڭلارنى قاندۇرۇشقا بولىدۇ» دەپتۇ. ئامېرىكىلىق تاماكىغا ئامراق ئىكەن، تاماكا تەلەپ قىپتۇ، ئۇنىڭغا ئۈچ يەشىك تاماكا بېرىلىپتۇ. فىرانسىيەلىك رومانتىك بولغاچقا، چىرايلىق بىر ئايالنىڭ ھەمراھ بولۇشىنى تەلەپ قىپتۇ. يەھۇدىي بولسا تېلېفون تەلەپ قىپتۇ.

ئۈچ يىلدىن كېيىن ئامېرىكىلىق تۈرمىدىن چىقىپتۇ. ئۇ، تاماكىسىنى چىشلەپ تۇرۇپ «چاقماق، چاقماق!» دەپ توۋلاپتۇ. ئەسلىدە ئۇ چاقمىقىنى ئۇنتۇپ قالغانىكەن.

كەينىدىن فىرانسىيەلىك تۈرمىدىن چىقىپتۇ، ئۇنىڭ قۇچىقىدا بىر بالا، گۈزەل ئايالنىڭ قۇچىقىدا بىر بالا بولۇپ، ئايالى ئۈچىنچى بالىغا قورساق كۆتۈرۈپ بولغانىكەن. فىرانسىيەلىك ئۈچ بالىنى چوڭ قىلىشنىڭ غېمىنى يېيىشكە باشلاپتۇ.

ئاخىرىدا يەھۇدىي تۈرمىدىن چىقىپتۇ. ئۇ، تۈرمە باشلىقىنىڭ قولىنى چىڭ سىقىپ: «تېلېفون بەرگىنىڭىزگە رەھمەت. ئۈچ يىلدىن بېرى سىرت بىلەن ئالاقەم ئۈزۈلۈپ قالمىغاچقا، تىجارىتىممۇ توختاپ قالمىدى، پايدام 200% ئۆستى. سىز ماڭا ئالىي

نىپ، مۇستەقىل پىكىر قىلماسلىق كىشىنى دۆتلەشتۈرىدۇ. ئۆ-زىنىڭ ئىجتىمائىي تەكچۈكلۈكى ۋە مەدەنىيەت خاسلىقىنى قولدىن بېرىش بەدىلىگە باشقىلاردىن ئۆگىنىش ساق چىشنى قومۇرۇۋې-تىپ، ئالتۇن چىش سالغاندەك بىر ئىش. شۇڭا، يېڭى ئۆگەنگەن بىلىملەر شەخسنىڭ خاسلىقى، ئەجدادلار ياراتقان بىلىملەر بىلەن بىردەك بولۇشى، ئىنساننىڭ غۇرۇر - ئىززىتىنى شەرت قىلغان ئەركىن تاللاش ۋە بەخت قارىشىغا زىت بولماسلىقى كېرەك.

ئامېرىكا مائارىپ روھىنىڭ پېشۋالىرىدىن بىرى جون دېۋېي (John Dewey) مۇنداق بىر گەپنى قىلغان: «بىر ئادەمنىڭ دۆت، هاماقەت ۋە كەم ئەقىل بولۇپ قېلىشىدىكى سەۋەب شۇكى، ئۇ ئا-دەم ئۆز هەرىكىتىنىڭ مەقسىتى ۋە كېيىنكى نەتىجىسىنى بىلمە-گەن». «زورلاپ تېڭىلغان مەقسەتنىڭ چاتىقى چوڭقۇر سەۋەبلەرگە ئىگە، — دەيدۇ دېۋېي يەنە بىر يەردە، — ئوقۇتقۇچى مەقسەتنى يۇ-قىرىدىن قوبۇل قىلىدۇ، يۇقىرى بۇ مەقسەتنى ئۆزىدىن يۇقىرى ئورگاندىن قوبۇل قىلغان. ئوقۇتقۇچى ئۇ مەقسەتنى ئوقۇغۇچىلارغا تاڭىدۇ. نەتىجىدە، ئالدى بىلەن ئوقۇتقۇچىنىڭ پاراسىتى تورمۇز-لىنىدۇ. ئوقۇتقۇچى مۇپەتتىشلەر، دەرسلىك كىتاب، مېتود ۋە ئال-دىنئالا بېكىتىلگەن ئوقۇتۇش هەم پىروگراممىلىرىنىڭ چەكلە-مىسىنى قوبۇل قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئىدىيەسىنى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىدىيەسى ۋە دەرسلىك بىلەن باغلاشقا ئامالسىز قالىدۇ» (دېۋېي: «دېموكراتىيە، تەجرىبە، مائارىپ»، شاڭخەي خەلق نەشرىياتى، 2009 - يىلى).

تۇرمۇشتىكى غوجايىنلىقنىڭ بىر شەرتى، بىر ئادەم ئۆز هەرى-كىتىنىڭ مەقسىتىنى ئۆزى بەلگىلىشى كېرەك، ئاندىن ئۇ ئادەم شۇ مەقسەت يولىدا ئاكتىپ ۋە قىزغىن بولىدۇ. مائارىپتىن ئىبا-رەت ئىستىقبال ئىشىدا مەقسەتنى بەلگىلەش تېخىمۇ ئەمەلىي ۋە ئاقىلانە بولۇشى كېرەك بولىدۇ. مەقسىتىنى ئۆزى بېكىتەلمىگەن

— كەلگۈسىدە بىر خۇسۇسىي ئالىي مەكتەپ ئاچقۇم بار، سىز-نىڭچە قانداق بولار؟

— ئۆزىڭىز دېلىغۇل بولمىسىڭىزلا، كۆرۈنگەن تاغ يىراق ئە-مەس، — دېدىم مەن.

بىر ئوغۇل بالا قول كۆتۈردى:

— مەن سىياسىيون بولالامدىم؟

— سىياسىيون سىياسىيون بولۇشنى باشقىلاردىن سوراپ ئول-تۇرمايدۇ، بەلكى ئۆز غايىسى ۋە ئىرادىسى بويىچە كىشىلەرنى ئې-تىراپ قىلدۇرىدۇ.

يەنە بىر قىز ئوقۇغۇچى قول كۆتۈردى:

— سىزنىڭچە، ئائىلە ئايالى بولۇش يارامسىزلىقمۇ؟

— ئېرىگە ئانىدەك مېھرىبان، پەرزەنتلىرىگە لاياقەتلىك ئوقۇت-قۇچىدەك مەسئۇلىيەتچان ئائىلە ئايالى بولۇش شۇ قەدەر شەرەپ-لىككى، ئۇنىڭ تۆھپىسى ھەرقانداق ئۇلۇغ ئىنسانىنىڭكىدىن قې-لىشمايدۇ.

ئوقۇغۇچىلار چاۋاك چالدى. ئۇلار قىزغىن كەيپىيات ئىچىدە ئەركىن ۋە سەمىمىي پاراڭلىشىشنىڭ لەززىتىنى تېتىغانىدى.

ئالىي مەكتەپتە ئوقۇش بەختىنىڭ ئاچقۇچىنى قولغا ئالغانلىق بىلەن تەڭ ئەمەس. مېنىڭ نۇرغۇن سودىگەر ۋە ھۈنەرۋەن دوستۇم بار، ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي كۈچى مەندىن كۆپ ئۈستۈن. ئۇلار ئۆز تۇرمۇشىنى ئۆز ئېتىقادى، غايىسى ۋە ئىنتىلىشلىرى بىلەن ھالال ئۆتكۈزۈۋاتىدۇ. ئۆيىدە ئولتۇرغان ئاياللىرىنىڭ كۆڭۈل يارىسى خىزمەتتىكىلەرنىڭ كۆڭۈل يارىسىدىن ئېغىر ئەمەس. ئۇلار ئالىي مەكتەپتە ئوقۇمىغان بولسىمۇ، ئىگىلىك يارىتىش، مۇكەممەل بىر ئا-ئىلىنى نورمال باشقۇرۇش، ھەتتا جەمئىيەتكە ساخاۋەت قولىنى سۇ-نۇش لاياقىتىنى ھازىرلىغان. ئۇلار بىرقانچە بالىسىنى نورمال ئوقۇ-تۇۋاتىدۇ. بەزىلىرى بالىلىرىنى ئالاھىدە ئارزۇ - ئارمان بىلەن چەت

پىكاپىتىن بىرنى تەقدىم قىلغان بولدىڭىز.»

ھېكايە ئەنە شۇنداق ئاخىرلىشىدۇ. مەن ئوقۇغۇچىلاردىن: «سىز-لەرچە كىم توغرا قىلغان؟» دەپ سورىدىم.

ئوقۇغۇچىلارنىڭ كۆپىنچىسى يەھۇدىينىڭ قىلغىنىنى توغرا دېدى.

مەن ئېيتتىمكى، بۇ بىر قىممەت قاراش مەسىلىسى. ھەرقانداق بىر قىممەت قاراشنىڭ چوڭقۇر ئىجتىمائىي يىلتىزى بولىدۇ. ئا-مېرىكىلىق پاراۋان جەمئىيەتنىڭ پۇقراسى بولغاچقا، ھاياتىنىڭ كەلگۈسى توغرىسىدا ئارتۇق تەشۋىشتە بولمىغان، شۇڭا بۈگۈننى چوڭ بىلگەن. فىرانسىيەلىكمۇ شۇنداق، ئۇمۇ ئۆز خاھىشى بويىچە تاللىغان.

مەن بالىلاردىن سورىدىم: «پەرزەنتلىك بولۇش فىرانسىيەلىك-نىڭ نەتىجىسى ئەمەسمۇ؟» بالىلار فىرانسىيەلىكنىڭ نەتىجىسىنى-مۇ ئېتىراپ قىلدى. يەھۇدىي ئۇزۇن يىللىق ۋەتەنسىزلىكنىڭ دەر-دىدە سودىغا تايانمىسا بولمايدىغان بولغان. مەن بالىلارغا ئېيتتىم-كى، ئۆمۈردىكى نەتىجە قازىنىشنىڭ ئۆلچىمى سان ـ ساناقسىز بولىدۇ. ئەمەلىيەتتە، بىراۋنىڭ ئۆلچىمى يەنە بىرىگە ئۆلچەم بولالمايدۇ، مۇۋەپپەقىيەتتە ھۆكۈمران ئۆلچەم يوق. مۇبادا بىرىڭلار ئالىم، بىرىڭلار ئادۋوكات، بىرىڭلار دېھقان، بىرىڭلار ھۈنەرۋەن، بىرىڭلار كارخانىچى بولىمەن؛ بىرىڭلار بىر ياخشى ئائىلە ئايالى بولىمەن دېسەڭلارمۇ پىكرىم يوق. بۇلارنىڭ ھەممىسى غايە، بۇلار-نىڭ ھەممىسىدە ھالال ياشىغىلى بولىدۇ، بۇلارنىڭ ھەممىسىدە مۇۋەپپەقىيەت قازانغىلى بولىدۇ. مەن پەقەت بىر نەرسىگە قوشۇل-مايمەن: ئەقلىڭلار ۋە تېنىڭلار ساق تۇرۇپ خەقتىن تىلەپ يېيىش ۋە ئۇلارنىڭ قولىغا قاراشلىق بولۇپ قېلىش.

ئارىدا بىر قىز ئوقۇغۇچى قول كۆتۈردى، سۆزلىشىگە ئىجازەت بەردىم:

كورلا شەھىرى 4 ـ ئوتتۇرا مەكتەپتىكى ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلار-غا سۆزلىگەن بىر قېتىملىق نۇتۇقۇمدا: «باشقىلارغا يولەنمەي يا-شاشنى ئۆگىنىش نۆۋەتتىكى مائارىپ يۈنىلىشىمىز بولۇشى كې-رەك. ھازىردىن باشلاپ سىلەردە ئېنىق ئوقۇش نىشانى شەكىللەن-مىسە، دەۋرنىڭ ئويۇنچۇقىغا ئايلىنىپ قالىسىلەر» دېدىم ۋە ئۇلار-غا مۇنداق بىر ھېكايىنى ئېيتىپ بەردىم:

ئۈچ نەپەر قۇرۇلۇش ئىشچىسى بار ئىكەن، ئۇلار كۈنبويى جاپا-لىق ئىشلەپ، تام قوپۇرىدىكەن. بىر يولۇچى ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ ئۇلاردىن سوراپتۇ:

— نېمە قىلىۋاتىسىلەر؟

— تام قوپۇرۇۋاتىمەن، — دەپتۇ بىر ئىشچى.

— بىر سائەت ئىشلىسەم بەش يۈەن تاپىمەن، — دەپتۇ ئىك-كىنچى بىرى.

يولۇچى ئازراق مېڭىپ ئۈچىنچى ئىشچىنىڭ ئالدىغا بېرىپتۇ ۋە ئوخشاشلا يۇقىرىقى سوئالنى سوراپتۇ:

— نېمە قىلىۋاتىسەن؟

ئۈچىنچى ئىشچى يىراقلارغا تىكىلىپ، نېمىلەرنىدۇر خىيال قىلىۋاتقانىكەن. ئۇ:

— كۇتۇپخانا سېلىۋاتىمەن. بۇ ئىش ئەتراپىمدىكى نۇرغۇن ئا-دەمگە روھىي جەھەتتىن تەسىر كۆرسىتىدۇ. بۇ ئىشىم مەڭگۈلۈك ئىش، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ.

ئۇزۇن يىللار ئۆتۈپتۇ، ئاۋۋالقى ئىككى ئىشچى پېتى قېلىپ، تامچىلىق بىلەن كۈن ئۆتكۈزۈپ كېتىپتۇ. ئۈچىنچى ئىشچى بولسا ئىنتايىن داڭلىق بىناكارلىق ئۇستىسى — ئىنژېنېرغا ئايلى-نىپتۇ.

مەن ئوقۇغۇچىلاردىن: «يۇقىرىقى ئۈچ ئىشچىنىڭ ئىچىدە ئۈ-چىنچى ئىشچىنىڭ كەلگۈسى نېمە ئۈچۈن باشقىچە بولىدى؟» دەپ

ئەللەرگە چىقىرىۋاتىدۇ.

ئەمەلىيەتتىن يىراق، ئادەم كولدۇرلىتىدىغان بىلىملەرنى ئۆگىنىپ دەبدەبىلىك دىپلوم ئالغاندىن كۆرە بىر ـ ئىككى ھۈنەرنى پۇختا ئۆگەنگەن ياخشىراق. ھۈنەر ئۆگىنىش ھېلىقى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن سەرپ بولغان پۇل بىلەن ھەل بولىدۇ. بىر ئېلېكتىر ئۈسكۈنىلىرى رېمونتچىسى بىر ئىجتىمائىي پەن دىپلوم ئىگىسىگە قارىغاندا يەر شارىنىڭ ھەرقانداق يېرىدە مۇستەقىل ياشىيالايدۇ. مەن بۇ يەردە ئىجتىمائىي پەندە ئوقۇشنىڭ زۆرۈرىيىتى يوق، دېۋاتقىنىم يوق. مۇستەقىل دۇنيا قارىشى يوق ئىجتىمائىي پەنچى شامالدا ئۈچۈپ يۈرگەن يالتىراق (سولياۋ) خالتىكى، مۇقىم بىر ھۈنەرنىڭ ئىگىسى بولۇش يالتىراق خالتا بولۇپ قېلىشتىن كۆپ ئەۋزەل.

ھازىر بىزدىكى ئاتا ـ ئانىلار پەرزەنتلىرىنى تەربىيەلەشتە مەكتەپلەرگە تايىنىش بىلەنلا بولدى قىلىدىغان بولدى. بۇنى مەلۇم مەنىدە تەلىم ـ تەربىيەنى ھۆددىگە بېرىش دېسەكمۇ بولىدۇ. پەرزەنتلەرنى مەكتەپلەرگە ياكى يەسلىلەرگە بېرىپ قويۇش باللارنى تەربىيەلەش بۇرچىنى ياخشى ئادا قىلىشقا بولامدۇ؟ مەسىلە ھەرگىز ئۇنداق ئاددىي ئەمەس. تۇغۇپ، قورسىقىنى تويغۇزۇپ قويسا چوڭ بولۇپ قالىدىغان زامانلار كەلمەسكە كەتتى. ئەگەر ئېھتىيات قىلمىساڭ ئۆزۈڭنىڭ پۇشتىدىن بولغان بالا باغرىڭغا پاتقان پىچاق بولۇپ چىقىشى تۇرغان گەپ. «كارل ۋىتىرنىڭ ئائىلە تەربىيەسى» دېگەن كىتابتا: «قۇدرەتلىك رىم ئىمپېرىيەسى دەل ئانىلارنىڭ ئۆز پەرزەنتلىرىنى ئۆزى تەربىيەلىمىگەنلىكى تۈپەيلى ھالاك بولغان» دېگەن بىر گەپ بار. ئەنگلىيەلىك ئەدىب خاربورت: «بىر ئاتا مىڭ مەكتەپ مۇدىرىدىن ئەۋزەل» دېگەن بىر گەپنى قىلىدۇ. مانا بۇ، ئاتا ـ ئانىلارنىڭ پەرزەنتلەرنىڭ ئىستىقبالىدا كەم بولسا قەتئىي بولمايدىغان تەربىيەچىلىك رولىنى تەكىتلەپ تۇرۇپتۇ.

ئۇيغۇر مەدەنىيەت ئەنئەنىسىدە بىلىم

«بىلىم يوق يەردە، نادانلىق ئۆزىنى بىلىم دەپ ئاتايدۇ.»

— بىر ئاقىلنىڭ ئاغزىدىن

بىلىش تارىخى ئىنسانىيەت ئەجدادىنىڭ دەسلەپكى بىلىشلىرىنىڭ ھەيران قېلىش، خام خىيال ۋە تۈرلۈك رەۋىشتىكى تەسەۋۋۇرلاردىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ. بۇنداق بولغاندا، دۇنيا ۋە ئىنساننىڭ يارىلىشى ھەققىدىكى تۈرلۈك قىسسە ئەپسانىۋى تۈسىنىڭ قانچىلىك قويۇق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئىنسانلارنىڭ ئۆزى ۋە ئۆزى بىلەن ئالەم ئوتتۇرىسىدىكى باغلىنىش توغرىسىدىكى بىلىشلىرىنىڭ يارقىن نامايەندىسى بولۇپ سانىلىدۇ. بۈگۈن تۇۋلىنىۋاتقان پەن شوئارلىرى ئۆزىنىڭ ئەۋجىگە چىققان قىيقاس - سۈرەنلىرىدە يىراق دەۋرلەردىكى ئەپسانىلەرنىڭ دەل پەننىڭ بىخى ئىكەنلىكىنى ئۇنتۇپ كېتىشكە تاس قېلىۋاتىدۇ.

مۇقەددەس كىتابلاردىكى يارىلىش قىسسىلىرى بەزى ئىنچىكە چىقىش نۇقتىلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا بىر - بىرىگە ئوخشاپ قالىدۇ. «قۇرئان كەرىم» ئۆزىدىن بۇرۇنقى مۇقەددەس كىتابلارنىڭ ئۆزى بىلەن بىر مەنبەدىن ئىكەنلىكىنى قايتا - قايتا تەكىتلەيدۇ. شۇنىڭدىن قارىغاندا، يارىلىش قىسسىسى ئەسلىدە بىر بولۇپ، ئېتىقاد - ئەقىدە تارىخىدىكى پىرقىۋازلىق ئۆرۈنۈشلىرى يارىلىش قىسسىسىنى تۈرلەشتۈرۈۋەتكەن.

يارىلىش قىسسىسىدىن مەلۇمكى، ئىنسان ھەرگىزمۇ يېگانە بىر تاسادىپىيلىق ئەمەس، ئۇنىڭ يارىلىشى ئىلاھنى، كائىناتنى ۋە كائىناتتىكى تۈرلۈك - تۈمەن مەۋجۇداتنى شەرت قىلىدۇ. ئىنساز-

سورىدىم.

ئوقۇغۇچىلار ئاساسەن دېگۈدەك «ئۇچىنچى ئىشچى ئۆزىنىڭ نېمە قىلىۋاتقانلىقىنى بىلىدۇ» دېيىشتى.

ئېسىل ناۋاي بىلەن چوپەي ناۋاينىڭ پەرقى شۇكى، چوپەي ناۋاي پۇل ئۈچۈنلا نان ياقىدۇ، ئېسىل ناۋاي نان يېقىشقا دائىر ياخشى - يامان، پاسكىنا - پاكىز، هالال - هارام، خېرىدار ۋە بازار قاتارلىق بىلىملەرگە كۆڭۈل بۆلىدۇ. ئۆزىنىڭ ئۇزۇن يىللىق چۆپقەتلىرىنى قەدىرلەشنى بىلىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ مەنپەئىتىگە مەسئۇل بولىدۇ. مېنىڭ نەزىرىمدە بۇنداق ناۋاي پۇل ئۈچۈن تەتقىقات تورى ئىشلەيدىغان ئالىمدىن ئادىمىلىك جەهەتتە خېلىلا ئۇلۇغ.

2010 - يىلى ئىيۇن، ئۈرۈمچى

رىۋايەتنى ئىپتىدائىي ئىلىم ـ پەن دەپ قارىساق، ئۇنىڭدا يىراق ئەجدادلارنىڭ ئالەم ۋە ئادەم ھەققىدىكى قاراشلىرى مۇجەسسەم. بۇ قاراشلار خىيالىي تۈسكە باي بولغىنى ئۈچۈن ئوبرازلىق ئەكس ئېتىشكە تەييار. لېكىن خىيالىي ئوبرازلاردا ئۆزىگە لايىق ئەقلىي ئامىللار باركى، بۇ ئامىللار بىلىش جەريانىنىڭ بەزى خۇسۇسىيەتلىرىنى روشەن نامايان قىلىدۇ.

ئىنگلىز پولكوۋنىكى جېمس چېرچىۋارد «قەدىمكى قۇرۇقلۇقمۇ» دېگەن ئەسىرىدە، ھىندىستان، مېكسىكا قاتارلىق جايلاردىن تاپقان تاش پۈتۈكلەردىكى ھېروگلىفلارنى يېشىش ئارقىلىق 17 مىڭ يىل بۇرۇنقىمۇ قۇرۇقلۇقتا پۈتۈلگەن يارالمىش قىسسىسىنىڭ «تەۋرات»تىكى يارالمىش قىسسىسى بىلەن ئاساسەن ئوخشاش ئىكەنلىكىنى بايقايدۇ. ئاپتورنىڭ مۇئەييەنلەشتۈرۈشىچە، قەدىمكى ھىندىستان، مىسىر ۋە بابىلۇن مەدەنىيەتلىرى ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى پارلاق مەدەنىيەتتىن قالغان بىرقانچە تال چوغ بولۇپ، مۇ قۇرۇقلۇقىنىڭ چۆكۈشى، گويا پارلاق ئانا مەدەنىيەتنىڭ يىتۈشىدىن ئىبارەت ئىدى. قەدىمكى قۇرۇقلۇق مۇغا ئائىت پۈتۈكلەرنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا، يەتتە باشلىق يىلان ياراتقۇچى، ماھىيەتلىك كۈچ سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. يەتتە باشلىق يىلان يەتتە ئەقىل ـ ئىدراكقا ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭدىن كەلگەن يەتتە بۇيرۇق بىر پۈتۈن ئالەمنى روياپقا كەلتۈرىدۇ[②].

ئادەم ئۆز مەۋجۇدىيىتىنىڭ سىرلىرىغا يەتكۈسى كېلىدۇ. «مەن كىم؟ نەدىن كەلدىم؟ نەگە بارىمەن؟...» دېگەندەك سوئاللار ھەربىر ئىنساننىڭ بىلىش پىلتىسىگە يېقىلغان ئوت بولۇپ كەلدى. ھازىرمۇ پەنلەر زامانىۋى ئۇسكۇنىلەرنىڭ ياردىمىدە ئاشۇ سوئاللارغا جاۋاب ئىزدىمەكتە. مۇ قۇرۇقلۇقىدىن ئېرىشىلگەن يارالمىش قىسسىدە ئالەمنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە ئۇنىڭ ۋاقىت قانۇنى ئېنىق ئەكس ئەتكەن بولۇپ، جېمس چېرچىۋاردنىڭ ئىلگىرى سۈرۈشىدىن قارىغاندا، ئۇيغۇرلار ئەنە شۇ يارالمىش قىسسىسىنىڭ ھەقدار

نىڭ ئۆز ـ ئۆزىنى بىلىشى، ئىنسان بىلەن ئىلاھ، ئىنسان بىلەن كائىنات، ئىنسان بىلەن ئىنسان ھالقىلىرىدىن تۈزۈلۈپ، ھەربىر ھالقا ناھايىتى كۆپ ساھەگە چېتىلىدۇ. يارالمىش قىسسىسىدە بىلىشىنىڭ مەزكۇر ھالقىلىرى ئوبراز ۋە ھېكايە ئارقىلىق كۆرسىتىلىدۇ.

دۇنيا ۋە ئىنساننىڭ يارىلىشى ھەققىدىكى ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر ھەرقايسى ئىقلىمدىكى قەبىلە ۋە مىللەتلەردە ناھايىتى نۇرغۇن. ئۇيغۇر ئارىسىدىمۇ قاراخان تەڭرى توغرىسىدا ئەپسانىلەر بولغان. بۇرۇن زېمىن ۋە ئاسمان يوق ئىكەن، قاراخان تەڭرى ئۆز كارامىتىنىڭ نىشانىسى سۈپىتىدە «كىشى»نى يارىتىپ، ئۇلۇغ بىر كۆل (دېڭىز) نىڭ ئاستىغا ماكانلاشتۇرغانىكەن. «كىشى» سۇ ئاستىدا بەك ئۇزاق ياشاپ زېرىكىپ كېتىپتۇ ۋە ئازادە بىر جايغا چىقىرىپ قويۇشنى قاراخان تەڭرىدىن ئۆتۈنۈپتۇ. قاراخان تەڭرى «كىشى» گە چامىڭنىڭ يېتىشىچە تۇپراق ئېلىپ سۇ يۈزىگە ئېلىپ چىققىن، دەپ ئەمر قىپتۇ. «كىشى» ئېتىكى ۋە قوۋۇزىنى تۇپراق بىلەن تولدۇرۇپ، قاراخان تەڭرىنىڭ دېگىنى بويىچە، تۇپراقنى سۇ يۈزىگە قويۇپتۇ، شۇنىڭ بىلەن يەر ـ زېمىن ئاپىرىدە بوپتۇ، قوۋۇزىدىكى تۇپراقنى بوشلۇققا پۈركۈگەنىكەن، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن «كىشى» ئالەمنىڭ ئاقساقىلى بوپتۇ، ئۇنىڭدىن ئەۋلادلار پەيدا بوپتۇ. ئۇنىڭ نەسلى يوقىمايدىغان بوپتۇ[1]. بۇ ئەپسانە مۇقەددەس كىتابلاردىكى يارالمىش قىسسىسى بىلەن بەزى تەرەپلەردە ئوخشاپ كېتىدۇ. لېكىن ئۇنىڭدا ئۇيغۇر قاتارلىق تۈركىي خەلقلەرنىڭ سۇ ۋە تۇپراقنى ئۇلۇغلاش ئەقىدىلىرىمۇ ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. «كىشى» تامامەن دېگۈدەك ئىنسانىي خۇي ـ مىجەز بىلەن سۇغىرىلغان، لېكىن ئۇنىڭ جىسمى كائىناتنىڭ بىر پۈتۈن قۇرۇلمىسى بىلەن يۇغۇرۇلۇپ كەتكەن، ھەرىكىتى بولسا تەڭرىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەن. «كىشى»نىڭ مەۋجۇتلۇقى ۋە ھەرىكىتىدە روھىي ۋە ماددىي بارلىقنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى بىردەك ئەكس ئېتىدۇ. ئەپسانە ـ

قازاننىڭ كۆيسىگە سۇۋاپ، تامىقىنى كۆتۈرۈپ قويسا ساقىيىپ كېتىدۇ. بۇنداق ئىش مېنىڭ بالىلىقىمدىمۇ بولغان. كېلىم ئاغرىپ قالسا ھەمىدىخان ئىسىملىك بىر موماينىڭكىگە باراتتىم. ئۇ بەزىدە تامىقىمنى بارمىقى بىلەن كۆتۈرۈپ قوياتتى، شۇنىڭ بىلەن كېلىم ساقىيىپ قالاتتى. ئۆسمۈر زۇنۇن قادىرى يەنە پىرىزىخان مومايىنىڭ كاۋا چېچىكىنى ئۈزۈپ، باشقا پىلەكتىكى چېچەككە دۈم كۆمتۈرۈپ، بوغقۇچ بىلەن تېڭىپ يۈرگەنلىكىنى كۆرىدۇ. بۇنىڭ پەننىي جاۋابىنى زۇنۇن قادىرى گىمنازىيەدە ئوقۇپ يۈرگەن مەزگىللىرىدە بوتانىكا دەرسىدىن ئۇنىڭ «ئاتىلىق چېچەكنى ئانىلىق چېچەك بىلەن چاڭلاشتۇرۇش» ئىكەنلىكىنى بىلگەن. ئەينى ۋاقىتتا، زۇنۇن قادىرى مومايدىن: «بۇ نېمە قىلغىنىڭىز؟» دەپ سورىغاندا، موماي: «مۇشۇنداق قىلىپ قويساق كاۋا ئوخشايدۇ» دەپ جاۋاب بەرگەن[1]. بۇ مىساللاردىن ئوقۇرمەنلىرىمىزگە ئاۋامىي نەزەرىيەنىڭ نېمە ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ. خەلق ئارىسىدا ئەملەش (جىسمانىي داۋالاش)، ئىرىم قىلىش (روھىي داۋالاش)، ئوت كۆچۈرۈش، ئىسرىق سېلىش، دۇتلاش، ھورداش، قان چېكىش، ئىلغا ئىلىش، تېرىگە ئېلىش، تەرلىتىش قاتارلىق داۋالاش ئۇسۇللىرى تا بۈگۈنگىچە داۋام قىلىپ كەلمەكتە. يىراق ئۆتمۈشتىكى شامال ئېتىقادى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان بۇ قىلىقلار ئۆزىنىڭ رېئال ئۈنۈمى بىلەن كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشىغا سىڭگەن بولسىمۇ، ھازىرغا قەدەر بىرەر ئىلمىي نەزەرىيە بىلەن چۈشەندۈرۈپ باقمىدۇق، ئەكسىچە «خۇراپات» دەپ نەزەردىن ساقىت قىلىۋەتتۇق. ماددىي ۋە مەنىۋى دۇنيادىكى ھەرقانداق نەرسە پەننىڭ ئوبيېكتى بولالايدۇ. ئۇلارنى پەنسىز ھالدا تەتقىق قىلمايلا يوق قىلىۋېتىش، نادانلىق ئاقىۋىتىدە كېلىپ چىققان ياۋۇزلۇقتىن باشقا نەرسە ئەمەس. ئەنگلىيە فىزىكا ئالىمى ۋە پەيلاسوپى مايكول پولانىي (Mi polanyi chael) مۇنداق دېگەنىكەن: «ھايۋانلارنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى زوئولوگلار (ھايۋانشۇناسلار) بايقىغان ئەمەس. زوئولوگىيە ۋە بوتانىكا-

سۈپىتىدە، بىلىش تارىخىدىكى ئادەم ـ ئالەم مۇناسىۋەتلىرى توغرىسىدىكى ئەپسانىۋى يېشىمدە پىشقەدەملەردىن ھېسابلىنىدۇ.

تورونتو ئۇنىۋېرسىتېتى ئونتارىئو ئىنستىتۇتى مائارىپ تەتقىقات ئورنىدىكى كارل بېرېتېر (Carl Bereiter) «بىلىم دەۋرىدىكى مائارىپ ۋە ئالىڭ» دېگەن ئەسىرىدە «ئاۋامىي نەزەرىيە» (ئىنگلىزچە folk theory) دېگەن بىر ئۇقۇمنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. كارل بېرېتېرنىڭ ئىزاھلىشىچە، ئاۋامىي نەزەرىيە پەننىي نەزەرىيە بولمىغان ئەھۋالدىكى كىشىلەرنىڭ قاراشلىرى بولۇپ، ئۇ ئاساسەن ئىپتىدائىي ئىنسانلار ھەم پەننىي مائارىپ تەربىيەسى كۆرۈشكە تېخى ئۈلگۈرمىگەن بالىلاردا بولىدۇ. ئاۋامىي نەزەرىيە تەكشۈرۈپ ئېنىقلانمىغان، سۈزۈلمىگەن ھالدا مەۋجۇت بولىدۇ. ئادەتتە، ساۋات پسىخولوگىيەسى (commonsene Psycholoy) لا ئىدىيە، خاتىرە، دەلىل، پىلان، مەقسەت ۋە پرىنسىپلارنى چۈشەندۈرىدۇ. ئەگەر ئالىڭ بىلەن ئوبيېكتىپ دۇنيا ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت توغرا بولسا، بۇنىڭدىن بىلىم ناتوغرا بولسا ساختا ئەقىدە ھاسىل بولىدۇ. ئاۋامىي نەزەرىيە بولسا ساۋات پسىخولوگىيەسى بىلەن ساۋاتىي بىلىش نەزەرىيەسىدىن ۋۇجۇدقا كېلىدۇ[3]. بىر ساۋاتسىز دېھقان بوتانىكا ئۇقۇملىرىدىن خالىي ھالدا ئېكىنچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىپ ھوسۇل ئېلىشى مۇمكىن. بۇنداق ئەھۋالنى تېبابەت، ھۈنەرۋەنچىلىك ساھەلىرىدىن ئوخشاشلا ئۇچرىتىش مۇمكىن. يازغۇچى زۇنۇن قادىرىنىڭ «خاتىرىلەر» ناملىق ئەسىرىدە پىرىزىخان ئىسىملىك بىر موماي بار. بۇ موماي زۇنۇن قادىرىنىڭ بالىلىقىدا ئاللاھىدە تەسىر قالدۇرغان شەخس سۈپىتىدە كۆڭۈل قويۇپ تەسۋىرلىنىدۇ. ئۆسمۈر زۇنۇن قادىرىي توڭ ئالمىنى تولا يەپ، يامغۇردا قېلىپ، بىقىنىغا سانجىق تۇرۇپ قالىدۇ. پىرىزىخان موماي ئۇنى ئۆيىگە ئەكىرىپ بىر سىقىم تەرتەزنى ئىلمان سۇغا چىلىپ، ئۇنى ماتا لۆڭگىگە سۈۋاپ، بىقىنىغا تېڭىپ قويسا، سانجىق يوقاپ كېتىدۇ. ئۆسمۈر زۇنۇن قادىرىنىڭ كېلى ئاغرىپ قالسا، موماي بارمىقىنى

سىگە ئىگە. پىكىرلەر ئارىستوتېلچە مەنتىقە ئىزچىللىقىدا ئوتتۇ-رىغا چىقماستىن، ھېكايىنىڭ ھەممە بۆلىكىگە قاندەك سىڭىشىپ كېتىدۇ. ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخىغا قارايدىغان بولساق، ئۇيغۇر دۇنيا قاراشلىرى ئۆزىگە خاس ئېتنىك تەركىبلەردىن تاشقىرى ئەجەم، ئەرەب ئامىللىرى بىلەنمۇ يۇغۇرۇلۇپ كەتكەن. ئۇيغۇر خەلقى ئارى-سىغا كەڭ تارقالغان «جەمشىدنامە»دە مۇنداق بىر ھېكايەت بار: كونىلەرنىڭ بىرىدە نوھ ئەلەيھىسسالام بىر يەردە ياتقانىدى، ھەزرىتى نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ مۇبارەك كۆزى ئۇيقۇغا كەتتى. ئۇ چاغدا ئىشتان كىيىش ئادىتى يوق بولۇپ، ئالدىغا لاتا تارتىۋالاتتى. شا-مالدا لاتا قايرىلىپ قېلىپ، نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ ئەۋرىتى ئېچىد-لىپ قالدى. شۇ چاغدا ئۇنىڭ ئۈچ ئوغلى ئۇ يەردىن ئۆتۈپ كې-تىۋاتاتتى. بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ، ھەزرىتى يافەس كۆزىنى ئېتىپ ئۆتۈپ كەتتى، ھەزرىتى سام بىر قولى بىلەن كۆزىنى ئېتىپ، يەنە بىر قولى بىلەن لاتىنى تارتىپ ئەۋرەتنى يېپىپ قويۇپ، ئۆتۈپ كەتتى. ھام دېگەن ئوغلى مەسخىرە قىلىپ: «ئوھۇي، ئېچىلىپ قاپتۇ» دەپ ئۆتۈپ كەتتى. شۇ چاغدا نوھ ئەلەيھىسسالام ئۇيقۇدىن بىدار بولۇپ، بۇ ئىشتىن خەۋەر تېپىپ ئىچىدە قاتتىق غەزەپلەند-دى. ئۇ يافەسكە: «سېنىڭ ئەۋلادىڭ پادىشاھ بولسۇن» دەپتۇ، سامغا: «سېنىڭ ئەۋلادىڭ ھەم پادىشاھ، ھەم پەيغەمبەر بولسۇن» دەپتۇ. ھامغا: «سېنىڭ ئەۋلادىڭ قۇل ۋە چۆرە بولسۇن» دەپتۇ.

ئۇيغۇر تارىخچىسى موللا مۇسا سايرامى «تارىخى ھەمىدىي»[8] دې-گەن كىتابىدا تارىخنىڭ بېشىنى نوھ ئەلەيھىسسالامدىن باشلايدۇ. ئۇ تۈركىي خەلقلەرنى يافەسكە باغلايدۇ، بابىل، يەمەن، ئومان، ئىراق، ئىران ئەللىرىنى سامغا باغلايدۇ، ئافرىقا ۋە ھىندىستان ئەللىرىنى ھامغا باغلايدۇ. يازما تارىخچىلاردىكى ئەھۋاللار نوھ ئە-لەيھىسسالامنىڭ دۇئاسىنىڭ ئەمەلىيلىشىشىنى ئاساسەن ئىسپات-لىغاندەك كۆرۈنىدۇ. ئەمما بىز يازما تارىخلاردىكى تارىخىي ھەقى-قەتلەرنىڭ مۇتلەق ئەمەسلىكىنى ياكى ئىنسانلارنىڭ قەلىمىدىن

نىڭ ئىلمىي قىممىتى پەقەت ئۇنىڭ پەندىن ئىلگىرىكى ئىنسانلار-نىڭ ھايۋانلار ۋە ئۆسۈملۈكلەرگە بولغان قىزىقىشىنىڭ داۋامى بولغانلىقىدا»[5]. بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئانىمىزم (ھەممە نەرسىدە روھ بار دەيدىغان قاراش. — ئا) تۈسىدىكى دۇنيا قاراش بۈگۈنكى پەن نۇقتىئىنەزىرىدە بىر خىل روھانىيلىق بولسىمۇ، پەن بەرىبىر ئەنە شۇنداق دۇنيا قاراشلارنىڭ بالىياتقۇسىدا ئاستا - ئاستا يې-تىلگەن تۆرەلمە ئىدى. پەن تارىخچىسى ۋ. س. دامپىر (W.C.Dampier): «پەن تەبىئەت ھادىسىلىرى توغرىسىدىكى تەر-تىپلىك بىلىم بولۇپ، ئۇ تەبىئەت ھادىسىلىرىنى ئىپادىلەيدىغان ھەر خىل ئۇقۇم ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئەقلىي يوسۇندا تەت-قىق قىلىدۇ»[6] دېگەنىدى. تەرتىپلىك بىلىم شەكىللىنىشتىن بۇ-رۇن ئۇنىڭ سىستېمىسىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگۈچى جۇزئىي ئا-مىللار شەكىللەنگەن بولۇشى كېرەك. بۇ ئامىللار ئىپتىدائىي ئا-دەملەرنىڭ تۇرمۇشىدا، ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئادەملەرنىڭ دىنىي مۇراسىملىرىدا، تەبىئەت ۋە ھاياتلىق ھەققىدىكى قاراشلىرىدا ئىستىخىيەلىك ھالدا سادىر بولىدۇ. دامپىر «پەن تارىخى»دېگەن كىتابىدا پېرىخونلۇق، دىن ۋە پەنلەرنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدە توختىلىپ، بەزى ئىنسانشۇناسلارنىڭ پىكرىنى بايان قىلىپ ئۆتى-دۇ. ئۇلارچە «پېرىخونلۇق بىر جەھەتتىن دىنغا ئېلىپ بارىدۇ، يەنە بىر جەھەتتىن پەنگە ئېلىپ بارىدۇ»[7]. شامانىزم قەدىمكى ئۇي-غۇرلارنىڭ تەبىئەت دۇنياسىغا نىسبەتەن بىر خىل بىلىش شەكلى سۈپىتىدە، ئۇلارنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇش شەكلىگە ھازىرغا قەدەر ئۆچمىگەن چوڭقۇر تەسىرلەرنى قالدۇرغان. ئەينى دەۋرلەردى-كى شامانلار ۋە باخشىلار ئۆز دەۋرىگە يارىشا بىلىم ئادەملىرى بو-لۇپ، تەبىئەت ۋە ئىلاھ بىر - بىرىدىن بۆلۈنگەن ھالدا ئەمەس، بەلكى بىر پۈتۈن ھالدا ئۇلارنىڭ تەپەككۇرىدىن ئورۇن ئالغانىدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ تەبىئەت، روھىيەت ۋە جەمئىيەتكە قارىتا بىلىش شەكىللىرى بارلىق شەرق ئەللىرىدىكىگە ئوخشاشلا ھېكايەت تۇ-

دەملەر يۇقىرىقى ھېكايەتنى قانچە ئوقۇسا ئىبرەت ئالالمايدۇ. ئەقلىي يەكۈننى تۇرمۇشتىكى ۋەقەگە تەتبىقلىيالمايدىغان ئادەم ئۈچۈن دېكارتنىڭ سۆزى ئەھمىيەتسىزدۇر. نەقىل بىلەن ئەقىل ئوتتۇرىسىدىكى ئىچكى باغلىنىشنى تاپالىغان ئادەم ئۈچۈن ھايات مەنە ۋە ئىبرەت بىلەن تولغان بولىدۇ. ھېكايەت ھېكمەت بىلەن يۇغۇرۇلغان ۋەقە، ھېكمەت بولسا ۋەقەلىكى چىقىرىۋېتىلگەن ھېكايەت. شۇڭلاشقا، شەرق دانىشمەنلىرىگە غەرب پەلسەپە ئەندىزىسى بويىچە باھا بەرگىلى بولمايدۇ. لېكىن سېلىشتۇرما قىلىشقا بولىدۇ. ئەگەر بىز ئۇيغۇر خەلقىنىڭ دۇنيا قارىشىنى ۋە بىلىش ئۇسۇللىرىنى، جۈملىدىن ئۇيغۇر بىلىگە بىلىمچىلىكى (维吾尔认识论 Uyghur Epistemology) نى تەتقىق قىلماقچى بولىدىكەنمىز، ئۇنداقتا، ئەپسانە ـ رىۋايەتلىرىمىزگە، دىنىي ئېتىقاد شەكىللىرىمىزگە، ئاغزاكى ۋە يازما ۋەسىقىلىرىمىزگە، ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئەمگەكلىك تارىخىمىزغا، قول ھۈنەرۋەنچىلىكىمىز ۋە قۇرۇلۇش ئەنئەنىمىزگە مۇراجىئەت قىلماي تۇرالمايمىز. شۈبھىسىزكى، بىز بۇلارسىز ھالدا ئۇيغۇر پەن تارىخىنى ياكى ئوتتۇرا ـ مەركىزىي ئاسىيا پەن تارىخىنى يېزىپ چىقالمايمىز.

دىيارىمىزدىكى ئارخېئولوگىيەلىك بايقاشلار ئوتتۇرا ـ مەركىزىي ئاسىيا پەن تارىخىنىڭ تۇرغۇزۇلۇشىغا بىۋاسىتە تۈرتكە بولغۇسى. ۋاھالەنكى، بىز ھەرقايسى تارىخىي دەۋرگە ئائىت ئارخېئولوگىيەلىك قېزىلمىلار بىلەن تولۇق تونۇشۇپ چىقىشقا ئۈلگۈرمىدۇق. تارىخنى ئىدېئولوگىيەلىك ئېھتىياج ئۈچۈنلا ئىزاھلاش، ئارخېئولوگىيەدىن ئىبارەت بۇ ئىلىمنىڭ ئۇستقۇرۇلمىلىق تۈسىنى زىيادە قويۇقلاشتۇرۇۋەتتى. بىز بىر قىسىم ئارخېئولوگىيەلىك قېزىلمىدىن پەقەت خرونولوگىيەلىك تارىخنىڭ مەدەنىيەت قاتلىمىنى يېشىشتە ئاز ـ تولا پايدىلاندۇق. بىزدە تېخى پەن تارىخى، ھۈنەر ـ سەنئەت تارىخى، دېھقانچىلىق تارىخى، باغۋەنچىلىك تارىخى دېگەنلەردەك مەخسۇس ساھەلەر بويىچە يېزىلغان تارىخلار بول-

چىققان تارىخنىڭ ئىنسانچە ئاجىزلىق ۋە سەۋەنلىكلەرگە ئىگە بولىدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتساق، موللا مۇسا سايرامىنىڭ بايانلىرىدا تەجرىبىدىن ھالقىغان ئەپسانىۋى تۇسنىڭ بارلىقىنى ھېس قىلىمىز. بىز يۇقىرىقى ھېكايەتتىن مۇنداق بىر مەسىلىنى بىر ئىشقا تۇتۇلغان ئۈچ خىل پوزىتسىيەنى ۋە شۇ پوزىتسىيە تۈپەيلى كېلىپ چىققان ئوخشىمىغان نەتىجىنى كۆرىمىز: يافەس ھايا بىلەن ئۆتۈپ كەتتى، بۇ ھايا پادىشاھلاردا بولۇشقا تېگىشلىك دىيانەتتىن نىشان ئىدى. سامدا ھايا بولۇش بىلەن بىللە، تەدبىرمۇ بار ئىدى. شۇڭا، ئۇنىڭ ئەۋلادىغا پادىشاھلىق سەلتەنىتى بىلەن پەيغەمبەرلىك ھېكمىتى بۇيرۇلدى. ھام ئۆزىنىڭ ھاياسىزلىقىغا يارىشا قۇللۇق تەقدىرىگە بۇيرۇلدى. بىز بۇ ھېكايەتنى تارىخىي رېئاللىقتىن ئايرىپ مۇھاكىمە قىلساق، كىشىلەرنىڭ شەيئىگە تۇتقان پوزىتسىيەسى قانداق بولسا شۇنىڭغا مۇناسىپ تەجرىبە، بىلىم ۋە تەقدىرگە ئېرىشىدۇ، دېگەن ئەقلىي يەكۈنگە ئىگە بولىمىز. بۇ يەكۈن فىرانسىيە مۇتەپەككۇرى رېنې دېكارت (Rene Descartes 1560 — 1596) نىڭ يانداش بىر ھۆكۈمىنى ئېسىمىزگە سالىدۇ: «پاراسەت ھەممە ئادەمدە ئوخشاش. شۇڭا، پىكىردىكى ئىختىلاپلار بىراۋنىڭ يەنە بىرىدىن ئەقىللىك بولۇشىدىن كېلىپ چىقمايدۇ، بەلكى پىكىر يولىمىزنىڭ ئوخشىماسلىقى ياكى پىكىرنىڭ ئوخشاش بىر سەۋەبكە قارىتىلمىغانلىقىدىن بولىدۇ»[9]. نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ پەرزەنتلىرى بىر مەسىلىگە ئوخشىمىغان ئىنكاس شەكىللىرى بىلەن مۇئامىلە قىلدى ھەم شۇ تۈپەيلى ئوخشىمىغان نەتىجە ۋە قىسمەتكە ئىگە بولدى. يۇقىرىقى ھېكايەت بىلەن دېكارتنىڭ سۆزىدە نەتىجە بىلەن سەۋەب ئوتتۇرىسىدىكى باغلىنىش ئىلگىرى سۈرۈلگەن. لېكىن ئۇلارنىڭ بىرى ئوبراز شەكلىدە، بىرى ئىدراك شەكلىدە بولۇپ، بۇلاردىن شەرق ۋە غەربنىڭ تەپەككۇر ئەنئەنىسى مەلۇم بولۇپ تۇرىدۇ. بۇلارنىڭ بىرى قەلەمدىن ئۆتكەن ۋەقە، يەنە بىرى ۋەقەدىن كەلتۈرۈلگەن يەكۈن. ۋەقەدىن ئەقلىي يەكۈن چىقىرىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولمىغان ئا-

خوتەن قاتارلىق جايلاردىن تۆمۈر، مىس، كۈمۈش، قوغۇشۇن، قاشتې-
شى قاتارلىق مەدەنلەرنىڭ چىققانلىقىنى ئەسكەرتىدۇ[10]. تارىخچىلار
ساكلار مەدەنىيىتىنىڭ مىلادىيەدىن ئاۋۋالقى 5 ~ 7 - ئەسىرلەرگە
توغرا كېلىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. بۇ دەۋرلەر ئەجدادلىرىمىزنىڭ
كىمىياگەرلىك بىلىمىنىڭ نامايان بولۇپ، تۇرمۇش ۋە جەڭلەردە
تۆمۈر، مىس قاتارلىق مېتاللارنىڭ ئەۋزەللىكىنى جارى قىلدۇرغان
دەۋر بولدى. پەن تارىخچىلىرى خىمىيە ئىلمىنىڭ تارىخىنى تاش
قوراللار دەۋرىدىن باشلاندى، دەپ جەزملەشتۈرىدۇ[11]. شۇنداق بول-
غاندا، بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز تاش ۋە مېتاللارنىڭ خىمىيەلىك،
فىزىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى دەسلەپكى قەدەمدە تونۇپ يېتىپ،
ئۇتنىڭ خىمىيەلىك رولىدىن پايدىلىنىپ تۇرمۇشقا كېرەكلىك
قوراللارنى ياساپ، دۇنياۋى مەدەنىيەتنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى مۇنبە-
رىدە مۆتىۋەرلەردىن بولغانىدى. ئەجدادلىرىمىز ئەينى دەۋرلەردە
كەشىپ قىلغان تۇرمۇش قوراللىرى ئۆزلىرى تۇرغان مۇھىتنىڭ
جۇغراپىيەلىك ئالاھىدىلىكى، ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ھەمدە ئۆز
دەۋرىگە مۇناسىپ سىياسىي، ئىجتىمائىي ۋەزىيەتنى چىقىش قىل-
غان بولۇپ، ئەينى دەۋرنىڭ تەرەققىيات، ئەقىل - پاراسىتى، بىلى-
مىنى ۋە بۇ بىلىملەرنىڭ قاتلىمىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. مەلۇمكى،
بىلىم تۇرمۇش ئەمەلىيىتىدە ئۆزىنى كۆرسىتىدۇ، شۇنداقلا ئۆزى-
نىڭ قۇرۇلمىسىنى ئۆزگەرتىدۇ، قاتلىمىنى كۆپەيتىدۇ. مەدەنىيەت-
نىڭ تەرەققىياتى ئۆز نۆۋىتىدە مىللەتلەرنىڭ تەرەققىيات ۋە بىلىم
بايلىقىنى كۆرسىتىدىغان ئىستېرېلكا بولۇپ، بىز مەدەنىيەت تارى-
خىمىزغا قارىتا بىلىمشۇناسلىق نۇقتىسىدىن سىستېمىلىق مۇھا-
كىمە قىلىشتىن بەك يىراقتا تۇرۇۋاتىمىز. ئۇيغۇرلاردا ئىسلامى-
يەتتىن بۇرۇن ۋە كېيىن تەبىئەت ۋە جەمئىيەت ساھەلىرىگە تۇتى-
شىدىغان ئەمەلىيەتچان بىلىم ئەنئەنىسى بولغانىدى. بىز بۇ خىل
ئەنئەنىنىڭ نامايەندىلىرىنى ئۇنتۇپ كېتىشكە يۈزلەندۇق. ئەۋلاد-
لىرىمىز ئۇلارنىڭ ئىلىم - پەن تارىخىدىكى تۆھپىلىرى بىلەن نا-

غىنى يوق. بۇنداق ئەھۋالدا ئۇيغۇر مەدەنىيەت قاتلىمى ۋە ئىدىيو-لوگىيە قاتلىمىنى تارىخىي ئەينەنلىك تەلىپى بويىچە يورۇتقىلى بولمايدۇ. دىيارىمىزدىكى ئىلىم مەركەزلىرى بۇنداق ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئېلىشتىن هازىرچە يىراق.

مەرھۇم پىروفېسسور ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئاياغلاشتۇ-رۇشقا ئۈلگۈرمىگەن يىرىك ئەسىرى «قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا»دا، ئوتتۇرا ـ مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ كونا ۋە يېڭى تاش قوراللار دەۋرى ھەمدە مىس، تۆمۈر دەۋردىكى مەدەنىيەتلىرى ئۈس-تىدە توختىلىپ ئۆتىدۇ. «ئانا ساي ـ يەنسەي ۋە ئەنقار (ئەنگار) ۋادىلىرىدا كونا ـ يېڭى تاش قوراللار دەۋرى تۇتاشقان دەۋرگە ئائىت تاش سۆڭەك قوراللار ۋە تاشلاردىن ياسالغان ئوچاق، كۆل قاتلىمى، جۇملىدىن بۇغا مۈڭگۈزىدە يېپىلغان كەپە تېپىلغان»[10] دەپ بايان قىلىدۇ. ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئارقىدىنلا بۇ خىل تىپتىكى مەدەنىيەتنىڭ ئالتاي، جەنۇبىي بايقال، ئورخۇن ۋادىلىرىدىنمۇ تې-پىلغانلىقىنى قەيت قىلىدۇ. بۇنداق بايقاشلار خوتەن، قەشقەر، ئاق-سۇ، غۇلجا، ئۈرۈمچىلەردىمۇ كۆپ بولغان. ئاپتور يەنە ساك ـ سى-كىفلار ھەققىدە توختىلىپ: «سىكىفلار مەشھۇر ئالتۇن ـ مىس ھۈ-نەر سازلىرى ئىدى. ئۇلارنىڭ ئىزىدىن ـــ جەنۇبىي سىبىرىيە، شىنجاڭ، يەتتىسۇ، ماۋەرائۇننەھىر، ئۇرال ۋە قارا دېڭىز ساھىلى-دىن نۇرغۇن هايۋاننىڭ خىرىسچان ئوبرازى چۈشۈرۈلگەن مىس، ئالتۇن بۇيۇملار تېپىلدى»[11] دەپ يازىدۇ. «ئۇيغۇرلار ۋە غەربىي يۇرت-تىكى باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ قىسقىچە تارىخى» دېگەن كىتابنىڭ ساكلار توغرىسىدىكى بايانلىرىدا ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتىگە دائىر گەپ-لەرمۇ بار: «غەربىي يۇرتتىن تېپىلغان باشاقلارنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، بىرونزىدىن ياسالغان باشاقلارنىڭ ساپ تۆشۈكىگە تۆمۈردىن ياسالغان هالقا بېكىتىلگەن. بۇ تۆمۈر هالقا باشاق سېپى بىلەن با-شاقنى چىڭ تۇتاشتۇرۇش رولىنى ئۆتىگەن»[12]. تارىخچى ئەنۋەر باي-تۇرمۇ ھۇنلارنىڭ مەدەنىيىتى ئۈستىدە توختىلىپ، بوگونكى كوچا،

نىڭ يۇلتۇزلار تۇركۇمىنى شەكىللەندۈرگەنىدى.

لۇ مىڭشەن (تۆمۈر تۇۋۇرۇك) 13 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى 14 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن يېزا ئىگىلىك ئالىمى. ئۇ «يېزا ئىگىلىك بىلىملىرىدىن ئاساسلار» دېگەن كىتابنى يېزىپ، ئۇيغۇر دىيارى ۋە ئىچكى ئۆلكىلەردىكى دېھقانچىلىق ئەنئەنىسىنى ئۆرنەك قىلىپ، شۇ دەۋرنىڭ يېزا ئىگىلىك ئېھتىياجى ئۈچۈن پايدىلىق نۇرغۇن كۆرسەتمىنى ئوتتۇرىغا قويغان. كىتابتىكى زىرائەت تۈرلىرى، مېۋە تۈرلىرى، ئوتياش تۈرلىرى، دورا ئۆسۈملۈكلىرى، ھەسەل ھەرىسى بېقىش، ئۆي ھايۋانلىرى بېقىش، پىلىچىلىك، ھاۋا رايى، سۇ ئىنشائاتلىرىغا دائىر تېخنىكىلىق مەسىلىلەر ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن ئىلغار ئىدى. ئاپتور يەنە ئۇيغۇرلاردىن ئىچكى ئۆلكىلەرگە كىرگەن تاۋۇز، بېدە، پىياز، سەۋزە، زىغىر، ئانار، ياڭاق، پۇرچاق، كېۋەز قاتارلىق زىرائەتلەر توغرىسىدىمۇ ئالاھىدە توختالغان.

مۇھەممەت مۇسا ئەلخارەزمىي (مىلادىيە 780 — 850): خارەزم ئۇيغۇرلىرىدىن چىققان ئاسترونوم، ماتېماتىك، گېئوگراف. ئۇ ئەرەب، پارس، سانسكرىت، گىرېك تىللىرىنى بىلگەچكە، گىرېك، ھىندى ئالىملىرىنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن چوڭقۇر تونۇشۇش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشكەن. ئۇ باغدادتا «بەيتۇل ــ ھېكمە» (دانالار سارىيى) دە ئىشلەپ، نۇرغۇن ئالىمنى تەربىيەلەپ يېتىشتۈرگەن. ئۇ «مۇختەسەر سىندى ھىندى»، («ھىندى رەقەملىرى ھەققىدە قىسقىچە كىتاب»)، «ئەلجەبىر ۋە مۇقەبەلە» («تەڭلىمە ۋە ئەسلىگە قايتۇرۇش كىتابى (ئالگېبرا»)، «ئاسترونومىيەلىك جەدۋەل»، «قۇياش سائىتى ھەققىدە رىسالە»، «يەرنىڭ سۈرىتى»، «يەھۇدىيلار تارىخى ۋە ئۇلارنىڭ بايراملىرىنى بەلگىلەش» قاتارلىق كۆپ قىرلىق ئەسەرلەرنى يېزىپ قالدۇرغان. ئەلخارەزمىي تەڭلىمىلەرنى تۈزۈش ۋە يېشىش قائىدىلىرى، مەنپىي ۋە مۇسبەت سانلار، ھىندى رەقەملىرىنىڭ ئىشلىتىلىشى، نۆلنىڭ ماتېماتىكىدىكى رولى قاتارلىق بىر

تونۇش. ئەگەر بىز ئۇلاردىن بىرقانچە سىيمانى غىل ـ پال ئەسلەپ ئۆتسەكلا، خىرەلىشىپ كەتكەن ئاشۇ قىممەتلىك ئەنئەننى جىددىي تىرىلدۇرۇشنىڭ زۆرۈرىيىتىنى تونۇپ يېتىمىز.

كۇماراجىۋا (413 ـــ 334) ئۇيغۇر بۇددىزم دەۋرىدىكى پېداگوك، مۇتەپەككۇر ۋە تەرجىمىشۇناس. ئىنچىكىلەپ كىرگەندە، كۇماراجىۋا دەۋرىدىكى ئۇيغۇر مائارىپىنىڭ ئەندىزىسى ۋە مەزمۇنىغا دائىر بىلىشلەرگە، نوم تەرجىمىچىلىكىدىكى ئۇسلۇب ھەمدە ئۇيغۇر تەرجىمىچىلىكى نەزەرىيەسىنىڭ ئەينى دەۋرگە خاس يۆنىلىشىگە دائىر بىلىشلەرگە ئېرىشكىلى بولىدۇ. لېكىن بىزدە بۇنداق ئىنچىكە، سىستېمىلىق تەتقىقات يوق. سۇجۇپ ـــ مىلادىيە 6 ـ ئەسىرلەردە ئۆتكەن ئۇيغۇر مۇزىكىشۇناس. ئۇ «12 تېمپىراتسىيەلىك كۇي قانۇنى»نىڭ نەزەرىيە ئاساسىنى يارىتىپ، ئۇيغۇر مۇزىكىسىنىڭ كېيىنكى راۋاجىغا، ھەتتا جۇڭگو مۇزىكىچىلىقىغا زور تەسىر كۆرسەتكەن. سۇجۇپ ئەنئەنىسى بىزدە كۇي بولۇپ، كۇيشۇناسلىق بولماسلىقتەك سەلبىي ئەنئەنىنىڭ ئورنىغا دەسسىتىشكە، شۇنداقلا ھازىرقى زامان يۈكسەكلىكىگە كۆتۈرۈشكە تېگىشلىك ئەنئەنە.

ئەل ئۇقمىش (؟ ـــ 1314) ئۇيغۇرلاردىن چىققان دېڭىزچى، شۇنداقلا قۇبلەيخان ئوردىسىدا تۇرغان دۆلەت ئەربابى. ئۇ، قۇبلەيخاننىڭ يارلىقى بىلەن سىرى لانكا، ھىندىستان قاتارلىق دۆلەتلەردە دېڭىز سەپىرى قىلىپ، بۇ سەپەرنى 20 يىل داۋاملاشتۇرغان. بۇ جەرياندا ئۆتكۈر سىياسىي پىكىرلىك دىپلوماتقىمۇ ئايلانغان. ئەل ئۇقمىشنىڭ دېڭىز سەپىرى جېڭ خېنىڭ دېڭىز سەپىرىدىن 100 يىل، ياۋروپالىقلارنىڭ دېڭىز سەپىرىدىن 200 يىل بالدۇر بولغان. ئەل ئۇقمىش، بېيجىڭ شەھىرىنىڭ خانبالىق لايىھەسىنى تۈزگەن كاتتا مېماركار ئەختەرىددىن، بېيجىڭدا تەتقىقات بىلەن ئۆتكەن ئاسترونوم جامالىددىن، دېھقانچىلىق ئالىمى لۇ مىڭشەن (تۆمۈر تۇۋرۇك) قاتارلىق ئالىملار، سىياسىيون ۋە دۆلەت ئەربابلىرى بىللە يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر پاراسەت قۇۋۋىتى-

ئەنئەنىمىزنىڭ غايىب بولۇپ كەتكىنىدىن ئۆكۈنمەي تۇرالمايمىز. تەبىئەت، ئىلاھىيەت، سەنئەت، جەمئىيەت ۋە پاساھەت ئىلىملىرى بىر - بىرىگە زىت ئەمەس ئىدى، لېكىن بىز زىت ھالدا چۈشىنىپ، ئىلىملەرنى يېتىم قويدۇق. ئىلىملەر ئاستا - ئاستا يىگلەپ، مەنىۋى گادايلىقىمىز مىسلىسىز پاجىئەتلىك تارىخنىڭ ھامىيسى بولۇپ قالدى. ئۇلۇغبېكنىڭ پاجىئەسى ھەرگىزمۇ بىر ئالىمنىڭ پاجىئەسى بولماي قالدى، بەلكى ئۇ شۆھرەتلىك تارىخلارنى قالدۇرغان ئوتتۇرا - مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ گۇمراھلىق دەۋرىگە كىرىپ، كىشىلىك ئىززىتىنىڭ ۋەيران بولۇشىدىن دېرەك بېرىدىغان پاجىئە بولۇپ قالدى.

بىز ئۇلۇغبېكتىن كېيىن دۇنيا جامائەتچىلىكى سۆيۈنگۈدەك تەبىئەت ئالىملىرىنى يېتىشتۈرۈپ چىقالمىدۇق. بىر بولسا تاردىخىمىز ئۇ خىل كىشىلەرگە كورلۇق قىلدى. نەتىجىدە، بىز ئۇلارنى ئۇنتۇپ كەتتۇق؛ بىر بولسا زەئىپ تەپەككۇرىمىز ياراتقان تارىخنىڭ ئەمەلىيىتى شۇ. بۇنىڭدىن كېيىنكى ئېھتىماللىقنىڭ ئوبيېكتىپلىقى يوقىرى بولسا كېرەك. بۇ ھەقتە ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «قەدىمكى يىپەك يولىنىڭ خارابىلىشىشى، فېئودالىق بېكىنمە ھالەت تۇپەيلى نەزەرىيەۋى تەپەككۇر ئەۋزەللىكىنى يوقاتتۇق. ئۇلۇغبېك ۋاپاتىدىن كېيىن ئەدىب - شائىرلىقتىن باشقا بىزدە ئالەمشۇمۇل تەبىئەت ئالىملىرى چىقمىدى. مەنىۋى مەدەنىيەت خەزىنىمىز ھېسسىي سەنئەت ۋە ئەدەبىياتنى بىردىنبىر ئىپتىخار پەللىسى قىلىشقا مەجبۇر بولدى. قولىمىزنىڭ يەتكىنى ئۇسسۇل، دىمىمىزنىڭ يەتكىنى ناخشا بولدى. شۇ زامانلاردىكى ناخشا - غەزەللىرىمىزگە بىر قاراپ كۆرەيلىچۇ، ئاساسلىقى «ۋاھ، دەرىخا» دېگەندەك نالەشتىن يىراقلاشمىدى. بىز «ئېتنولوگىيەلىك مىللەت»، كاتېگورىيەسىدىكى «ناخشا - ئۇسسۇل مىللىتى»، «شېئىرىيەت مىللىتى» بولۇپ قېلىۋەردۇق. بوياقچىدىن ئارتۇق خىمىك، تۆمۈرچىدىن ئارتۇقراق فىزىكلىرىمىز بولمىدى... سەنئەتتە داڭ چىقارغان، سەنئەتكە يۇلە-

قاتار ئىلىم مەسىلىسىنى شەرھلىدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇ «ئالگورىزم ئارىفمېتىكىسى» دېگەن نامىنى دۇنيا ماتېماتىكا تارىخىغا نەقىشلىدى.

ئۇلۇغبېك (1394 ـــ 1449) پىروفېسسور ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ سۆزىچە، ئۇيغۇر «كەنجى ئويغىنىش دەۋرىنىڭ مۇتەپەككۇرى، ئاسترونوم ۋە سىياسىيون». ئۇ «تۆت ئۇلۇس تارىخى»، «زىجى جەدىد گۆرە گانى» («يېڭى ئاسترونومىيەلىك جەدۋەل») قاتارلىق كىتابلارنى يېزىپ قالدۇرغان. ئۇلۇغبېك يەنە سەمەرقەنتتە ئۆز نامىدا مەدرىسە ۋە رەسەتخانىلارنى بەرپا قىلغان بولۇپ، ئۇلۇغبېك شۇ چاغدا شەكىللەنگەن ئىشانىزم گۇماشتىلىرىنىڭ سۈيىقەستى بىلەن ئوغلى ئابدۇللەتىفنىڭ قولىدا ئۆلتۈرۈلىدۇ، ئۇ سالدۇرغان رەسەتخانا بولسا، جاھالەت كۈچلىرى تەرىپىدىن كۆيدۈرۈلىدۇ. بۇنىڭغا نوبېل فىزىكا مۇكاپاتى ساھىبى، پاكىستانلىق فىزىكا ئالىمى، دوكتور ئابدۇسالام ئوتتۇرا ـ مەركىزىي ئاسىيا خەلقىنىڭ بېشىدىكى بەخت ـ سائادەت قۇشىنىڭ ئۇچۇپ كېتىپ، زالالەت دەۋرىدىن دېرەك بەرگۈچى پاجىئە، دەپ باھا بەرگەنىدى.

بىز ئەبۇ نەسىر فارابىي، مەھمۇد كاشغەرىي، ئەبۇ رەيھان بىرۇنىي، ئىبنى سىنا، يۈسۈپ خاس ھاجىپ قاتارلىقلارنىڭ ئاۋامغا تونۇش نام ـ شەرىپىنى تىلغا ئېلىپ ئولتۇرمىدۇق. ئۇلارنىڭ تۆھپىلىرى بىلىمشۇناسلىق ياكى پەن نۇقتىسىدىن باھالانمىسىمۇ، كىشىلەر ئۇلارنى ئىلىم چولپانلىرى سۈپىتىدە زاتەن ئەمەس، ئاتەن ھالدا تونۇيدۇ.

ئەگەر بىز يۇقىرىقى ئالىملارنى ئىنسانپەرۋەرلىك خاھىشلىرى بىلەن سۇغىرىلغان ئەخلاقىي تېمىدىكى ھېكايەتلەر ۋە قىسسىلەرگە ئاشىق ـ مەشۇقلارنىڭ ئاھۇ رازى بىلەن تولغان داستانلارغا، ۋەھدەتكە ئىنتىلگۈچى شېئىرىيەت لاتاپەتلىرىگە تولغان ئەنئەنىمىزگە پاراللېل قويساق، تەبىئەت ۋە ھۈنەر ئىلىملىرىگە مايىل سەمەرىلىك

خەلقلىرىنىڭ يولتوزى ئۆچۈشكە باشلىدى. گەرچە «قۇرئان كەرىم» چۈشەنگىلى بولمايدىغان روھىيەت، ئاخىرەت مەسىلىلىرىنى تەكىتلىمەي، ئىنسانىيەت دۇنياسىدىكى ھالال بىلەن ھارام، ياخشى بىلەن يامان، گۈزەل بىلەن رەزىل ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى ئايرىشتىن ئىبارەت رېئال، ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى تەكىتلەپ، پايدىسىز بىلىملەردىن ساقلىنىشنى تەشەببۇس قىلغان بولسىمۇ، ئۇلىمالارنىڭ دىققىتىنى جەننەتنىڭ دەرىجىسى، پەرىشتە، شەيتان، خۇدانىڭ سۈپەتلىرى دېگەندەك مەۋھۇم مەسىلىلەرنى ئەپلاتونىزم خاھىشلىرى بىلەن يۇغۇرۇپ تەلقىن قىلىش بىلەن بولۇپ كەتتى ھەم كۆز ئالدىدىكى دۇنيانىڭ كۆچ ۋەزىيىتىدىكى ئۆزگىرىشلەرنى سەزمىدى. سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئىنقىرازىدىن كېيىنكى بىزنىڭ زېمىن ھالىتىمىز ۋە ھىندىستاندىكى بابۇرىيلار سەلتەنىتىنىڭ ئەنگلىيەنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كېتىشى، ماھىيەتتە تەپەككۇر ۋە بىلىم ئاجىزلىقىدىن كېلىپ چىققان قىسمەتلەردۇر.

كېيىنكى قىسمەتلەرنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، بىر پۈتۈن تارىخنى نەزەردە تۇتقاندا، ئۇيغۇرلار ئۆزى ياشىغان ئىقلىم ۋە تارىخىي ۋەزىيەتكە ماس ھالدا مول مەدەنىيەت مىراسلىرى، ئەقىل - پاراسەت جەۋھەرلىرى ۋە بىلىم بايلىقلىرىنى ئىنسانىيەتنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى خەزىنىسىگە قوشقان قەدىمىي مىللەتتۇر. بىز ئۇنى تېخى قېزىپ بولالمىدۇق. نەچچە مىڭ يىللىق ئىختىرا ۋە كەشپىيات ئەنئەنىسى ئۇيغۇرلاردا بىلىم - مەرىپەت توغرىسىدىكى ئىدېئال ھەم رېئال چۈشەنچىلەرنى، دىداكتىك سۆزلەرنى شەكىللەندۈرگەن، ھەتتا بىلىم توغرىسىدا پادىشاھلار دەستۇرى شەكىلدىكى «قۇتادغۇبىلىك» كەبى دۇنياۋى يىرىك ئەسەرلەر بارلىققا كەلگەن.

كۆندىلىك ئالاقىمىزدە ئىشلىتىلىۋاتقان ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرىگە سەپسالساق، بىلىم مەسىلىسىنى تۈرلۈك نۇقتىدىن يورۇتۇپ بېرىدىغان جەۋھەرلەرنى ئۇچرىتىمىز. مىسالەن:

ـنىپ تىرىكچىلىك قىلىدىغان سىگانلارنىڭ ئاقىۋەتتە يۇرت ـ ما-كانسىز جاھان كېزىپ، تىلەپ ـ تېرىپ ياشاشقا چۈشكەن لاماكان-لىقى بىلەن، تارىخ بورانلىرىدا چېچىلىپ، جەڭ ـ جېدەللەردە قى-رىلىپ ھالى قالمىغان يەھۇدىيلارنىڭ نەزەرىيەۋى تەپەككۇر ۋە ئۆتكۈر پەنلەرگە بولغان يۈكسەك ئېتىبارىدىن «ئالىملار مىللىتى»، «قۇدرەتلىك زامانىۋى مىللەت» كامالىتىگە يەتكەنلىكىنى كۆز ئال-دىمىزغا كەلتۈرمىدۇق» (تەكلىپلىك مۇھەررىردىن قوشۇمچە)[1] دېگەننىدى ئېچىنىش بىلەن.

ئەگەر بىز ئۇيغۇر ھۈنەر ـ سەنئەت رىسالىلىرىگە قارايدىغان بولساق، ئۇنىڭدا ھۈنەر ـ كەسىپنىڭ قائىدىلىرى تەرەپتىكى ئىل-مىي بايانلارنىڭ ناھايىتى ئازلىقىنى ھېس قىلىمىز. بۇ رىسالىلەر ئايەتلەر بىلەن توشۇپ كەتكەن. ئەگەر بىز بۇ ئايەتلەرنى ئىسلامىيەتنىڭ تارىخى ۋە ماھىيىتى بىلەن باغلاپ قارىساق، كۆپ ھالدا ئۇ ئايەتلەرنىڭ ئۇنداق يەرلەردە ئىشلىتىلمەسلىكى لازىملىقىنى بىلىپ يېتىمىز. ھۈنەر ـ كەسىپلەر ۋە ئۇنىڭغا ئالاقىدار بىلىملەرگە تەۋھىد ئىلمىنىڭ يېتەكچىلىك قىلىشى، ھۈنەر ـ كەسىپلەرنى مۇكەممەل ئەخلاقىي ئاساسلارغا ئىگە قىلىدۇ. ئەمما، ھۈنەر ئىلمى ئۆز ئوبيېكتىنىڭ ماددىي خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالماي، نوقۇل روھانىي نەرسىگە ئايلىنىپ قالغاندا، ئاخىر بېرىپ يەنە شۇ ئۇممەتلەرنىڭ رېئال مەنپەئەتى ئۈچۈن پايدىسىز بولىدۇ. ھۈنەر ـ كەسىپ رىسالىلىرىمىزدە ھۈنەرنىڭ ئۆزىگە ئائىت بىلىم تەركىب-لىرىنىڭ ئازلاپ كېتىشى، تىرىكچىلىك ۋە ئىبادەتتىكى ئەمەلىيەتچان پوزىتسىيەنىڭ رېئاللىق بىلەن ھېسابلاشمايدىغان روھانىي-لىققا ئالمىشىپ كەتكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

مىلادىيە 16 — 17 ـ ئەسىرلەر غەرب ۋە شەرق خەلقلىرىنىڭ تەقدىرى ۋە ئىجتىمائىي ئورنىدا جىددىي ئالمىشىش يۈز بەرگەن دەۋرلەر بولدى. بۇ دەۋرلەردە ياۋروپا ئەللىرىنىڭ يۇلتۇزى پارلاپ، مۇسۇلمان ئەللەرنىڭ، جۈملىدىن ئوتتۇرا ـ مەركىزىي ئاسىيا

لىرى كېيىنكىلەرنىڭ تەپەككۇرنى چۇشەپ قويماسلىقى كېرەك. ھازىرقى زامان پەن جەمئىيەتشۇناسلىقى ئالىملارنىڭ تۆھپىسىنى نەزەرگە ئېلىپ، ئىلىم ـ پەندىكى نوپۇزنى بويۇنتۇرۇق قىلماسلىقنى تەكىتلىمەكتە.

ئەقىل ـــ بىلىم بۇلىقى،

بىلىم ـــ ھۇنەر چىرىغى.

ئەقىل ئىنساندىكى تۇغما ئىمتىياز، بىلىم ئەقىل ئۇستىگە قۇرۇلىدۇ. بىلىمدىن ھۇنەر، تېخنىكا ۋە سانائەت بارلىققا كېلىدۇ. شۇڭا پەن باشقا، تېخنىكا باشقا. تېخنىكا بولسا شەيئىلەرنىڭ ماھىيىتىنى كۆزىتىشتىن كەلگەن بىلىملەر ئارقىلىق تۇرمۇشتا ئەسقاتىدىغان ۋاستىلەرنى ئاپىرىدە قىلىدۇ، يۇقىرىقى تەمسىلدە بىلىم، پەن، تېخنىكىلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئەكس ئەتكەن.

ئالىم بىلەن ئەل ئاقىل،

جاھىل بىلەن ئەل خار.

ناۋادا بىر جەمئىيەتكە ئىلىم ئەھلى ئىلمىي نۇقتىدىن باشقۇرۇش ئېلىپ بارسا، جەمئىيەتتە ئىلمىي، مۇقىم كەيپىيات ئومۇملىشىدۇ. باشقۇرۇش ۋە ئىش بېجىرىش ئىستىللىرىدا ئىنساننىڭ قەدىر ـ قىممىتى باراۋەر ھالدا ئەكس ئېتىدۇ. بۇنداق جەمئىيەت بىلىملىك ئادەملەر بىلەن تولىدۇ. ئەكسىچە بولغاندا ئەشەددىي ھوقۇقچىلىق، سەپسەتە ئويۇنلىرى مودا بولىدۇ.

ئالىم بولماق ئاسان،

ئادەم بولماق تەس.

بۇ تەمسىلدە ئىلىم ئەھلىدە بولۇشقا تېگىشلىك پەزىلەت كۆزدە تۇتۇلغان. ئادىمىيلىككە ياتىدىغان گۈزەل خۇلق، ئىنسان مەنپەئىتىگە ئۇيغۇن غايىلەردىن مۇستەسنا ئالىم يىرتقۇچ ھايۋاندىنمۇ ۋەھشىي بولۇپ، ئۇ باشقىلارغا ئاپەت ئەكېلىدىغان تەۋسىيەلەرنى بېرىدۇ. يەنە بىرى، بىلىمگە ئۆزىنىڭ نورمال ئىنسانىيلىقىنى تېگىشىپ، بىنورمال پسىخىكا ئىگىسى بولۇپ قالىدىغان ئىشلار ئە-

ئادەم بىلگەننى ئادەم بىلىدۇ،
ئادەم ماڭغان يولدىن ئادەم ماڭىدۇ.

بۇ تەمسىلدە بىلىمنىڭ ئانتروپولوگىيەلىك خۇسۇسىيىتى گەۋدىلەنگەن بولۇپ، ئىنسان تەپەككۇر ئورگانلىرىنىڭ بىلىش قۇۋۋىتىدە ئىرقىي، مىللىي پەرقىنىڭ بولمايدىغانلىقى ئىلگىرى سۈرۈلگەن.

ئادەمنى بىلىم يورۇتار،
ئالەمنى كۈن يورۇتار.

تەپەككۇر قىلىش ۋە بىلىش ئىنساننى مەخلۇقاتلار ئىچىدە مەرتىۋىلىك قىلغان ئىدىكى بىلىشتىن ئىبارەت ئەقلىي قۇۋۋىتىنى كۆپ ئىشقا سالساق، ئۇنىڭ ئادىمىيلىك سۈپىتى شۇنچە يۇقىرى بولىدۇ ھەمدە باشقىلارغا زوق، ھىممەت بېغىشلىيالايدۇ، ئۇ ئۆزىنى ۋە ئۆزگىنى ئاقارتالايدۇ.

بىلگەننىڭ يۈزى يورۇق،
بىلمىگەننىڭ يۈزى چورۇق.

بۇ تەمسىلدە بىلگەنلەر بىلەن بىلمىگەنلەرنىڭ مەنىۋى ۋە ئىجتىمائىي پەللىدىكى ئورنى ئەكس ئەتكەن. بۇ يۇقىرىقى تەمسىل بىلەن ئىزچىللىققا ئىگە.

بىلىمنىڭ چېكى يوق.

ئالەم ھەرىكەتتە، ئالەمدىنمۇ كەڭ روھىيەتمۇ ھەرىكەتتە. بىلگۈچى بىلەن بىلىنگۈچى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. بىلىم پەقەت مۇئەييەن مۇددەتتە، مۇئەييەن چەكتە تېگىشلىك قىممەتنى نامايان قىلىدۇ ـ دە، يېڭىلىنىشنى كۈتۈپ تۇرىدۇ. چۈنكى ھاياتلىق ھەرىكەتتە، تەپەككۇرمۇ ھەرىكەتتە.

پىرىڭ بىلەن ماختانما،
بىلىمىڭ بىلەن ماختان.

بىلىمدە نوپۇز مەۋجۇت ئەمەس، نوپۇز پەقەت ھەقىقەتكىلا مەنسۇپ. بۇرۇنقىلارنىڭ ئۇقۇم ـ چۈشەنچىلىرى، تەپەككۇر ئەندىزد-

21. ياراتتىڭ تۇمەنىمىڭ تىرىك، ساناقسىز.
قۇرۇقلۇق، چۆقۇر، تاغ، دالا، دۆڭ، دېڭىز.[15]

بىلىم نوقۇل ھالدا تەبىئەت توغرىسىدىكى بىلىمىنىلا كۆرسەتمەيدۇ. ئۇ يەنە بىلىمنىڭ ئەخلاقىي قىممىتى ۋە ئېستېتىك قىممىتى ھەققىدىكى بىلىشلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەبەدىيلىك ۋە چەكسىزلىك بىلىمنىڭ ھايات بوشلۇقى بولۇپ، ئەنە شۇ ئەبەدىيلىك بىلەن چەكسىزلىك بىلىمنىڭ ئىلاھىي تەركىبلىرىنى ئىشارەتلەيدۇ.
يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئەقىل بىلەن بىلىمنى بىر ـ بىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىككى كاتېگورىيە سۈپىتىدە تەكىتلەيدۇ. مەسىلەن:

301. ئەقىل كىمدە بولسا، بولۇر ئۇ ئېسىل،
بىلىم كىمدە بولسا بولۇر خان شۇ، بىل.

310. بىلىم كىمىيادەك يىغار نەرسىنى،
ئەقىلدۇر سارايى، يىغار ھەممىنى.[16]

ئىسلامدا ئەقىل ئاللانىڭ ئىنسانغا بەرگەن ئىنايىتى دېيىلىدۇ، ئۇ ئىنساننىڭ تۇغما پەزىلىتى سۈپىتىدە سۆز ـ ھەرىكەتنىڭ بىرلىكىدە نامايان بولىدۇ. ئىنسان ئۇنى سەرمايە قىلىپ تۇرۇپ بىلىمگە ئېرىشىدۇ. بىلىم بولسا ئەقىلنى توغرا مەقسەت ۋە توغرا ئۇسۇل بىلەن ئىشقا سېلىشتىن كېلىدۇ.

156. بىلىم مەنىسىن بىل، بىلىم نېمە دەر،
بىلىم ئۇ ساقايتۇر كېسەل بولسا ئەر.

مەلىيەتتە مەۋجۇت.

دېمەك، ئۇيغۇر خەلق ماقال ـ تەمسىللىرىدە بىلىمنىڭ ئىنسانىي رېئاللىقى، ئىجتىمائىي ئاساسلىرى، بىلىم ئەھلىنىڭ مەسئۇلىيىتى قاتارلىق پەلسەپىۋى مەسىلىلەر ئىخچام ئىپادىلەنگەن.

بىلىم توغرىسىدىكى ئۆگۈتلەر ۋە پەلسەپىۋى قاراشلار ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىدىكى كىلاسسىك ئەسەرلەردە ئىزچىل تۈردە مۇھىم مەزمۇن قىلىنىپ كەلدى. ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئىككى نامايەندە — «قۇتادغۇبىلىك» ۋە «ئەتەبەتۇلھەقايىق» («ھەقىقەت بوسۇغىسى»)تا بىلىم ھەققىدىكى قاراشلار ئالاھىدە ئورۇن تۇتقان.

ئىسلامدا ئاللا جىمى مەۋجۇداتنىڭ مەنبەسى، شۇنىڭدەك بارلىق بىلىمنىڭ مەنبەسى. شەيئىلەر ۋە شەيئىلەر توغرىسىدىكى بىلىملەر ئاللانىڭ ئىرادىسىنى شەرت قىلىدۇ. شۇڭا بىلىشنىڭ ئوبيېكتى بولغان نەرسە دەل ئاللا بىلەن كائىناتنىڭ سەۋەب ـ نەتىجىلىك مۇناسىۋىتىدىكى مەلۇم بىر ئامىل بولۇپ، بۇ ئامىلنى چوڭ بىر پۈتۈنلۈك ئىچىگە قويۇپ بىلىش لازىم بولىدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك»نىڭ بېشىدىلا ئاللا (تەڭرى)نى ياد ئېتىدۇ.

4. ئۇ خالاپ ياراتتى، يارالدى پۈتۈن،
ئۇ بىرلا دېدى: «بول»، بار ئولدى پۈتۈن.

8. ئەي بىرسەن، بىرىكمەس ساڭا باشقا بىر،
بۇرۇنسەن جىمىدىن، جىمىدىن ئاخىر.

19. ئورۇن ئول ياراتتى، ئورۇن يوق ئاڭا،
ئۇنىڭسىز ئورۇن يوق، ئىشەنگىن بۇڭا.

20. ئەي سىرغا يېقىن، ئەي كۆڭۈلگە ئەزىز،
گۇۋاھدۇر ساڭا بارچە سۈرەت ۋە ئىز.

42. بىلىملىك كىشى قىممەتلىك دىناردۇر،
بىلىمسىز نادانلار قىممەتسىز يارماقتۇر.
بىلىملىك بىلەن بىلىمسىز ھېچقاچان تەڭ بولالمايدۇ،
بىلىملىك ئايال گويا ئەر، نادان ئەر گويا ئايالدۇر.

44. ئادەم بىلىمى بىلەن تونۇلىدۇ،
بىلىمسىزلەر تىرىك تۇرۇپ كۆزگە كۆرۈنمەيدۇ.
بىلىملىكلەر ئۆلسىمۇ نامى تىرىك بولىدۇ،
بىلىمسىزلەر تىرىك بولسىمۇ نامى ئۆلۈك بولىدۇ.[12]

كۆرۈنۈپ تۇرىدۇكى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ بىلەن ئەھمەد يۈكنەكىنىڭ بىلىم قارىشىدا ئوخشاشلىق ۋە ئىزچىللىق بار. ئەھمەد يۈكنەكىنىڭ نەزىرىدە بىلىم بەختىنىڭ، ھاياتنىڭ قەدىر ـ قىممەتىنىڭ كاپالىتى. ئىنساننىڭ ھاياتى جىسمانىي ھايات ۋە روھىي ھايات دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. ئىنساننىڭ جىسمانىي ھاياتى دەل ئۇنىڭ مەنىۋى ھاياتىنىڭ يېقىلغۇسى بولۇپ، ئۇ ئۆزىنىڭ جىسمانىي تەلەپلىرىنى ئادىل ـ ھالال قاندۇرۇش ئۈچۈن بىلىم ئېلىپ، روھىنى كامال تاپقۇزۇشى لازىم. كامالەتكە يەتكەن روھتىن كامالەتلىك سۆزلەر قالىدۇ. بۇ سۆزلەر كېيىنكىلەرنىڭ روھىي ھاياتى بىلەن ئۇلىنىپ، ئىنساننى مەنىۋى ياقتىن ئەدەبىي مەۋجۇت بولۇش مۇقامىغا يەتكۈزىدۇ.

ئەھمەد يۈكنەكى «ئەتەبەتۇلھەقايىق» («ھەقىقەت بوسۇغىسى»)تا مەردلىك، سېخىيلىق، ناتىقلىق قاتارلىق پەزىلەتلەر ئۈستىدىمۇ توختىلىدۇ، لېكىن مەسىلىلەر بىلىمنى يادرو قىلىپ ئېچىلىدۇ، بىلىم بولغاندىلا ئۇ خىل پەزىلەتلەر ئۆزىنىڭ كۈچىنى كۆرسىتەلەيدۇ.

«بىلىم ئىگىلىكى دەۋرى» دەپ سۈپەتلىنىۋاتقان ھازىرقى دەۋرىمىزدە ئەجدادلىرىمىز قالدۇرغان بىلىم مىراسلىرى ۋە بىلىم

157. بىلىمسىز كىشى بارچە ئاغرىق بولۇر،
داۋالانمىسا ئۇ تىرىكلا ئۆلۈر.

ئادەم مەنىۋىيەت بىلەن سۈپەتلىنىدۇ. شۇنداق ئىكەن، ئادەمنىڭ كۈچ ـ قۇدرىتى ئۇنىڭ مەنىۋىيىتىنىڭ تاكامۇللۇقى بىلەن باغلىنىدۇ. بىلىم ئۆز نۆۋىتىدە ئەقلىنىڭ ئىشلىتىلىش نورمىسىنى ياندىن كۆرسىتىش بىلەن بىللە، ئىنسان مەنىۋىيىتىنىڭ ئۇنىۋېرسال كۈچىنى ئاشۇرىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ نەزىرىدىكى بىلىم ئادالەت، بەخت ـ سائادەت، ئەقىل ـ پاراسەت ۋە قانائەت بىلەن بىر گەۋدىلەشكەن بىلىم بولۇپ، ھەرگىزمۇ بىلىم ئۈچۈنلا بىلىم ئەمەس. ئايتولدى بىلەن ئودغۇرمىش ئوتتۇرىسىدىكى مۇنازىرىدە بىلىمنىڭ رېئال دۇنيادىكى رولى بىلەن زاھىتلىق پەلسەپىسى ئوتتۇرىسىدا كەسكىن توقۇنۇش ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ. بۇ مۇنازىرىنى بىر ھېسابتا ئۇيغۇر پەلسەپىسى تارىخىدا كۆرۈلگەن رېئال ئىجتىمائىي ھالەتنىڭ بىر تىمسالى دېيىشكە بولىدۇ. ئەمەلىيەتچانلىق بىلەن زاھىتلىقنىڭ كۈرىشىدە گەرچە يۇسۇپ خاس ھاجىپ بۇ ئىككى تەرەپنى مۇرەسسەلىك ھالەتكە كەلتۈرۈپ قويغان بولسىمۇ، كېيىنكى تارىخىمىزدا زاھىتلىق ئېنىق باش كۆتۈردى.

ئىدېئولوگىيە تارىخىمىزدا يۇسۇپ خاس ھاجىپتىن كېيىن، بىلىمنىڭ قىممىتىنى دانە ـ دانە گۈزەل ئىبارىلەر نەسىھەت قىلغۇچى كىشى ئەھمەد يۈكنەكىدۇر.

41. سۆزۈمگە بىلىمدىن ئاساس سالىمەن،
ئەي دوستۇم، بىلىملىككە ئۆزۈڭنى باغلا.
سائادەت يولى بىلىم بىلەن ئېچىلىدۇ،
بىلىم ئال، سائادەت يولىنى ئاچ.

⑧ مولla مۇسا سايرامى: «تارىخى ھەمىدى»، ئەنۋەر بايتۇر نەشرگە تەي-يارلىغان، مىللەتلەر نەشرىياتى (بېيجىڭ) 1986 - يىلى نەشرى.

⑨ ر.دېكارت: «دېكارتنىڭ مۇتەپەككۇر پەلسەپىسى»، «توقۇز ئايماق» نەشرىياتى 2004 - يىلى نەشرى 1 -، 2 - بەتلەر.

⑩ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2002 - يىلى نەشرى 28 - بەت.

⑪ يۇقىرىقى كىتاب 38 - بەت.

⑫ قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئۇيغۇرشۇناسلىق ئىنستىتۇتى تۈزگەن «ئۇيغۇرلار ۋە غەربىي يۇرتتىكى باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ قىسقىچە تارىخى»، رۇسچىدىن ئۇيغۇر سايرانى تەرجىمىسى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2000 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى 32 - بەت.

⑬ ئەنۋەر بايتۇر، خەيرىنسا سىدىق: «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى» مىللەتلەر نەشرىياتى بېيجىڭ 1991- يىلى نەشرى.

⑭ ۋ. خ. ۋېركمېستېر: «پەن پەلسەپىسى» (خەنزۇچە)، «سودا» نەشرىياتى 1996 - يىل نەشرى.

⑮ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «يىپەك يولىدا قايتا ئويلىنىش»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى 1995 - يىلى 5 -، 6 - (قوشما) سان.

⑯⑰⑱ يۈسۈپ خاسپ ھاجىپ: «قۇتادغۇبىلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى بېيجىڭ 1984 - يىلى نەشرى.

⑲ ئەدىب ئەھمەد بىننى مەھمۇد يۈكنەكى: «ئەتەبەتۇلھەقايىق» (ئۇيغۇرچە)، مىللەتلەر نەشرىياتى بېيجىڭ 1980 - يىلى نەشرى.

خەنزۇ تىلىدىكى پايدىلانغان مەنبەلەر:

1. 迈克尔.波兰尼: 《个人知识》许泽民译，贵州人民出版社。2000

2. W.C. 丹皮尔: 《科学史》，李珩译，商务印书馆，1994

3. 笛卡尔: 《笛卡尔思辨哲学》，尚新建等译，九州出版社，2004

4. W.H. 袄克迈斯特: 《科学的哲学》，李德容，王梅，刘绪平译，商务印书馆，1996

ئۆگۈتلىرىنىڭ ئەھمىيىتىنى بىز تېخى يېتەرلىك چۈشىنىپ يەتـ. مىدۇق. «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ جەمئىيەتشۇناسلىق، مەدەنىيەتشۇ. ناسلىق، مائارىپشۇناسلىق، بىلىمشۇناسلىق، باشقۇرۇش ئىلمى تە. رەپلىرىدىكى ئىلغار ھەم يىراقنى كۆرەر دۇردانىلىرىنى قېزىشنىڭ ئورنىغا دېئىل كارنېگ، ناپولېئون خېل قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن كۆزىمىزنى ئالا چەكمەن قىلىپ، ئەنئەنىمىزدىكى بىباھا ئەقلىي بايلىقلارغا تۇزكورلۇق قىلدۇق. بۇ ئۆتمۈشتىكى نادانلىق. نىڭ بۈگۈنكى زامانىۋى ۋارىيانتىدىن باشقا نەرسە ئەمەس.

بىلىم ئىجادىي تەپەككۇرنىڭ مەھسۇلى، ئۇنى كىم ياراتقان بولسا ئۇ ئالدى بىلەن شۇنىڭغا مەنسۇپ، ئاندىن باشقىلارغا مەن. سۇپ. ئىجادكارلىق خىسلىتىنىڭ يىلتىزى بىر مىللەتنىڭ تەپەك. كۇر ئەنئەنىسىدە ۋە ئۇنىڭ ئىزچىللىقىدا بولىدۇ. پەقەت شۇ خىس. لەتنى يوقاتمىغانلارلا باشقىلارنىڭ ئىجادىيەت مېۋىسىدىن توغرا پايدىلىنىش لاياقىتىگە ئىگە بولىدۇ.

نەقىل مەنبەلىرى

① غەيرەتجان ئوسمان ئۇتغۇر: «ئۇيغۇر خەلق رىۋايىتى» 3- قىسىم، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى 1998 - يىلى نەشرى 1 - بەت.

② «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 2004 - يىللىق سانلىرى.

③ كارل بېرېتېر: «بىلىم دەۋرىدىكى مائارىپ ۋە ئالىم» (ئىنگلىزچە)، لاۋرىنس ئېرلىبوم جەمئىيىتى نەشر قىلدۇرغان (ئامېرىكا)، 2002 - يىلى نەشرى.

④ مۇھەممەت پولات: «زۇنۇن قادىر ئەسەرلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەش. رىياتى 1992 - يىلى نەشرى 527 — 529 - بەتلەر.

⑤ مايكول پولانىي: «خۇسۇسىي بىلىملەر»، گۈيجۇۋ خەلق نەشرىياتى 2000 - يىلى خەنزۇچە نەشرى 211 - بەت.

⑥ ۋ.س.دامپېر: «پەن تارىخى» ، «سودا» نەشرىياتى 1994 - يىلى خەنزۇ- چە نەشرى 9 - بەت.

⑦ يۇقىرىقى كىتاب، 27 -، 28 - بەتلەر.

يېپىق بىلىملىرىمىزنى قازايلى

تاماق پۇل ئەمەس، مەدەنىيەت پۇل.

— كېرەم ماموت ئاتۇش (شىنجاڭ «مىزاج» يېمەك - ئىچمەك چەكلىك شىركىتىنىڭ لىدىرى)

بىلىم توغرىسىدىكى تەتقىقات راسا ئەۋج ئېلىۋاتقان، بىلىم بىر شەخسنىڭ ياكى بىر دۆلەتنىڭ ئەۋزەللىكىنى بەلگىلەۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە، تەخمىنەن مىڭ يىللار بۇرۇنقى مۇتەپەككۇر بۇۋىمىز يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» ناملىق بۈيۈك ئەسىرىنى نەزەرگە ئالماي تۇرالمايمىز، بۇ ئەسەر ئىنسان بىلەن ئىلاھ، ئىنسان بىلەن تەبىئەت، ئىنسان بىلەن جەمئىيەت ئوتتۇرىسىدىكى بىلىشنى مەزمۇن قىلغان مۇناسىۋەت ئۈستىدە ئەتراپلىق توختالغان. ئەسەردىكى ئودغۇرمىش مول بىلىمگە ئىگە دانىشمەن كىشى بولۇشىغا قارىماي، بۇ دۇنيانى بىر ئۆتەڭ دەپ قارايدىغان، پانىي جاھان ئىشلىرىغا قىزىقمايدىغان تەرىپى بار. ئۇ پادىشاھ كۈنتۇغدى ۋە ئەقىل - پاراسەت سىمۋولى بولغان ئۆگدۈلمىشنىڭ ئوردا خىزمىتىگە تەكلىپ قىلىپ يازغان خېتىگە ئانچە ئېتىبار قىلىپ كەتمەيدۇ. بۇ ھال ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئۇيغۇر زىيالىيلار ئەنئەنىسىدىكى رېئاللىقنى چىقىش قىلىش بىلەن زاھىتلىقتا بېرىلىش ئوتتۇرىسىدىكى تاناسىپلىقنىڭ كىچىككىنە يىپ ئۇچى. ئىسلامىيەتكە قەدەم قويغان ئۇيغۇر جەمئىيىتى دەسلەپكى بىرقانچە ئەسىرلەردە ئىلىم - پەن، مەدەنىيەت، مائارىپ جەھەتتىكى گۈللىنىش مەنزىرىسىنى نامايان قىلدى. بۇ ھال ئۇلۇغبېك دەۋرىگىچە داۋام قىلىپ، كېيىنچە تارىختا مىسلى كۆرۈلمىگەن تەركىدۇنيالىق باش كۆتۈر-

ئىنگلىز تىلىدىكى پايدىلانغان مەنبە:

1. Carl Bereiter. Education and Mind in the knowledge Age. Lavrence Erlbaum Associate, 2002

2005 ـ يىلى سېنتەبىر، ئۈرۈمچى

كەسپلەرگە دائىر رىسالىلەر، ھۈنەر ـ كەسىپ ئىگىلىرىنىڭ ۋۇجۇدىغا سىڭىشىپ كەتكەن بىلىملەر بار. ئۇيغۇرلار ئەينى ۋاقىتتا غەرب ۋە شەرققە، جۇملىدىن ئوتتۇرا ئاسىياغا مەشھۇر قىلغان ئامىللارنىڭ يەنە بىرى، ئۇلارنىڭ پۇختا، نەپىس قول ھۈنەر مەھسۇلاتلىرىدۇر. ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىكى ئەۋلادمۇئەۋلاد راۋاجلىنىپ ۋە داۋام قىلىپ بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە زامانىۋى مەدەنىيەتنىڭ خىرىسىغا دۇچ كەلدى، شۇنداقتىمۇ ئۇنىڭ ئىزچىللىقى خەلقىمىزنىڭ كۈندىلىك تورمۇشىدىن پۈتۈنلەي ئايرىلىپ كەتمىدى. ئۇنداقتا، ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىكى قانداق شەكىلدە داۋام قىلدى؟ ئۇيغۇر ھۈنەرۋەنلىرىدىكى بىلىمنىڭ مەزمۇنى قانداق؟ بۇ ھەقتە تەتقىق قىلىش — بىلىم ۋە ئىجادىيەتنى شوئار قىلغان بىلىم دەۋرىدە تولىمۇ ئەھمىيەتلىك.

مەن 2002 ـ يىلى كۈزدە ياپونىيەنىڭ قەدىمىي شەھىرى كيوتوغا ساياھەت قىلىپ بارغىنىمدا، كيوتودىكى داڭلىق بىر قول ھۈنەرۋەنچىلىك مەركىزىنى كۆرگەنىدىم. بۇ يەردىكى مەھسۇلاتلارنىڭ ھەممىسى قول بىلەن ياسالغان بولۇپ، ياپون خەلقىنىڭ ئەلمىساقتىن بېرى داۋاملىشىپ كەلگەن ساپ مىللىي مەدەنىيىتىنى تولۇق نامايان قىلاتتى. كىشىنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلىدىغان بۇ نەرسىلەر يۈكسەك زامانىۋىلاشقان ياپونىيەدە قالتىس ئېتىبارغا سازاۋەر ئىكەن، مىليونلاپ چەت ئەللىك ساياھەتچىنى كۈتۈۋالىدىغان كيوتو شەھىرىدە مەزكۇر قول ھۈنەر بۇيۇملىرى كۆرۈنەرلىك ئىقتىسادىي ئۈنۈم يارىتىش بىلەن بىللە، زامانىۋىلىق دولقۇنلىرىدا ئۆزىنى يوقاتماي ياپونچە مەدەنىيەتنىڭ خاراكتېرىنى نامايان قىلاتتى. 2004 ـ يىلى كۈزدە يازغۇچى ۋە ژۇرنالىست ئەبەيدۇللا ئىبراھىم ئاكىنىڭ تەشكىللىشى بىلەن بىر تۈركۈم قەلەمكەش دوستلار قاتارىدا مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى ئىسمائىل ئەھمەد ئەپەندىنىڭ داستىخىنىغا داخىل بولۇپ قالدىم.

دى. غەرب قىممەت قارىشى ۋە تۇرمۇش ئىستىلىنىڭ تەھلىكىسى ئاستىدا قېلىۋاتقان هازىرقى دەۋرىمىزدە ئۆگدۈلمىش ئەنئەنىسىنىڭ ئورنىنى نېمە ئۈچۈن ئودغۇرمىش ئەنئەنىسىنىڭ ئىگىلەپ كەتكەن-لىكى توغرىسىدا خىيالغا پاتىمىز. دەۋرىمىز ئىقتىسادىي قىممەتكە هامىي بولىدىغان بىلىملەرنى قاتتىق تەكتىلەۋاتىدۇ. پەن ـ تېخنىد-كا گويا زامانىۋىلىقنىڭ ئەڭگۈشتەرىگە ئايلاندى. مىللىيچە قىممەت قارىشقا ياتىدىغان تارىخ، مەدەنىيەت، ئەدەبىيات ۋە سەنئەت بىلىم-لىرى ئىقتىسادىي تەرەققىيات بىلەن ئالاقىسى بولمىغان بىلىملەر سۈپىتىدە قارىلىپ، ئېتىبارسىز قېلىشقا باشلىدى. جۈملىدىن بى-لىمنىڭ پايدىسى توغرىسىدا خېلى مۇكەممەل ئۈچۈقلىما بەرگەن «قۇتادغۇبىلىك»نىڭمۇ قەدىر-قىممىتىنىمۇ تونۇپ يېتەلمىدۇق. چارۋىچىلىق، يېزا ئىگىلىك، باغۋەنچىلىك ۋە قول هۈنەرۋەنچى-لىككە ياتىدىغان بىلىم قاتلاملىرىمىزمۇ بىپەرۋا مۇئامىلىگە يولۇ-قۇۋاتىدۇ. بىز «قۇتادغۇبىلىك»كە ئىنچىكىلەپ قارايدىغان بولساق، ئەسەردە پادىشاھلىق، ۋەزىرلىك، هاجىپلىق قاتارلىق هۆكۈمدارلىق ئىشلىرى ۋەزىمىن تىلغا ئېلىنىش بىلەن بىللە، ئەلچىلەر، ئا-لىملار، خەزىنىدارلار، ئاشپەزلەر، تېۋىپلار، دېھقانلار، سودىگەرلەر-نىڭ قانداق بولۇشى كېرەكلىكى توغرىسىدىمۇ مەلۇماتلار بار. جەم-ئىيەتتىكى تۇرلۇك هۈنەر-كەسىپ ئىگىلىرىگە ئائىت بىلىملەر هۆكۈمدارلىققا ئائىت بىلىملەردىن قالسىلا مۇهىم ئورۇن تۇتىدۇ. كۆرۈۋشكە بولىدۇكى، «قۇتادغۇ بىلىك» تە بىلىم توغرىسىدىكى قاراش مۇئەييەن قاتلامنى شەكىللەندۇرگەن بولۇپ، بۇلار هازىرقى «بىلىم ئىگىلىكى» دەۋرىدە تەتقىقات قىممىتى زور بولغان تې-مىلاردۇر. «قۇتادغۇبىلىك» جەمئىيەتشۇناسلىقتا، شۇنداقلا بىلىم-شۇناسلىققا ئائىت كاتتا ئەسەردۇر. بىز بۇ ئەسەردىن تىپىك بىر ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ رېئاللىقىنى هەمدە غايىۋى تەسۋىرىنى تەڭ كۆرىمىز. بۇ جەمئىيەتتە تۇرلۇك هۈنەر ـ كەسىپ، بۇ هۈنەر ـ

فىزىكىنى، توقۇمىچىلىقىمىزدىكى خىمىيەنى، دورىگەرلىكىمىزدىكى بىيولوگىيەنى ئۆتنۈپ كەتتۇق. ئەمەلىيەت شۇ بولدىكى، بىز زامانىۋى بىلىملەرنىڭ ئەھلى بولغۇچە يەنىلا يەرلىك بىلىملەرگە ئاساسلانغان قول ھۈنەرگە تايىنىپ ياشاۋاتىمىز. ھازىرقى ئۇيغۇر بىلگىلىرى ئاساسەن دېگۈدەك يەرلىك بىلىملەرگە كۆپرەك تايىنىۋاتىدۇ. ئەجەبا، بۇ بىزنىڭ ئالىي مەكتەپلىرىمىز ۋە ئاكادېمىيەلىرىمىزدىكى تەتقىقاتچىلارغا سىگنال ئەمەسمۇ!؟

شىنجاڭ تېلېۋىزىيەسىنىڭ ئۇيغۇرچە «كۆڭۈلدىكى سۆز» پىروگراممىسىدا رىياسەتچى ئۈمىد غەنى خوتەن قەغەزچىلىكىنىڭ 10 ـ ئەۋلاد ۋارىسى 80 ياشلىق توختى باقى بوۋاي بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزدى. سۆھبەتتە توختى بوۋاينىڭ ئوغلىمۇ بار ئىدى. ئۇيغۇرچە تۇماق كىيگەن، ئاپپاق ساقاللىق توختى بوۋاي گويا ئۇنتۇلۇشقا باشلاۋاتقان سۆيۈملۈك ئەنئەنىۋى قىياپەت ئارقىلىق ئۆتمۈش بىلەن بۈگۈننى ئۇلاۋاتقاندەك تۇيۇلۇپ كەتتى. 10 ئەۋلاد مابەينىدە توختى بوۋاينىڭ جەمەتى خوتەن قەغىزى ياساپ تىرىكچىلىك قىلغانىكەن، مانا ئەمدى خوتەن قەغىزىنىڭ بازىرى ئۆلۈپ، توختى بوۋاينىڭ قەغەزدىن كىرىدىغان كىرىمى تۈگەپتۇ. «بازىرى بولمىسا نېمىشقا قەغەز ياسايسىز؟» دەپ سورالغاندا، توختى بوۋاي «ئاتا ـ بوۋام قىلىپ كەلگەن ئىشنى تاشلىۋەتكىلى بولامدۇ» دەپ جاۋاب بەردى. مەن ئاشۇ ساغلام، پەرىشتە سۈپەت قەغەزچى بوۋاينىڭ ھامان بىر كۈنى كىشىلەر ئارىسىدىن يوقاپ كېتىدىغانلىقىنى ئويلاپ ئىچىمگە تىنىۋەتتىم. ئەجەبا بۇ، مۇبارەك ئۆتمۈش بىلەن مەڭگۈلۈك ۋىدالىشىشتىن دېرەك بېرەرمۇ؟... بوۋاينىڭ ئوغلى تۇرسۇن باقى قەغەزنىڭ ياسىلىش جەريانىنى چۈشەندۈردى. تۇرسۇن باقى قولىغا ماتېرىياللارنى ئېلىپ كۆپلىگەن تېخنىكىلىق جەريانىنى ئىما ـ ئىشارەت قىلىپ كۆرسەتتى. ناھايىتى ئېنىقكى، بۇ يەردە ئىككى خىل تىل بار. بىرى، ئىشارەت تىلى. ئۇ مۇئەييەن ھەرىكەتنى بەلگە قىلىپ، نەق مەيداندىكى بىر قىسىم نەرسىلەرنى شەرت قىلغان

مەن بۇ سورۇندا ئىسمائىل ئەھمەد ئەپەندىگە كيوتودا كۆرگەنلە-
رىمنى سۆزلەپ، ئۇيغۇر قول ھۇنەرۋەنچىلىكىنىڭ مەدەنىيەت ۋە
ئىقتىساد جەھەتتىكى قىممىتىنى جارى قىلدۇرۇش ئۈچۈن بىر-
قانچە نۇقتىلاردا قول ھۇنەرۋەنچىلىك مەركىزى قۇرۇپ، خەلقى-
مىزنىڭ بۇ پارلاق ئەنئەنىسىنى قوغداش توغرىسىدا تەكلىپ
بەرگەنىدىم. ئىسمائىل ئەھمەد ئەپەندىمۇ 1980 ـ يىللاردىكى بىر
قېتىملىق ياپونىيە زىيارىتىدە، بىر مۇزېيدىن ئۇيغۇرچە بۆشۈكنى
كۆرۈپ قاتتىق ھاياجانلانغانلىقىنى ئېيتقانىدى. قول ھۇنەرۋەنچى-
لىك خەلقىمىزنىڭ ئەينى دەۋرلەردە بارلىققا كەلتۈرگەن ئۆزگىچە
خاس سانائىتىدىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ سانائەت ئۇيغۇرلارنىڭ شە-
ھەر مەدەنىيىتى، بازار ۋە مەھسۇلات قۇرۇلمىسىنى ئەكس ئەتتۈر-
دۇ، شۇنىڭدەك ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزى ياشاپ كەلگەن جۇغراپىيەلىك
مۇھىتىغا يارىشا شەكىللەندۈرگەن بىلىم خەزىنىسىدىن دېرەك بې-
رىدۇ. بىز كاۋاپ ۋە كاۋاپدانىدىن ئىبارەت مۇشۇ ئېلېمېنتلارغىلا
قاراپ باقايلى، كاۋاپدان جۇڭگونىڭ زامانىۋى شەھەرلىرىنىڭ كو-
چىسىدا ئۆزىنىڭ خېرىدارلىرىنى تاپالىدى ھەمدە ھەممە مەلۇم مەنىدە
ئۇيغۇرلارنىڭ بەلگىسى بولۇپ قالدى، كاۋاپدان تۇڭگانلارنىڭ
راۋاپىزىخانىسى ۋە كالا گۆشلۈك ئۇگرىخانىسىنىڭ يېنىدىن ئورۇن
ئېلىپ، بىر تۈركۈم كىشىلىرىمىزگە تۇرمۇش يولى ئاتا قىلدى.
ئەگەر كاۋاپتىن ئىبارەت مەھسۇلاتنىڭ تۈرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ بازار
كۆچى توغرىسىدا ئىزدەنسەك، بۇ تېمىدىن قانچىلاپ ئىقتىساد، مە-
دەنىيەت دوكتورىغا ئېرىشىشىمىز مۇمكىن. ۋاھالەنكى، بۇ پەقەت
ئەنئەنىۋى ئۇيغۇر مەھسۇلاتلىرىدىن پەقەت بىرى، ئۇنىڭ رولى مە-
لۇم دائىرىدە جارى بولغاندىكى قىممىتى يۇقىرىقىدەك. بىز ھەر
قېتىم «پەن ـ تېخنىكا» دېگىنىمىزدە ئاتوم بومبىسىنى، كومپيۇ-
تېرنى، كەينى ـ كەينىدىن ئاسمانغا قويۇپ بېرىلگەن سۈنئىي
ھەمراھلارنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرۈپ، يارغۇنچاقلىرىمىزدىكى

غۇلات، قېرىش، سىناق قىلىش، تەكشۈرۈش، لايىھەلەش، مەسىلە-لەرنى ھەل قىلىش، ئېھتىياجلارنى چۈشىنىشكە ئوخشاش بىر قاتار ئىشتا كۆرۈلىدۇ ھەم ئىگىلىنىدۇ. خەلققە تونۇلغان بىر شائىر سۆزلەرنى جايىدا ئىشلىتىپ، پاساھەتلىك، گۈزەل مىسرالارنى تۈزگەندە، ئۇنىڭ قانداقلىقى توغرىسىدا ئويلىنىپ ئولتۇرمايدۇ، بەلكى يوشۇرۇن ئاڭغا ئايلىنىپ كەتكەن ماھارەتلىرىنى ئۆزىمۇ سەزمىگەن ھالدا ئىشقا سالىدۇ، فونېتىكا، لېكسىكا، گراماتىكا، مۇزىكىغا ئائىت بىلىملەر شائىرنىڭ ئىجادىيەت ئەمەلىيىتىدە يو-شۇرۇن رول ئوينايدۇ، تىلشۇناسلار شائىر ئىستىخىيەلىك ھالدا پەيدا قىلغان ئۆرنەكلەرنى تەھلىل قىلىپ، ئېنىق، روشەن بىلىم-لەرگە، نەزەرىيىۋى ئۇقۇملارغا ئايلاندۇرىدۇ. شائىر شېئىر يازغاندا بوغۇملارنى بارمىقى بىلەن ساناپ ئولتۇرمايدۇ، لېكىن، ئۇنىڭ شې-ئىرلىرى ۋەزنىنىڭ تەلىپىگە تولۇق بويسۇنىدۇ. مانا بۇ، شائىرنىڭ ئىجادىيىتى داۋامىدىكى يېپىق بىلىم. بىر پارچە شېئىر ئون نەپەر دېكلاماتسىيەچى تەرىپىدىن دېكلاماتسىيە قىلىنغاندا، ئون خىل ئا-ھاڭدا چىقىشى مۇمكىن. سۆزلەرنىڭ ئىنتوناتسىيەسىنى چىقىرىش دېكلاماتسىيەچىدىكى دىت بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك. بۇ دىت دەل يېپىق بىلىمدۇر. مەشھۇر ناخشىچى ئابدۇرېھىم ئەخمىدى «يا-رۇ»، «ئورما ناخشىسى» قاتارلىق ناخشىلارنى ئورۇنلىغاندا، كىشى تەبىئىي ھالدا ناخشىدىكى غايىۋانە مۇھىتنىڭ ئىچىگە شۇڭغۇپ كىرىپ كېتىدۇ. بۇ ناخشىلارنى ئۇچتۇرپانلىق سەنئەتكار ئابدۇللا ياسىن قايتا ئورۇنلىدى. گەرچە ئابدۇللا ياسىننىڭ ئىجراسى خېلى مۇۋەپپەقىيەتلىك چىققان، كىشىلەرگە مەرھۇم ئابدۇرېھىم ئەخمە-دىنى ئەسلەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ناخشىلارنىڭ ئىككى خىل ئىجراسىدىكى پۇراقتا خېلىلا ئېنىق پەرق بار. ھەر ئىككى ناخشى-چى ناخشىلاردىكى تېكست ۋە مۇزىكىنىڭ تەلىپىگە بويسۇنماي قالمايدۇ، بۇ يەردىكى پەرقنى قانداق چۈشىنىش مۇمكىن؟ بۇ يەردە ھەر ئىككى ناخشىچى تېگىشلىك بولغان ئوچۇق بىلىملەرنى ئىشقا

هالدا مەنە بىلدۈرەتتى؛ يەنە بىرى، تۇرسۇن باقىنىنىڭ دېمەكچى بول-غانلىرى. زادى تۇرسۇن باقىنىنىڭ ئېيتىپ بەرگەنلىرى ئۇنىڭ كۆڭ-لىدىكىنى تولۇق ئېچىپ بەرگەنمىدۇ. بۇنىڭغا كېسىپ بىرنەرسە دېمەك تەس ئىدى.

بىلىمنىڭ تۈرلىنىشىگە ئائىت ماقالىمىزدە كۆرسىتىپ ئۆت-كەندەك، بىز ئۆزىمىزدىكى بىر قىسىم بىلىمنى روشەن دەلىل ۋە قائىدە ـ پىرىنسىپلار بىلەن چۈشەندۈرەلەيمىز، بىر قىسىم بىلىمنى تولۇق چۈشەندۈرۈشكە قادىر بولالمايمىز، بۇنداق بىلىملەرنى كونك-رېت بىر ئىشنى بېجىرىش داۋامىدىلا نامايان قىلالايمىز. ئاۋۋالقىسى كىتاب، فورمۇلا، قوللانما دېگەندەك شەكىللەرگە كىرگەن بولىدۇ، كېيىنكىسى ھەرىكەتتە زاھىر، گەپتە باتىن (مەۋھۇم) بولىدۇ. ياپو-نىيەلىك نوناكانىڭ ئىزاھلىشىچە، ئاۋۋالقى بىلىم ئوچۇق بىلىم، كېيىنكىسى يېپىق بىلىمدۇر. بۇنى ئامېرىكا يېڭى جېرسىي ئىشىد-تاتىدىكى بىر تەربىيەلەش ئورنىنىڭ مەسئۇلى فرېدنىكولس (Fred Nickols) نىڭ ئىزاھاتى بويىچە ئەسلەپ ئۆتىمىز:

ئوچۇق بىلىم (ئىنگلىزچە Explicit Knowlede، خەنزۇچە 显性知识) ئېنىق بايان قىلىپ بەرگىلى بولىدىغان بىلىم بولۇپ، ئۇنى تېكىست، جەدۋەل، گىرافىك، چۈشەندۈرۈش ھالىتىگە كەل-تۈرگىلى بولىدۇ. يېپىق بىلىم (ئىنگلىزچە tacit knowledge، خەنزۇچە 隐形知识) ئېنىق بايان قىلىپ بەرگىلى بولمايدىغان بى-لىم بولۇپ، كونكرېت ئىش ـ ھەرىكەتتە ئۆزىنى كۆرسىتىدۇ[①].

خوتەن قەغىزىنىڭ قانداق ياسىلىدىغانلىقىنى تۇرسۇن باقىنىڭ بايانلىرىدىن بىلمەك تەس، ئەڭ ياخشىسى بىز توختى بوۋاي بىلەن تۇرسۇن باقىنىڭ خوتەن قەغىزىنى ياساش ئەمەلىيىتىگە قارىشى-مىز لازىم. ئۇلارنىڭ تىل ئارقىلىق ئىپادىلەپ بېرەلمىگەن بىلىم-لىرى دەل مۇشۇ نەق مەيداندىن ھەقىقىي ئايان بولىدۇ. بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، توختى بوۋاينىڭ قەغەز ياساش تېخنىكىسىغا يوشۇرۇنغان بىلىملەر يېپىق بىلىملەر بولۇپ، بۇنداق بىلىملەر ئەمەلىي مەش-

ئۇنىڭ H_2O ئىكەنلىكىنى بىلىشىمىز ناتايىن. «سۇ»نى H_2O دەرىجىسىدە بىلىش بىلىمنى ئېنىقلىق دەرىجىسىگە كۆتۈرۈشنىڭ تىپىك مىسالى. ئۇيغۇر تېبابىتىدىكى نۇرغۇن دورىنى خىمىيەلىك فورمۇلا دەرىجىسىگە كۆتۈرۈپ چۈشىنىش مەۋھۇم، يېپىق بىلىملەرنى ئوچۇق بىلىملەرگە ئايلاندۇرۇش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئەگەر بۇ خىزمەتلەر ئوڭۇشلۇق تاماملانسا، ئۇيغۇر تېبابىتىنىڭ يوشۇرۇن كۈچى جارى بولۇپ، دۇنيا خەلقىنىڭ ئورتاق بايلىقىغا ئايلىنىدۇ.

ئەنگلىيەلىك ئالىم ۋە پەيلاسوپ مايكول پولانىي (Michael Polanyi): «مەيلى ئەمەلىي ياكى ئەقلىي بولسۇن، بەدىنىمىز تاشقى بىلىملىرىمىزنىڭ ئەڭ زور زاپىسى»[2] دېگەنىدى. «گەرچە بىلگەن نەرسىلىرىمنى ئېنىق ئېيتىپ بېرەلمىسەممۇ ياكى مۇتلەق ئېيتىپ بېرەلمىسەممۇ، مەن ئۇ نەرسىلەرنى بىلىمەن»[3] دەيدۇ ئۇ يەنە. مايكول پولانىينىڭ بۇ سۆزلىرى بىلىش توغرىسىدا مۇنداق بىر تەسەۋۋۇرنى يادىمىزغا سالىدۇ: پايانسىز قاراڭغۇ كېچىدە بىر ئاپتوموبىل كېتىۋاتىدۇ. شوپۇر ئاپتوموبىل چىراغلىرى يورۇتقان دائىرىدىكى يول بەلگىلىرىنى، دەرەخلەرنى، ئۆستەڭلەرنى، كۆۋرۈكلەرنى، سىمتاناب تۈۋرۈكلىرىنى كۆرۈپ، رولنى باشقۇرىدۇ، ئۇ ئاپتوموبىل ئالدى ـ كەينىدىكى تالاي نەرسىنى قاراڭغۇدا كۆرەلمەيدۇ. ئەمەلىيەتتە قاراڭغۇدا نۇرغۇن نەرسە مەۋجۇت، لېكىن بۇلارنى شوپۇر بىلمەيدۇ. بىز ئاپتوموبىلنىڭ چىرىغى يورۇتقان دائىرىلەرنى پائالىيەت باسقۇچىدا ئاشكارا بولغان يېپىق بىلىملەرگە ئوخشاتساق بولىدۇ. مايكول پولانىي بۇ ھالنى «ئېيتقانلىرىمىزدىنمۇ جىق نەرسىنى بىلىمىز» (Weknow more than we can tell) دېگەن مەشھۇر ھۆكۈمگە يىغىنچاقلىغانىدى. ھازىر تەكىتلىنىۋاتقان ئۆگىنىش تىپلىق جەمئىيەت دەل ئىنسانىنىڭ يوشۇرۇن ئىقتىدارىنى قېزىشقا ئەھمىيەت بېرىدىغان جەمئىيەتتۇر.

باشتا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، تارىختىكى «كارۋان بۇيۇك» ـــ «يىپەك يولى»نىڭ تۈگۈنىگە جايلاشقان ئۇيغۇر خەلقى ھۈنەر ـ سەنئەتكە ئىنتايىن باي، تارىخچىلار ۋە مەدەنىيەتشۇناسلار بۇ ھەقتە

سېلىش بىلەن بىللە، ئىزاھلاپ كۆرسەتكىلى بولمايدىغان، پەقەت ئىجرا جەريانىدىلا ھېس قىلغىلى بولىدىغان يېپىق بىلىملەرنى ئىشقا سالغان. ئادەتتە، يېپىق بىلىملەر خاراكتېر جەھەتتىن ئىندىۋىدۇئال بولۇپ، شەخسنىڭ ئىجادىيىتىدە، مەشغۇلات ئەمەلىيىتىدە ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينايدۇ. ئۇيغۇر ھۈنەرۋەنلىرى شاگىرتلىرىغا ھۈنەر ئۆگەتكەندە كىتابلاشقان نەزەرىيەگە ياكى قوللانمىغا تايانمايدۇ، بەلكى شاگىرتنى كونكرېت ئىشلاردا ھەمكارلاشتۇرىدۇ، قول سېلىپ ئىشلەشكە دالالەت قىلىدۇ، «مۇشۇ ئىشنى مۇنداق قىلىسەن» دەپ شاگىرتىغا ئۈلگە كۆرسىتىدۇ، شاگىرتى ئۇستىسىنىڭ ھەرىكىتىنى تەقلىدىي ئۆزلەشتۈرۈپ، ئىشنىڭ باسقۇچلىرىنى ئۆز ھەرىكىتىنىڭ تەرتىپىگە ئايلاندۇرىدۇ. ھۈنەرلەرنىڭ كۆپىنچىسى بەدەندىكى ئورگانىزملارنىڭ ھەرىكىتى بىلەن بولىدۇ، قول بىلەن پۇت ھۈنەر مەشغۇلاتلىرىدا بىۋاستە ئوتتۇرىغا چىقىدىغان رولچىلاردۇر. يېپىق بىلىملەر كۆپ ھالدا ھۈنەرۋەنلەرنىڭ قولىدا ياكى پۇتىدا بولىدۇ. قول بىلەن پۇت گوياكى يېپىق بىلىملەر ئورۇن ئالغان بىيو دىسكىدۇر. پىشقان ئەتلەسچى ئەتلەسنىڭ ساختىسىنى تۇتۇپلا بىلەلەيدۇ، پىشقان ئاشپەز ئۆزى سالغان شورپىدىن بىر قوشۇق ئوتلاپلا، تۇز - تەمنىڭ تېتىغان - تېتىمىغانلىقىنى بىلەلەيدۇ. مەلۇم بىر ئىشقا ئۇستا بولۇپ كەتكەنلەرنىڭ پۇت - قوللىرى، كۆز - قۇلاقلىرى، بۇرۇن ۋە ئېغىزلىرى بىر نەرسىنى تونۇشتەك فۇنكسىيەلەر قاچىلانغان ئالاھىدە ئاپپاراتقا ئوخشاپ كېتىدۇ. ئۇستا تېۋىپ بىمارنىڭ تومۇرىنى تۇتۇپ كېسەللىكلەرنى بايقايدۇ، بىمارنىڭ كۆزى، تىلى ۋە تېرىسىدىكى قانداقتۇر ئالامەتلەرگە ئاساسەن ھۆكۈم چىقىرىدۇ، دورا تەييارلايدۇ. بۇ يەردە بىلىم، يەنى يېپىق بىلىم ئالاھىدە رول ئويناۋاتىدۇ.

بىز يېپىق بىلىم بىلەن ئوچۇق بىلىمنىڭ پەرقىنى چۈشىنىشتە مۇنداق ئاددىي بىر مىسالنى ئېلىپ كۆرەيلى: بىر تامچە يامغۇر پېشانىمىزگە تەگسە بىز ئۇنىڭ سۇ ئىكەنلىكىنى بىلىمىز، ئەمما

قا ئەرزىيدىغان ئەسەردۇر. بۇ ئەسەر ھازىرقى بىلىم باشقۇرۇش ئىلمى بويىچە كىلاسسىك ئەسەرلەرنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ كىتابنىڭ قوشۇمچە ماۋزۇسى «ياپونىيە شىركەتلىرى ئىجادىيەت دىنامىكىسىنى قانداق شەكىللەندۇردى» دەپ قويۇلغان بولۇپ، ياپونىيە شىركەتلىرىنىڭ ئامېرىكا ۋە باشقا غەرب ئەللىرى شىركەتلىرىگە ئوخشىمىغان ھالدا تۇتقان خاس يولى چوڭقۇر ئېچىپ بېرىلگەن. بىزنىڭ كارخانىچىلىرىمىز بۇنداق كىتابلارنى ئوقۇسا ئىلھامبەخش پىكىرلەرگە ئېرىشىپ، نۇرغۇن ئەھمىيەتلىك ئىشنى قىلالايدۇ. نوناكا ياپونىيەدىكى بىر قىسىم شىركەتلەرنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى يۇقىرىدا بىز تەسۋىرلەپ ئۆتكەن يېپىق بىلىملەرنى قېزىپ، ئۇلاردىن پايدىلىنىش بىلەن باغلاپ چۈشەندۇرىدۇ. ئۇ يېپىق بىلىملەرنى ياپون خەلقىنىڭ تەپەككۇر شەكلى، پەلسەپىسى بىلەن باغلاپ، غەربنىڭ تەپەككۇر شەكلى بىلەن سېلىشتۇرىدۇ. ئۇنىڭ ئىزاھلىشىچە، غەرب — قىياس ۋە ئابستراكت ئۇقۇملارغا ئەھمىيەت بەرگەچكە، پەلسەپىۋى سىستېمىلار ۋە پەننىي نەزەرىيەلەرنى ياراتقان. ياپونلار بىۋاسىتە سېزىم ۋە كەچۈرمىشلەرنى ئوبرازلاشتۇرغان. غەرب روھ بىلەن تەننى ئايرىپ چۈشىنىدۇ، ياپونلار بىر پۈتۈن ھالدا چۈشىنىدۇ. غەرب شەخسنى مەقسەت قىلسا، ياپونلار شەخسلەر ئارا ھەمكارلىقنى، يەنى كوللېكتىپ روھنى مەقسەت قىلىدۇ. ياپونلار نەزىرىدىكى «مەن» «سەن»نى شەرت قىلىدۇ، ياپونلارنىڭ نەزىرىدە «سەن»سىز ھالدا «مەن» بولمايدۇ. ياپونلارنىڭ نەزىرىدىكى ۋاقىت ھازىرنىڭ تىنىمسىز ئېقىمى، غەربنىڭ نەزىرىدىكى ۋاقىت ئۆلچىنىشچان دولقۇن. نوناكا ياپونىيە بىلەن غەربنى مۇنداق سېلىشتۇرىدۇ: غەرب بولسا شەخسىي ئۆزلۈك individal sif (شەخسىي ئۆزلۈك)، ياپونىيە بولسا Colle self tive (كوللېكتىپ ئۆزلۈك). ھەمكارلىشىش ۋە كوللېكتىپ پۈتۈنلۈككە ئايلىنىش ياپونىيەنىڭ، جۈملىدىن ياپونىيە شىركەتلىرىنىڭ تىپىك ئالاھىدىلىكى بولۇپ، بىزدە ئەڭ كەم بولۇۋاتقان روھ دەل مۇشۇنداق روھتۇر. تەپەككۇر شەكلىمىزدىكى بەزى ئالاھىدىلىك ياپونلارغا يېقىن تۇرىدۇ.

تالاي بايانىنى قالدۇرۇشتى، زامانىۋى تېخنىكا مەھسۇلاتلىرى يامراپ كېتىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىكى شاللىنىپ كېتىش خەۋپىگە دۇچ كېلىۋاتقان بولسىمۇ، كىشىلەرنىڭ بىر قەسىم ئىگىلىكى ئۈچۈن تۈۋرۈكلۈك رول ئويناۋاتىدۇ. ھازىرقى شەھەر ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىرىكچىلىكىمۇ قول ھۈنەر بۇيۇملىرىدىن تامامەن خوشلاشقىنى يوق. ئەپسۇسلىنارلىقى شۇكى، ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنىڭ تارىختىكى ۋە بۈگۈنكى ئىقتىسادىي قىممىتى، مەدەنىيەت قىممىتى زامانىمىزدىكى قەلەم ۋە ئەلەم ساھىبلىرىنىڭ دىققىتىنى تارتىپ بولالمىدى. «ئىنچىكە چۈشەندۈرۈپ بەرگىلى بولمايدىغان ھۈنەرنى نىزام ئارقىلىق يەتكۈزگىلى بولمايدۇ، دەيدۇ مايكول پولانىي، «چۈنكى بۇنداق نىزام مەۋجۇت ئەمەس. ئۇ پەقەت ئۇستىلارنىڭ شاگىرتلىرىغا ئۈلگە كۆرسىتىپ بېرىشى ئارقىلىق تارقىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ھۈنەرنىڭ تارقىلىش دائىرىسى شەخسلەر ئوتتۇرىسىدىلا چەكلىنىدۇ». بۇنىڭدىن چۈشەنگىلى بولىدۇكى، ھۈنەر مائارىپى ئادەملەر ئوتتۇرىسىدىكى بىۋاسىتە ۋە ھەمكارلىق بىلەن ئەمەلگە ئاشىدۇ. ئەگەر بۇنداق ھەمكارلىقنىڭ ئىجتىمائىي شارائىتى ياكى ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي كاپالىتى يوقالسا، ھۈنەر ـ سەنئەت مەدەنىيىتى بىزگە سەزدۇرمەيلا يوقاپ كېتىدۇ. بىز ھەدەپ ئىقتىسادىي تەرەققىيات شوئارىنى توۋلاۋاتىمىز، لېكىن ئىقتىسادىي تەرەققىياتقا كېرەكلىك بولغان، ئۆزىمىزدە بار بولغان قىممەتلىك ئەنئەنىلەرنى قېزىشقا ئەھمىيەت بەرمەيۋاتىمىز. ئەجەبا، تەرەققىيات باشقا بىر ئىقلىمدىن ئۆزىچە پەيدا بولۇپ قالامدۇ؟ كىشىلەر ياپونىيەنىڭ پەن ـ تېخنىكا ۋە ئىقتىسادتىكى مۆۋەپپەقىيەتلىرىنى ئوبدان بىلىدۇ، ئەمما ياپونىيەنىڭ قانداق قىلغانلىقىنى بىلگەن بولسا ياخشى بولاتتى. ياپونىيە خىتوتسۇباشى (Hitotsubashi) ئۇنىۋېرسىتېتى (一桥大学) نىڭ پىروفېسسورى ئىكۇجىرو نوناكا (nonaka ikujiro) خىروتاكا تاكېئۇچى (Hirotaka Takeuchi) بىلەن بىرلىشىپ يازغان «بىلىم — ئىجادىيەت كارخانىسى» ناملىق ئەسەر ئەستايىدىل تەتقىق قىلىپ ئوقۇش-

يۇقىرىقى پىلان بىر تەرەپتىن بولكا پىشۇرۇش ۋە بولكىنىڭ تەم ئۆلچىمىنى تۇرغۇزۇشتىن ئىبارەت بولكىغا ئالاقىدار بىلىملەرنى ھەممە ماشىنىغا دائىر بىلىملەرنى بىرىكتۈرۈشنى تەلەپ قىلىدۇ. كىشىلەر ئەڭ ئامراق، مەززىلىك بولكا قانداق بولىدۇ؟ ئۇنىڭ ئۇستىسى كىم؟ بۇ بولكا نېمە ئۈچۈن تەملىك؟

بولكىلارنىڭ ھەربىر كۇندىكى تەمىنى قانداق قىلغاندا ئوخشاش قىلغىلى بولىدۇ؟ بولكىچى ئۇستام بولكىغا دائىر بىلىملەرنى ئېيتىپ بېرەلەمدۇ؟ بولكىچى ئۇستامدىكى يېپىق بىلىملەرنى قانداق ئىگىلەش كېرەك؟ ئاندىن بۇ يېپىق بىلىملەرنى قانداق قىلغاندا ئوچۇق بىلىملەرگە ئايلاندۇرۇپ، ئۇلارنى ئېلېكترونلۇق مېڭىگە كۆچۈرگىلى بولىدۇ؟ ناھايىتى روشەنكى، يۇقىرىقى ئىشلار ھەرگىزمۇ بىر گۇرۇھ ئادەمنىڭلا قولىدىن كەلمەيدۇ، بىر بولكىچىنىڭ ھۈنىرىنى ئەينەن ھالدا ئاپتوماتىك بىر قۇرۇلمىغا كۆچۈرۈش ۋە بۇ ھۈنەرنى ماشىنا ئارقىلىق تاماملاش نەچچە قاتلاملىق بىلىم ۋە لايىھەنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇلارنى ئوخشىمىغان بىلىم، ئوخشىمىغان تېخنىكىغا ئىگە خادىملار ئۇستىگە ئېلىپ ئۆز دائىرىسىدىكى مەسىلىلەرنى ھەل قىلىدۇ، ئاندىن ھەل بولغان ھەربىر مەسىلىلەر تۇركۇمى ئۆزئارا قۇراشتۇرۇلۇپ، ئىقتىدارلارنىڭ مېخانىزمى بارلىققا كېلىدۇ. ئۇنداقتا، بولكىچى ئۇستامنىڭ بولكا ھەققىدىكى يېپىق بىلىمگە قانداق ئېرىشكىلى بولىدۇ؟ Matsushita ئېلېكتىر سانائەت شىركىتىنىڭ يۇمشاق دېتال باشلىقى ئېكوكو تاناكا ئەڭ ئېسىل بولكىنىڭ ئوساكا خەلقئارا مېھمانخانىسىدا پىشۇرۇلىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ، بىرقانچە ئىنژېنېر بىلەن b بىللە مېھمانخانىغا شاگىرت بولۇپ كىرىدۇ، ئۇلارنىڭ مەقسىتى خېمىر يۇغۇرۇش ماھارىتىنى ئىگىلەش ئىدى. بولكىنى بولكىچى ئۇستامنىڭكىدەك مەززىلىك پىشۇرۇش ئاسان ئەمەس ئىدى. ئۇستام بولكىنىڭ خېمىرنى سوزۇپ تارتىپ تاۋلايتتى ھەممە سوزۇلغان خېمىرنى ئېشەتتى. تاناكالار قايتا ـ قايتا كۆزىتىش، دوراش، قول سېلىش ئارقىلىق ئۇستامدىكى تامامەن خۇسۇسىي بىلىملەرنى ئىجتىما-

بىزمۇ بىۋاسىتە تەجرىبىگە ئىشىنىمىز، خەلقىمىز قىياسلار ۋە مەنتىقىي دەلىللەر ھەرىكەتكە كەلتۈرەلمەيدۇ. خەلقىمىز ئاڭلىغانغا ئەمەس بىۋاسىتە كۆرگەنگە ئىشىنىدۇ، قايىل بولىدۇ ھەم ئۆزىنى ئىسلاھ قىلىدۇ. خەلقىمىز شۇڭا «مىڭ ئاڭلىغاندىن بىر كۆرگەن ئەلا» دەيدۇ (مۇھەررىردىن) ۋە ئەقىلنى ئاساس قىلىپ ئەمەس، بەدىننى ئاساس قىلىپ ئۆگىنىدۇ.

«غەربلىكلەر ئوچۇق بىلىملەرنى تەكىتلىسە، ياپونلار يېپىق بىلىملەرگە مايىل»[6] دەيدۇ نوناكو يۇقىرىقى ئەسىرىدە. ئۇ ياپونىيە شىركەتلىرى يېپىق بىلىملەرنى قېزىپ، ئۇلارنى قانداق قىلىپ ئوچۇق بىلىملەرگە ئايلاندۇرغانلىقى توغرىسىدا بىر قانچە ھېكايىنى بايان قىلىدۇ.

1997 ـ يىلىغا كەلگەندە ياپونىيەدە 95.4% ئائىلە رەڭلىك تېلېۋىزورغا، 94.5% ئائىلە بۇستارتقۇغا، 98.4% ئائىلە توڭلاتقۇغا، 98.5% ئائىلە كىرئالغۇغا، 94.3% ئائىلە توك دەزمىلىغا ئېرىشىپ بولغان. ئېلېكتىر ئۇسكۇنىلىرى بازىرىدىكى بۇ خىل تويۇنۇشنى كۆرۈپ يەتكەن Mastushita شىركىتى كىشىلەرنىڭ ئېھتىياجىنى كۆزەتكەندىن كېيىن بولكا پىشۇرۇش ماشىنىسىنى ياسىماقچى بولغان. بۇ پىلان تۆۋەندىكى ئىسخېمىدا كۆرسىتىلگەن قاتلاملارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

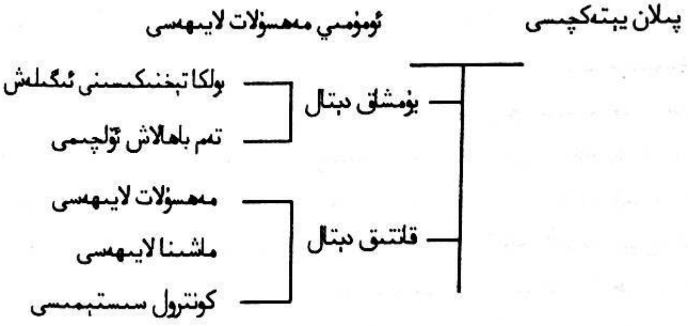

ئىسخېما I : بولكا پىشۇرۇش ماشىنىسىنى ئىشلەش ۋەزىپىسى[7]

بىر مىسال.

ئىككىنچى، سىرتلاشتۇرۇش. بۇ، يېپىق بىلىملەرنى ئوچۇق بىلىملەرگە ئايلاندۇرۇشنى كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭدا يېپىق بىلىملەر مېتافورا، ئانالوگىيە، ئۇقۇم، مودېل شەكىللىرى بىلەن ئالماشتۇرغىلى بولىدىغان هالەتكە كېلىدۇ.

ئۈچىنچى، بىلىملەرنى بىرىكتۈرۈش. بۇ ئوچۇق بىلىملەرنى هۆججەت، يىغىن، تېلېفون سۆهبىتى، ئىنتېر تورى پونكىتى شەكلىدە ئالماشتۇرۇپ، سىستېمىلىق هالەتكە كەلتۈرۈشنى كۆرسىتىدۇ.

تۆتىنچى، ئىنچىكىلەشتۈرۈش. بۇ ئوچۇق بىلىملەرنى يەنە يېپىق بىلىملەرگە ئايلاندۇرۇش بولۇپ، بۇ يەردىكى يېپىق بىلىم هەرگىزمۇ ئاۋۋالقى يېپىق بىلىملەرگە ئوخشىمايدۇ. كومپيۇتېرنىڭ كونۇپكا تاختىسىدىكى هەربىر كۇنۇپكىنىڭ بىرقانچە خىل فۇنكسىيەسى بولىدۇ. بىز كۇنۇپكىلارنى ئىشلىتىشنى كىتابلاردىن ياكى ئوقۇتقۇچىلاردىن ئۆگىنىمىز، ئادەتلىنىشتىن ئىلگىرى بۇ ئىش شۇنچە تەس تۇيۇلىدۇ. ئەمما، بىز كۇنۇپكىلارغا راسا كۆنۈۋالغاندىن كېيىن، قارىمىساقمۇ بارماقلىرىمىز كېرەكلىك كۇنۇپكىلارنى دەرهال تېپىپ، مەشغۇلاتنى تېز بىر تەرەپ قىلىدۇ. مانا بۇ يوشۇرۇن ئاڭغا ئايلانغان مۇرەككەپ مەشغۇلات.

نوناكانىڭ ئىزاهلىشىچە، يۇقىرىقى كۆپ خىل ئەندىزە تىنىمسىز هالدا بىر ـ بىرىگە ئايلىنىپ، بىلىمنىڭ بۇرمىسىمان دەۋرىيلىكتە كۆپىيىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. نوناكا يۇقىرىقى كۆپ ئەندىزىدىن مەشهۇر SECI مودېلىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. بۇ Externalization (ئىجتىمائىيلاشتۇرۇش)نىڭ باش هەرپى S.Socialization (سىرتلاشتۇرۇش)نىڭ باش هەرپى E.combination (بىرىكتۈرۈش)نىڭ باش هەرپى C (ئىچكىلەشتۇرۇش)نىڭ باش هەرپى Iلاردىن تۈزۈلگەن ئىسىم. بىز نوناكانىڭ (SECI) مودېلىغا كۆز يۈگۈرۈتۈپ باقايلى:

ئىيلاشتۇرىدۇ. بىر ئادەمدىكى خاس قابىلىيەتنىڭ ئۇنىڭدىن باشقا بىرقانچە ئادەمگە تارقىلىشى بىلىمنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشىنىڭ دەسلەپكى قەدىمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ياپونىيەدىكى Honda شىركىتى «يارقىن پىكىر لاگېرى» ئۇيۇشتۇرۇپ، ئەزالارنى مەلۇم بىر قىيىن مەسىلىنى ھەل قىلىشقا ئۈندىگەن. ئۇلار خىزمەت ئورنىنىڭ تاشقىرىسىدىكى يۇيۇنۇش، تاماق يېيىش سورۇنلىرىغا بېرىپ ھېلىقى قىيىن مەسىلە توغرىسىدا ئەركىن مۇنازىرىلىشىدۇ. بۇنداق ئۇچرىشىش ئەترەت ئەزالىرىدىن باشقا خىزمەتچىلەرگىمۇ ئوچۇق ئىكەن. بۇ سورۇندا تەكرار گەپلەر بولماسلىقى كېرەك، بىر ـ بىرىنى مۇئەييەنلەشتۇرمەسلىك كېرەك. ئەزالارنىڭ ئىجادىيەت قىزغىنلىقىنى ئۇرغۇتۇپ، يېڭى مەھسۇلات، يېڭى ئۇسلۇبلارنى ئوتتۇرىغا چىقىرىشتا يۇقىرىقى ئۇسۇلنىڭ رولى ئالاھىدە چوڭ بولغانلىقتىن Honda شىركىتىدىن باشقا شىركەتلەرمۇ قوللانغان. ئىشتىراكچىلار ئارىسىدا ئالماشقان تەجرىبىلەر جۇغلانمىسى ئاخىر بېرىپ ئىجادىيەتنىڭ مەنبەسىگە ئايلانغان.

يۇقىرىقى مىساللاردىن كۆرۈپ يەتتۇقكى، يېپىق بىلىملەرنى يېپىق پېتى قويۇپ قويۇشلا كۇپايە قىلمايدۇ، بەلكى ئۇنى ئوچۇق بىلىمگە ئايلاندۇرۇپ، رولىدىن ئۇنۇملۈك پايدىلىنىش كېرەك. بۇ يەردە بىلىم تۇرلىرىنىڭ بىر ـ بىرىگە ئايلىنىش جەريانى مەۋجۇت. نوناكا بىلىم ئايلىنىشنىڭ ئەندىزىسىنى مۇنداق چۈشەندۇرىدۇ:

بىرىنچى، بىلىمنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشى. بۇ، يېپىق بىلىم ئىگىلىرىنىڭ بىر يەرگە كېلىپ تىلسىز ئالاقە شەكلىدە پائالىيەت قىلىشى نەتىجىسىدە ئەمەلگە ئاشىدۇ. كۆزىتىش، دوراش، قول سېلىپ ئىشلەش يېپىق بىلىملەرنى ئالماشتۇرۇشتىكى ئاساسلىق ئۇسۇللار دۇر. يۇقىرىقى ھېكايىدىكى خېمىر يۇغۇرۇشنى ئۆگىنىش ياخشى

تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئۈستىگە ئالىدىغان ھۆر ئادەمنى پەيدا قىلالمايدۇ.

ئۇزاق تارىخقا ئىگە بىر مىللەتنىڭ مول مەدەنىيەت تىندۇرمىسى بولىدۇ، ئۇنى تەرك ئېتىش ياكى قېزىش كەلگۈسى تارىخنىڭ قانداق بولۇشىنى بەلگىلەيدۇ. ياپون مىللىتىنىڭ ئۆزىنى قېزىش روھى بىز ئۈچۈن زۆرۈر دورىلارنىڭ بىرى.

بىزدە تالاي سازەندە ئۆتتى، لېكىن مۇزىكا ھەققىدە ھېچنېمە دېمەي كەتتى. بىزدە ساناقسىز ئاشپەز ئۆتتى، لېكىن ئۆزىنىڭ تەجرىبىسىنى خاتىرىلەپ قالدۇرمىدى، بىزدە ساناقسىز كارۋان ئۆتتى، لېكىن يوللار ھەققىدە تۈزۈك بىرنەرسە قالدۇرمىدى. بىزدە شېئىر بار، شېئىرنىڭ نەزەرىيەسى يوق. بىزدە تارىخ بار، لېكىن تارىخنىڭ پەلسەپىسى يوق. بىزدە ساناقسىز ئوقۇتقۇچى بار، لېكىن مائارىپ ھەققىدە تۈزۈك گېپى يوق. مانا بۇ بىزنىڭ بىلىمدىكى گادايلىقىمىزنى، نەزەرىيەدىكى تىلەمچىلىكىمىزنى، ئىستېمالدىكى دورامچىلىقىمىزنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئالىي مائارىپىمىزدىكى ئوقۇتقۇچىلار بىزنىڭ تۇرمۇش ئەمەلىيىتىمىزدىن يىراق، ئۇيغۇرنىڭ نېنىنى يەپ، «كاپىتال» توغرىسىدا دەرس ئۆتكەنلەر ناننىڭ ئىقتىسادىي مەنىسى توغرىسىدا مۇھاكىمە قىلىپ كۆرۈشنى ئېسىگە ئالماي قويىدۇ، پەن — كۇتۇپخانىلاردىكى كىتابلاردا ئەمەس، بەلكى بىزنىڭ مۇھىت بىلەن بولغان ئالاقىمىزدە. بىزدە نەزەرىيەچىلەر، ھۈنەرۋەنلەر، كاسىپلار، تەتقىقاتچىلار، رەھبەرلەر بىر - بىرىدىن ئاجراپ، چېچىلىپ كېتىشكەن بولۇپ، ئوخشىمىغان شەخسلەردىكى ئوخشىمىغان ئىقتىدارلارنى تەشكىللەپ، ئەقلىي كۈچ ھاسىل قىلالايدىغان ئادەم يوق، شۇڭا ھەركىم ئۆزىدىكى بىلىمنىڭ قىممىتىنى ھېس قىلىپ يېتەلمىگەن. بىلىمنى پەنگە، پەننى تېخنىكىغا، تېخنىكىنى ئىقتىسادىي كۈچكە، ئىقتىسادىي كۈچنى ئۇنىۋېرسال ئەمەلىي كۈچكە ئايلاندۇرۇش قابىل يېتەكچىگە موھتاج. بۇرۇنقى زاماندا

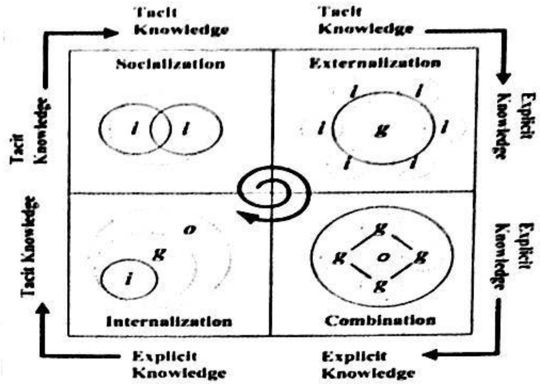

ئەسخېما II : بىلىم ئىجادىيەت جەريانى SECI مودېلى®

ئەسخېمىدىكى egdelwonk ticat يېپىق بىلىمنى، egdelwonk ticilpxe ئوچۇق بىلىمنى كۆرسىتىدۇ. چەمبەر ئىچىدىكى i بەلگىسى شەخسنى، G بەلگىسى گۇرۇپپىنى، o بەلگىسى ئورگاننى بىلدۈر-دۇ. نوناكانىڭ يۇقىرىقى مودېلى ئىنسانلارنىڭ ئەقىل بايلىقىنى قېزىشنى ئاساس قىلىپ، ئۇنىڭغا يۈكسەك ئېتىبار بىلەن قارايدى-غان بىلىم تېپىلىق جەمئىيەتنىڭ روھىنى تولۇق گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئۇ ئىنسانلارنىڭ پىكىر شەكلى بىرلىككە كەلتۈرۈلگەن، پىكىر نوپۇزغا بويسۇنىدىغان جەمئىيەت بىلەن سىغىشالمايدۇ، بۇ، تۈزۈم ۋە تۈزۈلمە مەسىلىسىگە بېرىپ تاقىلىدۇ.

ياپونىيە ئادەم كۈچى بايلىقىنى قېزىش ۋە ئۇنىڭدىن پايدى-لىنىشقا ئەھمىيەت بەرگەنلىكى ئۈچۈن تۈزۈك كان بايلىقى يوق ئارالدا بىر ئىقتىسادىي ئىمپېرىيەنى قۇرۇپ چىقالىدى. ھەر-بىر ئادەم تۈزۈم تەرىپىدىن جەمئىيەتنىڭ بايلىقى دەپ قارالغاندا ۋە مۇناسىپ تەربىيە شارائىتىغا ئىگە قىلىنغاندا، ئادەم نامراتلىق-تىن يىراقلىشىۋاتقان بولىدۇ. پىكرىي پالەچلىك نامراتلىقنىڭ ئانىسىدۇر. ئۇ ھەرگىزمۇ جەمئىيەت ئالدىدىكى مەجبۇرىيىتىنى

⑧ ماساكى ئوكۇشى: «ئىجتىمائىي بىلىم ئىجادىيەت نەزەرىيەسىگە نەزەر»، (ئىنگلىزچە)، ئىقتىساد، مۇھىت، جەمئىيەت سىستېمىسىدىكى بىلىم باشقۇرۇش توغرىسىدا خەلقئارا ئەنجۇمەندە ئوقۇلغان ماقالىدىن ئېلىندى.

2005 ـ يىلى دېكابىر، ئۈرۈمچى

بىر ئەما ئادەم ئورماندا ئېزىپ قېلىپ، بىر نەرسىگە پۇتلى-شىپ يىقىلىپ چۈشۈپتۇ. ئۇ يەرنى سىلاپ ـ سىيپاپ، قولى بىر توكۇرغا تېگىپ كېتىپتۇ. ئەما بىلەن توكۇر ئۆز تەقدىرىدىن زارلىنىپتۇ. «ئورماندا شۇنچە ئۇزاق تېنەپ يۈرۈپ، چىقىش يولى تاپالمىدىم» دەپتۇ ئەما. «مەنمۇ ئورماندا يۈرگىلى ئۇزۇن بولدى. ئورنۇمدىن تۇرالمىغاچقا، ئورماندىن چىقىپ كېتەلمە-دىم» دەپتۇ توكۇر. ئۇلار گەپلىشىپ تۇرۇۋاتقاندا، توكۇر ئۇشتۇم-تۇت توۋلاپ كېتىپتۇ: «قارا، سەن مېنى يۈدۈۋال، مەن ساڭا نەگە مېڭىشنى دەپ بېرەي، ئىككىمىز بىرلەشسەك ئورماندىن چىقىپ كېتەلەيمىز!»

بىر ئادەمدە بار قابىلىيەت يەنە بىرىدە يوق، ئەمما بۇ قابىلىيەت-لەرنى بىر يەرگە ئەكەلگەندە مۆلچەرلىگۈسىز ئەقىل- پاراسەت پەيدا بولىدۇ، روھنى ھەتتا دەرىخانىلارغىمۇ تەتبىقلاش مۇمكىن.

نەقىل مەنبەلىرى

① فىرىد نىكولس: «بىلىم باشقۇرۇشتىكى بىلىم» (ئىنگلىزچە)، http://home.att.netxnickots/knowleage

② مايكول پولانىي: «يېپىق ئۆلچەم» (ئىنگلىزچە)، 1983 ـ يىلى ئامې-رىكىدا بېسىلغان، 15 ـ بەت.

③ مايكول پولانىي: «خۇسۇسىي بىلىملەر (خەنزۇچە)، گۇيجۇ خەلق نەشرىياتى 2000 ـ يىلى 11 ـ نەشرى 131 ـ بەت.

④ مايكول پولانىي: «يېپىق ئۆلچەم» (ئىنگلىزچە)، 1983 ـ يىلى ئامې-رىكىدا بېسىلغان، 4 ـ بەت.

⑤ مايكول پولانىي: «خۇسۇسىي بىلىملەر (خەنزۇچە)، گۇيجۇ خەلق نەشرىياتى 2000 ـ يىلى 11 ـ نەشرى 79 ـ بەت.

⑥ ئىكۇجىرو نوناكا، خىروتاكاتا كېئۇچى: «بىلىم ئىجادىيەت كارخا-نىسى» (ئىنگلىزچە)، ئوكسفورد ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1995 ـ يىلى نەشرى 61 ـ بەت.

⑦ يۇقىرىقى ئەسەر 102 ـ بەت.

ۋە ئۆتمۈشتىكى مەدەنىيەت كونتېكستىنى تەسۋىرلىدى. شۇ ئار-
قىلىق تۈرك تىلىنىڭ مەدەنىي، سىياسىي، ئىجتىمائىي قاتلىمى-
نى، شۇنداقلا تارىخىي، جۇغراپىيەلىك قاتلىمىنى ئېچىپ بەردى.
مەھمۇد كاشغەرىي دەۋرىنىڭ ئىلگىرىكى ۋە كېيىنكى كۆپ ئەسىر-
لىك ئىجتىمائىي، مەدەنىي قىياپىتى «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئار-
قىلىق نۇرغۇن بېشارەتكە ئىگە بولدى. يەنە بىرى، قاراخانىيلار
خانلىقىنىڭ رېئال ئەھۋالى ۋە ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى ئۇيغۇر ئەللىرى-
نىڭ تەجرىبىلىرى ھەم ئەندىزىلىرى ئارقىلىق، غايىۋى ئۇيغۇر
جەمئىيىتىنىڭ قانۇنىي، ئەخلاقىي، سىياسىي سۈپەتلىرىنى تەس-
ۋىرلەپ بەردى. يۇقىرىقى ئىككى شاھانە ئەسەرنىڭ ھەر ئىككىسى
ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان بولۇپ، بىرى، ئۇيغۇر تىلىنىڭ (ئەلۋەتتە،
تۈركىي تىللارنىڭ) قۇۋۋىتىنى ئەينى دەۋردىكى خەلىپىلىكنىڭ
ھاكىمىيەت تىلى بولغان ئەرەب تىلى بىلەن سېلىشتۇرۇپ ئىپادى-
لەيدۇ. يەنە بىرى، ئۇيغۇر تىلىنىڭ قۇۋۋىتىنى پەلسەپىۋى، شېئى-
رىي يۈكسەكلىكتە ۋايىغا يەتكۈزىدۇ.

مەھمۇد كاشغەرىي ئۆز دەۋرىنىڭ قوش تىل ئۇستازى بولۇش
سۈپىتى بىلەن ئانا تىلىدىكى بالاغەت بىلەن ئەرەب تىلىدىك-
ى كامالەتنى ئۆزىدە مۇجەسسەم قىلدى ھەمدە «تۈركىي تى-
لىنىڭ ئەرەب تىلى بىلەن بەيگىگە چۈشكەن ئىككى ئاتقا ئوخشاش
تەڭ چېپىپ كېتىۋاتقانلىقىنى ئېنىق كۆرسىتىش ئۈچۈن...»[①]،
«تۈركىي تىللار دىۋانى» نى تۈزۈپ، ئابباسىيلارنىڭ يىگىرمە يەتتىن-
چى خەلىپىسى ئوبۇلقاسىم ئابدۇللا مۇقتەدى بىللاغا تەقدىم قىلغان.
مەھمۇد كاشغەرىينىڭ مەزكۇر سېلىشتۇرما ئىزاھلىق لۇغەتنى ئۆز
زامانىسىنىڭ ئەڭ ئالىي ھۆكۈمدارىغا تەقدىم قىلىشىغا قانداق غايى-
لەر يوشۇرۇنغان؟

«ئىمپېرىيەنىڭ غەربتىكى ئىقتىسادىي ئالاقىسى سالجۇقىيلار
ئارقىلىق، شەرقتىكى سودا مۇناسىۋەتى قارخانىيلار ئارقىلىق
بولاتتى. بولۇپمۇ ئىمپېرىيەنى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ماۋەرائۇننەھىر

مەھمۇد كاشغەرىي ۋە ئېنسىكلوپېدىيە

20 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىغا كەلگەندە تارىخنىڭ قارا ئۆڭكۈرىگە مەھكۇم ئېتىلگەن مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىيات نامايەندىلىرىمىز يورۇق كۆرۈشكە باشلىدى. مەتبۇئاتلاردا قايتىدىن تونۇشتۇرۇلۇشقا باشلىغان ئابدۇخالىق ئۇيغۇر، لوتپۇللا مۇتەللىپ، نىمشېھىت ئەرمىيا ئېلى داموللا سايرامى شېئىرلىرى مەنىۋىيىتى ئېچىرقاپ كەتكەن خەلقىمىزدە زور ئەكس سادا پەيدا قىلدى. ئاتاقلىق مەرىپەتچى زات ئابدۇقادىر داموللىنىڭ ئىجتىھات ۋە پىداكارلىق بىلەن تولغان ھاياتى ھەققىدە چىن يېزىلغان ئوچېرىكلار كىشىلەرنىڭ نەزىرىدە خىرەلىشىشكە باشلاۋاتقان ئۆتمۈشكە چىراغ ياقتى. شۇ قاتاردا نەشرىياتچىلىقىمىزدا مۇنداق ئىككى كاتتا ئىش بولدى:

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ۋە يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» ئەسىرى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى يەشمىسىدە نەشر قىلىندى. بۇ، خەلقىمىزنىڭ ئۇنتۇلغان ئۆزىنى قايتىدىن بايقاش سەپىرىدىكى ھالقىلىق چوڭ قەدىمى بولدى. جاھانشۇمۇل بۇ ئىككى ئالىمنىڭ شانلىق ئوبرازى مەدەنىيەت جەھەتتە تالاي يوقىتىشقا دۇچ كېلىپ، ئۆزلىرىنى نادانلىق، گۇمراھلىق ۋە قارا ئېتىز ـ ئېرىق ئىشلىرىنىڭ بەندىسى دەپ ئويلاپ قالغان ئاۋامغا دۇنيانىڭ ئىلىم ـ پەن ۋە مەدەنىيەت تۆھپىكارلىرى مۇنبىرىدە تېگىشلىك ئورنىنىڭ بارلىقىنى، ئۇنى پەقەت بىلىشتىن مەھرۇم بولغانلىقىنى تونۇتتى.

بۈيۈك قاراخانىيلار دەۋرىدە بۇ ئىككى ئىلمىي نامايەندىنىڭ ھەربىرى ئۆزىگە خاس سەلتەنەتكە ئىگە بولۇپ، بىرى ئۆز ئانا تىلىنىڭ ئەينى دەۋرنىڭ ئىجتىمائىي، سىياسىي مۇھىتىدىكى ئورنى

رايونلارنى بۈگۈنكى زامانىۋى خەرىتىلەر بىلەن تەققاسلاپ قارايدىغان بولساق، كىشىنى ھاڭ - تاڭ قالدۇرىدىغان بىپايان تېررىتورىيە كۆز ئالدىمىزغا كېلىدۇ. ئات - ئۇلاغلار قاتناش ۋاسىتىسى بولغان ئاشۇنداق تارىخىي شارائىتتا، شۇنچە كەڭ زېمىننىڭ ئاساسىي قىسمىنى تەكشۈرۈپ، ماتېرىيال ئىگىلەش كىشىدىن مۇستەھكەم ئىرادە، يىمىرىلمەس بۇرچكارلىق تۇيغۇسى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ، ئىشخانىدىن چىقماي تەتقىق قىلىدىغان ھازىرقى زامان ئىلىم ئەھلىلىرىگە نىسبەتەن ياخشى بىر ئىبرەت. مەھمۇد كاشغەرىي يۇقىرىقى رايونلاردىكى ھەرقايسى تۈركىي قوۋمىنىڭ تىلى ھەققىدە ئىزاھات بېرىپ، «بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ پاساھەتلىك تىل — خاقانىيەنىڭ مەركىزىي ئۆلكىسىدىكى خەلقنىڭ تىلى ھېسابلىنىدۇ»[④] دەيدۇ. ۋاھالەنكى، ئۇ دەۋاتقان «مەركىزىي ئۆلكە» قەشقەر ۋە بالاساغۇننى كۆرسىتىدۇ.

بىز مەھمۇد كاشغەرىينىڭ مەنىۋى ئوبرازىنى چۈشىنىشتە ئۇنىڭ بىزگە يېتىپ كەلگەن بىردىنبىر ئەسىرى — «تۈركىي تىللار دىۋانى»دىن باشقا ئىشەنچلىك ماتېرىيالنى تاپالمايمىز. ئۇنىڭ «دىۋان»غا يازغان كىرىش سۆزى ۋە «دىۋان» دىكى ئۆزى ھەم يۇرتىغا ئائىت قىسقا ئىزاھاتلىرى ئارقىلىق، ئۇنىڭ غايە دۇنياسىنى كەپشەرلەپ (تۇتاشتۇرۇپ) چىقالايمىز. ئۇ تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەرەب ۋە باشقا ئىسلام ئەللىرى ئارىسىدىكى ئورنىنىڭ يۈكسىلىشىگە، جۈملىدىن تۈرك تىلىنىڭ تەسىرىگە ناھايىتى كۆڭۈل بۆلىدىغان، تۈركىي خەلقلەرنىڭ قەدرىيىتىنى ئەينى دەۋردىكى ئەڭ قۇدرەتلىك ھاكىمىيەت تىلى بولغان ئەرەب تىلى ۋە مەدەنىيىتى بىلەن يانداش تۇتۇشقا تولىمۇ تەقەززا بولغان بۈيۈك زاتتۇر. ئۇ، تۈرك تىلىنىڭ ئورنى ۋە ئىستىقبالى توغرىسىدىكى ھەدىسلەرنى كەلتۈرۈپ، كىشىلەرنىڭ ئۇنىڭدىن گۇمان قىلماسلىقى ئۈچۈن، بۇ ھەدىسلەرنى ئىشەنچلىك كىشىلەردىن ئاڭلىغانلىقىنى قەيت قىلىدۇ.

خەلقلىرى (ئاساسەن تۈركىي خەلقلەر) مۇھىم يېزا ئىگىلىك مەدە-
نىيەتلىرى بىلەن تەمىنلەيتتى. شۇنداق قىلىپ، خەلىپىلىكنىڭ
ئىقتىسادىي جان تومۇرىمۇ ئاساسەن تۈركىي خەلقلەرنىڭ قولىغا
ئۆتكەنىدى. بۇ ھال مۇناسىپ رەۋىشتە سىياسىي ۋە مەدەنىي تۇر-
مۇشقىمۇ تەسىر قىلماي قالمىدى. ئىمپېرىيەنىڭ غەربىدە ۋە شەر-
قىدە كۆندىن ـ كۈنگە خەلقنىڭ تۇرمۇشىغا سىڭىشىۋاتقان ئەرەب ـ
ئىسلام مەدەنىيىتى بىلەن بىر قاتاردا قەدىمكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ
مەدەنىيىتىمۇ قايتىدىن باش كۆتۈرگەنىدى»[1]. مەھمۇد كاشغەرى بۇ
خىل رېئاللىقنى ئۆزى يازغان كىرىش سۆزىدىكى «مەن تەڭرىنىڭ
دۆلەت قۇياشىنى تۈركلەر بۇرجىدا تۇغدۇرۇغانلىقىنى ۋە پەلەكنىمۇ
شۇلارنىڭ زېمىنى ئۈستىدە چۆرگىلەتكەنلىكىنى كۆردۈم. تەڭرى
ئۇلارنى ‹تۈرك› دەپ ئاتىدى ۋە سەلتەنەتكە ئىگە قىلدى»[2] دېگەن با-
يانلىرى ئارقىلىق قەيت قىلىپ ئۆتكەنىدى. روشەنكى، ئالىم تۈركىي
خەلقلەرنىڭ ھاكىملىق ئورنىدىن شادلانغان ۋە ئىپتىخار ھېس قىل-
غان. بىر قوۋمنىڭ ھاكىملىقىنىڭ ماھىيەتتە ئۇنىڭ تىلىدىكى
شۆھرەت ۋە سەلتەنەتتىن دېرەك بېرىدىغانلىقىنى چۈشەنگەن مەھمۇد
كاشغەرىي ئەينى زاماندىكى ئەرەب ھۆكۈمدارلىرى ۋە سودىگەرلىرى-
نىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈن لۇغەت تۈزۈش مەقسىتىدە تۈركىي خەلقلەر
ياشايدىغان يېزا ـ قىشلار ھەم يايلاقلارنى ئون نەچچە يىل كەزگەن
ۋە ماتېرىيال توپلىغان. مەلۇم بولۇشىچە، ئۇ قەشقەر رايونىدىن
باشقا، نارىن، تالاس، چۇ، ئىلى دەريا ۋادىلىرىنى، ئىسسىقكۆل
ئەتراپى، پەرغانە رايونلىرىنى ئارىلاپ، تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئاساس-
لىق قەبىلىلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ، شېۋىلەرنى، خەلق ماقال ـ
تەمسىللىرىنى، شېئىر ـ قوشاقلىرىنى توپلىغان. مەھمۇد كاشغە-
رىي تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ تېررىتورىيەسىنى ئەسكەرتىپ،
«رۇم ئۆلكىسىدىن ماچىنغىچە بولغان تۈرك ئەللىرىنىڭ بويى بەش
مىڭ پەرسەخ، ئېنى ئۈچ مىڭ پەرسەخ بولۇپ، ھەممىسى سەككىز
مىڭ پەرسەخ كېلىدۇ»[3] دەيدۇ. مەھمۇد كاشغەرىي دائىرىگە ئالغان

كەلتۈردى: «ئىنسانىيەتنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى مۇسۇلمانلار تەرىپىدىن تاماملاندى. ئەڭ ئۇلۇغ پەيلاسوپ فارابىي بولسا مۇسۇلمان، ئەڭ ئۇلۇغ ماتېماتىك ئەبۇ كامىل ۋە ئىبنى ھىنانلارمۇ مۇسۇلمان، ئەڭ ئۇلۇغ جۇغراپىيون ۋە قامۇسچى مەسئۇدمۇ مۇسۇلمان، ئەڭ ئۇلۇغ تىلشۇناس تەبەرىمۇ مۇسۇلمان»[7]. بىز مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەرەب تىلى، ئەرەب ـ ئىسلام ئەدەبىياتى ۋە مەدەنىيىتىگە دائىر مۇپەسسەل تەربىيەنى قەيەردىن قوبۇل قىلغانلىقىنى كەسكىن رەۋىشتە ئېيتىپ بېرەلمىسەكمۇ، ئۇنىڭ ئەينى چاغدىكى جاھانشۇمۇل مەدەنىيەت گۈللىنىشىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئىسلام مەدەنىيەت بۆلىقىدىن يېتەرلىك ئوزۇق ئېلىپ، زامان سەرخىللىرىغا ئايلانغانلىقىغا جەزم قىلالايمىز. ئۇنىڭ ئىلمىي سىيماسىدا گىرېك، پارس، ھىندى مەدەنىيەتلىرى ئانا تۈرك مەدەنىيىتى بىلەن قوشۇلغان ھالدا دۇنياۋى مەدەنىيەت قىياملىرىنى ياسىغان بولغاچقا، «تۈركىي تىللار دىۋانى»مۇ ئەينى دەۋردىكى ئەڭ ئىلغار مېتود بىلەن تۈزۈلگەنىدى.

ئەمدى بىز مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يۇقىرىقىدەك ئانا تىلىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن بىر ئۆمۈر جان كۆيدۈرۈشتەك ئېسىل ئوبرازىنى مەدەنىيەتلەر ئارا ئالاقىلەرنىڭ سۈرئىتى شىددەت بىلەن ئېشىۋاتقان ھازىرقى ۋەزىيەتكە قويساق، ئېڭىمىزدا قانداق سوئال تۇغۇلۇشى مۇمكىن؟ ئەگەر ھەربىر ئەسىردە بىر مەھمۇد كاشغەرىي چىقىپ، تۈنجى ئەۋلاد «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئاساسىدا تىلىمىزدىكى ئۆزگىرىش ۋە تەرەققىياتلارنى، مەدەنىيەت ۋە تارىخىمىزدىكى تۈرلۈك ھادىسىنى خاتىرىلىگەن بولسا ئەھۋال قانداق بولار ئىدى؟ ئېھتىمال بىز ئون توم ياكى ئون نەچچە توم «تۈركىي تىللار دىۋانى» غا ئېرىشىپ، تارىخ ۋە مەدەنىيىتىمىزنىڭ ھازىرقى تالاي تېپىشمىقىغا گىرىپتار بولمىغان بولاتتۇق. ناھايىتى ئەپسۇسكى، بىز ھازىرغا قەدەر مەھمۇد كاشغەرىينىڭ نامىنى ئۇنىڭدىن كېيىن-

«دىۋان» دىكى خەرىتىنىڭ ئۆزىمۇ مەھمۇد كاشغەرىينىڭ تۈركىي قوۋملارنىڭ يۇرت ـ ماكانلىرىنى ئۆز زامانىسىغا نىسبەتەن كەڭ بىر دۇنياۋى نەزەردە كۆزىتىشىنىڭ دەلىلى. ئۆزى ياشىغان ئىقلىمنى دۇنياۋى بىر كەڭلىككە قويۇپ چۈشىنىش ھەرقانداق شارائىتتا مۇتەپەككۇرلارغا قويۇلغان ئەقەللىي تەلەپتۇر.

مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋان»نى كۆزىتىشتە خېلى كۆپ ئىجادىيلىقنى نامايان قىلىسىمۇ، ئەينى دەۋردىكى ئەرەب لۇغەتچىلىكىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقى ئېنىق. ئامېرىكا تارىخچىسى فىلىپ. ك. ھىتتى (Philip. K. Hitti) «ئەرەب ئومۇمىي تارىخى» دېگەن ئەسىرىدە ئەرەب گىراماتىكا ئىلمىنىڭ ئاساسچىسى ــ ئەبۇل ئەسۋەد دۇئەرىي ھەققىدىكى ئىبنى خېلىلكاننىڭ رىۋايىتىنى نەقىل كەلتۈرۈپ، دۇئارىينىڭ ھەزرىتى ئەلىنىڭ تەلىپى بىلەن ئىسىم، پېئىل، ياردەمچى سۆز قاتارلىق تۈركۈملەر بويىچە ئەسەر يازغانلىقىنى بايان قىلىپ ئۆتىدۇ. فىلىپ. ك. ھىتتىنىڭ بايانىچە، خېلىل ئىبنى ئەھمەد ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىپ، «كىتابۇلئەيىن» ناملىق ئەسەرنى يېزىپ چىققان[5]. مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋان»غا يازغان كىرىش سۆزىدە مەزكۇر كىشىنىڭ ئەسىرىدىن پايدىلانغانلىقىنى ئەسكەرتىدۇ[6]. تەتقىقاتچىلارنىڭ دېيىشىدە، قەدىمكى يۇنان تىلى تىلشۇناسلىقىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلىپ، يۈكسەك راۋاج تاپقان ئەرەب تىلشۇناسلىقى ئەرەب ـ ئىسلام چەمبىرىكىدىكى مۇسۇلمان مىللەتلەرنىڭ تىلشۇناسلىقىغا تەسىر كۆرسىتىپلا قالماي، كېيىنچە ياۋروپا ئەللىرىنىڭ تىلشۇناسلىقىغىمۇ تەسىر كۆرسەتكەن. بۇنداق تەسىر پەن ۋە ئەدەبىيات ساھەلىرىدىمۇ روشەن بولغان. بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، مەھمۇد كاشغەرىي ئەينى دەۋردىكى دۇنياۋى نەزەرلىك ئىلغار زىيالىيدۇر. فىلىپ. ك. ھىتتى «ئەرەب ئومۇمىي تارىخى» دېگەن كىتابىنىڭ «پەن ۋە ئەدەبىياتتىكى تەرەققىيات» دېگەن بابىدا غەرب تارىخچىسى سارتوننىڭ مۇنداق بىر سۆزىنى نەقىل

نىڭ «مىللەتنىڭ تىلى — مىللەتنىڭ روھى دېمەكتۇر»[1] دېگەن مەشھۇر ھۆكۈمىنى ئېسىمىزگە سالىدۇ. «تىل مىللىي روھنىڭ ئاپىرىدىسى، مىللىي روھ ئالدى بىلەن تىلدا ئالاھىدە نامايان بولىدۇ. تىلمۇ ئۆز نۆۋىتىدە مىللىي روھقا غايەت زور تەسىر كۆرسىتىدۇ»[10] دەيدۇ. يەنە بىر گېرمانىيەلىك تىلشۇناس ستېينتال (Hermann Steintal 1899 — 1823). يۇقىرىقى سۆزلەر مەھمۇد كاشغەرىينىڭ تارىخىمىزدىكى ۋە نۆۋەتتىكى ئىجتىمائىي، سىياسىي، مەدەنىي ھاياتىمىزدىكى ئورنىنى چۈشىنىشىمىزگە ياردەم بېرىدۇ. مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركىي تىللار دىۋانى» سۆزلەردىن قوپۇرۇلغان مىللىي كىملىك بىناسى بولۇپ، ئۇنى زامانلارسېرى كېڭەيتكىلى ۋە يۈكسەلدۈرگىلى بولىدۇ. بۇ بىنا ئېگىزلىگەنسېرى ئەۋلادلىرىمىز تېخىمۇ يىراق كەلگۈسىنى ۋە تېخىمۇ يىراق ئۆتمۈشنى كۆرۈپ يېتەلەيدۇ. بۇ بىنا كېڭەيگەنسېرى ئەۋلادلارنىڭ ئەقىل ـ پاراسەت ۋە ئىناۋەت ساھەسىدىكى تەشەببۇسكارلىقى كۈچىيىدۇ.

بىز مەھمۇد كاشغەرىينىڭ تۆھپىسىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ چۈشىنىش ئۈچۈن، دۇنيانىڭ ئېنسىكلوپېدىيە تارىخىغا بىر نەزەر تاشلاپ ئۆتىمىز:

«Random House, Webster's Dictinary of American English» (راندوم خوس، ئامېرىكا ئىنگلىز تىلىنىڭ ۋەبستەر لۇغىتى) دە «ئېنسىكلوپېدىيە» (Encyclopedia) دېگەن ئىبارە مۇنداق ئىزاھلىنىدۇ: «تۈرلۈك تېما ھەققىدىكى ماقالىلەردىن تۈزۈلگەن كىتاب ياكى كىتابلار بولۇپ، ئادەتتە ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ، ئۇ بىلىمنىڭ بارلىق تارمىقىنى ياكى بىر مەسىلىنىڭ ھەممە تەرىپىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ»[11]. تىلىمىزدا «ئېنسىكلوپېدىيە» ئىبارىسىگە يانداش تۈرىدىغان «ئوكيانۇس»، «قامۇس»، «دىۋان» قاتارلىق ئىبارىلەر بار. «ئېنسىكلوپېدىيە» دېگەن سۆز قەدىمكى يۇنان تىلىدىن كەلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ ئىستېمال مەنىسى — «ئەتراپ-

كى كىلاسسىكلىرىمىزنىڭ ئەسەرلىرىدىن ئۇچرىتالىمىدۇق ياكى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ لۇغەتچىلىك ئەنئەنىسىنىڭ راۋاجىنى تاپالىمىدۇق. مەھمۇد كاشغەرىي دەۋرىدىكى خاقانىيە ئەدەبىي تىلىنىڭ يۈكسەك پوئېزىيە پەللىسىدىكى راۋاجى كۆپلىگەن شائىرنى مەيدانغا كەلتۈردى ـ يۇ، تىلىمىزنىڭ تەرەققىياتىنى ئۇنىڭ ھەر سال نۇقتىدىن كۆرسىتىپ بېرىدىغان ئەقلىي بىلىش تۈسىدىكى قامۇسلار قايتا شەكىللىنەلمىدى. ئەمىسە، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ قامۇس ئەنئەنىسى نەگە يېتىپ كەلدى؟ بۇ بىزنىڭ مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى بىر سىر.

مەھمۇد كاشغەرىي مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى تۇنجى لۇغەتچى، ئېتنولوگ، ئېتنوگراف، جۇغراپىيون، شۇنداقلا توپوگراف. ئۇنىڭ بۇ خىل خىسلەتلىرى ئەقلىي بىلىش تەتقىقات رەۋىشىدە كۆرۈلگەنلىكى ھەرگىزمۇ ئىستىخىيەلىك ئىپادە ئەمەس. دېمەك، مەھمۇد كاشغەرىي ئەنئەنىسى ئەقلىي بىلىش ئەنئەنىسى، شۇنداقلا پەن ئەنئەنىسى. «تۈركىي تىللار دىۋانى» بولسا بىزدىكى تىپىك ئىنتايىن ئاز كۆرۈلىدىغان ئېنسىكلوپېدىك ئەينەك. «سۆزلۈكلەر ھەققىدىكى تونۇش شەيئىلەر ھەققىدىكى تونۇشقا ئېلىپ بارىدۇ»[8] دەيدۇ فىرانسىيە قامۇسچىلىقىنىڭ مۇھىم بىر ۋەكىلى بولغان لاروس (Larousse . Pierre 1875 — 1817). سۆزلۈكلەر كىشىلەرنىڭ تەبىئەتكە بولغان ئىنكاسىنىڭ بىر خىل ئىپادىسى بولۇپ، سۆزلۈكلەرنىڭ كۆپىيىشى مىللەتنىڭ تەبىئەت ۋە ھاياتقا نىسبەتەن ئالاقە شەكىللىرىنىڭ بېيىپ بارغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇنداق ئالاقە شەكىللىرى يەنە مۇرەككەپ پىسخىك ھادىسىلەرنى تۇغدۇرۇپ، سۆزلۈك ئىستېمالى چەكسىز رەۋىشتە كېڭىيىپ بارىدۇ. بۇ ئەمەلىيەتتە روھنىڭ ئىپادىلىنىشكە قاراپ تەدرىجىي كېڭىيىشى ۋە تاكامۇللىشىشىدىن ئىبارەت. بۇ ھال گېرمانىيەنىڭ كىلاسسىك تىلشۇناسى ھۇمبولد (Alexande Von Humboldt 1859 — 1769)

1. تەبىئەت ئىلمى (1 — 40 تومگىچە بولۇپ، ئاسترونومىيە، ھاۋا رايى، جۇغراپىيە قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ).

2. ئىنسانىيەت ئىلمى (41 — 59 تومگىچە بولۇپ، ئاناتومىيە، ئىنسان پاتالىيىتى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت).

3. ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتكە بولغان ئىنكاسى (59 — 130 تومگىچە بولۇپ، تېبابەت، خىمىيە، تېخنولوگىيە، سەنئەت، مەتبۇئات، يېزا ئىگىلىكى، دېڭىز تىرانسپورت، ئوزۇق، كىيىم، تۇرالغۇ مەسىلىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)[1].

بىكوننىڭ يۇقىرىقى ئىلمىي ئەمگەكلىرى ئەمەلىيەتتە زامانىۋى ئوقۇمدىكى ئېنسىكلوپېدىيەنىڭ نەزەرىيەۋى ئاساسى بولۇپ، «بىلىم — كۈچ» دېگەن ھۆكۈم شۇنىڭدىن ئېتىبارەن تەرەققىياتقا ئىنتىلىدىغان رايونلارنىڭ ئورتاق ساداسىغا ئايلاندى. خۇددى پاكىستان فىزىكا ئالىمى، نوبېل مۇكاپاتى ساھىبى دوكتور مۇھەممەد ئابدۇسالام ئېيتقاندەك، ئۇلۇغبېك رەسەتخانىسىنىڭ كۆيدۈرۈلۈشى مۇسۇلمان قوۋملاردىن ھۆما قۇشىنىڭ يىراقلاشقانلىقىدىن دېرەك بەردى. قارىغاندا، ھۆما قۇشى غەرب تەرەپكە ئۇچۇپ كەتكەندەك قىلاتتى. سەئىدىيە خانلىقى ھالاكەتكە يۈز تۇتۇپ، «ئاق تاغلىقلار ۋە قارا تاغلىقلار يېغىلىقى» بولۇۋاتقاندا ياۋروپادىكى ئىنگلىز، گېرمان، فىرانسۇز، رۇس مىللەتلىرى ئىلىم - پەن جەھەتتىكى ئومۇميۈزلۈك ئويغىنىش باسقۇچىغا كىرىپ، بەس - بەس بىلەن ئېنسىكلوپېدىيە تۈزۈشكە تۇتۇش قىلدى.

19 - ئەسىردە گېرمانىيەلىك ئىككى پىروفېسسور ئېنسىكلوپېدىيە تۈزۈشتە رېكورت يارىتىش قارارىغا كېلىدۇ. ئۇلارنىڭ بىرى، ئېرش (J.S.Ersch 1826 — 1766)، يەنە بىرى، گروبېر (J.G.Gruber 1851 — 1774) دىن ئىبارەت. ئۇچ قىسىمدىن تۈزۈلگەن بۇ ئېنسىكولوپېدىيە جەمئىي 167 توم بولۇپ، بۇ «قۇرۇلۇش» ناھايىتى چوڭ بولغاچقا، ئۇلارنىڭ ئۆمرى ھەممىنى تاماملاپ

لىق تەربىيە»، «ئۇنىۋېرسال بىلىم»، «مۇكەممەل بىلىم سىستېمى-سى» دېگەن بولىدۇ. ئادەتتە ئېنسىكلوپېدىيەنىڭ پەيدا بولۇش تارىخى 2000 يىلدىن ئارتۇق مۆلچەرلىنىدۇ. كىشىلەر قەدىمكى يۇنان ئالىمى ئارىستوتېلنى «ئېنسىكوپېدىيەنىڭ ئاتىسى» دەپ تەرىپلەشىدۇ. چۈنكى ئۇ ئۆزىدىن بۇرۇنقى بىلىملەرنى سىستېمىلىق ئەگىلەپ تۈرلەرگە ئايرىغان. ئىنسانىيەتنىڭ بىلىملىرىنى كىلاسسىفىكاتسىيەلەش (تۈرلەش) ئېنسىكلوپېدىيەنىڭ ئاساسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بىر مىللەتتە ئېنسىكلوپېدىيەنىڭ بارلىققا كېلىشى ئۇلاردا دۇنياغا ۋە شەيئىلەرگە نىسبەتەن پەننىي مۇناسىۋەتنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. چۈنكى ئېنسىكلوپېدىيە بىلەن پەن يىلتىزداش بولۇپ، پەن بىلىملەرنى ئاچىدۇ ۋە يۈكسەلدۈرىدۇ، ئېنسىكلوپېدىيە بولسا بىلىملەرنى سىستېمىلىق ھالدا رەتلەيدۇ ۋە خاتىرىلەيدۇ. جۇڭگو قامۇس نەشرىياتىنىڭ مۇئاۋىن باش مۇھەررىرى جىن چاڭجېڭ ئەپەندى ئەرەبلەرنىڭ ئېنسىكلوپېدىيە تارىخىنى 1100 يىل ئەتراپىدا تەخمىن قىلىدۇ[12]. بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئۇيغۇر قامۇسچىلىقىنىڭ تارىخى ئەرەبلەرنىڭكى بىلەن قۇرداش كېلىدۇ. شۇنداقلا ئۇيغۇرلار قامۇسچىلىقىنىڭ قامۇسچىلىق تارىخىدىكى بارماق بىلەن سانىلىدىغان مۆتىۋەر مىللەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ چىقىدۇ.

تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىلىم - پەن ئوغلانى، بۈيۈك ئاسترونوم ئۇلۇغبېك XV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئۆز ئوغلى تەرىپىدىن قەتل قىلىنىپ، ئۇنىڭ رەسەتخانىسى ۋە كۇتۇپخانىسى كۆيدۈرۈلگەن مەزگىللەردە ياۋروپادا يېڭى بىر مەرىپەت ئويغىنىشى باش كۆتۈرمەكتە ئىدى. ئىنگلىز ئالىمى فرانسىس بېكون (1561 — 1626 Francis Bason) «پەننىڭ قىممىتى ۋە تەرەققىياتى»، «يېڭى قورال» دېگەن ئەسەرلەرنى يېزىپ، ئىنسانىيەتنىڭ بىلىملىرىنى 130 تۈركۇمگە بۆلگەن. ئۇلار مۇنداق:

1834)، «پېسخىك ئانالىز» تېمىسىنى فىرېئود (1856 — 1939)، «رۇسىيە» قىسمىنى كوروپاتكىن (1842 — 1921)، «لېنىن» تېمىسىنى تروتسكىي (1879 — 1940)، «پەلسەپە» تېرمىنىنى پراگماتىست پەيلاسوپ دېۋىي يازغانىكەن. پۈتكۈل قامۇس 100 دۆلەتتىن بولغان 4274 نەپەر قەلەم ئىگىسى تەرىپىدىن يېزىلغان بولۇپ، 20 ـ ئەسىرنىڭ مابەينىدە يېزىلغان قىسمىغا نوبېل مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن خېلى كۆپ ئالىم قاتناشقان[15].

جۇڭگونىڭ زامانىۋى تۇستىكى 74 جىلدلىق «جۇڭگو ئېنسىكلوپېدىيەسى» 20 ـ ئەسىرنىڭ 90 ـ يىللىرىدا نەشر قىلىندى[16].

بۈگۈنكى دۇنيا ئېنسىكلوپېدىيەلەر كەسىپلەر بويىچە پارچىلىنىپ، ئىستۇدېنتلار، ھەر ساھە كەسىپداشلىرى، ئائىلە باشلىقلىرىنىڭ ئېھتىياجىغا لايىق ھالدا ئاممىبابلاشماقتا. شەخسلەرنىڭ سېتىۋېلىشى ياكى چەت ئەللەرگە ئېلىپ چىقىشقا قولايسىز بولغان توم ـ توم قامۇس ئېلېكترونلىشىپ، يان سومكىلاردىن ئورۇن ئالماقتا. بۇ، ئۇچۇر ۋە بىلىم دەۋرىدىكى مۇقەررەر يۈزلىنىش.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ تۈزگۈچىسى مەھمۇد كاشغەرىي ئېنسىكلوپېدىيە تارىخىغا ئائىت يۇقىرىقى ئەھۋاللارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، بىر پىدائىي بولۇپ چىقىدۇ. بۇ ئەسەرنىڭ تەخمىنەن مىڭ يىللاردىن كېيىن، يەنى 20 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىدا نەشر قىلىنىشى، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ مىللەتلەر سىياستىنىڭ سەممىي ئىزچىللىشىشىغا دائىر ئىجابىي قەدەم بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. «دىۋان»نى نەشرگە تەييارلاشقا قاتناشقان ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر، داموللا ئابدۇلھېمىت يۈسۈپ، ھاجى نۇر ھاجى، ئىبراھىم مۇتىئىي، مىرسۇلتان ئوسمانوف قاتارلىق بىر تۈكۈم ئالىم، مۇتەخەسسىسنىڭ غوللۇق ئەمگىكى قىممەت جەھەتتىن دىدېرولار فىرانسۇزلارغا ئېلىپ كەلگەن مەنىۋى قىممەتكە تەڭداش كېلىدۇ دېسەك مۇبالىغە بولمايدۇ. ئۇلار غايىبلىق دەشتىگە مىڭ يىل پالانغان «تۈركىي تىللار دىۋانى»

بولۇشقا يار بەرمىگەن. ئۇلار «ئەنگلىيە» دېگەن تېمىنى 700 بەت، «ھىندىستان» دېگەن تېمىنى 356 بەت، «يەھۇدىي ئەدەبىياتى» دېگەن تېمىنى 414 بەت، «يۇنان» دېگەن تېمىنى 3668 بەت ئەتراپىدا يازغان.[14]

ئاتاقلىق فىرانسۇز مۇتەپەككۇرى دىدېرو (1713 — 1784 Deris Diderot) زامانىۋى ئېنسىكلوپېدىيەنىڭ باشلامچىسى، فىرانسىيەدىكى قامۇسچىلار ھەرىكىتىنىڭ پېشۋاسى دېيىلىدۇ. ئۇ 1770 - يىلىدىن كېيىن رۇسسو، كونديياك، دالامبېر، ھولباخ، ۋولتېر، مونتېسكيو قاتارلىق ھەر ساھە ئالىملىرى ۋە مۇتەپەككۇرلىرى بىلەن تونۇشۇپ بىر ئىلىم چەمبىرىكىنى قۇرۇپ چىقىدۇ - دە، ئېنسىكلوپېدىيە تۈزۈشكە ئاتلىنىدۇ. ئۇنى تۈزۈشكە دەسلەپكى قەدەمدە ھەر ساھە بولۇپ 200 دىن ئارتۇق ئالىم قاتناشقان. دىدېرونىڭ ئۆزىلا 1269 تېمىنى يازغان. ماتېماتىك ۋە پەيلاسوپ دالامبېر (1717 — 1783 J.l.Dalambert) ماتېماتىكا ۋە فىزىكا قىسمىنى يازغان، رۇسسو مۇزىكا ۋە سىياسىي ئىقتىساد قىسمىنى يازغان. ھولباخ خىمىيە قىسمىنى يازغان، ۋولتېر تارىخ قىسمىنى يازغان. ئېنسىكلوپېدىيە 1780 - يىلى قايتا نەشر قىلىنغاندا 35 توم بولغان. دىدېرو بۇ ئەسەرنى «ئىنسانىيەتنىڭ تەپەككۇر ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىدىغان لۇغەت» دەپ ئاتىغان[15].

«بۈيۈك بىرىتانىيە قامۇسى» 230 يىلدىن بۇيانقى 15 قېتىملىق نەشرىدە ئۆزىنىڭ ئاجايىپ كاتتا نوپۇزىنى نامايان قىلىپ كەلدى. بۇنىڭ سەۋەبى نەدە؟ بىرلا ئېغىز گەپ بىلەن ئېيتقاندا، ئۇنىڭغا دۇنيادىكى ئىلىم نوپۇزلۇقلىرى قەلەم تەۋرەتكەن. ماتېرىياللاردىن مەلۇم بولۇشچە «ھۆكۈمەت» دېگەن تېمىنى پەيلاسوپ، تارىخشۇناس مىلل (1773 — 1836) يازغانىكەن. «نوپۇز» دېگەن ئاتالغۇنى ئىقتىسادشۇناس مالتۇس (1776 — 1834)، «سىياسىي ئىقتىساد» دېگەن ئاتالغۇنى كىلاسسىك ئىقتىسادشۇناس داۋىد رىكاردو (1772 —

دەملەر كۆپىيىپ كەتتى. بەلكىم كىشىلەرنىڭ «21 ـ ئەسىر ئۈمىد ۋە خىرىسقا تولغان ئەسىر» دېيىشىدىكى سەۋەبمۇ ئەنە شۇدۇر. لېكىن «ئۈمىد» نەدە؟ «خىرىس»نەدە؟ بۇ ھەقتە ھېچكىم كونكرېت جاۋاب بەرمىدى.

بىز بىر تەرەپتىن، تەرەققىي تاپقان دۇنياغا يۈزلەنمىسەك بولمايدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، ئۆزىمىزنىڭ مەۋجۇتلۇق شەكلىگە يۈزلەنمىسەك بولمايدۇ. بۇ بىز ئۇچۇن ھەل قىلىش قىيىن بولغان دىيالېكتىك مۇناسىۋەت. ئۇچۇر بىلەن بىلىم بايلىققا ئايلىنىۋاتقان ھازىرقى ۋەزىيەتتە پۈت تىرەپ تۇرۇشىمىز ئۈچۈن، روشەن ھەزارىي كىملىك ئاستىدىكى بىلىم سەپىرىگە يۈرۈش قىلىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ.

بۇنىڭ تۈنجى قەدىمى 21 ـ ئەسىردىكى تەرەققىيات ئېھتىياجىمىزغا يارايدىغان «ئۇيغۇر ئېنسىكلوپېدىيە»سىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈشتۇر. ھازىر بىزنىڭ مەتبۇئاتچىلىقىمىزدا، رادىيو ـ تېلېۋىزىيەلىرىمىزدە، ئىنتېرنېت تورى قۇرۇلۇشلىرىمىزدا چەدىغلى بولمايدىغان مەسىلىلەر سادىر بولۇۋاتىدۇ. ئىنسانىيەت تارىخىدىكى ئىلىم ـ پەن، مەدەنىيەت، سىياسىي، ئىقتىساد، تارىخ ساھەلىرىدىكى ئۇلۇغ شەخسلەرنىڭ ئىسىملىرى، كەسپلەردىكى ھەر خىل ئېرمىن، ئاكسىيوما، تېئورىما، تۈرلۈك ھادىسە بىرلىككە كەلگەن، قېلىپلاشقان ئىبارىلەر بىلەن ئاتالمىغاچقا، كىشىلەرنىڭ تەپەككۇرىغا، خىزمىتىگە، جۈملىدىن ئوقۇ ـ ئوقۇتۇش ساھەمىزگە مۆلچەرلىگۈسىز قالايمىقانچىلىقلارنى ئېلىپ كەلدى. بۇ باشقا مىللەتلەرنىڭ ئالدىدا نومۇس قىلىشقا تېگىشلىك بىر ھالەت. ئەگەر ئەھۋال مۇشۇ پېتى داۋام قىلسا، جۇڭگودىكى باشقا قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ ئالدىدا ئىناۋىتىمىز ۋە يۈزىمىز بولمايدۇ، ئىلىم ـ پەن ۋە ئىقتىسادىي رىقابەتتىكى ئورنىمىزدىن گەپ ئېچىش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس.

20 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا قازاق، قىرغىز، ئۆزبېك،

نى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەۋلادلىرى بىلەن يۈز كۆرۈشتۈرۈپ، كىملىك ئازغۇنلۇقىدا تېنەپ يۈرگەن كىشىلەرگە يول بەلگىسى ئاتا قىلىدۇ.

بىز ھازىر ئۇچۇر بىلەن بىلىم ئالاھىدە كاپىتال ھېسابلىنىدىغان بىر دەۋردە ئەنئەنىۋى يېزا مىللىتى سۈپىتىدە ياشاۋاتىمىز. شەھەرلىشىشنىڭ تېز قەدەملىرى، تۈرلۈك ئىقلىمدىن كەلگەن نامەلۇم ماركا، رەڭدار شەكىلدىكى تاۋارلار بىلەن تولغان كېڭىيىشچان بازارلار، ئىجادىيەت تەركىبى يوق ھېسابتىكى تېلېۋىزىيە نومۇرلىرى، ئەخلەتلىرى بىلەن بىللە جىلمىيىپ تۇرغان كومپيۇتېر تور بەتلىرى، تۈزۈك ئىزچىللىشىشقا ئۈلگۈرەلمەي، ئارقا - ئارقىدىن تۇۋلىنىۋاقان «مائارىپ ئىسلاھاتى» شوئارلىرى، بىزدىكى بىلىم ئاساسى يوق ياكى بىلىمى زامانغا توغرا كەلمەيدىغان تالاي ئادەمنى قايمۇقتۇرۇۋەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن خۇسۇسىي كىملىك، ھەزارىي كىملىك (文化认同)، ئىجتىمائىي كىملىك جەھەتتىكى تۇمانلىشىش ھادىسىسى كېلىپ چىقىپ، «كومپيۇتېر تېخنىكىسى تۈرلۈك نۇقتىئىنەزەر، ئەمەلىيەت، لوگىكا ۋە ئوبراز ئۇقۇمىنىڭ داشقاللىرىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇ ئۆزىنى كەشىپ قىلغانلارنى يات دۇنياغا ئىز قالدۇرماي سىڭىپ كىرىشكە مۇۋەپپەق قىلدى»[⑲]. پىروفېسسور مارتىن ئالبىروف (Martin Albrow) نىڭ بۇ سۆزى سىياسىي، ئىقتىساد، ھەربىي، مەدەنىيەت قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۇنىۋېرسال كۈچنىڭ تېخنىكا ئۈستۈنلۈكىدە ئەڭ روشەن ئىسپاتلىنىدىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. كىشىلەر ئامېرىكىنىڭ تېخنىكا كۈچىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان، تەسىر ئۇنۇمى يۇقىرى بولغان فانتازىيە كىنولىرىنى كۆرگەنسېرى، «تېخنىكا» دېگەن ئۇقۇمنى تېخىمۇ مۇقەددەسلەشتۈرىدىغان بولىدۇ - دە، تېخنىكا كىشىلەرنىڭ ئىدىيەسىنى بۇرايدىغان مۇھىم ئامىلغا ئۆزگىرىدۇ. ھازىر پەن - تېخنىكىنى قىممەت ئۆلچىمى دەرىجىسىدە ئۇلۇغلايدىغان ئا-

مەملىكەت بويىچە ئىلىم مۇھاكىمىسى يىغىنى ئۇيۇشتۇرۇلۇۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە، بىز تارىخنىڭ مۇنداق بىر ئەسكەرتىشىنى ئۇنتۇپ قالماسلىقىمىز كېرەك: «تۈركىي تىللار دىۋانى» دۇنياغا كېلىپ، 1000 يىلدىن كېيىن مەھمۇدنىڭ ئەۋلادلىرى ئۆزىنىڭ ئېنسىكلو-پېدىيەسىنى چوقۇم بارلىققا كەلتۈرۈشى كېرەك. شۇ چاغدىلا تۈر-كىي تىللىق خەلقلەر ئىچىدە پەقەت ئۇيغۇر خەلقىنىڭلا ئېنسىكلو-پېدىيەسى يوق بولۇشتەك تەرەققىياتقا زىت تارىخىي رېئاللىققا خا-تىمە بەرگىلى بولىدۇ. ئەگەر ئۇنداق بولمايدىكەن، ئەنئەنىگە ۋارىس-لىق قىلىش ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرۇش قۇرۇق گەپ بولۇپ قالىدۇ.

نەقىل مەنبەلىرى

① مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1980 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى 5 ـ، 6ـ بەتلەر.

② مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، «ئاتاقلىق ئۇيغۇر ئالى-مى ۋە ئۇنىڭ ئۆلمەس ئەسىرى ‹تۈركىي تىللار دىۋانى›» نامىدىكى تېما (نەشرگە تەييارلاش گۇرۇپپىسىنىڭ كىرىش سۆزى)، شىنجاڭ خەلق نەشرى-ياتى 1980 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى 8 ـ، 9 ـ بەتلەر.

③ يۇقىرىقى كىتاب 1 ـ، 2 ـ بەتلەر.

④ يۇقىرىقى كىتاب 41 ـ بەت.

⑤ يۇقىرىقى كىتاب 41 ـ بەت.

⑥ فىلىپ. ك. ھىتتى: «ئەرەب ئومۇمىي تارىخى» 1 ـ قىسىم، سودا نەشرىياتى بېيجىڭ 1995 ـ يىلى خەنزۇچە 3 ـ نەشرى 279 ـ بەت.

⑦ مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرى-ياتى 1980 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى 6 ـ بەت.

⑧ فىلىپ. ك. ھىتتى: «ئەرەب ئومۇمىي تارىخى» 1 ـ قىسىم، سودا نەشرىياتى بېيجىڭ 1995 ـ يىلى خەنزۇچە 3 ـ نەشرى 414 ـ بەت.

⑨ جىن چاڭجېڭ: «ئېنسىكلوپېدىيە قىسسىسى»، بېيجىڭ كۇتۇپخانى-سى نەشرىياتى 2000 ـ يىلى 3 ـ ئاي خەنزۇچە نەشرى 56 ـ بەتتە كەلتۈ-رۈلگەن نەقىل.

ئەزەربەيجان، تۈركمەن، تاجىك خەلقلىرىنىڭ ئېنسىكلوپېدىيەلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن نەشردىن چىقتى. ھەتتا قازاق ئېنسىكلوپېدىيە-سىنىڭ ئەرەب ئېلىپبەسىدىكى نەشرىمۇ بېيجىڭ مىللەتلەر نەش-رىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنىپ، تارقىتىلىشقا باشلىدى. ئۇيغۇر ئېنسىكلوپېدىيەسىنىڭ دۇنياغا كېلىشى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ جىددىي ئېتىبار بىلەن قاراپ، تەشكىللىي ھەم ئىقتىسادىي كاپالەت بېرىشى ئارقىسىدا زد-يالىيلار قوشۇنىنىڭ سەپلىنىشىنى كۈتۈپ تۇرماقتا. تارىم ئويمان-لىقىدا 24 خىل يېزىق، 17 خىل تىلدىكى مول يازما يادىكارلىقلار-نىڭ بارلىقى ھەممىگە ئايان. «يىپەك يولى» مەدەنىيىتىنى ئالساق-مۇ، بۇنداق كۆپ قاتلاملىق مەدەنىيەت تىپى كۆپ ئۇچرىمايدۇ. تەك-لىماكان مەدەنىيىتىنىڭ سىرى غەرب ـ شەرق مەدەنىيىتىدىكى تەسىر مەسىلىسىنى ئېنىقلاشتا كەم بولسا بولمايدىغان سىر. بۇ سىر ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى گەۋدە قىلغان ھالدا يېشىلىدۇ. روشەن-كى، ئېنسىكلوپېدىيەنىڭ ماتېرىياللىرى تامامەن تەل. ئەمدىكى مەسىلە ھۆكۈمەتنىڭ نەزەرگە ئېلىشىدا قالدى. ئۇ تەشكىللىك ئا-ساستا پىلانلىق، باسقۇچلۇق، سىستېمىلىق ئېلگىرىلەيدىغان چوڭ ئىش، ئۇ بىر مىللەتنىڭ ئەقىل ـ پاراسەت بايلىقى ۋە بىلىم بايلى-قىنى نامايان قىلىدىغان كۆرەك. بۇ كۆرەك بىر مىللەتتە قانچىلىك ئىلىم قوشۇنىنىڭ بارلىقىنى ئىسپاتلاش بىلەن بىللە، بۇ قوشۇن-نىڭ پىداكارلىقىنى تەلەپ قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ تەشكىللىنىش، ئۇ-يۇشۇش روھىنى تاۋلايدۇ. بىزدە ھۆكۈمەتكە قارىتا ئېنسىكلوپېدىيە تۈزۈش ئىشىنىڭ 21 ـ ئەسىردىكى مەدەنىيەت ـ مائارىپ ۋە ئىق-تىسادىي تۇرمۇشىمىزدا كەم بولسا قەتئىي بولمايدىغانلىقىنى ھېس قىلدۇرىدىغان زىيالىيلار بولۇشى كېرەك بولىدۇ.

مەھمۇد كاشغەرىي تەۋەللۇتىنىڭ 1000 يىللىقى خاتىرىلىنىپ، ئالىمنىڭ يۇرتى، قەدىمىي مەدەنىيەت ئاستانىسى ئەزىزانە قەشقەردە

تىلەمچى ئايال، مودا قىز ۋە ئىستېمال

ئۈرۈمچى شەھىرىنىڭ «بۇلاقبېشى» كوچىسىدىكى ئاپتوبۇس بېكىتىدە تۇراتتىم. 50 ياشلار چامىسىدىكى بىر ئايال يۈزىگە پور رەڭ تور رومال يېپىپ، قوللىرىنى ئۆتكۈنچى كىشىلەرگە سوزغان ھالدا ئىستولبىغا يۆلىنىپ ئولتۇراتتى. نېمىشقىدۇر موھتاجلىق كوچىسىغا كىرىپ قالغان ئاشۇنداق ئاياللارنىڭ ئېچىنىشلىق سىياقى يۈرىكىمنى چىمداپ، تۈرلۈك ئويغا گىرىپتار قىلىدۇ. بەلكىم ئۇ بىر ئانىدۇر. توغرا، ئۇ بىر ئانا سۈپىتىدە ئەزىز بولۇشقا تېگىشلىك. ئۇنىڭ چىرايىنى يېپىپ تۇرغان رومال ئۇنىڭ شەخسىيىتىگە سىڭىپ كەتكەن ئاللىقانداق تارىخنىڭ خىرە بېشارەتلىرىدىنمۇ نەزىرىمدىن ئۆچۈرۈپ تاشلىغانىدى. ئۇنىڭ تۈرلۈك كوچىنى مېڭىپ، بىرئاز قاغجىراشقا باشلىغان ئاياغلىرى رەڭگى ئۆڭۈپ كەتكەن ئەتلەس تامبىلىنىڭ پۇچقىقىدىن چىقىپ تۇراتتى، ئۇ كالىچىنى سېلىپ يېقىنغىلا قويۇپ قويغانىدى. ئاداققى باھار ئايلىرىنىڭ ئىللىق ئاپتىپى تەبىئەتنىڭ باراۋەرلىك خىسلىتىنى بۇ شەھەردىمۇ ئوخشاش نامايان قىلىپ، تىلەمچى ئانىنىڭ ئۈچىسىنى سىلاپ، خەيرخاھلىق تۇيغۇلىرىنى سەزدۈرمەي سىڭدۈرمەكتە ئىدى.

ئانا يۈزىنى تور رومال ئارقىلىق جەمئىيەتتىن ئايرىپ تۇراتتى. لېكىن ئۇنىڭ مېڭىسى، يۈرىكى ۋە قورسىقى كىشىلەرنى تۈرلۈك مەنزىلگە ئېلىپ بارىدىغان رەستىدە ھەربىر يولۇچىنىڭ كۆلەڭگىسىدىن ھىممەت تىلىمەكتە ئىدى... كىشىلەر موھتاجلىق تۈپەيلى كوچىغا چىقىپ قالسىمۇ، «يۈز»نى ئاسراشقا توغرا كېلەتتى. جەمئىيەتتە كىشىلەر «يۈز» نى ئاسراش ئۈچۈن كۆپ نەرسىنى بەدەل قىلىشىدۇ. ئۇلار يۈزىنىڭ تۆكۈلۈپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن نۇرغۇن پۇل خەجلىشىدۇ، ھەتتا پەرزەنتلىرى بىلەن يۇرت ـ ماكانلىرىنى

⑩⑪ ياۋ شياۋپىڭ: «ھۇمبولد ـ ئانتروپولوگىيە تەتقىقاتى ۋە تىل تەتقىقاتى»، چەت تىللار ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى نەشرىياتى 1995 ـ يىلى ئاپرېل خەنزۇچە نەشرى 187 ـ بەت.

⑫ «Random House, Webster's Dictionary of American English»، چەت ئەل تىللار ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى نەشرىياتى 1997 ـ يىلى بېيجىڭ نەشرى.

⑬⑭⑮⑯⑰⑱ جىن چاڭجېڭ: «ئېنسىكلوپېدىيە قىسسىسى» گە قارالسۇن.

⑲ مارتىن ئالبروف: «يەر شارى دەۋرى»، سودا نەشرىياتى 2001 ـ يىلى 3 ـ ئاي خەنزۇچە نەشرى 229 ـ بەت.

2005 ـ يىلى ئۆكتەبىر، ئۈرۈمچى

كۆتەك كەش ئىچىدە كۆزگە ئالاھىدە تاشلىنىپ تۇراتتى. ئۇنىڭ تېنىگە چاپلىشىپ تۇرغان كالتە يەڭلىك مايكىسىنىڭ بەل ئۇچى پادىچى ئىشتىنىنىڭ بېلى بىلەن تېگىشمىگەن بولۇپ، قورساق تېرىسى كۆرۈنۈپ قالغانىدى. زىلۋا قىز يەڭگىل قەدەملىرى بىلەن تىلەمچى ئايالنىڭ ئالدىدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ چاچلىرى قەدەم رىتىمىغا تەڭكەش ھالدا يېرىم يالىڭاچ مۈرىسىدە ئەركىلەيتتى...

تۇرمۇش ھاياتى كۈچكە تولغان ئادەملەرگە مەنسۇپ، تۇرمۇش ھەققىدىكى كۆزقاراشلار ئۇنى كۆزەتكەن ئادەملەرگە مەنسۇپ. تىلەمچى ئايالنىڭ تۇرقى بىلەن مودا قىزنىڭ قىياپىتى بىزنى مىللىي مەدەنىيەتنىڭ جەمئىيىتىمىزدىكى ئورنى ھەققىدە ھەم يۇمۇرلۇق، ھەم مۇڭلۇق تەسىراتقا ئىگە قىلىدۇ.

ئىككىلىسى ئايال زاتى، ئىككىلىسى بىر مىللەتنىڭ پۇشتى، ئىككىلىسى بىر دۆلەتنىڭ پۇقراسى. لېكىن ئۇلارنىڭ ۋۇجۇدىدىكى مەدەنىيەت ئالامەتلىرىدە زور پەرق بار. بۇ ئالامەتلەر كونكرېت ماددىي ئالامەتلەر تەرىقىسىدە كۆزگە چېلىقسىمۇ، بىز ئۇلارنىڭ روھى ھەققىدە خاتاسىز ئۇچۇرلارغا ئىگە بولالايمىز.

تىلەمچى ئايالنىڭ يۈزىدىكى تور رومال مىللىي مەدەنىيلىكنىڭ بەلگىسى سۈپىتىدە كۆپ قاتلاملىق مەنىنى ئىشارەتلەپ بېرىدۇ، ئۇنىڭدا ھايا، ئىپپەت، نومۇس، قوغدىنىش، مەككارلىق قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى بار. گەپ ئۇنى قايسى نۇقتىدىن كۆزىتىپ باھالاش بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

مانا بۇ ئەھۋال باشقىچە زامانىۋىلىق مىللىي مەدەنىيەتنىڭ كۆپ قانلىق شالغۇتلىشىشىدىن ئىبارەت بولدى. ئۇيغۇر مىللىي پسىخىكىسىدا ئاياللىق غۇرۇرىنىڭ قورغانى بولمىش ھايا زامانىۋى مەدەنىيەت كەلكۈنلىرىنىڭ شىددىتى ئارقىسىدا ئاستا ـ ئاستا غۇلاپ، ئاياللارنىڭ ئىچكى ۋە تاشقى زىننەتلىرى ئاشكارىلىنىشقا باشلىدى. بۇ ھالەت شەھەرلەردە ئېنىق ئايان بولدى. بىز ئەسلىدە دۇنياۋى ھەم زامانىۋى مەدەنىيەت بولۇشقا تېگىشلىك قىممەتلىك ئەنئەنى-

قىمارغا تىكىدۇ. چۈنكى «يۈز» دېگەن بۇ نەرسىنىڭ تالالىرى كە-
شىلەرنىڭ ھەر خىل ھاجەت ـ راۋاسى ۋە تېپىشمىقىدىن ياسىلى-
دۇ. ئۇلار بۇ سۈنئىي، ئىجتىمائىي تالالار ئارقىلىق يىرگىنچلىك
ياكى قورقۇنچلۇق، توق ياكى ئاچ روھىي ھالىتىنى يوشۇرۇشقا تى-
رىشىدۇ. بەزىدە پارقىراپ تۇرغان چىرايلار تىلەمچى ئاياللارنىڭ يۈ-
زىدىكى ئۈياتلىق تور رومالدىن قېلىشمايدىغان دەرىجىدىكى گادايـ
لىقىنى ئىپادىلەيدۇ.

يۈز گويا ئادىمىيلىكنىڭ ئىستىلىستىكىسى. ئايالار بۇ ئىس-
تىلىستىكىنى، تولۇق ۋايىگە يەتكۈزۈشكە تىرىشىۋاتقان زامان شا-
ئىرلىرى. ئۇلار تەبىئەت ئاتا قىلغان رۇخسارىي بايلىقلىرىنى گى-
رىم ئىستىلىستىكىسى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، ئۆزنتۈلۈش خەۋپىدە
تۇرۇۋاتقان مەنىۋى تەقەززالىقلىرىنى ئىپادىلەشكە ماھىر. بۇنداق
ماھىرلىق بۇگۈنكى گۈزەللىك ئىستېمالىدا تەڭدىشى ئاسان تې-
پىلمايدىغان ئالاھىدە كوزىرغا ئايلاندى.

يۈز شۇنداق نەرسىكى، ئۇنى قانداق ئاياش ۋە ئىشلىتىش مەسى-
لىسىگە كەلگەندە، زامانىمىزدىكى ھەربىر كىشى بىر پەيلاسوپ يا-
كى جەمئىيەتشۇناستۇر.

تىلەمچى يەنە بۇرۇنقىدەك ئولتۇراتتى، ئۇنىڭ رومالى ۋە ئەتلەس
تامبىلى قەدىمىي ئىپەك يولى مەدەنىيىتىنىڭ ئىزناسىنى يالماپ
يۈتۈۋەتكەن زامانىۋى شەھەرگە نىسبەتەن مۇزېيغا ئوخشاپ قالغاند-
دى. ئايال بىر تەرجىمىھال ئىدىكى، تىلەمچىلىك ئالدى بىلەن ئۇ
تەۋە قوۋمنىڭ روھىدىن باشلانغانىدى. ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدىكى ئالامەت-
لەر بىرقانچە يۈز يىللار ئىلگىرىكى دۇنياۋى مەدەنىيەتنىڭ سۇنۇق
شولىسى ئىدى. بۇ شولا بۇگۈنكى دۇنياۋى مەدەنىيەتنىڭ مېڭىنى
يەيدىغان شاۋقۇن ـ سۈرەنلىرى ئىچىدە تەمتىرىمەكتە.

بىر مىنىبۇس بېكەتكە كېلىپ توختىدى. كۆتەك كەش كىيگەن
20 ياشلار چامىسىدىكى بىر قىز مىنىبۇستىن چۈشتى. قىز كەش-
نى پايپاقسىزلا كىيىۋالغان بولۇپ، خېنىلىق تىرناقلىرى ماش رەڭ

ياللارنىڭ بەدىنىدىن كېلىدىغان خۇش پۇراقلار بىلەن بېزەيدىغان بولدى. ھارغىن كىشىلەرنىڭ قەلبىدە بىرەر ۋىجدان خارابىسىنى كۆرگەندە ئازابلىنىدىغان سەزگۈلەر ئاستا ـ ئاستا ئۆلۈپ، بىر تەرەپلىمە ئىستېمال خۇمارى ئۇنۇپ چىقىشقا باشلىدى. كىشىلەرنىڭ ئەسلىدىكى قىممەت قارىشى يېڭى كىرگەن ئىستېمال ئادەتلىرى تەرىپىدىن ئىستېمال قىلىنىپ، بىر يەرگە باراي دەپ قالدى.

فولكلور تەتقىقاتچىلىرىغا بىر بېشارەتكى، شەھەرلىرىمىزدە يېڭى بىر ئاممىۋى مەدەنىيەت باش كۆتۈردى، كىيىم ـ كېچەك پاسونلىرىمىز ھەم يېمەك ـ ئىچمەك يوسۇنلىرىمىزنىڭ ئۆزگىرىشى ئاللىبۇرۇن يۈز بەرگەن پىسخىكا ئۆزگىرىشلىرىمىزدىن دېرەك بەردى. بىز ئۆزىمىز سەزمىگەن ھالدا بىر ئىستېمال دەۋرىگە سۆرەپ ئەكىرىلدۇق. مەدەنىيەت تەتقىقاتىدا دائىم ئىشلىتىلىدىغان تېرمىنلارنىڭ ئىچىگە ئىقتىسادىي سىستېمىلارغا ئائىت لۇغەتلەرمۇ كىرىشى لازىمدەك تۇرىدۇ.

شۇ تاپتا ئاممىۋى تۇرمۇش ھادىسىلىرى بىز زىيالىيلارنىڭ تەپەككۇر سۈرئىتىدىن خېلىلا ئۇزاقلاپ كەتتى. ئەسلىدە تەپەككۇرنىڭ سۈرئىتى تېزرەك بولۇشى كېرەكقۇ؟ كۆز ئالدىمىزدىكى ئەھۋاللارنى بىز نېمە دەپ چۈشەندۈرسەك بولار؟

2001 ـ يىلى ماي، ئۈرۈمچى

لىرىمىزنى زامان رەپتارى بىلەن رىقابەتلىشەلەيدىغان تەركىبلەرگە ئايلاندۇرالىمىدۇق. بىزنىڭ سالام ـ سەھەتلىرىمىز، ئىبارىلىرىمىز، يەپ ـ ئىچىشلىرىمىز، باردى ـ كەلدىلىرىمىز، توي ـ تۆكۈنلىرىدىمىز بارا ـ بارا ئەسلىدىكى ئىنسانىيلىق ۋە ئىلاھىيلىق تۈسىنى يوقىتىپ، روشەن ئىقتىسادىي ئاڭ، كۈچلۈك ئىستېمال خاھىشلىرى بىلەن سۇغىرىلدى. ئاياللىق گۈزەللىك بۈگۈنكى كۈندە شائىرلارنىڭ نەزىرىدىكى مۇقەددەسلىك ئەمەس، بەلكى خىزمەت، سودا ـ مۇناسىۋەت قاتارلىقلارنى ئىلگىرى سۈرۈشتىكى كاتالىزاتورغا ئايلاندى.

بىز تىلەمچى ئايالنىڭ ئالدىدىن ئۆتكەن مودا قىزنىڭ ئەپتىدىن بىر خىل تەشەببۇسكارلىقنى كۆرىمىز. ئۇ ۋۇجۇدىدىكى ئىنتىلدۇرۇش ئىقتىدارىغا ئىگە ئورگانلارنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ھۇجۇمغا ئاتلاندۇرغان، ئۇنىڭ ھۇجۇم قىلىش قوراللىرى ئۆز ئىگىسىگە سەزدۇرمىگەن ھالدا تالاي كۆزنى ئوۋلاپ ماڭىدۇ، زۆرۈر تېپىلغاندا، قىز ئۆز قوراللىرىنىڭ ئوت كۈچىنى راسا مەركەزلەشتۈرۈپ ئىشلىتىدۇ. ئەرلەرنىڭ نەزىرىدە ئۇنىڭدىكى گۈزەللىك ۋە ئىپپەت ئىستېمال بۇيۇمىغا ئايلانغان بولسا، ئۇنىڭ ئۇچۇن ۋاستىدۇر. ئۇ بۇ ۋاستە ئارقىلىق، ئەرلەردىكى پۇل، ھوقۇق، نام ـ شەرەپ ۋە ئىمتىيازلارنى ئىستېمال قىلىدۇ.

مۇئەييەن ئاڭ فورمىسىنىڭ كىشىلەرنى ئۆزگەرتىش ھەم تەربىيەلەش رولى بولىدۇ. ئىستېمالنى نېگىز قىلغان ھازىرقى زامان جەمئىيىتىدە تاۋار بىلەن ئىستېمال شەكلى كىشىلەرنىڭ دۇنيا قارىشىغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسىتىدىغان بولدى. ھاراق ئىستېمالىنىڭ بىزگە ئېلىپ كەلگەن ئۆزگەرتىشلىرى بىرقانچە ئۇنىۋېرسىتېتنىڭ ئاقارتىشلىرىنى بېسىپ كەتتى. ھەر خىل ئېلان ـ سەنئەت (داۋراڭلار) كۆرۈنۈشلىرى، تورت، دېسكو قاتارلىق ئاممىۋى مەدەنىيەت ئامىللىرىنىڭ ياشلار قەلبىگە ئېلىپ كەلگەن زىلزىلىسىگە يازغۇچىلارنىڭ ئەسەرلىرىمۇ قادىر بولمايدىغان بولۇپ قالدى. چوڭ شەھەرلەرنىڭ رىقابەتلىك جىددىي تۇرمۇشى ئۆز ئارامگاھلىرىنى ئا-

ئانىلىق بىلەن «ئىنسان» بولۇش شەرىپىنى ئۆتىيەلمەيدۇ. «ئانا» يەنە مېھىر ــ مۇھەببەت تۇپرىقى ياكى ئۇن ــ تىنىسىز بەدەل، بۇ يەنىلا ھەممە مىللەتتە ئورتاق. ئەگەر تەڭرى ئىنسانلارغا «مېھىر» دىن ئىبارەت بۇ گۈزەل تەبىئەتنى بەرمىگەن بولسا، ئانىلار ئۆز پەرزەنتلىرىنىڭ تۈگىمەس جەبىر ــ جاپاسى تۇپەيلى ئۇلارنى تۇنجۇقتۇرۇۋېتەتكەن بولاتتى. ئانىلار ئۆز پەرزەنتلىرى ئالدىدا دەل مۇھەببەت تۇپەيلى ئۆمۈرلۈك مالاي. مۇھەببەت بىر خىل مالايلىققا شۇنداق قىممەت ئاتا قىلغانكى، ئانا دەل مۇھەببەت ئارقىلىق تۇلدىگەن بەدەللىرىنى ئۇلۇغۋار مەنىگە ئېرىشتۈرەلىگەن. ئەگەر دۇنيادا ئانا مېھرىدىن ئىبارەت ئىپتىدائىي مۇھەببەت بولمىسا، دۇنيا قاباھەت بىلەن تولغان كۈھىقاپقا ئايلانغان بولاتتى. شۇنىڭدەك ئانا مېھرىدىن بەھرىمەن بولمىغان پەرزەنتمۇ باغرى تاش جىنايەت ماشىنىسىغا ئايلىنىپ كېتىدۇ.

بۈگۈنكى ئۇيغۇرلارنىڭ «ئانا» ئۇقۇمى ئەنە شۇ مۇھەببەت باسقۇچىدا ئەللەيلىنىپ ياشايدۇ، ئۇلار ئانىلارنىڭ مېھرىلىك قىياپەتلىرىنى، ئاق كۆڭۈللۈكلىرىنى، بەرگەن قۇربانلىرىنى، پەرزەنت ئالدىدىكى پەيۋەندلىكلىرىنى، ھازا ئىچىدىكى مىسكىن ئۆلۈمىنى ناخشا ــ قوشاقلارغا ئايلاندۇرۇپ، تېلېۋىزور ئېكرانلىرىغا ئېلىپ چىقشتى، MTV قىلىپ ئىشلەپ بازارغا سېلىشتى. لېكىن ئانىلىقنىڭ تېگى ــ تەكتى ۋە پەرزەنتلىك مەسئۇلىيىتى ھەققىدە كېيىنكىلەرگە ئىبرەت بولمىش پاراسەتلەرنى ئىشلەپ چىقالمىدى. بۈگۈنكى شائىرلار ئانا ھەققىدە ئەڭ كۆپ يازدى، ناخشىچىلارمۇ ئانا ھەققىدە ئەڭ كۆپ كۈيلىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى ماھىيەتتە ئانىنىڭ شەپقىتىگە بېقىنىدى بولۇپ كەتكەن مىسچان ئەۋلادلارنىڭ قەلب ساداسى. ئۇنداقتا، بۇنداق بىلى بوش ئەۋلادلار نېمىنىڭ مەھسۇلى؟ بۇ يەنىلا مېھىر ــ شەپقەتتىن باشقىسى قولىدىن كەلمەيدىغان سادda، ئاق كۆڭۈل ئاتا ــ ئانىلارنىڭ مەھسۇلى. قەدىمكى ئۇيغۇرلاردىكى ئانىلار ئەرلىرى ۋە ئوغۇللىرىنى جەڭگاھقا ئۇزىتىـ

بىزگە قانداق ئانىلار كېرەك؟

«ئانا» — ئۇيغۇرلارغا نىسبەتەن ھەرگىزمۇ ئادەتتىكى ئۇقۇم ئەمەس. «ئانا» — ئۇيغۇرلار ئۇچۇن بارلىق كېلىپ چىقىشنىڭ سىمۋولى.

ئۇيغۇرلارنىڭ نەزىرىدە دۇنيادىكى ھەممە نەرسە ئانىدىن ئاپىرىدە بولىدۇ ۋە ئانىغا باغلانغان ھالدا ياشايدۇ، ئاخىر يەنە ئانىغا قايتىدۇ. دېمەك، مەۋجۇدات ئانىدىن تۇغۇلىدۇ، ئانىدا ياشايدۇ، ئانىغا قايتىدۇ. ئانا مەنە بۇلىقى، ئۇيغۇرلار دۇنيا ھەققىدىكى تەسەۋۋۇرلىرىنى «ئانا» ئۇقۇمىدىن خالىي ھالدا ئېلىپ بارالمايدۇ. ئۇلار ئۇچۇن ئانا — ئالەم، ئانا — بىلىم ۋە تەپەككۇرغا سەلتەنەت بېغىشلايدىغان مۇقەددەس سۇبىستانسىيە. مېنىڭچە، ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتىقاد ۋە تەپەككۇر تارىخىنى «ئانا» ئۇقۇمىدىن مۇستەسنا ھالدا يورۇتقىلى بولمايدۇ ھەم يازغىلى بولمايدۇ. ئۇيغۇرلار «ئانا»نى مەركەز قىلىپ، بىر ئائىلىنىڭ شەجەرىسىنى قۇرۇپ چىقىدۇ. ھەتتا «ئانا» نى سۇپەت قىلىپ پۈتۈن بىر ۋەتەننىڭ ئوبرازىنى سىزىپ چىقىدۇ. ئاتا — ئۇيغۇر پەلسەپىسىنىڭ كىندىكى.

«ئانا» دېگەن ئۇقۇمنىڭ مەنە قاتلىمى مۇنداق بولسا كېرەك: ئانا — ھاياتنىڭ كېيىنكى ھالقىلىرىنى تۇغقۇچى. بۇ جەھەتتە «ئانا» ئۇقۇمى بارچە شەيئىگە ئورتاق بولۇپ، بىر توپ ياۋا ئوتمۇ ئانا، ئۇمۇ ئۆز ۋۇجۇدىدا ئۆزىنىڭ كېيىنكى نەسلىنى يېتىلدۈرىدۇ. مېكىيانمۇ ئانا، ئۇمۇ چۈجىلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ، تاپقان ـ تەرگەنلىرىنى شۇلارغا بېرىدۇ. بىزدىمۇ «ئانا» ئۇقۇمىنى پەقەت «تۇغۇپ قويغۇچىدىنلا ئىبارەت» دەپ چۈشىنىدىغانلار تالاي. بۇنى بىز بىيولوگىيەلىك ئانىلىق، دەپ ئاتىساقمۇ بولىدۇ. ۋاھالەنكى، ئىنسان بۇنداق

كۆيۈنگەندە، ئېتىقادنى پىرىنسىپ قىلالىغاندا، ئۇلارنى جازالىغاندىمۇ ئېتىقادنى مىزان قىلالىغاندا، بۇنداق ئانا ئۆزىدىكى ئانىلىق تەبىئەتنى مۇقەددەس پەللىگە يەتكۈزەلەيدۇ. بۇنداق چاغدا ئانا ئۆزىدىكى ئىنسانىي ھېسسىياتنىڭ ۋاكالەتچىسى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۆزىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان مۇقەددەسلىكنىڭمۇ ئەلچىسىگە ئايلانغان بولىدۇ.

ھېكايەت: بىر ئايالنىڭ بىر ئوغلى بار ئىكەن، ئۇ يىراق بىر شەھەرگە كېتىپتۇ، بۇ ئارىدا ئۇنىڭ ۋەتىنى ياۋلارنىڭ تاجاۋۇزىغا ئۇچراپتۇ، ئايال ئۆز ئوغلىنىڭ دېرىكىنى قىلسا، ئوغلىنىڭ سودا قىلىپ يۈرگىنى مەلۇم بوپتۇ. غەزەپلەنگەن ئانا ئوغلىنى ئىزدەپ تېپىپتۇ ۋە ھېچبىر ئىككىلەنمەي ئوغلىنى قەتل قىپتۇ. كېيىن ئۇقسا، ئوغلى ۋەتەننى قۇتقۇزۇش يولىدا سودا قىلغانىكەن، بۇنىڭدىن ئۆكۈنگەن ئانا ئوغلىنىڭ روھىغا دۇئا قىپتۇ ۋە ئوغلىنىڭ بۆرچىنى ئۆز زىممىسىگە ئاپتۇ. شائىر ئابدۇرېھىم ئۆتكۈرنىڭ «ئۇلۇغ ئانا ھەققىدە چۆچەك» دېگەن ئەسىرىدىمۇ ياۋغا تەسلىم بولۇپ، ئۇلارغا مالايلىق قىلغان ئوغلىنى ئۆز قولى بىلەن قەتل قىلغان بىر ئانا تەسۋىرلەنگەن. بۇنداق تېما ھەربىر مىللەتنىڭ ئەدەبىياتىدىن كۆپلەپ تېپىلىدۇ. ئانا بىر ئىنسان بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۆز پەرزەنتىنى تولىمۇ سۆيىدۇ، دۇنيادا بالىسىنى سۆيمەيدىغان ئانا بولمىسا كېرەك. لېكىن، بۇ سۆيگۈنى شەخسىيەتتىن ھالقىغان ئالىيجاناب سۆيگۈگە ئايلاندۇرغان ئانىلار ھەممە يەردە ئۇچراۋەرمەيدۇ.

تۇمارس — ئانىلىق پەزىلەتكە ۋەكىللىك قىلىدىغان تارىخىي ئانىلارنىڭ بىرى. كەيخىسراۋ ماساگىتلارنىڭ ۋەتىنىگە بېسىپ كىرگەندە، تۇمارس ئوغلىنى جەڭگە ئەۋەتىدۇ، ئارقىسىدىن ئۆزى بېرىپ كەيخىسراۋنى مەغلۇپ قىلىدۇ ۋە ئۇنىڭ كاللىسىنى ئېلىش بىلەن ئوغلىنىڭ قىساسىنى ئالىدۇ. بۇنداق ھەيۋەتلىك سىمالارنى بۈگۈنكى دەۋر بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ئانىلاردا بولۇشقا تېگىشلىك روھنىڭ قانداق بولۇشى كېرەكلىكى ھەققىدە قايتا ئويلىنىمىز.

ۋېتىپ، ئىپتىخار قىلىشاتتى، ئۇلار ئەرلىرى ۋە ئوغۇللىرىنىڭ شېھىت بولغىنىنى ئاڭلىغىنىدا كۆزلىرىنى «مىت» قىلمايتتى، بەلكى ئۇلارنىڭ روھىغا ئاتاپ دۇئا قىلىشاتتى. هازىرقى كۆپىنچە ئانا بولسا بالىلىرىنى يىراق بىر شەھەردىكى ئالىي مەكتەپكە ئۇزاتقانلىرىدا، ئۆرتىنىپ يىغلاپ كېتىشىدۇ. قارىغۇلارچە مېھىر - شەپقەت ـــ بولۇمسىز ئەۋلادلارنى يېتىشتۈرىدىغان بۆشۈك. ئۇيغۇرلارنى دۇنيا قارىشى تەسەۋۋۇپ بىلەن سۇغىرىلغان خەلق. ئۇيغۇرلار ئىجتىمائىي مەدەنىيىتىنىڭ چوڭ ـ كىچىك ساھەلىرىگە نەزەر سالساق، بۇ خەلقنىڭ تەسەۋۋۇپ روھىنى ئاممىۋى مىقياستا كېڭەيتىۋەتكەن خەلق ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ. جۈملىدىن، ئۇيغۇرلاردىكى «ئانا» ئۇقۇمىمۇ تەسەۋۋۇپ خاھىشىدا راسا پىشۇرۇلغان.

بۇ هال مەشرەپ شېئىرلىرىدا بىرقەدەر روشەن ئەكس ئېتىدۇ:

«ئانا رازى، خۇدا رازى، مۇھەممەد مۇستاپا رازى».

دىققەت قىلىش كېرەككى، ئاتالمىش ئانىلارنىڭ ھەممىسىنى رازى قىلسىلا خۇدا رازى بولۇپ كەتمەيدۇ، بەلكى خۇدانىڭ بۇيرۇقىنى چۈشەنگەن ۋە ئىجرا قىلغان ئانىلارنى رازى قىلغاندىلا، ئاندىن خۇدا رازى. مەشرەپنىڭ دېمەكچى بولغىنىمۇ ئەنە شۇ ئىدى. ئەمما، بۇ پىرىنسىپ شېئىرلاشتۇرۇلۇپ ئېيتىلغاچقا، قويۇق ھېسسىيات تۇسىگە ئىگە. پىرىنسىپلارنى ھېسسىياتلاشتۇرۇش شېئىرىي مىللەتنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى. تەسەۋۋۇپمۇ ماھىيەتتە شېئىرىي قايناق. كۆيۈم ـــ ئانىلاردىكى ئىنسانىي سۈپەتنىڭ يارقىن بىر ئىپادىسى. ئەمما بۈگۈنكى ئۇيغۇرلار «ئانا»لىقنىڭ ئۆلچىمىنى «كۆيۈم» بىلەنلا چەكلىگەن ۋە شۇ دائىرىدە تەلقىن قىلغان.

«ئانا» دېگەن ئۇقۇمنىڭ ئۈچىنچى بىر مەنىسىمۇ بار، بۇنى ئانىلىقنىڭ تاكامۇل ئىپادىسى دېيىشكىمۇ بولىدۇ. ئانىلىق پەرزەنتكە بولغان مېھىر - مۇھەببەتنى ئېتىقاد يۈكسەكلىكىگە كۆتۈرەلىگەندىلا، پەيداگوگىك مەنىگە ئىگە بولىدۇ. ئانا ئۆز پەرزەنتىگە مەلۇم بىر ئېتىقادنى چۈشەندۈرەلىگەندە ۋە قوبۇل قىلدۇرالىغاندا، ئۇلارغا

قاراماي ۋە قاراماي‌لىقلار

شەھەرنى ئەسلىدە تەبىئەتنىڭ ئۆزى بىنا قىلىدۇ، ئىنسان پەقەتلا ئۇنى بايقايدۇ. بىر شەھەرنىڭ تەبىئەت جەھەتتىكى ياشاش ۋە گۈللىنىش شارائىتى هازىرلانماي تۇرۇپ، ئىنسان ھەرقانچە سۇبيېكتىپلىق قىلغان بىلەنمۇ شەھەرنىڭ ئىشەنچلىك ئىستىقبالىدىن گەپ ئېچىش قىيىن. ئىنسان ھامان ئۆزىنىڭ ياشاش ئېھتىياجىنى چەكلىك بىر ماكان ئىچىدە ئوڭۇشلۇق قاندۇرۇپ كېتەلمەيدۇ، ئۇ يەنە ئۆزى تىرىكچىلىك قىلىۋاتقان ماكاندىن ھالقىپ تۇرۇپ كەم-كوتا يەرلىرىنى ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق تولۇقلاشقا تىرىشىدۇ. تەبىئەت ماكانىنىڭ ئۆزۈكسىز كېڭىيىش قانۇنى بولىدۇ، بىلىش ئۇنى مۇئەييەن دائىرىگە پارچىلايدۇ. بىر دائىرىگە ماس كەلگەن بىلىش قىممىتى يەنە بىر دائىرىگە ئائىت بىلىشتىن يىپ ئۇچى بېرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ماكانلار ئارا ئىنكارلىق ھەم ئىنتىزارلىق بىلىش ھالقىلىرى ئۆزئارا تۇتىشىپ، بىلىش مەنتىقىسىنى چەكسىز زىتلىق قانۇنىغا ئېرىشتۇرىدۇ. نيۇتون بىلەن ئېينىشتېيننىڭ نەزەرىيەلىرى ناھايىتى ئوبدان مىسال. ئىقلىملار ئارا بىر-بىرىدىگە ئوخشىماسلىق ۋە ئۆزئارا بىر-بىرىنى تولۇقلاش، تەخىرسىزلەش ھالەتلىرى كۆز ئالدىمىزدىكى ئوچۇق ھەقىقەتتۇر. بۇ ھەقىقەت دۇنيانىڭ ھاياتلىق ئېكولوگىيەسىنى بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە قىلغان. بىر مۇھىتتىكى ئادەمنىڭ يەنە بىر مۇھىتقا كېڭىيىشى دەل ئېھتىياج قاندۇرۇش ئارزۇسىنىڭ روياپقا چىقىشى بولۇپ، ئۇنىڭ توختاملىق، باراۋەر ئىشقا ئېشىشى قانۇنلۇق كېڭىيىش پائالىيىتىنى تۇغىدۇ. توختامسىز ھەم باراۋەرسىز كېڭىيىش ئىنسانلار تارىخىدىكى ئۇنتۇلغۇسىز قانخورلۇقلارنى پەيدا قىلىدۇ. مۇشۇ سە-

ئانىلاردا باتۇرلۇق بولۇش بىلەن بىللە، زامانغا لايىق پاراسەت، ئەخلاقىي چىركىنلىككە قارشى تەقۋالىق بولۇشى كېرەك بولماقتا.

ئۇيغۇرلاردا «بالاڭنى ئايىساڭ بالاغا قالىسەن» دېگەن گەپ بار. ۋاپاسىز بالىلار — ئانىلىقنى نوقۇل كۆيۈنۈش دەپ چۈشەنگەن ئاتا - ئانىنىڭ قېشىدا ئۆنگەن شۇمبۇيا.

ئاددىي ئانىلار ۋە مەشھۇر ئانىلارنىڭ ھەممىسى ئانا. ئانىنىڭ ئاد-دىيلىقىدا بەزىدە ئالەمچە ھېكمەت بولىدۇ. ئەسلىدە ئانىلارنىڭ بىر تامچە سۈت ھەققى ئۆمۈرلۈك ۋاپاغا ئەرزىيدۇ. لېكىن بارلىق سۈت ئەمگۈچىنىڭ ئىچىدە پەقەت ئىنسانلارلا ئۆز پەرزەنتلىرىنى ئېتىقاد ۋە دۇنيا قاراش بىلەن تەربىيەلەشنى بىلىدۇ. مانا بۇ ئىنساننىڭ جا-پاسى ۋە شان - شەرىپى. شۇنداق بولغاچقىلا، ئانىلىق — سۈت بې-رىش ۋە مېھىر ئاتا قىلىشلا ئەمەس، بەلكى پەرزەنتلەرنى خاتىر-جەمسىز مۇھىتتا تىز پۈكمەي ياشىيالايدىغان قىلىش.

بالىلىرىمىز مەدەنىيەت ۋە دۇنيا قاراشلار ئۈستۈنلۈك تالى-شىۋاتقان دەۋردە ياشاۋاتىدۇ. بۇنداق مۇھىتتا بىزگە مېھىر - شەپقەتنى غەپلەت بۆشۈكىگە ئايلاندۇرۇۋالغان ئانىلار ئەمەس، بەل-كى ئۇنى يۈكسەك ئېتىقاد ئىستراتېگىيەسىگە ئايلاندۇرغان ئانىلار كېرەك.

ئانا، مەن سېنىڭ ئالدىڭدا مەڭگۈ قەرزدار.

2004 - يىلى يانۋار، ئۈرۈمچى

ۋە مۇھىت ئامىلىنىڭ تەسىرى ناھايىتى زور بولىدۇ، دەپ چۈشەندۈرىدۇ داۋىد پاپىنو، — ئەڭ تىپىك بولغىنى چوڭ شەھەرلەر ئادەتتە قاتناش سەرپىياتى تۆۋەن جايلارغا ئورۇنلاشقان. مىسالەن، دېڭىز بويلىرى، دەريا، قانالLAR ۋە تەبىئىي بايلىق رايونلىرى.»

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدا يېڭى ئېچىلغان ۋە گۈللەنگەن شەھەرلەر ئارقا ـ ئارقىدىن بارلىققا كەلدى. قاراماي شەھىرى ئەنە شۇنداق شەھەرلەرنىڭ بىرى. قاراماي شەھىرى دىيارىمىزدىكى باشقا ئەنئەنىۋى شەھەرلەرگە ئوخشىمايدۇ. مەزكۇر شەھەرنىڭ ئاپىرىدە بولۇشىدا تەبىئىي بايلىقنىڭ تۈرتكىلىك رولى گەۋدىلىك ئورۇن تۇتىدۇ. تارىخ ئىنسانلارنىڭ ھاياتلىق چەمبىرىكىنى كېڭەيتىشكە بولغان ئۇرۇنۇشىنىڭ مەھسۇلى. ھاياتلىق چەمبىرىكى ئەقىل ۋە ۋاستىنى ئوڭ تاناسىپ قىلغان ھالدا كېڭىيىدۇ. بىز ئۆزىمىز تۇرۇۋاتقان ماكاننىڭ ئاستى ۋە ئۈستىنى چۈشەنگەنسېرى ھەم ئىگىلىگەنسېرى پائالىيەت دائىرىمىز شۇنچە كېڭىيىدۇ. بۈگۈنكى كۈندە پىلانېتالارغا يۈزلىنىۋاتقان كىشىلەر بىلەن كېۋەزلىكتىكى كىشىلەرنىڭ ھاياتلىق چەمبىرىكى ئوتتۇرىسىدىكى چوڭ ـ كىچىكلىك پەرقىنى سېلىشتۇرۇپ بولغىلى بولمايدۇ.

قاراماي يېڭى جۇڭگونىڭ روناق تېپىشىدا ئۆزىگە خاس تۆھپە ياراتقان شەھەر. قايسىدۇر بۇ چوڭ شەھەرنىڭ ئاۋات كوچىسىدا كېتىۋاتقان چىرايلىق بىر پىكاپنىڭ كەينىدىن چىقىۋاتقان ئىستا قارامايىنىڭ كۆچى يوق دەپ كېسىپ ئېيتالامدۇق؟ بىزدىكى زامانىۋىلىق ئۇقۇمى كۆپ ھالدا سانائەت بىلەن مەنىداش بولۇپ كەلدى. شۇنداق ئىكەن، سانائەت ئىنسان كۈچىنى ۋاستىلەشتۈرۈش دېگەن گەپ بولىدۇ. ۋاستە كۈچنى مەنبە قىلىدۇ ھەم كۈچنى زورايتىدۇ. روشەنكى، ھەرقانداق بىر جەمئىيەتنىڭ سانائەتلىشىشى مۇقەررەر ھالدا تەبىئەتنىڭ قويىندىكى ئېنېرگىيەگە تايىنىدۇ. كىشىلەر بىر خىل ئېنېرگىيەدىن يەنە بىر خىل ئېنېرگىيەنى ھاسىل قىلىش

ۋەبتىن ھەرقايسى ئەللەر ئوتتۇرىسىدا ئىجتىمائىي كېلىشىم (ئەھد) كېلىپ چىققان. بۇگۇنكى خەلقئارا قانۇنلار ئەنە شۇ ئا-مىللارنىڭ راۋاجىدىن ئىبارەت.

ئامېرىكا جەمئىيەتشۇناسى داۋىد پاپىنو: «بىر ئادەم ئۆزىنىڭ ئېھتىياجىدىن ئېشىپ قالغان ئاشلىقنى قانداق بىر تەرەپ قىلىش مەسىلىسىگە دۇچ كەلگەندە، شەھەر پەيدا بولىدۇ» دېگەنىدى. ئەل-ۋەتتە، بۇ يەردە دېيىلىۋاتقان شەھەر بۇگۇنكى كىشىلەرنىڭ ئېڭىدىكى شەھەردىن زور دەرىجىدە پەرقلىنىدۇ. ئۇ چاغلاردىكى شەھەر ئىستې-خىيەلىك بىر بازار، بۇ بازار مۇئەييەن جۇغراپىيەلىك ئەۋزەللىك نۇقتىسىدىن تاللىنىدۇ. يەنە بەزى جەمئىيەتشۇناسلار شەھەرنى ئىبا-دەتخانا نۇقتىسىدىن شەرھلەپ: شەھەرنى ئىلاھ بىلەن ئىنسانلار ئوت-تۇرىسىدىكى كۆۋرۈك، دەپ قارايدۇ. بۇگۇنكى ئاۋات مەككە شەھىرى-نى كەبىگە بولغان تاۋاپ قىلىشنىڭ تۇرتكىسىدىن ئايرىپ قارىيال-مايمىز. قەدىمكى ئافېنا ۋە رىم شەھەرلىرى ئاسىيا، ئافرىقا، ياۋروپا-دىن ئىبارەت ئۇچ قىتئەنىڭ سودا ۋە ئالماشتۇرۇش ئېھتىياجىنى قاندۇرغان. جۇغراپىيەلىك ئەۋزەللىك تەبىئەت تەرىپىدىن ئىنسانلار ئەقلىگە بېرىلگەن ۋەھىي، بۇ ۋەھىينى كىم ئوبدان چۇشەنسە، ئۇ ئە-نە شۇ ئەۋزەللىكنىڭ تەشەببۇسكار غوجايىنىغا ئايلىنىدۇ.

دەريا ۋە ئېقىنلار، كۆللەر ۋە دېڭىزلار، تاغلار ۋە ئويمانلار تا-رىختىكى سان ـ ساناقسىز شەھەرنىڭ مۇھىم شەرتلىرى بولغان. دەريا قىنىلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى شەھەرلەرنىڭ يۆتكىلىشىنى بەل-گىلىگەن. قەدىمكى شەھەر قەشقەر دەل ئۆز ۋۇجۇدىدىكى دەريا بىلەن قىسمەتداش. كىشىلەرنىڭ تەبىئەت ھەققىدىكى بىلىملىرى ئاۋۇ-غانسېرى، شەھەر بەرپا قىلىشتا تەبىئەتكە بولغان بېقىندىلىق بىۋاستىلىكتىن ۋاستىلىككە كۆچتى. كىشىلەر يەر ئاستىدىكى سۇلارنى قازالايدىغان بولدى، چۆللەردىمۇ يېپيېڭى شەھەرلەر قەد كۆتۈرىدىغان بولدى. «يېڭى گۇللەنمە شەھەرلەرنىڭ تاللىنىشى ۋە ئەسلىدىكى شەھەرلەرنىڭ تەرەققىياتىنىڭ جۇغراپىيەلىك ئامىلى

مەمۇرىيەت ئورگان بىناسىدىن تارتىپ ئۇلتۇراق ئۆيلەرگە قەدەر پىلانلاشقان، شەھەرنى بويلاپ ئاققان قانال ۋە ئۇنىڭدىكى كۆۋرۈكلەر پىلانلاشقان، دىنىي زاتلارغا يەتكۈزۈلىدىغان پاراۋانلىق پىلانلاشقان، قوللىنىلىدىغان تىل ئايرىمىسىنىڭ دائىرىسى ۋە مەمۇرىي كاپالىتى پىلانلاشقان؛ دېمەك، قاراماي شەھىرى پىلان ئىچىدە لايىھەلەنگەن ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇلغان تىپىك ھازىرقى زامان شەھىرى. بۇ يەردىكى مىللەتلەر خۇسۇسىي تۇرمۇش جەھەتتىن ئېستېتىك ئالاھىدىلىكنى ساقلاپ تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن سىياسىي، ئىجتىمائىي، ئاممىۋى تۇرمۇش يېقىدىن ئېيتقاندا، جۇڭخۇاچە ئومۇملۇقنى گەۋدىلەندۇرۇپ تۇرىدۇ. كوچا ۋە بىنالارنىڭ ئۇسلۇبى، ئاممىۋى مۇناسىۋەت يوسۇنلىرى يەنىلا نوپۇسنىڭ كۆپ قىسمىنى تەشكىل قىلىدىغان خەنزۇ مىللىتىنىڭ مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنى نامايان قىلىپ تۇرىدۇ.

ھەربىر شەھەرلىشىش ئېقىنىدىكى ئالاھىدە بىر دولقۇن. شەھەرلىشىش يېزىدىكى نوپۇسلارنىڭ شەھەرلەرگە ئېقىپ كىرىپ، شەھەر مەشغۇلاتىدىكى تۈرلۈك ھۈنەر ـ كەسىپلەرنىڭ جانلىق دېتاللىرىغا ئايلىنىشىدىن دېرەك بېرىدۇ. بۇنداق دولقۇننىڭ ئىزچىل قاتلىنىشى نەتىجىسىدە ئاھالىلەرنىڭ مەدەنىيەت ئېڭىدا ئۆزئارا سىڭىشىش ھادىسىسى يۈز بېرىدۇ. ئوخشىمىغان مىللەت ئاھاڭلىرىدا بولسا مەدەنىيەت جەھەتتىن شالغۇتلىشىش ۋە بىر قۇتۇپلۇق سىڭىشىش ھادىسىسى يۈز بېرىدۇ. قارامايدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئىشلەپچىقىرىش ساھەلىرىنىڭ تۈرلۈك ئېھتىياجىغا ئاساسەن ئاپتونوم رايونىمىز ۋە ئىچكى رايونلاردىن يۆتكەپ ئەكېلىنگەن. قاراماي شەھەر قۇرۇلۇشى ۋە نېفىت سانائىتى قۇرۇلۇشىنىڭ ھەر مىللەتتىن بولغان تىرىك شاھىتلىرىنى ھازىرمۇ كۆپلەپ تاپالايمىز. ئۇلار قاراماي شەھىرىنىڭ بەرپا بولۇشى جەريانىدىكى ئۇرغۇن تەسىرلىك ھېكايىنى ئېيتىپ بېرەلمەيدۇ. بۇ ھېكايىلەر پەقەت مۇشۇ ماكان بىلەن باغلانغان تۇيغۇ ـ تەسىرات سۈپىتىدە

ئارقىلىق ئۆزىنى يۈكسەلدۈرىدۇ. قاراماي سانائەتنىڭ قان ئىسكىلاتىغا ئۈزۈكسىز قان بېرىپ كەلگەن يېڭى شەھەر سۈپىتىدە چىڭگىز تاغلىرىنىڭ ئېتىكىدىكى يايلاقتا قەد كۆتۈردى. «قاراماي» «نېفىت» دېگەن سۆزنىڭ ساپ ئۇيغۇرچە ۋارىيانتى. ئۇيغۇرلار نېفىتنى «يەر يېغى» دەپمۇ ئاتايدۇ. «قاراماي» دېگەن ئىسىم مەزكۇر شەھەرنى نېفىتنى مەركەز قىلغان ئىگىلىك تارىخىنىڭ تۇنجى قەدىمىگە ۋە ئاداققى قەدىمىگە سىڭىپ كەتكەن گۈزەل سۆز. ئېتنولوگىيە نۇقتىسىدىن ئېيتقاندىمۇ، «قاراماي» دېگەن سۆز بۇ خىسلەتلىك دىيارنىڭ تەرجىمىھالىنى مەلۇم جەھەتتىن يورۇتۇپ بېرەلەيدىغان قىممەتكە ئىگە. بۇ شەھەر يېرىم ئەسىردىن ئارتۇق تەرەققىياتنى بېسىپ ئۆتكەن بۈگۈنكى كۈندە ئۇيغۇر، خەنزۇ، قازاق قاتارلىق ھەرقايسى مىللەت مەدەنىيەتلىرىنىڭ مۇجەسسىمى سۈپىتىدە ئەقلىگە ئىشارە بېرىدۇ. ئىنساننىڭ دىققىتى يەتكەن ھەربىر بوشلۇق مۇئەييەن ئاڭ بىلەن سىغدىلىدۇ، ئىنسان ئۆز زېھنى يەتكەن ھەربىر بوشلۇققا ئۆز قىممىتىنى يۈكلەيدۇ. قىممەتمۇ ئۆز نۆۋىتىدە ئاشۇ بوشلۇقنىڭ ماھىيەتلىك مەزمۇنلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. قاراماي كۆلەملەشكەن نېفىت سانائىتىنىڭ ئېھتىياجى ئارقىسىدا ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكىنى نامايان قىلغان. بۇ يەردە ئەنئەنە ھەققىدىكى ئەسلىمىلەر ئانچە قېنىق ئەمەس. شەھەر كوچىلىرى ۋە بىنالارنىڭ تۈزۈلۈش تەرتىپى بۇ شەھەرنى مەمۇرىي جەھەتتىن ھەرىكەتلەندۈرۈپ تۇرغان سىياسىي، ئىجتىمائىي مۇئەسسەسەلەرنى روشەن دەرىجىدە ئاشكارىلايدۇ. قارامايىنى تىپىك بىر مىللىي مەدەنىيەتنىڭ ھەيكىلى دېگەندىن كۆرە، بىيۇروكراتىك (科层的) نېفىت ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلمىسىنىڭ ماددىي چېرتيوژى دېگەن تۈزۈك. بۇ شەھەرنىڭ كوچىلىرى ئاۋام مەدەنىيەت كۈچىنىڭ ئىستىخىيەلىك رولى بويىچە ئەمەس، بەلكى نېفىت باشقۇرۇش مۇئەسسەسەلىرىنىڭ مۇكەممەل پىلانى ئارقىسىدا شەكىللەنگەن. كوچىلار پىلانلاشقان، كۇلۇبلار، مەسچىتلەر ۋە باشقا جامائەت سورۇنلىرى پىلانلاشقان.

جەمئىيىتى تارىخىنىڭ ناھايىتى ئۇزۇن بولۇشى ئۇنىڭ ئۆزىگە
خاس بېكىنمە قىممەت قارىشىنى مۇكەممەللەشتۈرۈۋەتكەن بولغاچ-
قا، ئىنسان قەلبىدىن ئالغان ئورنىمۇ ئىنتايىن چوڭقۇر بولىدۇ.
يېقىنقىدەك تۇيغۇ ئورتاقلىقى تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇ-
بىدىن كەلگەن ئۇيغۇر ئىشچىلىرى ھەم كادىرلىرىنى بىر تىپتىكى
مەدەنىيەت توپلىمىغا دەرھاللا جەم قىلسىمۇ، لېكىن ئۇلار نىسپىي
بەرپا قىلىدىغان ئايرىم يۇرت ھېسسىياتلىرىدىن ئاسانلىقچە قۇ-
تۇلالمايدىغانلىقىنى ھېس قىلىشىدۇ. قارامايدا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن
يېڭى بىر ئەۋلاد ياشلار ۋە بالىلار بولسا قارامايىنىڭ ئۆزىگە خاس
ماكان تۇيغۇسىغا ئىگە. قارامايدىكى پېشقەدەملەرنىڭ ئەسلەپ بې-
رىشىچە، 20 - ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىنىڭ بېشىدا قارامايغا
كۆچۈرۈپ كېلىنگەن ئۇيغۇر ئاممىسىنىڭ بىر قىسمى ئەنئەنىگە
ئوخشاپ كەتمەيدىغان يېڭىچە تۇرمۇش مۇھىتىغا كۆنەلمەي قايتىپ
كەتكەن، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى نۇرغۇن ئىدىيەۋى تەربىيە نەتىجە-
سىدە تۇتۇپ قېلىنغان. مانا بۇ تىپىك ھادىسىدىن ئۇيغۇر قىشلاق
مەدەنىيىتىنىڭ ئىچىگە قۇرۇلۇش خۇسۇسىيىتىنى ئېنىق كۆ-
رۈۋالغىلى بولىدۇ. مەدەنىيەت ھەرگىزمۇ ئاددىي ھادىسە ئەمەس،
ئۇنىڭدا بىز دەرھال يېتەلمىگەن يوشۇرۇن قاتلاملار بولىدۇ، بۇ پە-
قەت باشقا بىر مەدەنىيەت بىلەن يۈزتۇرا رىقابەتكە چۈشكەندىلا مە-
لۇم بولىدۇ. قاراماي ئۇيغۇرلىرىنىڭ ۋۇجۇدىدىكى مەدەنىيەت ئا-
مىللىرى جۇغراپىيەلىك مۇھىت نۇقتىسىدىن ئەمەس، بەلكى سى-
ياسىي، ئىجتىمائىي مۇھىت نۇقتىسىدىن يېڭى سىناققا دۇچ كەل-
دى. يېرىم ئەسىردەك داۋاملاشقان سىناق جەريانىدا بۇ يەرلىك مە-
دەنىيەت جۇڭخۇاچە ئۆزلىشىش ۋە ئۆزلەشتۈرۈش ئەمەلىيىتىنى نا-
مايان قىلدى ۋە قىلماقتا. قاراماي ئۇيغۇرلىرى (مايتاغ، شەرقىي
جۇڭغار نېفىتلىكى، پوسكام نېفىتلىكى ئاھالىلىرىمۇ بار) بىزنىڭ
سانائەت مۇھىتىدىكى بىرقەدەر مۇنتىزىملاشقان ئىشچىلار قاتلى-
مىمىزنى ھاسىل قىلدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ يېزىلاردىكى ئەجداد-

كۆچمەن كىشىلەرنىڭ روھىدىكى ئۆزگىچە ئەنئەنە بولۇپ قالىدۇ. قارامايدىكى ئۇيغۇر ئامىمىسى ئەينى ۋاقىتتىكى تەۋەككۇلچى سېلىم بوۋاينى نېفىتنى بايقاش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىشتا تۇنجى قەدەمنى ئالغۇچى سۆيۈملۈك ئوبراز سۈپىتىدە ھېلىھەم داستان قىلىشىدۇ. سېلىم بوۋاي بۈگۈنكى ھەر مىللەت قاراماي ئامىمىسىنىڭ نەزىرىدە نېفىت چارلىغۇچىلارنىڭ توتېمى بولۇپ قالدى. مەرھۇم ۋارىسجان تۇردىمۇ ھەم شۇنداق. قاراماي تۇرمۇشىنى كۆپرەك يازىدىغان يازغۇچى ئارسلان تالىپ «كىروران ھەققىدە يېڭى رىۋايەت» ناملىق رومانىدا ۋارىسجاننىڭ ئوبرازىنى باشقا ئىگىلىك ياراتقۇچى كىشىلەر بىلەن سىڭدۇرۇپ يازىدۇ. بىر خىل مەدەنىيەت ئەھلى باشقا مەدەنىيەت ئەھلى بىلەن ئارىلىشىپ ياشىغاندىمۇ يەنىلا ئۆزىنى چوڭ قىلغان ئەسلىدىكى مەدەنىيەت مۇھىتى پەيدا قىلغان گەپ بويىچە ياشاشقا ۋە ئىجاد قىلىشقا ئىنتىلىدۇ. يېڭى ماكان تۇيغۇسى مەدەنىيەت گىرىنغا ماس كەلگەن شارائىتتا، كىشىنىڭ ئىجادىيەت تۇيغۇسى ئاكتىپ پائالىيەت قىلىشقا ئۆتىدۇ، ئۇنداق بولمايدىكەن، ماسلىشىش ئىنكاس پېتى تۇرۇپ قالىدۇ، باشقا مەدەنىيەت گىرىلىرى تەرىپىدىن تەدرىجىي ئۆزلەشتۈرۈلۈپ كېتىدۇ. بىر كونكرېت زامان نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، ھازىرنىڭ ئۆزىدە ياشايمىز. ئۆتمۈش ھەققىدىكى خاتىرىلىرىمىز، كەلگۈسى ھەققىدىكى غايىلىرىمىز بەرىبىر ھازىرنىڭ ئۆزىدە بولىدۇ. ياشاش ئۈچۈن كۈرەش قىلىش ئىنساننىڭ تەبىئىتى بولۇپ، بۇ كەلگۈسىدىكى بوشلۇقنى قانداق ئىگىلەش مەسىلىسىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ھەرقانداق مەدەنىيەتتە ماسلىشىش ئىقتىدارى بولىدۇ. بۇ خىل ماسلىشىش ئىقتىدارىنىڭ قايسى دەرىجىدە بولۇشى ئاشۇ خىل مەدەنىيەتنىڭ قىممىتىنى بەلگىلەيدۇ. بۈگۈنكى قاراماي ئۇيغۇرلىرى سەھرا جەمئىيىتىنىڭ پۇقرالىرىدىن ئىبارەت. ئۇلارنىڭ روھى سەھراغا خاس سادىدىلىق، كەڭ قورساقلىق، ئاق كۆڭۈللۈك، تۇغقانىدارچىلىق، يۇرتداشچىلىق، ئەنئەنە، ئىلاھىيەت بىلەن تەركىبلەنگەن. سەھرا

رىدۇ. زېرىكىش ئەنە شۇنىڭدىن كېلىدۇ. بۇ، تۇرمۇشتىكى ئىمكانىيەت بىلەن بىرلەشكەن ھالدا مەي ۋە ساز خۇمارىنى، قىز - ئاياللاردىكى يېپىلغاقلىقنى پەيدا قىلىدۇ. ئادەتتە قاراماي ئۇيغۇرلىرى كەچلىرى ئىشتىن چۈشكەندىن كېيىن ھەر خىل قورۇمىنى تەييارلاپ سورۇن تۈزۈپ ئولتۇرۇشنى ياكى رېستورانلاردا كۆڭۈل ئېچىشنى ياخشى كۆرىدۇ. گەرچە بۇ ئەھۋال دىيارىمىزنىڭ باشقا رايونلىرىدا ئەۋج ئالغان بولسىمۇ، لېكىن ئومۇملىشىشى، زىچلىقى ۋە سۈپىتى قارامايىنىڭكىگە يەتمەيدۇ. ئۇلار سورۇندىكى باياشاتلىق ۋە ئاۋادان كۆرۈنۈشتىن لەززەت ئالىدۇ. بىر قېتىملىق قاراماي سەپىرىمدە قارامايىنىڭ مەدەنىيەت يۇرتى ۋە كۇتۇپخانىسىنى زىيارەت قىلىپ كۆرگەنىدىم. قىرائەتخانىدا كىتاب - ماتېرىيال كۆرۈۋاتقان بىرەر ئادەمنى كۆرمىدىم، مۇلازىم قىز زېرىككەن قىياپەتتە ئولتۇراتتى. ئۇ دەم ئېلىش كۈنلىرىدىكى ئەھۋالنىڭ ئاساسەن شۇنداقلىقىنى ئېيتتى. جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ كىتابخۇمار ئادەملىرىگە بۇنداق شارائىت يوق، لېكىن پاكىز، ياسىداق قىرائەتخانا بىر خىل چۆلدەرەش ئىچىدە ئۆز سەلتەنىتىنى يوقاتقانىدى. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام «مەسچىتلەرنىڭ زىننىتى جامائەتتە» دېگەنىكەن، بۇ سۆزنى كۇتۇپخانا ۋە باشقا مەدەنىيەتخانىلارغا تەتبىقلاپ ئېيتساقمۇ بولىدۇ.

قاراماي ئاھالىسى ئىشچىلار تەبىقىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن دېھقانلىرىمىزغا نىسبەتەن ئىلغار ھەم ئىنتىلىشچان كەيپىياتنى نامايان قىلىشى كېرەك. ئىشچىلىقتىن ئىبارەت بۇ سالاھىيەت خىزمەت مەشغۇلاتىدىلا ئەكس ئېتىپ قالماي، بەلكى مەدەنىيەت ساپاسىدىمۇ ئەكس ئېتىشى ۋە بۇ ئارقىلىق مىللىي مەدەنىيەتنىڭ زامانىۋى تىپىنى ئوتتۇرىغا چىقىرىشى لازىم ئىدى. دەۋر بۈگۈنكى قاراماي خەلقىنى ھېلىھەم شۇنداق قىلىشقا چاقىرماقتا.

مەن قاراماي كىشىلىرىدىكى قىزغىنلىقنى بەكمۇ ياقتۇرىمەن، قاراماي يىگىتلىرى شوخ، ئەركىن، سېخىي كېلىدۇ. ئۇلار دوستلار

لىرى ۋە قېرىنداشلىرىغا ئوخشىمىغان ھالدا مۇقىم ئىنتىزام ۋە تەرتىپنىڭ ئىچىدە ياشايدۇ، ئۇلارنىڭ بىلىكىدە ھەم ئۆيىدىكى ئۈستەلدە سائەت بار، ئۇلار بەلگىلەنگەن بىر تۇتاش ۋاقىت بويىچە ئىشقا چىقىدۇ ۋە ئىشتىن چۈشىدۇ. سائەتنىڭ بەلگىلەنگەن تۇچ-كىسى ئۇلار ئۇچۇن بۇيرۇق مەنىسىگە ئىگە. ئۇلار ئاساسەن دېگۈ-دەك ھەممە پەسىلدە بىردەك رىتىمدا ئىشلەيدۇ. بەلگىلەنگەن بىرەر كۇلۇب، مەجلىسخانا ياكى رېستوران ئۇلارنى جامائەتلەشتۇرىدۇ. خوتەن ياكى تۇرپان سەھرالىرىدىكى بىر دېھقان پەسىلنىڭ خاراك-تېرىگە بېقىنغان ھالدا بەزىدە ئالدىراش بولۇپ كېتىپ، گۆردىكى ئۆلۈكنىڭ پۇت ـ قولىنى ئۆتنە ئالغۇدەك بولۇپ كېتىدۇ، بەزىدە بىكارچىلىقتىن مەشرەپ ئوينايدۇ. قارامايدا تۇرمۇش رىتىمى بىر يىلنىڭ ھەممە پەسلىنى ئوخشاش تېزلىك بىلەن قاپلاپ تۇرغان بو-لىدۇ. ئىشچىلار يېرىم ئەسكىرىي ھالەتتە ياشايدۇ، دېھقانلار بولسا تەبىئەتنىڭ خاھىشىغا بويسۇنغان ھالدا قارىماققا ئەركىن، لېكىن يەرگە مىخلانغان ھالدا ياشايدۇ. يېزىدا نەچچە يىل مابەينىدە مەدە-نىيەتنىڭ ئېقىنى تونۇش ئاۋازدا ئېقىپ تۇرىدۇ، تونۇش رىتىم بىلەن ئەگىپ، تونۇش دولقۇن بىلەن قاينام ھاسىل قىلىدۇ. دېھقانلار بۇنىڭغا ناھايىتى تەبىئىي ماسلىشىدۇ ۋە ئىنكاس قايتۇرىدۇ. قارا-مايىنىڭ سانائەتلەشكەن ئىش مېخانىزمى ۋە نېفىت كىرىمىدىن كەلگەن نىسبەتەن يۇقىرى مائاش كاپالىتى قاراماي ئۇيغۇرلىرى-نىڭ، بولۇپمۇ ھازىرقى ياشلارنىڭ شوخ، غەمسىز پىسخىكىسىنى شەكىللەندۇرگەن. ئەنئەنە بىلەن مۇناسىۋىتى ئانچە قويۇق بولمىغان بۇ رايوننىڭ مەدەنىيەت مۇھىتى زامانىۋى ئېلېمېنتلارغا باي كۆ-رۈنسىمۇ، مېخانىك رەۋىشتە ئىدى، رەڭدارلىق ۋە ئىجادكارلىق دې-گەندەك ئەمەس ئىدى. مەدەنىيەتنىڭ سەھراغا خاس ياۋايى قاتلىمى يېڭىلىق يارىتىشنىڭ تەپكۈسىدۇر، لېكىن قارامايدا سەھراچە خاراكتېر قويۇق ئەمەس. بۇ ئەھۋال تۇرمۇشنىڭ بىر خىل رىتىم-دىكى تەكرارىنى ۋە روھىي ھەزىمدىكى قاماشنى كەلتۈرۈپ چىقىد-

باشلىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە زاۋۇتنىڭ ئاپتوماتىلىشىشى، كارخانا باشقۇرۇشنىڭ سەرخىللىشىشى جۇڭگودا زور بىر ئىشسىزلىق دول-قۇنىنى پەيدا قىلىدۇ. قاراماي ئىشچىلىرى ھازىرقى سەۋىيە بىلەن قايتا ئىشقا ئورۇنلىشىش پۇرسىتىگە ئىگە بولالامدۇ - يوق، نۆۋەت-تىكى رىقابەتتە بىر كىشىلىك جېنىنى باقالامدۇ - يوق؟ دېگەن مەسىلە ئەمەلىيەتتە ئاللىبۇرۇن تەقدىرگە قادالغان مەسىلىدىن ئىبارەت بولۇپ قالدى. نۆۋەتتە قاراماي ئۇيغۇرلىرى مائارىپ ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە مۇنداق ئىككى مەسىلىگە دۇچ كېلىدۇ: بىرى، تەرەققىياتنىڭ ئاساسىي ئېقىمىغا ئۇيغۇنلىشىپ مېڭىش. بۇنىڭ ئۈچۈن تىل مائارىپىغا ھەم ئۇچۇر مۇھىتىغا ئەھمىيەت بېرىشكە توغرا كېلىدۇ. يەنە بىرى، ئۆزىمىزنىڭ مىللىي مەدەنىيىتىمىز، ئانا تىلىمىز ۋە نېگىزلىك قىممەت قارىشىمىزنى داۋاملىق ساقلاپ قېلىش بىلەن بىللە، ئۇنىڭ ماسلىشىش ۋە ئىجادىيەت ئىقتىدارىنى ئاشۇرۇشىمىز كېرەك بولىدۇ. بۇ ھەقتە ئەنگلىيە جەمئىيەتشۇناسى ئانتونىي گىددىنس «زامانىۋىلىق ۋە ئۆزلۈك سالاھىيىتى» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دەيدۇ: «زامانىۋىلىقنىڭ روشەن بىر ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇ يامراشچانلىق بىلەن مەقسەتچانلىقتىن ئىبارەت ئىككى قۇتۇپنىڭ ئۆزئۆكسىز ئەۋج ئېلىۋاتقان ئۆزئارا ئالمىشىش بازىسىدا تۇرىدۇ. بىرى، يەر شارىلىشىشنىڭ تەسىرى، يەنە بىرى، خۇسۇسىي ساپانىڭ ئۆزگىرىشى». بىز تەرەققىي قىلىشىمىز كېرەك، لېكىن تارىخ سەھنىسىدىن يوقاپ كەتمەسلىكىمىز كېرەك. ئۆز مەۋجۇتلۇ-قىمىزدىن ئايرىلغان تەرەققىياتنىڭ نېمە مەنىسى بار!؟

قارامايلىقلار ئۈچۈن نۆۋەتتىكى مۇشكۈل ئىش پەرزەنتلىرىنى مىللىي روھ تەلىپى بويىچە تەربىيەلەش. چۈنكى قاراماي مىللىي مە-دەنىيەت مۇھىتى ئەڭ سۇس شەھەرنىڭ بىرى. شياڭگاڭ ئۇنىۋېرسى-تېتىنىڭ مۇدىرى ۋۇ چىڭخۇي «ئەدەبىيات، تارىخ، پەلسەپە مائارىپى» («فىلولوگىيە مائارىپى») دېگەن ماقالىسىدە: «پەن - تېخنىكىنىڭ ئۆزىدە قىممەت قارىشى بولمايدۇ» دەپ كېلىپ، مەدەنىيەت بىلىملە-

ئۈچۈن پۇل، ئاشقازان ۋە ۋاقىت سەرپ قىلىشتىن ئۆزىنى قاچۇر-مايدۇ. مۇڭداشقاق ھەم سىرداشقاق قاراماي يىگىتلىرى دوستلۇقنى ھەقىقەتەن قەدىرلەيدۇ. جەمئىيەتتىكى چوڭ ـ كىچىك مەسىلىلەر ھەققىدە، ئەدەبىيات ـ سەنئەت ھەققىدە، كەسىپ ۋە ئېقىم ھەققىدە بەس ـ مۇنازىرە قىلىش كەيپىياتى قاراماي ياشلىرىدا يېقىندىن بېرى قانات يېيىشقا باشلىدى. قاراماي قىزلىرى گۈزەل، سىپتە، خۇشخۇي كېلىدۇ، ئۇلار كۈلگەندە ئۆزىنى قويۇۋېتىپ تولۇق كۈ-لۈشنى ياخشى كۆرىدۇ، ئۇلارنىڭ يۇمران يۈز مۇسكۇللىرىدا ھاياتتا بولغان روھلۇق ئىنتىلىش ئايان بولۇپ تۇرىدۇ. لېكىن ئۇلاردا كىرىزىس تۇيغۇسى كەمچىل، ئۇلاردا بىرەر نەرسىدىن ئەندىشە قى-لىدىغان ئاڭ يوقتەكلا كۆرۈنىدۇ. ئۇلاردا تىراگېدىيەلىك روھىي ھالەت، تەشۋىش ۋە تەخىرسىزلىك ئۆزىنى ئالدىراپ كۆرسەتمەيدۇ. ئۇلار مۇھەببەت ۋە تۇرمۇش ھەققىدە ئازادە پاراڭلىشىشنى بەكرەك ياقتۇرىدۇ. قاراماي ئىقتىسادىي ئىسلاھات ۋە كارخانا ئىسلاھاتى-نىڭ يولغا قويۇلۇشى بىلەن، ئۆزلىرىنىڭ خىزمەت تارىخىنى ئويلانمايلا سېتىۋەتكەن ياشلار بولدى. مەن يېقىنقى ئىككى يىلدىن بېرى قاراماي قىزلىرىدىن بىر ئاز جىددىيلىكنى كۆرگەندەك بول-دۇم. ئۇلار كۈلسىمۇ، زىننىقى تولۇق چىقمايدىغان بولۇپ قالغاندەك تۇراتتى. مانا بۇ، جەمئىيەتتىكى ئىقتىسادىي رىقابەت ۋە خىرىسنىڭ ئۆز كۈچىنى كۆرسىتىشكە باشلىغانلىقىنىڭ بەلگىسى.

ھازىر جەمئىيەت ئۆزگەرمەكتە، بۇ خىل ئۆزگىرىشنىڭ سۈر-ئىتى ھەتتا ئادەمنىڭ قىياسىدىنمۇ تېز بولماقتا. بىز بىر خىل ئۆزگىرىشكە ئىنكاس قايتۇرۇپ، ئۇنىڭ ماھىيىتىگە يېتىپ بول-غۇچە، يەنە بىر خىل ئۆزگىرىشنىڭ دولقۇنى يېتىپ كەلمەكتە. بۇنداق ئەھۋالدا بىز ئۆزىمىزنىڭ گاڭگىراپ قېلىۋاتقانلىقىنى رو-شەن سەزمەكتىمىز. جۇڭگونىڭ دۇنيا سودا تەشكىلاتىغا كىرىشى ئالەمشۇمۇل ئۆزگىرىشنىڭ شەپىسى. جۇڭگو خەلقئارادىكى بىلىم، تېخنىكا، ئىقتىساد رىقابىتىنىڭ لىنىيەسىگە ھەقىقىي كىرىشكە

«شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى ۋە مەنۋىيىتىمىز

— بۇ ماقالەم ئارقىلىق بارلىق خەلقچىل مۇھەررىرلەرگە ئېھتىرام بىلدۈرىمەن.

«شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى 300 ـ سانغا ئاياغ بېسىپتۇ. ھەربىر مېھنەتنىڭ تالاي پېشۋالىرى قىسمەتكە سىرداش ئىكەنلىكىنى ئويلىغىنىمىزدا، بۇ 300 سان ژۇرنالنىڭ قانچىلىغان مۇشەققەت، ئىزتىراپ، تەشۋىش داۋىنىدىن، قانچىلىغان ئېھتىيات ۋە تەۋەككۇل ھاڭىدىن ئۆتۈپ، بۇگۈنگە ئۇلاشقانلىقىنى پەرەز قىلالايمىز. ئوقۇرمەننىڭ كۆزىگە تۇنجى رەت چۈشكەن مۇقاۋا ژۇرنالىست بىلەن سەنئەتكار (لايىھەچى)نىڭ ئىنچىكە باش قاتۇرۇشىنىڭ مەھسۇلى. ئوقۇرمەن ئۆرۈۋاتقان ھەربىر بەت بىر قىتىملىق قىيىن تاللاش بولۇپ، ئۇنىڭدا نۇرغۇن مۇنازىرە، چۈشەندۈرۈش، ئۈمىد، ئۈمىدسىزلىك، ئۈرۈنۈش، غەم ئارقا كۆرۈنۈشى بار. مەسئۇلىيەتچان ژۇرنالىست ژۇرنالدىكى ھەربىر مەزمۇننى گويا تەقدىر ۋە نېسىۋىسىنى گۆرۈگە قويۇپ تۇرۇپ تاللايدۇ. ئۇنىڭ بىر سان ژۇرنالنىڭ ئەسەرلىرىنى تاللاپ بېكىتىش جەريانى خۇددى «پەلەك شاھى» ئادىل ھوشۇرنىڭ سەنشىيا بوغۇزىغا تارتىلغان پولات ئارقاندىن ئۆتۈشىگە ئوخشاش خەتەر ۋە تەۋەككۇلچىلىك بىلەن تولغان بولىدۇ. بۇ چاغدىكى روھىي بەدەلنى پەقەت مۇھەررىرنىڭ ئۆزىلا بىلىدۇ. ياخشى چىققان بىر سان ژۇرنال بەزىدە تىك قىيالارغا قوندۇرۇپ قويۇلغان بىر ـ ئىككى تال ياغاچقا ئوخشاپ قالىدۇ. مەنزىل ئىزدەۋاتقان يولۇچى ئاشۇنىڭغا تايىنىپ كىرىزىستىن ئۆتۈۋالىدۇ. ياخشى چىققان بىر سان ژۇرنال بەزىدە دەھشەتلىك ئېقىننىڭ توغرىسىغا تارتىلغان

رى بويىچە تەربىيەنىڭ زۆرۈرلۈكىنى تەكىتلىگەن. مىللىي ئەخلاق ۋە مىللىي مەدەنىيەت ساپاسى قارامايىنىڭ بۈگۈنكى ياش ئاتا ـ ئانىلىرىدا ھەل بولدىمۇ ـ يوق؟ بۇ، جاۋاب بېرىش قىيىن بولغان مەسىلە. ئەگەر قاراماي كىشىلىرى بۇ ئاددىي ھەقىقەتنى ھېس قىلىپ چۆچۈمەيدىكەن، پات ئارىدا تارىخىي شاللاشنىڭ قۇربانلىرى بولۇپ كېتىدۇ. ئاخىرىدا دىلكەش كۆڭلۈم بىلەن قارامايلىقلاردىن شۇنداق سورىغۇم كېلىدۇ: سىلەر 21 ـ ئەسىردىمۇ بەھۇزۇر كۆلەلەمسىلەر!؟

2 ـ ساندا بېسىلىپ چىقتى. شۇ يىلى ئەتىيازدا بىز پەيزاۋات نا ـ ھىيەسىدە ئوقۇتۇش پىراكتىكىسى قىلىۋاتقاندا، ئەنۋەر توختى ئا ـ شۇ شىڭگىل ھېكايىسىنىڭ قەلەم ھەققىنى ئالغانلىقىنى ئېيتتى. بۇ ئۇنىڭ تۇنجى قەلەم ھەققى بولۇپ، ھاياجانلىنىشقا تامامەن ئەر ـ زىيتتى. يەنە بىر ساۋاقدىشىم ئەنۋەر ئەيىنىددىن بىلەن ئىككىمىز ئۇنى مۇبارەكلىدۇق. ئۇ قەلەم ھەققى بىلەن مېھمان قىلماقچى بولدى. شۇ قېتىملىق قەلەم ھەققىنىڭ قانچىلىك ئىكەنلىكى ئې ـ سىمدە ئېنىق قالماپتۇ (بەلكىم بەش يۈەن ئەتراپىدا بولۇشى مۇم ـ كىن). قانداقلا بولمىسۇن، بۇ پۇل ئاتا ـ ئانىسى ئەۋەتكەن پۇللار ـ دىن ئاز بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئىجادچانلىق غورۇرىنىڭ مۇئەي ـ يەنلەشتۇرۇلۇشى بولۇپ، ئۇ ئاشۇ كىچىككىنە تېكىستى ئارقىلىق نۇرغۇن ئوقۇرمەن قېرىنىدىشى بىلەن غايىبانە سىردىشىپ چىققاندە ـ لىقىدىن پەخىرلىنەتتى. ئىككى ئەنۋەر (ھەر ئىككىسى توقسۇلۇق) ۋە مەن شۇ قېتىملىق قەلەم ھەققى بىلەن پەيزاۋات ناھىيە بازىرى ـ دىكى بىر ئاشپۇزۇلدا تۇگۇرىدە مېھمان بولدۇق. مانا بۇ، مېنىڭ «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىغا مۇناسىۋەتلىك تۇنجى ئەسلىمەم بولۇپ، ھەش ـ پەش دېگۇچە 24 يىل بولاي دەپ قاپتۇ. بۇ دەل نەۋقىران بىر يىگىتنىڭ ئۆمرى ئەمەسمۇ. بۇ ئەسلىمە مېنىڭچە «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى بىلەن ئۆزىنىڭ مەنۋىيىتىنى سە ـ پەرداش ۋە قۇرداش قىلغان بارلىق ئادەمنىڭ ئاددىي كەچۈرمىشلە ـ رىنىڭ يىغىندىسىغا نىسبەتەن بىر كەسمە يۈز ياكى بىر ئەۋرىشكە بولالىسا كېرەك. بەزىدە بىراۋنىڭ ئادەبىياتنىڭ يارامىلىقلىرىدىن بولۇپ قېلىشى ئەنە شۇنداق ئاددىي ھېكايە بىلەن باشلىنىدۇ. جەم ـ ئىيەتتىكى نۇرغۇن تۆھپىنىڭ ھەيۋەتلىك چۇمبەردىسىنى قايرى ـ ۋەتكەندە، ئۇنىڭ كىچىك ھادىسىلەر قاتلىمىدىكى ھېكمىتىنىڭ ھەشەمەتتىن خالىي رەۋىشتە تۇرىدىغانلىقىنى بايقايمىز.

شۇنىڭدىن بېرى ئىزچىل تۇردە «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنى ـ لىنىڭ قىزغىن ئوقۇرمىنى بولۇپ كەلدىم. بۇ ژۇرنالنىڭ ئىزچىل

ئارغامچا كەبى كىشىلەرنى ساھىلغا بىخەتەر يەتكۈزۈپ قويىدۇ. ھال-قىلىق پەيتتە كىشىلەرنىڭ ئېھتىياجىدىن چىقالىغان كىتاب تو-مانلىق كېچىدە غۇۋا كۆرۈنگەن ماياكقا ئوخشاش كىشىلەرنى بالايى-ئاپەتكە شېرىك خاتا يۆنىلىشتىن ساقىت قىلىپ قويىدۇ. ئىمام غەززالىي نەقىل كەلتۈرگەن «ئالىملارنىڭ سىياھ قاچىسى (سى-ياھدان)دىكى سىياھ شېھىتلەرنىڭ قېنىغا ئوخشاش» دېگەن مەنە-دىكى ئەرەب ماقالى دەل خەلقىنىڭ غېمىنى زىممىسىگە ئالغان جا-سارەتلىك ئىلىم ئەھلىنىڭ مېھنىتىگە بىلدۈرگەن ھۆرمەتتۇر. جۇش ئۇرۇپ تۇرغان ئىسسىق قان ئالىمنىڭ تەپەككۇرىنى جانلاندۇرمىغاندا، سىياھ پەقەت سىياھدۇر. سىياھنىڭ ئۇلۇغلۇقى توغرا ئەقىدە ئۇچۇن ئۇرغۇغان قاننى شەرت قىلىدۇ.

ئويلاپ باقسام، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى بىلەن بولغان سىرداشلىقىم ئالىي مەكتەپ يىللىرىمدىن باشلانغاندەك قىلىدۇ. بەلكىم، 1986 ـ يىلىنىڭ بېشى بولسا كېرەك، «ئەركە» ناملىق ئىككى كۇپلېتلىق شېئىرىم مۇشۇ ژۇرنالدا ئېلان قىلىنغانىدى. شۇ مەزگىللەردە سىنىپتىكى ساۋاقداشلىرىم ئىچىدە شىڭگىل ھېكايە (مىكرو ھېكايە) تازا مودا بولۇۋاتاتتى. ساۋاقداشلىرىمنىڭ بىر قىسمى ھە دېسىلا ياپونىيە يازغۇچىسى شىڭ شىنيىنىڭ شىڭگىل ھېكايىلىرىنىڭ زوقىغا غەرق ئىدى. بەزىلىرىنىڭ قولىدىن جوڭگو ۋە چەت ئەللەر يازغۇچىلىرىنىڭ شىڭگىل ھېكايىلىرىدىن تۈزۈل-گەن «ئاجايىپ سەرگۈزەشتە» ناملىق توپلام چۈشمەيتتى. ئەنۋەر توختى دەپ بىر ساۋاقدىشىم بار ئىدى (ئۇنىڭ ئىشلىرى ھەممىشە ئوڭۇشلۇق بولغاي)، بىر مەزگىل شىڭگىل ھېكايىلەرنى مەشىق قىلىپ يۈردى. بىرقەدەر ئوڭۇشلۇق چىققان ھېكايىسىدىن بىرنى ئاققا كۆچۈرۈپ ماڭا كۆرسەتتى، مەن پىكىر بەردىم. تۈزىتىپ بې-كىتىلگەن نۇسخىسىنى مەسلىھەتلىشىپ يۈرۈپ «شىنجاڭ مەدەنىيە-تى» ژۇرنىلى تەھرىراتىغا يوللىدۇق. ئېسىمدە قېلىشىچە، ئۇ ھېكا-يە 100 سۆزدىن ئاشمىسا كېرەك. ھېكايە ژۇرنالنىڭ 1986 ـ يىلى

يېزىلغانىدى. ھە دېسىلا زاماندىش ئوقۇرمەنلىرىنىڭ رازىمەنلىكلىرىنى ئىزدەپ قەلەم تەۋرىتىش بىر ئاپتورنىڭ تولۇق مۇۋەپپەقىيەتتىنىڭ بىردىنبىر چىقىش يولى بولمىسا كېرەك. بىراق، زاماندىش ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئۈمىدىدىن چىقىش بىر ئاپتورنىڭ ئەقەللىي بۇرچى بولۇشى كېرەك. ئىجتىمائىي مەسئۇلىيەتكە جىددىي قارايدىغان ئاپتورلار ئۇچۇن تېخىمۇ شۇنداق.

بىز ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر، ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن، زوردۇن سابىر، مەمتىمىن ھوشۇر قاتارلىق ئەل ئىچى زىيالىيلىرىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرۈپ باقايلى. ئۇلار ئۆزلىرى پۈتكۈزگەن مەكتەپلىرىنىڭ شاھادەتناملىرىگە ئېرىشكەندە بەلگىلىك ئىلمىي سەۋىيەنىڭ ھامىيلىرىغا ئايلانغان بولسا، مەتبۇئات ئۇلارنى بىر خەلقنىڭ قەلبىدىكى قەلەم ئەزىمەتلىرىگە ئايلاندۇردى. بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، بىر ژۇرنال بىر ئۇنىۋېرسىتېتتىن قېلىشمايدۇ. ئۇنىڭ مەرىپەت ۋە پىكىر تارقىتىدىغان قەلەم ساھىبلىرى جەمئىيەتتىكى ھەر ساھە، ھەر خىل قورام كىشىلىرىنىڭ مۇئەللىملىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ مۇئەللىملەرنىڭ تەسىر كۆلىمى ئۇنىۋېرسىتېت مۇنبەرلىرى بىلەن چەكلەنگەن پىروفېسسورلاردىن كۆپ ئارتۇق.

«شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىنىڭ ئىجتىمائىي پىكىر ئويغىتىشتىكى ئورنىنى مۆلچەرلىگىنىمىزدە، ئەختەم ئۆمەرنىڭ «يىراق قىرلاردىن ئانا يەرگە سالام» دېگەن ساياھەتنامىسىنى ئېسىمىزگە ئالماي تۇرالمايمىز. مېنىڭچە، بۇ ئەسەرنىڭ ئىلمىي لاياقىتىنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇ، جەمئىيەتنىڭ ئاددىي قاتلىمىدىكى كىشىلەرنى ئۆزى ھەققىدە ئويلىنىپ بېقىشنىڭ قىزغىن غۇلغۇلىسىغا باشلاپ كىردى. بۇ غۇلغۇلا قانچىلىك ساددا، يۈزەكى ۋە تەرتىپسىز بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئاۋام ئۆزىنى بىلىش مۇھاكىمىسىنىڭ تەمىنى تۇنجى قېتىم تېتىدى. سىستېمىلىق، چوڭقۇر يېزىلغان بىر پارچە ئىلمىي ئەسەر گەرچە ئەقىل - پاراستىمىزنىڭ سۈپەتلىك سەمەرىسى سۈپىتىدە مۇتەخەسسىسلەر ئا-

ئاپتورىغا ئايلىنىشىم ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 90 ـ يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاندى دېسەم بولىدۇ. مەن باشقا ژۇرناللار ئارقىلىق مائارىپ ۋە ئەدەبىيات (شېئىرىيەت) ساھەسىدىكى كەسپداشلىرىمنىڭ سىردىشىغا ئايلانغان بولسام، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى ئارقىلىق زىيالىيلار تەبىقىسىنىڭ، سودىگەرلەرنىڭ، ھۈنەر ـ ۋەن ـ كاسىپلارنىڭ، ئىستۇدېنتلارنىڭ، باققال ۋە ناۋايلارنىڭ سىردىشىغا ئايلاندىم. مەن بۇ ژۇرنالنى دىيارىمىزدىن ئىلىم تەھسىل قىلىش ئۈچۈن چەت ئەللەرگە بارغان ئوقۇغۇچىلار ۋە مۇھاجىرلارنىڭ قوللىرىدا كۆرگەن. دىيارىمىزدىكى قايسىبىر يۇرتقا بارماي، بەزى ئاددىي ئانا، ئائىلە ئايالىنىڭ مېنى ئۇچرىتىپ قالسا، ئاتايىتەن كۆرۈشۈپ ماڭا رەھمەت بىلدۈرۈشكە مۇشەررەپ بولىمەن. بەزى پېشقەدەم مائارىپچىلار، مەرىپەتپەرۋەر تىجارەتچىلەر، ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى مېنى كۆرگەن ھامان ساھىبخانىلىق بىلدۈرۈشتى. كۆڭلىرىنى تورمىدە ئۆتكۈزۈۋاتقان بىر قىسىم ياشلارمۇ ماڭا خەت يېزىپ، تەشەككۈر ئىزھار قىلىشتى. بەزى كەسپداشلىرىم مەندىن يىرىك ئىلمىي ئەمگەكلەرنى تەلەپ قىلىشتى. مەن ئۇلارنىڭ بۇنداق قېرىنداشلارچە دالالەتلىرىدىن شۇنچە سۆيۈندۈمكى، ئىچىمدە ئىلىم ۋە بۇرچقا بولغان قەرزدارلىقنىڭ ئاچچىق تۇتەكلىرىياندى. ئەمما، جەمئىيەتتىكى ئىلىمگە شەيدا، ئۇچۇرغا تەشنا، يېتىلىقتا ئاشنا ئاددىي كىشىلەرنىڭ ئۈمىد ـ تىلەكلىرى مېنى ئاممىباب، ھازىر جاۋاب پوبلىستىك ماقالىلەرنى يېزىشقا تەبىئىي ھالدا سۆرەپ كېتەتتى. مېنىڭ ئىككى ـ ئۈچ بارچە كىتاب بولغۇدەك يازمىلىرىم گەزمال دۇكانلىرىدا، سەپەر ئەسنالىرىدا ئوقۇشقا سېزىك بولغان ئاددىي كىشىلەرنى، يېزىدىن ئاتايىتەن شەھەرگە كىرىپ بۇ ژۇرنالنى سېتىۋالىدىغان دېھقان ياشلارنى، ئىخلاس بىلەن ئوقۇپ، يېنىدىكى ھەمراھى بىلەن ئورتاقلىشىدىغان پېنسىيونېرلارنى، قىرائەتخانىلاردا كۆرۈپ، ياتاقلىرىدا غۇلغۇلا قىلىشىدىغان ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنى ئويلاپ

دى. ئىلىم ساھەسىدىكى چىرىكلىك ئىقتىسادىي چىرىكلىكتىن ئۈستۈن تۇرسا تۇرىدۇكى، ھەرگىز تۆۋەن ئەمەس. ياخشى تەلىم ئالغان بىر ئىلىم ئىگىسىنىڭ ئەقلىي كۈچىنى سېتىپ ياشايدىغان ئىلىم مەدىكارىغا ئايلىنىپ قېلىشى GDP ئۈچۈن ئىلىم بىلەن شۇغۇللىنىشتەك زامانىۋى جاھىلىيەتنىڭ بىر كۆرۈنۈشىدۇر.

ئادەتتە، بىز كۈندىلىك ئالاقىلىرىمىزدە تەبىئىي پەن، ئىجتىمائىي پەن دېگەن ئاتالغۇلارنى تىلغا ئېلىپ تۇرىمىز. تەبىئىي پەنلەر ماددىلار ۋە ھادىسىلەرنى تەتقىق قىلىپ، قانۇنىيەتلىك بىلىش سىستېمىلىرىنى مەيدانغا كەلتۈرىدۇ. ئۇ ئوتتۇرىغا قويغان قائىدىلەر، فورمۇلا ۋە تېئورېمىلار تۇراقلىق بولۇپ، دەۋر، مىللەت ۋە تۈزۈملەرگە قاراپ ئۆزگىرىپ كەتمەيدۇ. دېمەك، تەبىئىي پەن بىلىملىرى تەبىئەت ھەققىدىكى ئوبيېكتىپ بىلىشلەرنىڭ جەۋھىرى سۈپىتىدە ئىنسانىيەتنىڭ ئورتاق بايلىقى بولىدۇ. ئۇنىڭ كىملەرنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلىشى دۆلەتنىڭ سىياسىي مەنپەئەتلىرىنىڭ كونترول قىلىشىغا ئۇچراپ، ئىجابىي ياكى سەلبىي قىممەت يارىتىدۇ. لېكىن پەن تەبىئەت ھادىسىلىرىگە تەتبىقلىنىش بىلەن بىللە، ئادەملەرنى بىرلىك قىلغان ئىجتىمائىي ھادىسىلەرگە تەتبىقلىنىدىغانمۇ بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئىجتىمائىي پەنلەر كېلىپ چىقتى. شۇنداقتىمۇ ئىجتىمائىي پەن تولۇق «پەن»لىك پەللىسىگە بارالمايدۇ. پەقەت تەبىئىي پەنلەر قادىر بولالمايدىغان ئىجتىمائىي قىممەتلەرنى شەرھلەيدۇ ياكى ھەل قىلىدۇ. بىر مىللەتتە ھەر ئىككى پەننىڭ يېتۈك ئالىملىرى تەڭ يېتىشمىگەندە، ئۇ ھامان ماددىي ۋە مەنىۋى مۇنقەرزلىكتىن قۇتۇلالمايدۇ. كىشىلەر ئارىسىدا مۇنداق بىر گەپ بار: بىر دۆلەت، بىر مىللەت ياكى بىر جەمئىيەتنىڭ تەبىئىي پەنلىرى بولمىسا، ئۇ بىر پەشۋا بىلەنلا غۇلايدۇ. ئۇنىڭ ئادىمىيەت پەنلىرى (ئىجتىمائىي پەنلەرمۇ بار) بولمىسا، تەپمىسەڭمۇ ئۆزلۈكىدىن غۇلايدۇ. دېمەك، مەنىۋىيەت ئالىملىرى بولمىغان خەلق ئەڭ ئاجىزدۇر.

رىسىدا ئېتىبارغا سازاۋەر بولسىمۇ، جەمئىيەتنىڭ ئاساسىي قاتلىمى بولۇپ سانىلىدىغان ئاددىي تەبىقە كىشىلىرىگە ئۇ قەدەر بىۋاسىتە تەسىر بېرەلمەيتتى. ئۇيغۇر مەنىۋىيىتىنىڭ ئويغىنىشى 20 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىدا شېئىرىيەتنى ئاساسىي مەزمۇن قىلغان بولسا، 90 ـ يىللىرىغا كەلگەندە تەپەككۇر ئويغىنىشى (ساددا ھالدا بولسىمۇ)غا قەدەم قويىدى. بۇ قەدەم «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىنىڭ سەھىپىلىرىدە ئەسەد سۇلايمان، يالقۇن روزى، ئابدۇلئەھەد ئابدۇرەشىد بەرقىي، زۇلپىقار بارات ئۆزباش، دىلمۇرات مەھمۇد قاتارلىقلارنىڭ ئىجتىماتلىق قەلەملىرى ئارقىلىق ئاۋامىي بىر يۈرۈشكە ئايلاندى.

جۇڭگونىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئىلمىي نەتىجىلەرگە باققاندا، مۇكەممەل ئىلمىي مېتودقا ئاساسلانغان تەتقىقات خاراكتېرلىك ئىلمىي ماقالىلەرگە سېلىشتۇرغاندا، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىدىكى ماقالىلەر ئاددىي بىلىنىشى مۇمكىن. لېكىن بۇ ماقالىلەردىكى ئىجتىمائىي جاۋابكارلىق تۇيغۇسى ئۇنىۋان تەقەززاسىدا يول مېڭىپ ياكى پۇل تۆلەپ ئېلان قىلىنغان ئاتالمىش ئىلمىي ماقالىلەردىن جىق ئۈستۈن تۇرىدۇ. «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنغان ماقالىلەر ئالىي مەكتەپ ۋە ئاكادېمىيە ئورۇنلىرىنىڭ يىل ئاخىرىدىكى خىزمەت باھالاشلىرىدا ياكى ئىلمىي، كەسپىي ئۇنىۋان باھالاشلىرىدا قاتارغا ئۆتمەي قالىدۇ. مەكتەپ ئىلمىي ھەيئەتلىرى بىر پارچە ماقالىنىڭ قىممىتىنى ئىچكىرىدىكى قايسىدۇر بىر ئىلمىي ئورگان تۈراقلاشتۇرۇپ بەرگەن «يادرولۇق ژۇرنال»دا ئېلان قىلىنغان ياكى قىلىنمىغانلىقىغا قاراپ باھالىشىدۇ. بۇ مەنتىقە بويىچە بولغاندا، «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى تۈزگەن مەھمۇد كاشغەرىي بۈگۈنكى شارائىتتا نېمە كۈنگە قالار ـ ھە؟! ھازىر ئالىي بىلىم يۇرتلىرىدىكى ئالىي تەربىيە كۆرگەن بىلىم ئادەملىرىمىز ئۆز خىزمەت مۇھىتىدىكى مەۋجۇتلۇقى ئۈچۈن «يادرولۇق ژۇرنال» لاردا ئەسەر ئېلان قىلىش مەجبۇرىيىتىگە بەند بول-

يىمن ئەسەرلىرى» بار. مەن بۇ كىتابلارنى پات ـ پات ۋاراقلاپ قو ـ يىمەن. بۇ كىتابتا ئالبېرت ئېينىشتېيىن (Albert Eiystein) نىڭ تار ۋە كەڭ دائىرىلىك نىسپىيلىك نەزەرىيەسىگە دائىر ماقالىلەر، ماتېماتىكا ۋە فىزىكىغا مۇناسىۋەتلىك باشقا ماقالىلەر بولۇش بىلەن بىللە، دۇنيا قاراش، پەلسەپە، مائارىپ، سەنئەت، كىشىلىك ھو ـ قۇق، پەلەستىن ۋە يەھۇدىي مەسىلىلىرىگە دائىر ماقالىلەرمۇ بار. شۇڭا مەن ئېينىشتېيىننى پەننى كىملەر ئۇچۇن خىزمەت قىلدۇ ـ رۇشنى ئوبدان ھەل قىلغان ئالىم ھەم زىيالىي دەپ چۈشىنىمەن. ئۇ تېخى بارلىققا كەلمىگەن ئىسرائىلىيەنىڭ قۇرۇلۇشى ئۈچۈن نۇرغۇن پائالىيەت قىلغانىدى. ئەنگلىيەنىڭ ماتېماتىكا ئالىمى ۋە پەيلاسوپى بېرتراند رۇسسېل (Bertrand Arthur William Russell) ماتېماتىكا ۋە بىلىش نەزەرىيەسىگە دائىر يىرىك كىتابلارنى يېزىش بىلەن بىللە، نىكاھ، جەمئىيەت، ھوقۇق، بەخت مەسىلىلىرىگە دائىر نۇرغۇن كىتاب يازغان؛ پاكىستانلىق فىزىكا ئالىمى، دوكتور مۇھەممەد ئابدۇسالاممۇ تەجرىبىخانىدىن چىقمايدىغان ئالىم ئە ـ مەس. ئۇ، چەت ئەللەردە يۈرۈش بىلەن بىللە، پاكىستان مائارىپى ئۈچۈن كۆپ ئىزدەنگەن. جۈملىدىن ئۇنىڭ «ئەرەب بىلەن ئىسلام ئەللىرىنىڭ ئىلىم ـ پەن ئىجادىيەت قۇدرىتى» ناملىق ئەسىرىنىڭ بىزنىڭ مەنئۇيىتىمىزگە كۆرسەتكەن تەسىرى خېلى روشەن. مەن مىسال كەلتۈرگەن بۇ ئۈچ ئالىمنىڭ ھەممىسى نوبېل مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن بولۇپ، ئۇلار ھەم مىللەتنىڭ، ھەم ئىنسانىيەتنىڭ باي ـ لىقلىرى.

ئامېرىكىلىق قانۇنشۇناس ۋە جەمئىيەتشۇناس رىچارد پوسنېر (Richard . Posner) «ئاممىۋى زىيالىي» (公共知识分子) دېگەن ئۇقۇم ئۈستىدە توختىلىپ، زىيالىي، مۇتەخەسسىس، ئالىم دېگەن ئۇقۇملارنى بىر ـ بىرىدىن پەرقلەندۈرىدۇ. ئۇنىڭچە بولغاندا، «زىـ يالىي» دېگەن ئۇقۇم «ئەقلىي كۈچى قالتىس» دېگەنلىكتىن دېرەك بەرمەيدۇ. گەرچە زىيالىيلار ئەقلىي كۈچ جەھەتتە زور بولسىمۇ،

هازىرقى بىر مەسىلە، ئۇيغۇرلارنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئالىملىرىغا يەن - تېخنىكا ساھەلىرىدىكى ئالىملىرىمۇ بار بولدى. لېكىن ئۇلارنىڭ ئەقىل مېۋىسى ئۇلارغا مەبلەغ سالغان ئىجتىمائىي گۇرۇھلارنىڭ سېۋىتىدە-نى تولدۇردى. ئاۋام پەقەت ئۇلارنىڭ مەمۇرىي ئورنى ۋە ئەقىل - پاراسەتتىكى ئورنىدىن سىمۋوللۇق مەنپەئەت ئالدى. بۇنى تەبىئىي پەن ئالىملىرىمىزنىڭ ئۆزىدىنلا كۆرگىلى بولمايدۇ. چۈنكى، تەبىئىي پەنلەر تەتقىقاتى قۇرۇق ئارزۇ - تىلەك بىلەن ئەمەس، ئىلغار ۋە ئەۋزەل تەتقىقات مۇھىتى بىلەن يۇرۇشىدۇ. شۇڭا ئۇلار ئالدى بىلەن مەبلەغ ئىگىلىرىنىڭ رايىغا باقىدۇ. بىر ھېسابتا ئەقىلگە مەبلەغ سېلىپ، ئەقىلنى ماددىي ۋە مەنىۋى بايلىققا ئايلاندۇرىدىغان بۇرژۇئازىيە سىنىپ بولمىغان مىللەتلەرنىڭ ئالىملىرى ئاسانلا مۇساپىر بولۇپ قالىدۇ. شارائىت ۋە مەسئۇلىيەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، بىز يۇقىرى ساپالىق پەن ئالىم-لىرىمىز مۇنداق ئىككى يولنى بىللە مېڭىشى كېرەك: بىرى، ئوت-تۇرا پەنلەر ساھەلىرى بويىچە مەملىكەتلىك ۋە خەلقئارالىق سەۋىيە بويىچە ئۆرلەپ، چوڭ ئەقىل - پاراسەت كۆرىكىدە جەۋلان قى-لىش؛ يەنە بىرى، ئىلغار سەۋىيەدىكى پەن - تېخنىكىنىڭ روھىنى ئۆز خەلقىگە ئاممىباب، چۈشىنىشلىك قىلىپ يەتكۈزۈپ، ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت ساپاسىنىڭ ئۆسۈشىگە ھەسسە قوشۇش؛ مىللىي تىل - يېزىقىدىكى ئاممىۋى ئىدىيەلەرنى زامانىۋى ئىلىم روھى بىلەن سۇغىرىش. مۇشۇنداق قىلغاندا مۇتەخەسسىسلىكتىن زىيالىيلىققا ئۆتۈپ، بىر پۈتۈن كامالەت ھاسىل قىلغىلى بولىدۇ.

«شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى ھازىرغا قەدەر ئىجتىمائىيەت ساھەلىرىدىكى ئاپتورلارنىڭ دەۋەتخانىسى بولۇپ كەلدى. ئەگەر بۇنىڭغا ئوتتۇرا پەن - تېخنىكا ساھەلىرى بويىچە يېتىشىپ چىق-قان ئالىملىرىمىزنىڭ مۇلاھىزىلىرى، ئىلمىي تەۋسىيەلىرى قوشۇلۇپ كەتكەن بولسا نەقەدەر ياخشى بولاتتى. ئۆيۈمدە سودا نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان ئۈچ توملۇق «ئېينىشتې-

تەك قاباھەت كېلىپ چىقىدۇ.

ئىلىم ئىنساننى ھۆر قىلىش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. بىراۋ ئالىم بولۇپ تۇرۇقلۇق ھەقىقەت بىلەن سەپسەتىنى ئايرىغۇچىلاردىن بولمىسا، ئۇنى ھەرگىزمۇ ئاقىل دېگىلى بولمايدۇ. ئىنسانىي مەسئۇلىيەت نۇقتىسىدىن قارىغاندا، ئادەملەرنى مۇنداق تۈرلەرگە بۆلۈش مۇمكىن:

بىرىنچى، قەلبى ۋە ۋۇجۇدى ماددىي دۇنياغا بەند بولغان كىشىلەر. بۇنداق كىشىلەردە ھەق ـ ناھەق تۇيغۇسى، ئادالەتسىزلىككە قارشى تۇرۇش ئېڭى بولمايدۇ. بۇنداق كىشىلەر ھەتتا كاتتا بىلىمدار بولغاندىمۇ ئەھۋال شۇنداق بولىدۇ. ئۇلار ئۆزلىرى سادىر قىلغان سەپسەتىلىرى تۇپەيلى ئىزا تارتمايدۇ، ئۆزىتى مەڭگۇ ئەيىبلىمەيدۇ. ئەكسىچە، قىلمىشلىرىدىن ئىجابىي خۇلاسە چىقىرىپ ياشاۋېرىدۇ.

ئىككىنچى، قەلبى ماددىي دۇنياغا باغلانغان بولسىمۇ، ھەق ـ ناھەق تۇيغۇسىدىن تامامەن مەھرۇم بولمىغان كىشىلەر. بۇنداقلار ئۆز مەنپەئىتىنى قۇربان قىلىۋەتمەسلىك شەرتى ئاستىدا ناھەقچىلىككە قارشى گەپ قىلىشى مۇمكىن. ئۇلار ۋاقتى كەلگەندە ئۆزلىرىنى بەلگىلىك دەرىجىدە ئەيىبلىيەلەيدۇ. مۇئەييەن ئەھۋالدا، ئۆز قىلمىشلىرىدىن نومۇس قىلىشنى بىلىدۇ.

ئۈچىنچى، گەرچە ئۆزى ماددىي دۇنيادا ياشاۋاتقان بولسىمۇ، قەلبى ماددىي مەنپەئەتنىڭ بويۇنتۇرۇقىغا چۈشۈپ قالمىغان سەگەك كىشىلەر. ئۇلار ماددىي مەئىشەتنىڭ ئارزۇ ـ ھەۋەسلىرىگە رىشتە باغلاپ كەتمەيدۇ. ئۇلارنىڭ ۋۇجۇدىدا ھەق ـ ناھەق تۇيغۇسى دېڭىز دولقۇنلىرىدەك تىنىمسىز مەۋج ئۇرۇپ تۇرىدۇ. ئۇلار زۆرۈر تېپىلسا ناھەقچىلىككە قارشى كۆرەشكە ئىدراكىي يوسۇندا ئۆزىنى ئاتالايدۇ. بۇنداق كىشىلەر ئۆز قوۋمىنىڭ بىباھا گۆھەرلىرىدۇر.

ئالىملار توپى يۇقىرىقى ئۈچ روھىيەت تىپىنىڭ بىرەرسىگە تەۋە بولىدۇ. ئەگەر پايدىلىق بىلىم قانداق بولىدۇ دەپ سورالسا،

ئەمما ئەقلىي كۈچى يۇكسەك بولغان نۇرغۇن ئادەم زىيالىي ئەمەس. چۈنكى ئۇلار ئىدىيەگە قىزىقمايدۇ. پوسنېر ئاۋامنىڭ تەقدىرىگە كۆڭۈل بۆلىدىغان ئاممىۋى زىيالىيلارنىڭ ئازلاپ كېتكەنلىكىنى ئەسكەرتىدۇ.[1]

ئامېرىكىلىق يەنە بىر جەمئىيەتشۇناس ۋرايت. س. مىللىس (Wthgir.C.Mills) ئاممىۋى زىيالىيلارنىڭ جەمئىيەتتىكى رولىغا يۇكسەك باھا بېرىدۇ. ئۇنىڭ ئۇقۇمىدا ئاممىۋى زىيالىيلار بىلىم ۋە ئىدىيەگە ئىگە، سىياسىيغا ۋە جەمئىيەتكە كۆڭۈل بۆلىدىغان كىشىلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ مۇستەقىل روھىنىڭ يىلتىزى مەزمۇت بولىدۇ. ئۇلار جەمئىيەتكە كۆڭۈل بۆلۈش بىلەن بىللە جەمئىيەتكە ئارىلىشىدۇ. ئۇلار زور سىياسىي، ئىجتىمائىي مەسىلىلەرگە مەس-ئۇلىيەت بىلەن قول تىقىپ، ئادىل باھا بېرىدۇ. ئۇلار سۆز قىلىش هوقۇقى ۋە ئىمكانىيىتى يوق كىشىلەر ئۈچۈن ھەققانىي سۆزلەي-دۇ، ئاجىزلار ئۈچۈن ئادالەتنى ياقلايدۇ. مىللىس ئالىي مەكتەپ ئو-قۇتقۇچىلىرىنىڭ جەمئىيەتتىن ئايرىلىپ قېلىشىدەك ناباب هالە-تىدىن ئەندىشە قىلغان. ئۇلار ئەسلىدە زېرەك، هاياتىي كۈچى مول، تەسەۋۋۇرغا باي زىيالىيلارغا ئايلىنىشى كېرەك بولسىمۇ، ئوتتۇرا بۇرژۇئازىيە مۇھىتىغا مەھكۇم بولۇپ، ئوقۇتۇش ۋە تەتقى-قاتنى جەمئىيەتتىن ئايرىۋېتىپ، ئاقىۋەتتە چاكىنا، سوغۇق، قى-زىل كۆز، كۆرەڭ كىشىلەرگە ئۆزگىرىپ كەتكەن.[2]

ئىلىم - پەن، ئىقتىساد، پۇل مۇئامىلە قائىدىلىرى بىلەن تول-غان غەرب جەمئىيىتىنىڭ ئىلىم ساھىبلىرى زىيالىيلار توغرىسى-دىكى تەنقىدىي روھقا باي پىكىرلەرنى ئىزچىل قانات يايدۇرۇپ كەلدى. پوسنېر ۋە مىللىس قاتارلىقلارنىڭ ئىدىيەسىدىن قارىغاندا، كىشىلەرنىڭ ھەممىسى پەقەت ئۆزىنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈنلا ھەرى-كەت قىلسا، نوپۇس كۆپىيىپ، ئادەم ئازىيىپ كېتىشتەك ئاقىۋەت شەكىللىنىدۇ. ئالىملارنىڭ ھەممىسى ئۆزىنىڭ مەنپەئىتى بىلەنلا بولۇپ كەتسە، بىلىملىكلەر كۆپىيىپ، زىيالىيلار ئازىيىپ كېتىش-

«مىراس»ژۇرنىلى ۋە فولكلور مەدەنىيىتى

بۈگۈنكى كۈندە مۇتلەق مەنىدىكى ساپ مىللىي مەدەنىيەتنى ئۇچراتقىلى بولمايدىغان بولۇپ قالدى. ئەكسىچە، كۆپلىگەن ئاز سانلىق مىللەتنىڭ مەدەنىيىتى بارغانسېرى ئۆزگىرىپ بارماقتا. بۇ ئەھۋال 20 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە نىسبەتەن گەۋدىلىك بولدى. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پارچىلىنىشى تۈزۈم ۋە ئىدېئولوگىيە ئوتتۇرىسىدىكى سوغۇقچىلىق ئۇرۇشىنىڭ ئاخىرلىشىشىدىن دېرەك بەردى. نەتىجىدە، كۆپلىگەن يەرلىك مەدەنىيەت تىپلىرىنى سۈيىئىستېمال قىلىپ، سۇمۇرۇپ كەلگەن ئانگلو ـ ساكسونلارنىڭ «غەربچە» مەدەنىيىتى زامانىۋىلىقنى بەلگە قىلغان ھالدا بىر قۇتۇپلۇق مەدەنىيەت كېڭىيىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. سوغۇقچىلىق ئۇرۇشى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، ياۋروپا ئىتتىپاقىغا ئەزا دۆلەتلەر، جۈملىدىن ئامېرىكا نۆۋەتتىكى سىياسىي، ئىقتىسادىي دۇنيانىڭ يەككە قەھرىمانىغا ئايلىنىپ قالدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ پۇل مۇئامىلە سىستېمىلىرىنى، سودا ـ سانائەت سىستېمىلىرىنى ۋە مەدەنىيەت، تەشۋىقات سىستېمىلىرىنى دۇنيا مىقياسىدا كېڭەيتىشكە، شۇ ئارقىلىق كىرىست مەدەنىيىتىنى يەر شارى دائىرىسىدىن ھۆكۈمران ئورۇنغا چىقىرىشقا ھەرىكەت باشلىدى. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پارچىلىنىشى غەرب نەزەرىيەچىلىرى تەرىپىدىن كاپىتالىزم تۈزۈمىنىڭ غەلىبىسى دەپ مۇئەييەنلەشتۈرۈلدى. خەلقئارادا سورس فوندى جەمئىيىتى تورىنى قۇرۇپ چىققان ئامېرىكىلىق كاپىتالىست جورجى سورس ئۆزىنىڭ «ئېچىۋېتىلگەن جەمئىيەت» ناملىق كىتابىدا مۇنداق دەيدۇ: «بىز كاپىتالىزمنى دۇنيا مىقياسىدا غەلىبە قىلدى دېسەك بولىدۇ، لېـ-

روشەنكى، ئۈچىنچى تىپتىكى كىشىلەرنىڭ بىلىمى ئىنسانلارغا پايدىلىقتۇر.

مەن ھازىرغىچە جەمئىيىتىمىزدىكى ئوخشىمىغان ساھە ئىلىمدارلىرىنىڭ ئورتاق بىر مەسىلە ۋە غايىنىڭ قايغۇسىدا قىرىنداشلارچە بىرلىككە كەلگەنلىك مەنزىرىسىنى كۆرەلمىدىم. فىزىك فىزىك بىلەن، مەنسەپدار مەنسەپدار بىلەن، ئەدەبىياتچى ئەدەبىياتچى بىلەن تۈركۈملىشىپ يۈرىدۇ. مەنپەئەت ھەركىمنى ئۆزلىرى بىلىدىغان تۈرلۈك كوچىغا باشلاپ كېتىپ، بىرى يەنە بىرىنى كۆرمەي قالىدۇ ياكى كۆرۈشكە ھالى يوق. نەتىجىدە، ئوخشىمىغان كەسىپ ۋە ساھەنىڭ بىلىملىرى ئۆزئارا ئۆتۈشمەي، ئادەملەر تەسەۋۋۇر ۋە پىكىردە گادايلىشىپ كېتىدۇ. ئۇلار ئاخىر ئىككىنچى بىر جەمئىيەت تۈركۈملىرى تەرىپىدىن كۆزگە ئىلىنمايدۇ.

بىر مىللەت تەپەككۇرىنىڭ يۈكسىلىشى بىرلا ژۇرنال بىلەن ھەل بولۇپ كەتمەيدۇ، ئەلۋەتتە. لېكىن ئالىملاردا ئورتاق بىر غايە ۋە مەنپەئەت ئۇيۇشىدىغان ھەمكارلىق مېخانىزمى بولمىسا، تالاي دوكتورنىڭ چىقىشىمۇ مەسىلىنى ھەل قىلالمايدۇ. بۇ يەردە بىر ژۇرنالىست ياكى بىر مۇھەررىرنىڭ تەشكىللەش ۋە يېتەكلەش قابىلىيىتىنىڭ بولۇشى كېرەكلىكى ئۆز ـ ئۆزىدىن مەلۇم.

بىر ژۇرنال بىر ئۇنىۋېرسىتېت، مۇھەررىر بولسا مۇدىر.

نەقىل مەنبەلىرى

① «زىيالىيلار ھەققىدە 20 لېكسىيە»، تيەنجىن خەلق نەشرىياتى 2009 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.

② «سۇمۇرغ ئازنىسى» 2009 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى. 25 ـ سان.

2009 ـ يىلى ئۆكتەبىر، ئۈرۈمچى

ئەقىدىلىرىگە رىقابەت ئېلان قىلالايدىغان نەزەرىيەنى تەشەببۇس قىلدى، ئۇلار ھەممە ئىشتا «ئىنجىل» ئەقىدىلىرىنى قەتئىي ساقلاپ قېلىش كېرەك، دېدى. قانداقلا بولمىسۇن «فوندىمېنتالىزم» ئۇقۇمى يەنىلا غەرب جەمئىيىتىنىڭ مەھسۇلىدىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ ئۇقۇم بارا - بارا شەرق جەمئىيىتىدىكى ئىجتىمائىي ھادىسىلەرگە تەتبىقلاندى. جەمئىيەتشۇناس، مەدەنىيەتشۇناس ۋە سىياسىيغا ياتىدىغان نۇرغۇن ئۇقۇم ئەسلىدە غەرب «تەجرىبخانىلىرى»دا يېتىلگەن بولۇپ، كېيىنچە شەرقنىڭ زاكىسىدا چوڭ بولدى.

غەربنى ئۆزىگە ئۈلگە قىلىشنى ياخشى كۆرىدىغان شەرق زىيالىيلىرى ئەجدادلىرىدىن مىراس قالغان مەدەنىيەت ھادىسىلىرىنى تەتقىق قىلغان ھالدا، تەبىئىي ھالدا غەربتىن كەلگەن ئۇقۇملارنى قوللاندى ھەم ئۇلارنى ئۆلچەم قىلغان ئاساستا ئۆز مەدەنىيىتىگە باھا بەردى. بۇ باھالار كۆپ ھالدا شەپقەتسىز تەنقىد بىلەن خاتىرىلەندى. ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنى ئالساق، ئۇيغۇر تىلشۇناسلىرى چەت ئەل جەمئىيەتلىرىنىڭ تەتقىقات سەھەلىرىدىكى ئاتالغۇلارنى ئەكىرگەندە ئۇيغۇر تىلىنىڭ مەنتىقلىق ئىجاد كۈچىنى ناھايىتى ئاز ئىشقا سېلىپ، تىرانسكرىپسىيەلىكئۆزلەشتۈرۈش بىلەن ئۆزىنىڭ خىزمەتلىرىنى بولدى قىلدى. نەتىجىدە، بۈگۈنكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ئەسلىدىكى لېكسىكىلىق ئۇبرازىدىن ناھايىتى تېز ياتلىشىشقا باشلىدى. بۇنى تىل تەرەققىياتىدىكى ساقلانغىلى بولمايدىغان ھادىسە دەپ قارايلى دېسەك، بۇ سۆزىمىز نورمال دائىرىگە ۋەكىللىك قىلالماس بولۇپ كەتتى.

بازار ئىقتىسادىنىڭ رايونىمىزغا يامراپ كىرىشى خەلقىمىزنىڭ تۇرمۇش ئىستېمالىدا جىددىي ئۆزگىرىش ياسىدى. بۇ ئۆزگىرىش ئالدى بىلەن شەھەرلەردە ياشايدىغان كىشىلەرنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرى ۋە ئۆرپ - ئادىتىگە تەسىر كۆرسەتتى. ھازىر شەھەر ئۇيغۇرلىرىدا يېڭىچە بىر تۇرمۇش ئۇسۇلى، يېڭىچە سەنئەت، يېڭىچە ئائىلە تۈزۈمى، يېڭىچە ئاممىۋى مەدەنىيەت شەكىللىنىشكە باشلىدى.

كىن دېموكراتىيەنى غەلىبە قىلدى دېيەلمەيمىز.» ئۇ يەنە مەزكۇر كىتابىدا مۇنداق دەيدۇ: «پۇل مۇئامىلە كاپىتالى كۆپ ئەۋزەللىك-لەرگە ئىگە، چۈنكى كاپىتال باشقا ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرىغا قارىغاندا تارقىلىشچانلىققا ئىگە. پۇل مۇئامىلە كاپىتالى تېخىمۇ شۇنداق. ھازىرقى شارائىتتا غەربچە (ئامېرىكىچە) ئىقتىسادىي سىستېمىلار يەر شارىلاشقان ئومۇمىي ۋەزىيەتتە ئاساسەن شەكىل-لىنىپ بولدى، بۇ نۇرغۇن ئەللىنىڭ ئەسلىدىكى ئىگىلىكىگە غى-دىقلاش ۋە شاللاش ئېلىپ كەلدى. شۇنى ئۇنتۇماسلىق كېرەككى، ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرى ۋە يوسۇنلىرى مەدەنىيەتنىڭ بىر تەر-كىبىي قىسمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ تەبىئىي ھالدا بىر ئەلنىڭ مەدەنىيەت تەركىبلىرىگە روشەن تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئىقتىسادنىڭ يەر شارىلىشىشى مەدەنىيەتنىڭ يەر شارىلىشىشى بىلەن قوشكې-زەكتۇر. بۇنداق ئىككى خىل يەر شارىلىشىشنىڭ ئاقىۋىتىدە شەرقتىكى نۇرغۇن مىللەت ئەسلىدىكى ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ ئوق سىزىقىدىن ئاجراپ كېتىش خەۋپىگە دۇچ كەلدى.

زامانىۋىلىق خاھىشىنىڭ ئەۋج ئېلىشى ئىسلاھات شاۋقۇنلىرى-نى كۆپەيتتى، بۇ ياتلىشىش ئاقىۋەتلىرىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇنداق ئەھۋال تەرەققىي تاپقان غەرب ئەللىرىدە ھەممىدىن ئاۋۋال كۆرۈلدى. مىسالەن، «فۇندېمېنتالىزم» ئۇقۇمى ھەممىدىن بۇرۇن غەربتە شەكىللەنگەنىدى. «fundamentalism» سۆزى ئۇيغۇرچە «ئەسلىيەتچىلىك» دەپ قوبۇل قىلىندى. زامانىۋىلىشىش دولقۇنى مودېرنىزملىق ئاڭ مەھسۇلاتلىرىنى پەيدا قىلدى. مودېرنىزم مەس-لىكلىرى ئۆزىدىن بۇرۇنقى قىممەت قاراشلىرى ۋە نەزەرىيەۋى سىستېمىلارنى ئىنكار قىلىش پوزىتسىيەسى بىلەن مەيدانغا كەل-دى. «ئىنجىل»نى مەركەز قىلغان خىرىستىيان ئەقىدىلىرى مودېر-نىستلارنىڭ تەنقىدىگە، ھەتتا مەسخىرىسىگە ئۇچرىدى. جەمئىيەت-نىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىدىن قېپقالغان دىندارلار تەبىقىسى مودېر-نىزمغا تاقابىل تۇرۇش يۈزىسىدىن «ئىنجىل»نى ئاقلاپ، يېڭى دەۋر

گە مەست بولۇپ ئۇنى شەرھلەش، تونۇشتۇرۇش بىلەن بولۇپ كې-
تىپ، ئۆزىمىزدىكى مەدەنىيەت يوقىلىشلىرىنى مۇھاكىمىسىز قال-
دۇرۇشى ئىلىم نادانلىقىغا ئائىت بىر كۆرۈنۈش. ئۇلار بۇرۇنقىلار
قالدۇرغان مىراسلارنى ئىنچىكە تەتقىق قىلىش بىلەن بىللە، رې-
ئاللىقىمىزغا سەگەكلىك بىلەن مۇئامىلە قىلىشلىرى كېرەك.
تۇرمۇشتىكى مىللىيەتنىڭ سۇسلىشىشى يازغۇچىلىرىمىزنىڭ دىق-
قىتىنى تارتىشى كېرەك ئىدى.

«مىراس» ژۇرنىلى ئېغىز ئەدەبىياتىمىز سەھەسىدىكى بىردىن-
بىر ژۇنال بولۇش سۈپىتى بىلەن ئاغزاكى ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئې-
سىل بايلىقلىرىنى توپلاش ۋە رەتلەش جەھەتتىكى مۇھىم خىزمەت-
لەرنى ئىشلىدى. بۇ ژۇرنالنىڭ ھازىرغا قەدەر بولغان فۇنكسىيە-
سىنى توپلاش ۋە رەتلەش رەۋىشىدە نامايان قىلدى. نۆۋەتتىكى
خىزمەت بۇنىڭ بىلەنلا چەكلەنسە بولمايدۇ، ژۇرنال مۇھاكىمە كۇ-
چى بار ئاپتورلارنى ئۆزىگە كۆپرەك جەلپ قىلىشى، بۇ ئارقىلىق
مىللىي فولكلور تەتقىقاتىنى نەزەرىيەۋى باسقۇچقا كۆتۈرۈش ئۇ-
چۈن تۈرتكىلىك رول ئوينىشى لازىم.

رايونىمىزدا غەربنى ئېچىش ئىستراتېگىيەسى تەكىتلەنمەكتە.
بۇ ئەلۋەتتە، يەر بايلىقىنى ئېچىشلا ئەمەس، ھەممىدىن مۇھىمى
كىشىلەرنىڭ ئەقىل بايلىقىنى ئېچىشتىن ئىبارەت. «غەربنى ئې-
چىش» دېگەن سۆزنىڭ ئىچىدە «يېڭىلىق يارىتىش» دېگەن گەپمۇ
بار. يېڭىلىق يارىتىش جەمئىيەت، ئىقتىساد، مەدەنىيەت ساھەلى-
رىنى يېڭى بەلگە، يېڭى ئىدىيە، يېڭى مەھسۇلاتلار بىلەن بېيىتىش
دېگەننى بىلدۈرىدۇ. مەدەنىيەتتە ئەسلىدە بار بولغان گېپىن يوقاپ
كەتسە تەرەققىيات ئىستىقبالى بولمايدۇ. بىر مىللەت، بىر رايون-
نىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشى مەدەنىيەتتىكى گېنىنىڭ
يوشۇرۇن رول ئوينىشىدىن ھەرگىز ئايرىلالمايدۇ. دېمەك، زامانىۋى
تەرەققىياتتا مەدەنىيەتتىكى ئىممۇنىتېت بەلگىلەش ئورنىدا تۇرغان
بولىدۇ.

دى. بۇ «يېڭى»لىقتا كۆپرەك باشقا مىللەتلەر مەدەنىيىتىنىڭ ئالا-مەتلىرى بار بولۇپ، روشەن شالغۇتلۇقتا ئىگە. بۇنداق كەشپىيات يېزا بازارلىرىغا قاراپ تېز ئومۇملاشماقتا. قاتناشنىڭ بىرقەدەر راۋانلىشىشى مەدەنىيەتنى تېز قوبۇل قىلىدىغان ياشلارنىڭ شە-ھەرگە كېلىپ، غىدىقلىما تەسىرىگە ئۇچراش ئېھتىماللىقىنى كۆ-پەيتتى. ئۇلار ئوقۇش، بىلىم ئاشۇرۇش، تىجارەت قىلىش سەۋەبلى-رى بىلەن ئۈرۈمچىدەك چوڭ شەھەرلەردە بىر مەزگىل تۇرىدۇ، ئاندىن غەلىتە مەدەنىيەت تەركىبلىرىنى ئۆزىدە نامايان قىلغان هالدا ئۆز يۇرتلىرىغا توشۇيدۇ. مانا بۇ ئالامەتلەر ئۇيغۇر فولكلور مەدەنىيىتىدە ناهايىتى تېز ئايلىنىش بولۇۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئايلىنىش ئەھۋاللىرى تۇرمۇشىمىزنىڭ ھەممە ساھەلىرىدە ئۇچرايدۇ. بۇ ھەقتە تەپسىلىي توختىلىشقا توغرا كەلسە، يىرىك ئەسەر پۈتۈپ چىقىشى مۇمكىن. ئەپسۇسكى، بىزدە تەتقىقات بار دې-يىلسە، بۇرۇنقى كونا ئۇقۇملارنى تەكرار ئىزاھلاش كۆپ يۈز بەر-دى. فولكلور تەتقىقاتىمىز ساۋات خاراكتېرلىك بىلىملەرنى تارقى-تىش بىلەنلا چەكلەندى. دوكتور راھىلە داۋۇتنىڭ مازار تەتقىقاتىغا بېغىشلانغان كىتابى رېئال مەسىلىلەرگە قارىتىلغان تەتقىقاتنىڭ دەسلەپكى قەدىمى بولۇپ قالدى، بۇ ھەقتىكى مۇھاكىمىنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. دوكتور ئەسەد سۇلايماننىڭ ئۇيغۇر توتېم مەدەنىيىتى ھەققىدىكى تەتقىقاتى توتېم ھادىسىلىرى-گە نىسبەتەن بىرقەدەر كەڭ ئىلمىي نەزەر ئاغدۇرۇش بولدى. ۋاھا-لەنكى، بىزدە بۇنداق سەمەرىلىك ئەمگەكلەر بەش بارماق بىلەن سا-ناپ بەرگۈدەكلا. ئىلىم خادىملىرىمىز كۇتۇپخانىلاردىكى قېلىن كىتابلارنى ۋاراقلاپ، ئۆزىگە تېگىشلىك لوقمىلارنى ئىزدەپ تېپىپ بولغۇچە، مىللىي ھاياتىمىزدىكى نۇرغۇن خاس ئېلېمېنت يوقاپ كېتىۋاتىدۇ. يوقىتىش بىر مەسىلە، يوقىتىشقا نىسبەتەن تۇزۇك ئىنكاسنىڭ بولماسلىقى يەنە بىر مەسىلە. ئىلىم خادىملىرىمىزنىڭ ئۆزگە مەدەنىيەتلەرنىڭ ئۆزىنى چاقنىتىدىغان زامانىۋى جىلۋىسى-

ئەركەك سۈنى كۆپرەك ئىچەيلى

ــ ئابدۇرېھىم دۆلەتنىڭ «بۇلارنىڭ تەقدىرىگە كىم مەسئۇل؟» ۋە ھۆرنىسا مامۇتنىڭ «ئاياللارنىڭ گۈزەللىكى نېمىدە؟» ناملىق ماقالىلىرى («شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى 2006 ـ يىلى 6 ـ سانىغا بېسىلغان)غا ئىلاۋە

ئەگەر ئەمگەك بىلەنلا بېيىشقا مۇمكىن بولىدىغان بولسا، دېھقانلار بېيىپ كەتسە بولاتتى، چۈنكى دېھقان ئۆز ئەمگىكىنى كۈن بىلەن ئۆلچەيدۇ، كۈننى بولسا قۇياشنىڭ چىقىشى ۋە پېتىشى بىلەن ئۆلچەيدۇ. ئۇلار ھەتتا كۈندۈزنى كېچىگە ئۇلاپمۇ ئىشلەيدۇ. مانا بۇ ئۇلارنىڭ كۈندىلىك ئەمگەك نورمىسى. بىراق، ئۇلار بەردىبىر نامرات، نامرات ئەمەسلىرىمۇ باي ئەمەس. قارىغاندا، نېرى ـ بېرىسىنى سۈرۈشتۈرمەي، ئىشلەشنى بىلىشنىڭ ئۆزىلا كۆپايە قىلمايدۇ. ئادەم ھەسەل ھەرىسى ئەمەس، ھەسەل ھەرىسىنىڭ ھەسەل ئىشلىشى ئۇنىڭ ياشاش تەبىئىتىنىڭ ئىپادىسى، ئۇنىڭغا قانداقتۇر بىرەر سىنىپ ياكى ئىنقىلابىي گۇرۇھنىڭ تامغىسىنى باسقىلى بولمايدۇ، ئۇلارنىڭ ھەسەل ئىشلەشتە مەلۇم بىر نەرسىگە قارشى خىتابنامىسى يوق، ئۇلار تەبىئەت پىرىنسىپىنى تەشكىل قىلىدىغان ئامىل سۈپىتىدە ئەنە شۇنداق ياشىشىدۇ. ئۇلارغا: «سىلەر نېمە ئۈچۈن ھەسەل ئىشلەيسىلەر؟» دەپ سوئال قويۇلسا، مەڭگۈ جاۋاب بەرمەيدۇ، مانا مۇشۇنىڭ ئۆزىلا نېمىدېگەن كاتتا جاۋاب ـ ھە!؟

دېھقانلار ئادەمدۇر، ئۇلار ئۆز ئەمگىكىنىڭ مەقسىتى، كېلىپ چىقىشى، كۆلىمى، ساپاسى ۋە ئەھمىيىتىنى بىلىشى كېرەك. بەلكىم ئۇلار بۇ ھەقتە ئاز ـ تولا بىلىشى مۇمكىن. ئۇلارنىڭ بىلگەن-

بىر ژۇرنال ــــ بىر دەريا، ئۇنىڭدا تالاي مۇساپىلىك ۋە تالاي دەۋرلىك لاتقىلار ئېقىپ تۇرىدۇ. بۇ ئارقىلىق مۇئەييەن ئېكولوگىيەلىك قىممەت يارىتىدۇ. نۆۋەتتىكى «مىراس» ژۇرنىلى 21 ـ ئەسىردىكى ئۇيغۇر مەدەنىيەت ئېكولوگىيەسىدە ئەھمىيەتلىك قەدەملەرنى ئېلىشى، بۇ جەھەتتە پىلانلىق، ئىلمىي خىزمەتلەرنى ئىشلىشى كېرەك بولىدۇ.

2001 ـ يىلى نويابىر، ئۈرۈمچى

ئەمگەك كۆچى، بىر قارىسالڭ زېمىنغا ئوخشاش ھوسۇل بەرگۈچى،
بىر قارىسالڭ كۈلۈپ بەرگۈچى، بىر قارىسالڭ، لاۋا... ئاخىرقى ھې-
سابتا ئۈزۈل ـ كېسىل قۇربان بەرگۈچى. ئىشلاردا ناقابىل ئەرلەر
ئاياللاردىكى ئېلاستىكلىق ۋە مول ئىچكى دۇنيانى كۆزىتىپ قىلىپ،
مەست ـ مۇستەغرەق بولۇپ ياشىماقتا.

شەھەرلەردە ئىشقىۋازلىق تولا، مۇھەببەت ئاز، مۇھەببەت تا-
قەتسىز پۇل ۋەسۋەسىسى ۋە تاۋار تۇيغۇسى ئىچىدە يىگىلەپ كەت-
كەن. ئەرلەر گۈزەل ئاياللار ئارىسىدا تۇرۇپ ۋاپا تەشۋىشىدە، ئا-
ياللار قاۋۇل ئەرلەر ئالدىدا تۇرۇپ باياۋان چاڭقاقلىقىدا. مانا بۇ
شەھەر ھاياتى. كىشىلەر بىر ـ بىرىدىن تەسەللى ئىزدەيدۇ، ئەمما
تەسەللى بېرىشتىكى ئىنسانچىلىق زەئىپلەشكەن. قارىغاندا، ئەنگ-
لىيە شائىرى S.T ئېلىئوت كۈيلىگەن «باياۋان» بىزگىمۇ يېتىپ
كەلگەندەك تۇرىدۇ.

«ئاياللارنىڭ گۈزەللىكى نېمىدە؟» دېگەن ماقالە قىزلاردىكى
ئىپپەت ۋە ھاياغا غەرب ۋە شەرقتىن چىقىۋاتقان ئۈششۈك شامالLار
ھە دەپ تېگىۋاتقان شارائىتتا چىققان ئاجىز بىر نىدا. تومۇرلىرى
زامانىۋى ئىلىمگە دېگەندەك تولۇپ كېتەلمىگەن بۇنداق ئاۋازنىڭ
ئاياللارنىڭ ئۆزىدىن چىقىشى ناھايىتى يوللۇق. ئاياللاردا ئۆز مەۋ-
جۇدىيىتىنىڭ قىممىتى ۋە ئۆز گۈزەللىكىنىڭ قۇدرىتى ھەققىدە
چوڭقۇر ئويلىنىدىغان ئەخلاق بولۇشى شەرت. ئۆز نۆۋىتىدە بۇ بىر
خىل ئەخلاق بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ھوقۇقتۇر.

ئاياللاردىكى سۆزۈكلۈك ئەسلىدىكى مول ئىچكى دۇنيانىڭ تاش-
قى كۆرۈنۈشىدۇر. ئۇلاردىكى نازاكەت، سۆلكەت، رومانتىكىنىڭ باي
تۇيغۇ ئۆزگىرىشلىرى ئەرلەر ئۇچۇن مەڭگۈ ئاخىرلاشماس تېپىش-
ماق سۈپىتىدە ھاياتنىڭ مەھلىيالىق بەلباغلىرىنى شەكىللەندۈر-
گەن. تارىخنى ۋاراقلىغاندا، ئاياللاردىن مۇتەپەككۇرلار ناھايىتى ئاز
چىققان، لېكىن ئۇلار مۇتەپەككۇرلارنىڭ مەنىۋى ئانىسى. ئاياللار
ئۆزلىرى بىۋاسىتە كىتاب يازمىغاندىمۇ، ئەرلەرنى كىتاب يېزىشقا

لىرى ئۆزلىرىنى باغلاپ تۇرغان يەرنىڭ ئېھتىياجىدىن ئېشىپ چۈشمەيدۇ. ئەمما، يەرنىڭ ئۆزى بولسا بەك كۆپ نەرسىگە باغلانغان. دېھقانلارنىڭ مېڭىسى ئاخىرقى ھېسابتا بەك كۆپ نەرسىگە باغلىنىۋېتىلگەچكە، ئۇلاردا زامانغا لايىق جانلىق تەپەككۇرنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ بىلگەنلىرى ئۆزلىرى پائالىيەت قىلىدىغان يەرنىڭ كۆلىمىدىن كۆپ كىچىك بولۇپ چىقىدۇ، بارا - بارا ئۆزىنىڭ چورۇقىدىن باشقا ھېچنېمىنى كۆرمەس بولۇپ قالىدۇ. مانا بۇ ھەقىقىي نامراتلىق. ئەمگەك كۈچىنىڭ مەنىسى ئىشلەپچىقىرىش قورالىرىنىڭ سەۋىيەسىگە قاراپ ئۆزگىرىدۇ. ئەمگەك كۈچى ياكى ئەمگەك مىقدارى ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ ئاساسلىق سەۋەبى دەپ قاراش، كىشىلەردىن بىلىم ۋە ساپا تەلەپ قىلىدىغان بۈگۈنكى دەۋردە ئاقماس بولۇپ قالدى. دېھقان بىلەن ئېشەكنى ئالايلى، ئېشەك دېھقانغا قارىغاندا ئېغىر ئىشلارنى قىلىدۇ، بىراق ئۇ غوجايىنىدىن جىق گاداي — ئۇنىڭ ئۆز كۈچىدىن باشقا بىرەر مۈلكى يوق. مەلۇمكى، ئەمگەك ئەقىل بىلەن ئوڭ تاناسىپ بولمىسا، يەنى ئەقىل بىلەن خاراكتېرلەنمىسە، ئۇ، ئەمگەك قىلغۇچى ئۈچۈن ئاھانەتلىك ئىش بولۇپ چىقىدۇ.

شەھەرلەردە ھەممە نەرسە بازارغا يۈزلەنگەن. ئىنساننىڭ ھاجىتىگە بېرىپ تاقىلىدىغان ھەرقانداق بىر شەيئىي مۇمكىنلا بولىدىغان دائىرىدە تاۋارغا ئايلانغاندا. مىسالەن، سالام بېرىش، تەبەسسۇم قىلىش، ناماز چۈشۈرۈش، باغچىدىكى ياۋا ئوت (بۇلار ھېچبولمىغاندا ئاشىق - مەشۇقلار ئۈچۈن پاناھلىق بېرەلەيدۇ)، ناخشا، سۆيۈپ قويۇش، كۆلۈپ قويۇش قاتارلىقلار بولسا ھاجەتلەرگە يېتىشتە ۋاستىلىك رول ئوينايدۇ. بىر ئادەمدە قانچىلىك ئالاھىدىلىك بولسا، مەيلى ئۇ جىسمانىي ئالاھىدىلىك، ئەقلىي ئالاھىدىلىك بولسۇن جان بېقىش ياكى يول تېپىشنىڭ دەسمايىسىگە ئايلاندى. ئايالالار شەھەر ھاياتىدىكى كۆزنى ئەڭ چاقنىتىدىغان ھەم ئەڭ كارغا كېلىدىغان ۋاستە بولدى. ئايالالار شۇنداق يارىتىلغانىكەنكى، ئۇلار بىر قارىساڭ

نى چۈشەندۈرىدۇ.

ئاياللار ھەققىدە قولىغا قەلەم ئېلىشقا جۈرئەت قىلغان ئاپتور بىر ئاز قورۇنۇپ تۇرۇپ سۆزلىگەن بولسىمۇ، «مېھرابتىن چايان» رومانىدىكى رەنا، «لېيىغان بۇلاق» رومانىدىكى نەفىسەگە ئوخشاش تىپىك ئوتتۇرا ئاسىياچە لاتاپەتنىڭ يوقىلىۋاتقانلىقىدىن كەلگەن كىرىزىسلىك تۇيغۇ مەلۇم مەنىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان.

شەھەر ئاساسەن دېگۈدەك ئىشخانىلاشقان ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلمىسى. ئۇ يەر ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مۇئەييەن سەۋىيەدە ماشىنىلىشىشى ئەر ـ ئايال ئوتتۇرىسىدىكى ئىش تەقسىماتىنىڭ جىنسىي پەرقىنى ئازايتتى ياكى يوقاتتى. بۇ، ئاياللارنىڭ تەشەببۇسكارلىقىنى ياراتتى. كىشىلەر شەھەر مەئىشەتلىرىگە ياتىدىغان بىلىملەرنى ئىگىلىگەن بولسىمۇ، ئۆزلىرىنىڭ ماھىيىتى ھەققىدىكى بىلىشلەردە توختاپ قالدى ـ دە، ئۆزلىرى كەلتۈرۈپ چىقارغان مەسىلەلەرگە جاۋاب بېرىشتىن قىسىلدى. بۇنىڭدىن كېلىپ چىققان خاراكتېر پۇچەكلىكى ئەر ۋە ئايالنى ئوتتۇرىسىدىكى تەڭلىكنى توغرا يېشىشتىن مەھرۇم قىلدى. ئاخىر مىللىي ئەخلاق قارىشىمىزغا زىت ھالەتلەر ئوتتۇرىغا چىققاندا، قاقشاش، تاپا قىلىش، دۆشكەلەش، گاڭگىراشتىن باشقا ئىنكاسلار بولمىدى.

شەھەرلەردە تىجارەت، سەھرالاردا قىيامەت؛ شەھەرلەردە زىيابەت، سەھرالاردا قانائەت... بۇ ھال خەلقىمىزدە گويا ئىككى تەبىقىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. يېزا ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت ۋە ئەقىدىنىڭ ئاجىز مىراسخورى، شەھەر رەڭدار ئەجنەبىي مەدەنىيەتنىڭ ئەسەبىي ئىخلاسمىنى؛ يېزىدا يارىتىش، شەھەردە خورىتىش... ۋەھاكازالار.

خۇددى فىرانسۇز جەمئىيەتشۇناسى ئېمىل دۇركېم (Emile Durkhem) ئېيتقاندەك: «شەرت ـ شارائىت ئۆزگەرسە، ئەخلاقمۇ ئۆزگىرىدۇ». ئىقتىسادقا يۈرۈش قىلىش ئارقىسىدا كېلىپ چىققان ئىجتىمائىي يۈرۈش قىلىش ئارقىسىدا كېلىپ چىققان ئىجتىمائىي ئېقىن ئۆز

مەجبۇر قىلالايدۇ. ئاياللارنىڭ نازۇك جىمجىتلىقى ھەرقانداق ئىدد-يە سىستېمىسىدىن ئۈستۈن ھالدا ھاياتىي كۈچكە ئىگە. تۇرمۇشتا شۇنداق چاغلارمۇ بولىدۇ: ئىدىيەنىڭ تەسىرىدە ئۆزگەرمىگەن تۇم-تۇۋاق يىگىتلەر ئاياللارنىڭ سېھرىي كۈچىدىن قايتىدىن ئادەم بو-لىدۇ. شېئىر ئوقۇپ تىترىمىگەن يۈرەكلەر قىزلارنى كۆرسە شام بولۇپ ئېرىيدۇ. روشەنكى، ئاياللارنىڭ گۈزەللىكىنى شەرت قىلد-مىغان ئىجادىيەت ئاز ئۇچرايدۇ، تارىخنىڭ ئاپتورلۇق ھوقۇقىنىڭ يوشۇرۇن ئىگىسى ئاياللاردىن ئىبارەتتۇر.

ئەپسۇس، ئاياللاردىكى بۇنداق كاتتا ھوقۇق ئۆلمەكتە، شۇڭلاش-قا ئۇلار ئەرلەرنىڭ ئالدىدا پاسسىپ ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى. ئۇلار ئەرلەرنى تۇتۇپ تۇرىدىغان قۇدرەتنى يۈزەكى ئىشرەت ئۈچۈن تاۋ-كاغا تاشلاپ، بىر ـ بىرلەپ ئۇتتۇرۇشماقتا. ئەرلەر قىلچە خىجىل بولمىغان ھالدا مۇشۇنداق تىراگېدىيەلىك باسقۇچنىڭ شاھىتى بو-لۇشماقتا. ئەرلەر ئۆزىدىكى ئەقىل ـ ئىدراك ۋە ماددىي بايلىقنىڭ ھالاك سەرپىياتى ئارقىلىق ئاياللارنىڭ ئۈستىدىكى ھەققى ـ ھۆر-مىتىنى قوغدىشى لازىم. بولمىسا، ئاخىر بېرىپ ئۆزلىرىمۇ چۈش-كۈنلىشىدۇ.

ئەرلەردىكى قاتتىق قوللۇق دېۋەڭلىك ۋە جاھىللىقتىن ئىبارەت بولۇپ قالماسلىقى، بەلكى ئۇ سوغۇققان ئەقىل ـ پاراسەتكە ۋە يىراقنى كۆرەرلىك ئۈستىگە قۇرۇلۇشى لازىم. مۇۋاپىق شارائىتتا قاتتىق قول بولالمىغان ئەرلەر ئۆز ئايالىرىغا ماھىيەتلىك ھالدا مېھرىبان بولالمايدۇ. قاتتىق قوللۇق ھەرگىزمۇ ئاياللارغا يۈرگۈ-زۈلگەن دىكتاتورا ئەمەس، بەلكى تېگى ئالتۇن تاغ بولۇشى لازىم. تاغ سوغۇق ۋە سۈرلۈك بولىدۇ، بىراق باغلارنىڭ شېرىن مېۋىلىرى ئاشۇ تاغدىن كېلىدىغان ھاۋا ۋە سۇ بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئاتا دې-گەن تاغ، ئانا دېگەن باغ.

بىر مىللەتنىڭ چۈشكۈنلۈكى ئاياللاردىكى سىياقلىقتا روشەن كۆرۈلىدۇ. بۇ يەنە ئەرلەردىكى قەيسەرلىكنىڭ بەربات بولغانلىقىد-

بىزدە ئۆزىنىڭ تۇرمۇش ۋە ئائىلە مەسىلىلىرىنى ھەل قىلىشقا قادىر بولالمايۋاتقان، كۈندىلىك ئەقلىي مەشغۇلاتى جان بېقىش چەمبىرىكىدىن چىقىپ كېتەلمەيۋاتقان زىيالىيلار تالاي. ئۇلارنىڭ ئائىلىدىكى رولىدىن خوتۇن بىلەن بالىلىرىمۇ رازى ئەمەس، ئۇلارنىڭ ئىدارىدىكى رولىدىن قول ئاستىدىكى خادىملارمۇ رازى ئەمەس. بۇنداق ئەھۋاللاردا ئۇلاردىن چوڭ ئىجتىمائىي كىرىزىس-لەرنى ھەل قىلىشنى كۈتۈش شەيتاندىن ئىمان تەلەپ قىلغانلىق بىلەن باراۋەر.

جەمئىيەتتىكى ئوقۇشسىز قېلىۋاتقان بالىلار ۋە نامراتلىق تۇ-پەيلى يىراق سەھرالاردىن كېلىپ بالا باققۇچى («باۋمۇ») بولۇۋاتقان نارەسىدە قىزلار ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، يۇقىرىقىدەك چوڭ ئىجتىمائىي سەۋەبلەرنىڭ قۇربانلىرى.

بالىلارنى مۇھەببەتتىن مەھرۇم قالدۇرۇش كەلگۈسىدىكى جىنا-يەتكە ئۇل سېلىشتۇرۇش. بالىلارنى ئوقۇشتىن مەھرۇم قالدۇرۇش غۇرۇرلۇق بەختىنىڭ سەكراتقا چۈشۈشىدۇر. شۇنى ئەسكەرتىپ قو-يۇش كېرەككى، تەربىيە ھەرگىزمۇ مەكتەپ بىلەن چەكلەنمەيدۇ. كىشىلەردىكى ئىنساب، دىيانەت، خەير ـ ساخاۋەت، جاسارەت، مۇ-ھەببەت قاتارلىق مەنىۋى كۆرۈنۈشلەر دەل بالىلارنىڭ خاراكتېرىگە ئۆچمەس ئىزلارنى قالدۇرىدىغان تىرىك مەكتەپلەردۇر.

نېمە قىلىش كېرەك؟ بۇنىڭغا كارل ماركس مۇنداق جاۋاب بەر-گەنىدى: «ھۆكۈمالار دۇنيانى ھەر خىل چۈشەندۈرۈپ كەلدى، گەپ قانداق ئۆزگەرتىشتە.»

ئۇلتۇرۇۋېلىپ پىكىر قىلىدىغانلار مېڭىپ تۇرۇپ پىكىر قىلى-دىغانلاردىن زىيادە كۆپىيىپ كەتتى.

2006 ـ يىلى ئىيۇل، ئۈرۈمچى

ۋادىلىرى يېڭى دەل ـ دەرەخلەرنى ئاپىرىدە قىلىپ، ئەخلاق گۈل-لىرىنى قويۇق سايىلەرگە كۆمۈپ تاشلىدى. ئەخلاق مەسىلىسى ئۇستىدىكى ئويلىنىش ۋە ئىزدىنىشلەر بىۋاستە ئىقتىسادىي نەپ ئەكەلمىگەچكە، ھەرقايسى گۇرۇھ ۋە ئورگاننىڭ دىققەت سىرتىدا قالدى. ئۇ پەقەت مەكتەپلەرنىڭ تار ئۆيلىرىدىكى ئېھتىياتچان پېداگوكلارنىڭ يۈرەكنى تىلىدىغان تېمىسى بولۇپ قالدى. ۋاھالەن-كى، ئەخلاقمۇ ئىقتىساد مەسىلىلىرىگە ياتىدىغان مۇھىم ئامىل. ئىقتىساد ھەققىدە نەچچە پارچە يىرىك ئەسەر يازغان ئادام سىمىت يەنە ئەخلاق مەسىلىلىرى ۋە كىشىلەردىكى سەنئەت ھەم تۇرمۇشقا ياتىدىغان نازۇك ھېسسىياتلار ھەققىدىمۇ باش قاتۇرغان. جەمئىيەت ئەزالىرى جەمئىيەتتىن ئىبارەت شاھمات تاختىسىدا ئەركىن يۆت-كىلەلەيدىغان ۋە قائىدە تەلىپى بويىچە رول ئوينىيالايدىغان ئورۇق-چە بولالىغاندا، ئەقلىي مەسئۇلىيەت ئۈستىدە مۇستەقىل ئويلى-نىشنىڭ شارائىتى ھازىرلانغان بولىدۇ. شۇ چاغدا ئەخلاق ماددىي تەرەققىياتنىڭ يۆنىلىشىگە تەسىر كۆرسىتەلەيدۇ. ئەسلىدە ئەخلا-قىي ۋە ئەقلىي ساپا ماددىي تەرەققىياتتىن كۆپ ئىلگىرى مېڭىشى كېرەك. شۇ چاغدىلا ئۇ ماددىي تەرەققىيات كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان تۈرلۈك مەسىلىلەرگە ئالدىنئالا دىياگنوز قويالايدۇ ۋە كىشىلەرگە ئاگاھ بولۇشقا تېگىشلىك ئىشلاردىن بېشارەت بېرەلەيدۇ. «ئىجتىما-ئىي پەن»نى ناۋادا پەن دەپ نەزەرگە ئېلىشقا توغرا كەلسە، ئۇ، ماددىي تەرەققىياتنىڭ ئۆز مەنتىقىسىنى بەلگىلەنگەن كەمتۈكلۈك ئىچىدە ھەرىكەت قىلىپ، مۇناسىپ فۇنكسىيەسىنى جارى قىلدۇ-رۇشى كېرەك بولىدۇ. ھازىر جەمئىيىتىمىزدە قارىماققا ئىجتىما-ئىي پەن خادىملىرى كۆپتەك تۇرسىمۇ، ئىجتىمائىي پەنگە ئالاقىدار كىتاب ـ ژۇرناللار كۆپتەك قىلسىمۇ، رېئاللىقنىڭ تەلىپى نۇق-تىسىدىن ئېيتقاندا، ماھىيەتلىك كۈچكە ئىگە ئەمەس. شۇنىڭ ئۇ-چۇن ئۇنىڭ ئىناۋىتىمۇ زور ئەمەس. ئىجتىمائىي پەننىڭ ئىناۋىتى چىنلىقىنىڭ ئۆزىگە خاس ساھەسىگە قايتىپ كېلىشتە.

يىپ ئۇچى. ئۇنى يوقىتىش ياكى ئۈزۈپ تاشلاش تارىخنىڭ مۇستەھكەم ئۇگىلىرىنى يانجىپ تاشلىغانلىق بىلەن باراۋەر.

ئۇيغۇر تېلېۋىزىيەچىلىكىدە ئېتوت بىرقەدەر تېز راۋاجلاندى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئىخچام قۇرۇلمىسى بىلەن كىشىلەر قەلبىدىكى بۇرۇقتۇرما ئىنكاسنى يۇمۇر ئىچىگە ئالدى. ئوڭۇشسىز كەچۈرمىشلىرىنى مازاق قىلىپ، لەززەت تېپىشقا ئادەتلەنگەن خەلقىمىز ئېتوت ئارقىلىق مەلھەم تېپىشقاندەك بولدى. ئەمما كۆپلىگەن ئېتوتتا مىللىي خاسلىق ۋە مىللىي ئوبيېكتى قىلىندى. ئىدىيەسى قاتمال، كوناپەرەس كىشىلەرنى ساقال - بۇرۇتلۇق، تون - يەكتەك كىيىۋالغان قىلىپ كۆرسەتتۇق. ئەقلى كەمتۇك، مەتۇ كىشىلەرنى بولسا دۇخاۋا دوپپا، بادام دوپپا ياكى شاپاق بۆك، سۆسەر تۇماق كىيگۈزۈپ سەھنىگە ئاچىقتۇق. رومال چىگىدىغان، كەڭ، ئۇزۇن كۆڭلەك، تامبال كىيىدىغان ئانىلىرىمىز ئاۋات شەھەر سارايلىرىدا كىيىم مودېلىغا گەپ قىلىپ يۈرىدىغان ھاڭۋاقتى قىلىپ تەسۋىرلەندى. مەدەنىيەت بەلگىلىرىدىن شەكىل تاپىدۇ. دوپپىلاردىكى ھەربىر گۈل، تۇماقلاردىكى ھەربىر يىڭنە ئىزى سەگەك ئىلىم ئەھلى ئۈچۈن كاتتا لوغەتتۇر. ئۇ بىزنى ئۆتمۈشتىكى تالاي سەلتەنەتلىك سۇلالىلەرگە باشلاپ بارىدۇ. ئەجەبا، ئۇلار خۇراپاتلىق ۋە ئاسارەتنىڭ ماھىيەتلىك كۆرۈنۈشىمىدۇ؟ دەل ئاشۇ گۈللەر ۋە نۇسخىلار بىز ھازىر چوقۇنۇۋاتقان بېرلىنلىقلار ياكى پارىژلىقلارنىڭ مۇزېيلىرىدا ساقلىنىۋاتامدۇ؟

خۇراپاتلىق ۋە قاتماللىق ئۆتمۈشنىڭ بەخشەندىسى ئەمەس. خۇراپاتلىقنىڭ ماھىيىتى دوپپا ياكى ساقال - بۇرۇتتا ئەمەس. لېكىن دوپپىلىق ياكى ساقال - بۇرۇتلۇق ئادەم ئىدارە - ئورگانلارنىڭ ئىشىك باقارلىرىدا نېمە ئۈچۈن شۈبھىلىك تەسىر پەيدا قىلىدۇ؟ بەزى شەھەرلىكلەرنىڭ يوشۇرۇن ئېڭىدا ئۇلار سەل - پەل بىنورمال ئادەملەر، دەپ قارىلىدۇ.

ھۆسەيىنخان تەجەللىي، ئەھمەد زىيائىيلار دەل ئاشۇ ساقال ۋە

خۇراپاتقا بىر سوئال

ـــ ئابدۇلئەھەد ئابدۇرەشىد بەرقىينىنىڭ «زامانىۋى خۇراپاتلىق ۋە ئۇنىڭ ئالامەتلىرى» («شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىنىڭ 2001 - يىلى 2 ـ سانىغا بېسىلغان) گە ئىلاۋە

«خۇراپات» دېگەن سۆز زامانىمىز كىشىلىرى تەرىپىدىن كۆپ ئىشلىتىلىسمۇ، ھازىرغا قەدەر ئىلمىي ياكى پەلسەپەۋى مەنىدە ئىزاھات بېرىلمەي كەلدى. تەپەككۇر قىلىشقا كەلگەندە ئىنتايىن ھۇرۇن ئادەملىرىمىز ئۆزىگە ياقمىغان ياكى ئۆز نەپسىنىڭ بەھۇ - زۇر قانات يېيىشىغا پۇتلاشقان ھەرقانداق يۇسۇن، قەدىمىيلىك تۈسىگە ئىگە بۇيۇملانى يەڭگىللىك بىلەن «خۇراپاتلىق» دەپ ئا- تاشتى، شۇنداقلا ئۇلاردىن ۋاز كېچىشكە شۇنچە ئالدىراشتى، بالىلىق دەۋرىمىزدىكى بەزى خاتىرىلەردىن ئايانكى، كىشىلەر تۈگمەن ئۇنى ئىشلىتىشنى، ئاغچا يوغۇچتا قازان يۇيۇشنى، «سۇغا تۇ - كۈرمە»، «يەرنى ئۇرما» دېگەنگە ئوخشاش نەسىھەتلەرنى خۇراپات- لىق، دەپ ئەيىبلىشەتتى. يىللار ئۆتۈپ ئۇنداق ئالامەتلەرنىڭ تۇرمۇشىمىزدىكى ئورنى يوقاشقا باشلىدى. بىز ئۇلارنى يوقىتىش ئارقىلىق نېمىگە ئېرىشتۇق؟ ئەجدادلار تۈگمەن ئىجاد قىلغاندە- كەن، بىز ئۇلارنى يوقىتىش بەدىلىگە تەييارتاپلىق ۋە تەقلىدىي ئىستېمالچىلىقنى پەيدا قىلدۇق. چېلەكنى خالىغان چاغدا، خالى- غان ۋاقىتتا چۆكۈرۈۋېلىپ ئىچسە بولىدىغان ئويناق سۇلار شا- ئىرلارنىڭ شېئىرلىرىدىلا قالدى.

تۇرمۇشىمىزدىكى ھەربىر شەيئى ئۇزاق تارىخنىڭ سىرلىق قاتلاملىرىنى ئاشكارىلايدىغان، ئەجدادلارنىڭ كەشپىيات ئۇستۇنلۇ - كى، ئىقلىملار ئارا مەردانە يۇرۇشلىرىدىن دېرەك بېرىدىغان نازۇك

تىدۇ. ئەگەر ئۇ دۇنيا قاراشقا قارىتا ئېيتىلسا، ئىنساننىڭ ئەقلى ۋە تەبىئىتىگە ماس بولمىغان مەسلەك ۋە مەزھەپنى كۆرسىتىدۇ.

بىز يەنە باشقا قامۇسلارغا قاراپ باقايلى:

«ئامېرىكا ئىنگلىزچىسى ۋەبستەر لۇغىتى» (ئىنگلىزچە) (چەت تىللار ئوقۇتۇش تەتقىقات نەشرىياتى، 1997 - يىلى بېيجىڭ نەشرى) دېگەن كىتابتا «خۇراپات» (Superstition) دېگەن سۆزنى مۇنداق ئىزاھلىغان: «خۇراپاتلىق مەلۇم نەرسىگە قارىتا غەيرىي ئەقلىي ئىشىنىش». تۇرمۇشتىكى ئەقىل ئاجىزلىق قىلىدىغان سېھرىي تەرەپلەردە كىشىدە ئوڭايلا سىرلىقلىق تۇيغۇسى شەكىللىنىدۇ. يۇقىرىقى ئىزاھاتتا، خۇراپاتنىڭ ئانتروپولوگىيەلىك ھەم پسىخولوگىيەلىك سەۋەبلىرى ئىشارەتلەنگەن.

زەمزەممۇ بىز ئىچىۋاتقان سۇلارغا ئوخشاپ كېتىدۇ، ئەمما ئۇ مۇقەددەسلىككە ئىگە. ئۇنىڭدىكى مۇقەددەسلىك ئېتىقاد كۈچى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. زەمزەم غەيرىي ئېتىقادتىكى ئادەم ئۈچۈن پەقەت ئۇسسۇزلۇقنى قاندۇرۇش بىلەن بىللە، روھنى ئىخلاسقا دالالەت قىلىدىغان ئامىل سۈپىتىدە ماددىي سۇ- پەتتىن ھالقىيدۇ.

رېئاللىق ئاران ماددىيلىق بىلەن چەكلەنمەيدۇ. ماددىيلىقتىنمۇ كەڭ بىر دۇنيا بار، ئۇ بولسىمۇ روھىيەت. ئۇنىڭ ھەقىقىتىگە يېتىش ئۈچۈن رېئال ئىلىملەردىن تاشقىرى ھال ئىلىملىرىمۇ كېتىدۇ. ۋاھالەنكى، ھال ئىلمى رېئال ئىلىملەردىن زىيادە قىيىندۇر.

پەۋقۇلئاددە ياخشى كۆرۈش ئەقىلدىن تاشقىرى بولىدۇ، ئۇ كۆپ ھالدا ياخشى كۆرگۈچىدە پەۋقۇلئاددە رومانتىك تۇيغۇ ھاسىل قى- لىپ، ئوبيېكتىنىڭ سۇبيېكتىپ مەنىسى ئاساسىي سالماقنى ئىگە- لەشكە باشلايدۇ. شەيئىنىڭ ئۆزىدە يوق مەنە ئەنە شۇ ۋاقىتتىن باشلاپ ئاپىرىدە بولۇشقا باشلايدۇ.

1990 - يىلى سەنئىي نەشرىياتىدىن چىققان «بۈيۈك تىل قامۇ-

دوپپىلار بىلەن زېمىنىمىزدىكى قوتۇپ يولتۇزىغا ئايلانغان. ئۇلار-نىڭ تەپەككۇرغا ماھىرلىقى يۈرىكى ۋە كاللىسىدا بولۇپ، دوپپا بە-لەن ساقال ھېچنېمىگە پۈتلاشمىغان. راسا قاملاشتۇرۇپ ياسالغان غەربچە چاچ پاسونلىرى يىگىت ۋە قىزلىرىمىزنى بەربىر غەربچە ئەقلىي يۈكسەكلىككە ئاچىقالمىسا كېرەك.

قارىماققا، بىز غەربچە ۋە شەرقچە تۇرمۇش ئادەتلىرىنى، ئۇلار-نىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى مەھسۇلاتلىرىنى ئىستېمال قىلىمىز، بۇ ئارقىلىق ئۆز رەڭدارلىقىمىزدىن تەمەننا ھېس قىلىمىز، ھەتتا شۆھرەتپەرەسلىك قوندىقىغا قونۇپ، ئاشۇ تۇرمۇش ئەندىزىلىرىنى بەرپا قىلغۇچىلارنىڭ ئالدىدىمۇ كۆز ـ كۆز قىلىمىز، ئەھۋال ئەنە شۇنداق داۋاملىشىدۇ. بىر چاغلارغا كەلگەندە، ئۆزىمىزنىڭ يات قوۋملارنىڭ قىممەت قارىشى تەرىپىدىن ئىستېمال قىلىنىپ كەت-كەنلىكىمىزنى، ئۇلارغا ھەزىم بولۇپ كەتكەنلىكىمىزنى بايقاشقا ئۈلگۈرەلمەي قالىمىز.

ئەقلىي رىقابەتنى ئەستىن چىقىرىپ، نەقلىي رىقابەت (بىخۇد دورامچىلىق) قاينىمىدا چۆكۈپ، لەيلەپ يۈرۈش، بىر قىسىم تەبىـ-قىلەرنىڭ يالتىراپ تۇرغان ئىشرەتلىرىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. بۇ «نۇرانە» مەنزىرە ماغزاپ بەخت سۈپىتىدە ئاددىي پىكىرلىك كىشىلەرنى كۆرەڭلىتىدۇ. كىشىلەر ئۆزلىرىنى باسالمىغان ھالدا بۇ ئاجايىپ مەنزىرىنى «تەرەققىيات» دەپ ئاتايدۇ.

تۇرمۇشىمىزدىكى بۇنداق يۈزلىنىش مېنى «خۇراپاتلىق زادى نېمىدۇ؟» دېگەن ئويغا مەجبۇرلىدى ـ دە، ئىلكىمدە بار قامۇسلارنى ۋاراقلاپ باقتىم. چۈنكى خۇراپات ھەققىدە ئۆزۈم بىلگەنچە بىرنېمە دېسەم، كىشىلەر ماڭا قايىل بولماسلىقى مۇمكىن. كىشىلەرنىڭ روھىدىكى خۇراپاتقا مايىللىق نوپۇزغا بولغان خاتىرجەم ئېھتىرام-نى كەلتۈرۈپ چىقارغان.

«خۇراپات» دېگەن سۆز بىزگە ئەرەب تىلىدىن كىرگەن بو-لۇپ، رېئاللىق ھەم ماھىيەتكە زىت سۆز ـ ھەرىكەتنى كۆرسە-

ناخشا، پۇتبول چولپانلىرىغا چوقۇنۇپ، ھوشىدىن كېتىدىغان بولدى ياكى ئېپپەت - نومۇسنى دوغا تىكىدىغان بولدى.

ھوقۇق ياكى ھوقۇق ئىگىلىرى دەۋرىمىز كىشىلىرى باش ئۇ-رىدىغان يېڭى بۇدساتۋاغا ئايلاندى. بۇتپەرەسلىك تالاي بۇتنى ۋە ھەشەمەتلىك ئىبادەتخانىلارنى بارلىققا كەلتۈرگەندى، بۈگۈنكى ھوقۇقپەرەسلىك يېڭى بۇتلارنى ئاپىرىدە قىلدى. بۇرۇنقى بۇتلارغا ئاز - تولا ئىسىرىق، ھورنان ياكى مېۋە - چېۋە كېتەتتى، ئەمما ئۇلار بەربىر يېمەي قوياتتى. ھازىرقى بۇتلارنىڭ يەيدىغان نەرسە-لىرىنى پەرەز قىلماقمۇ تەس بولۇپ كەتتى.

ئادەتتىكى كىشىلەرنىڭ پەننىڭ قۇدرىتىگە بولغان ئىشەنچى ئەقىلدىن ھالقىپ كەتكەن بولۇپ، ئۇلار پەن ھەممىنى ھەل قىلىدۇ، دەپ قارايدۇ. ۋاھالەنكى، بۇ پەقەت پەن تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانمايدىغان غەيرىي ئەھلىيلەرنىڭ خۇراپاتلىقىدۇر. پەننى خۇراپاتلاشتۇرغانلار دەل غەيرىي پەن ئەھلى بولۇپ، ئۇلار پەن - تېخنىكىنىڭ مەھسۇلى بولمىش ئىلغار قورال - ئەسلىھەلەرنىڭ قولايلىقىدىن سۆيۈنۈشنى بىلىدۇ. ئەمما ئىلمىي بايقاشلار جەريا-نىدىكى مىسلىسىز ئاچچىق تولغاقلارنى ياكى ئېغىر بەدەللەرنى بىۋاستە كۆرمىگەن بولىدۇ. ئەمەلىيەتتە، ئالىملار پەننى ھەممە نەرسىنى ھەل قىلالايدىغان «خۇدا» دەپ قارىمايدۇ.

«پەن بىر نەرسىنىڭ نېمىلىكىنى ئېيتىپ بېرەلەيدۇ، قانداق بو-لۇشنى ئېيتىپ بېرەلمەيدۇ» (ئېينىشتېيىن).

«پەننىي بىلىملەر كىشىلىك ھاياتنى مەقسەت بىلەن تەمىنلە-يەلمەيدۇ» (كارل ياسىپېرس).

تېخنىكا مەسىلىكىنىڭ ئۆزى ئەمەس. ئۇ ماددىي رېئاللىقنى ۋاستىلەشتۈرىدۇ. ئۇنىڭ ئۇچۇن بىرەر مەسىلەك كەتمەيدۇ، بەلكى ئەقىلنى ئىشقا سېلىشقا توغرا كېلىدۇ. سابىق سوۋېت ئىتتى-تىپاقىدىكى ئاتوم قوراللىرى بىلەن ئامېرىكىدىكى ئاتوم قوراللىرى ئوخشاش ئەقلىي پىرىنسىپ ئۈستىگە قۇرۇلغان. ئەمما ئۇنىڭ ئىشل-

سى» دا، خۇراپات (迷信) نىڭ مەنىسىنى كۆپ قاتلامدا يەشكەن:

1. خۇراپاتلىق بىلىمسىزلىك تۈپەيلى نامەلۇم ياكى سىرلىق نەرسىلەرگە قارىتا ئورۇنسىز ھالدا پەيدا بولغان ياتسىراش، بىنورمال مايىللىق؛ سېھىرگەرلىك ۋە تەقدىرگە ئىشىنىش، سەۋەب ـ نەتىجىلىك مۇناسىۋەتكە قارىتا خاتا ئۇقۇمدىن كېلىپ چىققان ئېتىقاد، نۇقتىئىنەزەر، پائالىيەت ۋە ئۆرپ ـ ئادەت قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

2. تەبىئەت ياكى تەبىئەتتىن ھالقىغان ھادىسىلەرگە ياكى تەڭرىگە ئەقىلگە نامۇناسىپ ھالدىكى كەمسىنما پوزىتسىيە.

3. پەرز ۋە قائىدىلەرگە ئىشىنىش.

4. تابۇ ـ پەرزگە ھۆرمەت قىلىش.

يۇقىرىقى ئىزاھاتلاردا، ئىشىنىشتە ئەقىلنىڭ پائالىيەتچانلىق رولى ئالاھىدە تەكىتلەنگەن.

كىشىلەر ئاغزى ـ ئاغزىغا تەگمەي «تەرەققىيات» دەۋەردى. ۋاھالەنكى، ھەسەل ھەرىسى باقماي تۇرۇپ «ھەسەل» دەۋەرگەنگە، ئېغىز تاتلىق بولۇپ قالمايدۇ، بەلكى شۇ ئېغىزنىڭ ئۆزى قۇرۇپ ھالىدىن كېتىدۇ.

روشەنكى، غەرب پەن ـ تېخنىكىسىنىڭ گۈللىنىشى ۋە بۇ گۈللىنىش ياراتقان مەئىشەت بىزدە پەن ياكى غەرب خۇراپاتلىقى بىللە مەۋجۇت بولۇپ، غەربچە ئىستېمالغا مەست ـ مۇستەغرەق بولۇپ كەتكەن كىشىلىرىمىزنىڭ مەنىۋى دۇنياسىنى بارا ـ بارا پۇچەكلەشتۇرۇپ قويماقتا.

دەرۋەقە، پەن ـ تېخنىكىنىڭ پەۋقۇلئاددە گۈللىنىشى 20 ـ ئەسىرنىڭ بىر بەلگىسى. بەزىلەر ئېيتقاندەك، پەن ـ تېخنىكا تەرەققىي قىلغانسېرى خۇراپات تۈگىشى كېرەك ئىدى، بىراق خۇراپاتلىق ئەدەپ كەتتى. بۈرۈنقى ئادەملەر بىرەر تۈپ دەرەخنى ياكى بىرەر ئۆلىمانى مۇقەددەسلەشتۇرۇپ، ئەقلىنى لال قىلاتتى. ھازىرقى ئادەملەرمۇ ئوخشاشلا كىنو چولپانلىرى ياكى

تېپىۋېلىپ، ئىلاھ بىزگە ئىلتىپات قىلدى، دەپ خۇشال بولۇشۇپ كېتىدۇ ۋە ئۇنى قەبىلە باشلىقىغا تەقدىم قىلىدۇ. كىشىلەر بۇ «مۆجىزە» ئالدىدا مۇقەددەس تەسىراتلارغا كېلىدۇ. بۇنى ئاڭلىغان باشقا بىر قەبىلە كىشىلىرى بۇ بوتۇلكىنى تالىشىدۇ ـ دە، ئۇرۇش باشلىنىدۇ. ئۇرۇش ئۇزاق مۇددەت داۋاملىشىپ، ئەزەلدىن تىنچ ياـ شاپ كېلىۋاتقان خەلققە زور زىيان سالىدۇ. بوتۇلكىنى بالايىئاپەتـ نىڭ سەۋەبى، دەپ چۈشەنگەن كىشىلەر ئۇنى ئاپىرىپ چوڭقۇر بىر جىلغىغا تاشلىۋېتىدۇ ـ دە، تىنچلىق يەنە ئەسلىگە كېلىدۇ.

بىز بوتۇلكىنىڭ سىمۋوللۇق مەنىسى ئۈستىدە بىرنېمە دېمەي تۇرايلى. بوتۇلكا ئافرىقا قەبىلىلىرى ئۈچۈن ئادەم ياسىغان نەرسە ئەمەس، بەلكى ئىلاھىي مۆجىزىگە ئايلانغان.

بىزنىڭ چەت ئەللەرنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن ئادەملىرىمىز ناھايىتى ئاز، بەلكى يوق ھېسابتا. ئۇلار چەت ئەللەرنى تېلېۋىزورـ دىن كۆرىدۇ. ۋاھالەنكى تېلېۋىزوردىكىسى چەت ئەللەرنىڭ نەق ئۆـ زى ئەمەس، بەلكى رېژىسسورنىڭ دىتى بىلەن ئىشلەنگەن سەنئەت ياكى ئاخبارات. شۇڭا، چەت ئەللەرنىڭ ناخشا ـ ئۇسسۇللىرى، يوـ سۇنلىرىغا قارىتا خۇراپىي ئەگىشىش كېلىپ چىققان. بىزدە زاماـ نىۋى دۇنيا تاڭغان ئىستېمال ئادەتلىرى بارلىققا كەلدى، لېكىن زامانىۋى ئوي ـ پىكىر ۋە ئىشلەپچىقىرىش بارلىققا كەلمىدى. شۇڭا كىشىلەر «زامانىۋىلىق»نى خۇراپىيلاشتۇرۇپ، يېڭى بىر خۇراپىيلىقنى ياراتتى.

ئەجدادلىرىمىز ئۆزى ئىجاد قىلغان نەرسىلەرنى تۇرمۇشنىڭ ھەربىر بۆلىكىگە ئېلىپ كىرگەن بولسا، بىز باشقىلار ئىجاد قىلـ غان نەرسىلەرنى خۇراپىيلاشتۇردۇق.

شائىر ئابدۇلئەھەد ئابدۇرەشىد بەرقىي «زامانىۋى خۇراپاتلىق ۋە ئۇنىڭ ئالامەتلىرى» دېگەن ماقالىسىدە ئۆزگىچە كۆزىتىش پىسخىـ كىسىنى نامايان قىلغان بولۇپ، كىشىلەر تەرەققىيات، دەپ قارىـ غۇلارچە ئاتىۋالغان ئالۋۇنلارنى ئۇ مىللىي ئۆزلۈككە ياتىدىغان سوـ

لىتىلىشى بىر ـ بىرىگە زىت ئىككى مەسىلەكنى مەقسەت قىلىدۇ. ھەر ئىككى دۆلەتنىڭ مەسىلىكىنى قوروپ چىقىش ئىككى دۆلەت سىياسىيونلىرىنىڭ ئىشى. جۇڭگو، ھىندىستان، پاكىستان ئالىملىرى بىر ـ بىرىگە ئوخشىمايدىغان مەسىلەكتە بولسىمۇ، ئاتومغا كەلگەندە ئوخشاش ئەقلىي پىرىنسىپقا رىئايە قىلىدۇ.

روشەنكى، شەيئى، ھادىسىلەر بىلەن بولغان ناموۋاپىق ئەقلىي ئارىلىق چۈشىنىشتىكى خوراپىلىق تۇمانلىرىنى پەيدا قىلىدۇ.

ئىلىم تەتقىقاتى ھاۋاسى بولمىغان يەردە پەن خوراپىلىقى بەش كۆتۈرىدۇ. كىشىلەر نېمىدىن يىراق بولسا، نېمىدىن مەھرۇم بولسا ئۇنىڭغا ئەقىل قاتناشتۇرۇش ئىمكانىيىتى ئوبيېكتىپ تەرزدە ئىشقا ئاشمايدۇ ـ دە، سىرلىقلىشىش، خىيالىيلىشىش ئەۋج ئېلىپ، «بىلدۇق» دېيىلگەن نەرسە ئەمەلىيەتتە ئەقلىي بولماي قالىدۇ.

ئابدۇلئەھەد ئابدۇرەشىد بەرقىي ئوتتۇرىغا قويغان زامانىۋى خوراپاتلىق ئالامەتلىرى «زامانىۋىلىق»نى ئۆزىنىڭ ئەمەلىي پائالىيىتى بىلەن ئەمەس، بەلكى تەشنالىقى بىلەن قوروپ چىققان بېكىنمە خەلقنىڭ تۇرمۇش قىياپەتلىرى دېيىش كېرەك.

بۇلار خوراپاتنىڭ دەل ئۆزى ئەمەس. خوراپات ئىدىيەدە بولىدۇ. ئابدۇلئەھەد ئابدۇرەشىد بەرقىي ساناپ ئۆتكەن ئالامەتلەر مۇئەييەن ئىدىيە خوراپاتلىقىنىڭ مەھسۇلى. ماددىدا خوراپات بولمايدۇ. خوراپات دەل ماددا ھەققىدىكى چۈشەنچىدە، ماددىنىڭ ۋە رېئاللىقنىڭ ئۆزگىرىشلىرىگە قارىتا پوزىتسىيە ھەم سۆز ـ ھەرىكەتلەردە بولىدۇ.

بىر كىنو ئېسىمدە تۇرۇپتۇ: ئافرىقىدا ئۆزى ياشاۋاتقان رايوندىن چىقىپ باقمىغان بىر قەبىلە ئاق تەنلىكلەر تىك ئۇچار ئايروپىلاندا تەكشۈرۈشتە بولغاندا، تاشلىۋەتكەن گاز سۇيى بوتۇلكىسىنى

كۆلۈپ يۈرۈپ، كۈلكىگە قېلىش تېخىمۇ كۈلكىلىك

— زورىمۇھەممەت مۇتەللىپنىڭ «قەشقەردىكى قىزىق پاراڭلار» («شىنجاڭ ياشلىرى» ژۇرنىلىنىڭ 2001 - يىلى 5- سانىدا ئېلان قىلىنغان) ناملىق ماقالىسىگە ئىلاۋە

كۈلكە توغرىسىدا سۆزلەشتە يېنىكلىك قىلىشقا بولمايدۇ، چۈنكى ئۇ ئىنسانلاردىكى مۇرەككەپ پسىخولوگىيەلىك ھادىسە، ئۇ- نىڭ ئۈستىگە ئۇنىڭ ئىجتىمائىي، كۇلتۇرەل (مەدەنىيەت) ئارقا كۆرۈنۈشى بولغان بولىدۇ. پەيلاسوپلار كۈلكە ھادىسىلىرى ۋە ئۇ- نىڭ مەزمۇن قاتلىمى توغرىسىدا خېلى كۆپ توختالغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇ كۈلكىنىڭ ماھىيىتى ئالدىدا تولۇق بولمىغان شەرھگە ئايلىنىپ قالدى.

مەن كۈلكە توغرىسىدا مۇپەسسەل گەپ قىلماقچى ئەمەس، ئىنى- مىز روزىمۇھەممەت «قەشقەردىكى قىزىق پاراڭلار» دېگەن ماۋزۇدا، چاقچاقلىرىمىز توغرىسىدىكى بەزى مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا تاشلاش غەرىزىدە بولغىنى ئۈچۈن ئۇنىڭغا دەمال ئاۋاز قوشۇشنى لايىق تاپتىم. روزىمۇھەممەتنىڭ ماقالىسى پەقەت مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويۇش خاراكتېرىگە ئىگە، مۇلاھىزە تۇسى ماھىيەتكە يەتكۈدەك قېزىلىقتا ئەمەس. بەلكىم ئۇ چاقچاقلار ۋە كۈلكىلەر ھەققىدە سۆز ئېچىشنى مۇھىم، دەپ بىلگەن بولسا كېرەك.

تېلېۋىزىيەدە كۆرسىتىلىۋاتقان سەنئەت كېچىلىكلىرىمىزنىڭ كۈلكىسىز قېلىشىنى، سورۇن - تاۋكالىرىمىزنىڭ چاقچاقسىز قېلىشىنى خالىمايمىز. كۈندىلىك تۇرمۇشىمىزدىكى ئاددىي

غۇققان نەزەر بىلەن خۇراپىيلىق، دەپ بېكىتتى ۋە ئۇنى شەرھلىدى.
ئوقۇرمەنلەرنىڭ سەمىگە بىزدىن خېلى مۇقەددەم ئۆتكەن مىرزا ئابدۇقادىر بېدىل (1644 ـــ 1721) نىڭ بىر رۇبائىيسىنى تەقدىم قىلىمەن. بۇ مۇتەپەككۇر شائىر بۇگۈننىڭ ئالامەتلىرىنى كۆرگەن-مۇ ـ قانداق؟

بۇگۈن ئۆزگىرىشكە ئۇچرىدى زامان،
ھەتتا ئاياللاردا مەردلىك نامايان.
شۇنداق كېتىۋەرسە بالا ئېمىتمەك،
ئەركەك زاتىغىمۇ بولىدۇ ئاسان.

بىر خەلق نېمىنىڭ تەرەققىيات ئىكەنلىكىنى ئۆزىنىڭ رېئال تارىخىي رولى بىلەن ئايرىيالايدىغان بولۇشى كېرەك. بۇنداق ئايرىش ئابسىراكت بولغان بىر پۈتۈن كوللېكتىپنىڭ ۋەزىپىسى دې-مىگەندىمۇ، چوقۇمكى، ئۇ ئابدۇلئەھەد ئابدۇرەشىد بەرقىي، ئەنۋەر سەمەد غەربىي كەبى تۇيغۇن ياشلىرىمىزنىڭ تەرىدە كامال تېپىپ، كىشىنى تولۇق خۇرسەن قىلىدىغان ئەقلىي ئابىدىگە ئايلىنىشى مۇمكىن.

2001 ـ يىلى ئاپرېل، ئۈرۈمچى

كۆرە شۇ مىللەتنىڭ شېئىر ۋە يۇمۇر تىلىدا بەكرەك چاقنايدۇ.

كىشىلەر ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ خۇش چاقچاقلىقىنى بىردەك تونۇيدۇ. يېقىنقى يىللاردىن بىرى سورۇنلاردا قەشقەرنىڭ قىزىق پاراڭلىرى مودا بولۇپ قالدى. كىشىلەرنىڭ «قەشقەرلىكنىڭ تىلىنىڭ تېگىدە تىلى بار» دېيىشكىنىچە، قەشقەرچە ئاھاڭ بىلەن لەتىپە سۆزلىشىدىغانلىقىنى تالاي كۆردۇم. سورۇن ئەھلى ئۇبدان كۈلۈۋەتكەندىن كېيىن، «قەشقەرلىكنىڭ گېپى سېسىق» دەپ قويۇشىدۇ. ئىلى چاقچاقلىرى بىلەن قەشقەر پاراڭلىرى ئوتتۇرىسىدا ئۆتكۈر ساتىرىك ئورتاقلىق بولسىمۇ، نورغۇن تەرەپتە پەرققە ئىگە. ئىلى چاقچاقلىرى تىپىك سورۇن ياكى بەزمە ئارقا كۆرۈنۈشىگە ئىگە بولۇپ، كۈي ـ ناخشىلار، ئۇسسۇل، سۆھبەت قاتارلىق تەركىبلەر بىلەن ئارىلىشىپ، ئۇنىۋېرسال بەدىئىي قاتلامنى ھاسىل قىلغان بولىدۇ. ئۇسلۇب جەھەتتىن يېنىك، خۇشخۇي، ھەمتېركىستلىك خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە. ئىلى چاقچاقلىرى بەزمىلىك قۇرۇلما ئالاھىدىلىكى بىلەن مەشرەپ، توي قاتارلىق تۇرمۇش بۆلەكلىرى بىلەن گىرەلىشىپ كەتكەن ھەمدە شۇ ئاساستا ئۆزىنىڭ تىپىك چولپانلىرىنى ياراتقان بولىدۇ.

قەشقەر پاراڭلىرى ئالاھىدە پىلانلانغان مەيدان ياكى سورۇندا ئەمەس، بەلكى تۇرمۇشنىڭ قايسىدۇر بىر دېتالىدا، ۋاقىت ۋە ماكاننىڭ ئوخشاش بىر مۇھىتىدا تاسادىپىي ئۇچراشقان كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتتە بىردىنلا سادىر بولىدۇ. بىر تەرەپ ئەندىكىپ، ھوشىنى يىغىپ، ئويلانغاندىن كېيىن ئاچچىق تەپتى ھېس قىلىشىدۇ. قەشقەر پاراڭلىرى نەق مەيداندىكى كونكرېت چوڭ ـ كىچىك ئامىللار بىلەن ئورگانىك باغلىنىپ كەتكەچكە، نەق مۇھىتتىن ئايرىلالمايدۇ. ناۋادا يۈز بەرگەن شۇ كومېدىيە ئۇنۇمى يەنە بىرەيلەن باشقا بىر مۇھىتتا تەقلىدىي ھالدا قايتا بايان قىلماقچى بولسا، شېۋە ۋە ئىنتوناتسىيە جەھەتتىكى ئەينەنلىككە دىققەت قىلىشى كېرەك بولىدۇ.

پاراڭلار، بەزمە ـ مەشرەپلەر، چاي ـ ئولتۇرۇشلار قىزغىن، يۇمۇ-رىستىك، شادىيانە بولسا، ساھىبخانا بىلەن مېھمانلارنىڭ كۆڭلى بىر دەك تەسكىن تاپىدۇ. شۇنداق، كۈلۈش ئىنسانىي تەبىئىتىمىز-نىڭ بىر مەزمۇنى. ئىنسان بەختلىك ۋە بەختسىز مۇھىتتا كۈلى-دۇ، لېكىن كۈلكىنىڭ مەنبەسى بىلەن مەزمۇنىدا چوڭ پەرقلەر بو-لىدۇ. ئومۇمەن، كۈلمەيدىغان ئىنسان يوق، نېمىگە كۈلۈشنى نور-مال تەلەپتە بىلمەيدىغان ئىنسانلار بار. بۇ يەردىكى نورماللىقنىڭ قانۇنلاشقان فورمىسى ۋە ئۆلچىمى بولمايدۇ، ئۆلچەم مەيدان ۋە مۇھىتقا قاراپ كونكرېتلىشىدۇ. كۈلۈش مەلۇم بىر سۆز ياكى ئىشقا قارىتا بىۋاستە پوزىتسىيە بولۇپ، ئەگەر ئۇ بىنورمال تۇي-غۇ بەرسە ئۇچىنچى بىر كۈلكىنىڭ ئوبيېكتى بولۇپ قالىدۇ.

مەنمۇ كۆپلىگەن سورۇننىڭ ئىشتىراكچىسى بولۇپ، ئۇيغۇرلار-نىڭ كۈلكە ـ چاقچاقلىرى ھەققىدە ئۆزۈمگە خاس كەچۈرمىشلەرنى توپلىدىم. تەبىئىتىمىزدىن ئېيتقاندا، ئۆزۈمگە لايىق يۇمۇرلۇق تۇيغۇلىرىم بار، بىراق ھەممە گەپكە كۈلۈپ يۈرمەيمەن. كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىنسانىي مېھىر ـ مۇھەببەتنى، قەدىر ـ قىممەت-نى ئاشۇرىدىغان، ۋىجداننى پاكلايدىغان، غۇرۇرنى تاۋلايدىغان، ئىجتىمائىي جاۋابكارلىققا ئۈندەيدىغان مەنتىقلىق كۈلكىلەر، پارا-سەت چاقناپ تۇرىدىغان يۇمۇر ۋە لەتىپىلەرنىڭ مېغىزىنى ئوبدان چاقىمەن. نەق مەيداندىكى قويۇق مىللىي تۇرمۇش، ئىرماش ـ چىرماش قېرىنداشلىق رىشتى، سۆزلەردىكى ئاھاڭ، شېۋىلەر، قى-لىق ـ ھەرىكەتلەردىكى ئىپادىچانلىق، ئىنكاس تېزلىكى، مەردلىك ۋە كەڭ قورساقلىق مېنى ئىنتايىن سۆيۈندۈرىدۇ. شۇنداق ۋاقىت-تا، خەلقىمىزنىڭ يەرلىك پۇراقتىكى تىلىدا ئەڭ يارقىن ئەكس ئېتىدىغانلىقىنى، ئۇنى باشقا بىر مىللەتنىڭ تىلىغا تەرجىمە قى-لىشنىڭ مۇمكىن ئەمەسلىكىنى، باشقا مىللەت كىشىلىرىگە ئۆز پېتى قوبۇل قىلدۇرۇشنىڭ مۇشكۈللۈكىنى ئىچ ـ ئىچىمدىن تو-نۇپ يېتىمەن. دېمەك، بىر مىللەتنىڭ خۇلقى ئاخبارات تىلىدىن

ئۆزىنىڭ روھىي كېسەللىكىنى داۋالاشنىڭ چارىسى ئۈستىدە ئىزدىنىشتىن باش تارتمىغانلاردۇر.

بىز كۈلەيلى، لېكىن مەسئۇلىيەتسىزلىك ۋە شاتىراقلىق بىلەن كۈلۈپ يۈرۈپ، باشقىلارنىڭ ئالدىدا ھەقىقىي كۈلكىلىك ئەھۋالغا چۈشۈپ قالمايلى. ھوشيار بولمىساق، كۈلكە ئارقىلىق روھىمىزنى ئۆلتۈرۈپ قويۇشىمىز تۇرغانلا گەپ.

2011 ـ يىلى ئاپرېل، ئۈرۈمچى

ئىلى چاقچاقلىرى بىلەن قەشقەر پاراڭلىرى ئۇيغۇر مەدەنىيە-تىدىكى كومېدىيە كاتېگورىيەسىنىڭ ئىككى ئۇسلۇبىنى نامايان قىلىدۇ. لېكىن بىز بۇ ئىككى ئۇسلۇبنى مۇقىملاشقان تارماق سۇ-پىتىدە تونۇۋېلىپ، باشقا رايونلاردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ مەنىۋىيىتى-دىكى يۇمۇر شەكىللىرىگە كۆز يۇمساق بولمايدۇ. ئىلى چاقچاقلىرى ۋە قەشقەر پاراڭلىرى ئۇيغۇر يۇمۇرىستىكىسىنىڭ ئىككى تارماق مودېلىنى شەكىللەندۈرگەن بولۇپ، ئۇ جەھەتتىكى تونۇشىمىزنى پەقەت بىر خىل بايقاش دېيىش لازىم. ئۇيغۇر دىيارىنىڭ قالغان بۆ-لەكلىرىگە ئىچكىرىلەپ زېھىن سالساق، ئۆزگىچە يۇمۇر شەكىللى-رىنى بايقىشىمىز مۇمكىن. چۈنكى، ئىنسان كۈلكە ئارقىلىق ئۆزد-نىڭ مەنىۋىيىتىنى تەڭشەيدۇ، كۈلكە ئارقىلىق ئۆزىنى ئىپادىلەي-دۇ، كۈلكە ئارقىلىق مەدەنىيەت تەشكىل قىلىدۇ.

بايقىشىمچە، ئۇيغۇرلار روھىيىتىگە قادالغان زەربىلەرنىڭ قەيەردىن كەلگەنلىكىنى ئاڭقىرالماي، ئۆز ئىچىدىكى ئۇلۇغلۇق ۋە ئالىيجانابلىق-نى مەسخىرە قىلىش ئارقىلىق پۇخادىن چىقىدىغان پىسخولوگىيەلىك مەجۇننى تېپىۋالدى ۋە سۇنئىي خۇشاللىقتا سېزىك بولغانسېرى مە-جۇننى قېچىش يولىغا ئايلاندۇردى. بىر قارىسا ئۇلۇغلۇق قىسمەن مە-نىدە ساختىلاشقان، ھەقىقىي ئۇلۇغلۇق مەۋھۇملاشقان، شۇنىڭ بىلەن تۇرمۇشنىڭ ئادەتتىكى قاتلىمىدىكى كىشىلەر ئاداپ، زەھەرخەندە، مەسخىرىۋازغا ئايلىنىدۇ، ئاندىن ئۇدۇل كەلگەن يەرگە تىل نەشتىرىنى سانجىپ، قىساس خۇمارىنى قاندۇرىدىغان بولۇشتى. دېمەك، ھەممە نەرسىنى ئۆزىنىڭ دەرىجىسىگە چۈشۈرۈپ ياكى ئۆزىدىن تۆۋەن چۈشۈ-رۈپ كۈلۈش بۈگۈنكى ئۇيغۇر يۇمۇر ھاياتىنىڭ ئاساسىي تىندىتسىيەسى بولۇپ قالدى.

باشقىلارنى مەسخىرە قىلىش بەزىدە بىر تۈرلۈك كۈرەش، بەزىدە بىر تۈرلۈك تەسەللى، يەنە بەزىدە بىر تۈرلۈك ئەخمەقلىق. خاراكتېرى كۈچلۈك مىللەت ئۆزىدىكى ئىللەتلەر ئۈستىدىن رەھىمسىزلەرچە قات-تىق كۈلۈشنى بىلىدۇ. ئۆزىنى مەسخىرە قىلىشتىن قورقمايدىغانلار

يوزگەن قەشقەر پاراڭلىرىنىمۇ ئۇنىڭ ۋەزنىگە، تېگىگە يېتىپ، چۈشىنىپ ئاڭلاشقا تىرىشتىم. بۇنداق پاراڭلار ھەقىقەتەن كۆپ ئىدى. ئۇ كۈندە، ئايدا دېگۈدەك يېڭىلىنىپ تۇراتتى، بۇگۈنى ئاڭ-لىغىنىم ئەتىسىلا كونىراپ، يېڭىسى پەيدا بولۇپ قالاتتى. ئۇلارنىڭ ھەربىرى ئۆز ئىچىگە تېرەن مەزمۇنلارنى سىغدۇرغان بولۇپ، بەزد-لىرى ئاڭلىغان ۋاقىتتا ھېچقانداق ئۆزگىچە تۇيغۇ بېرەلمىسىمۇ، ئەمما بىر مەزگىلدىن كېيىن چوڭقۇرراق ئويلاپ باقسالىڭ، گەپنىڭ تېگىدىكى گەپنىڭ قالتىسلىقى مەلۇم بولاتتى. بۇ ھەقتە بىرقانچە مىسال كەلتۈرۈش ئارقىلىق سۆزىمىزنى ئىسپاتلايلى:

قەشقەردىن ئۈرۈمچىگە كەلگەن بىرى ئاشخانىغا كىرىپ تاماق يەپ بولۇپ، پۇل تۆلەۋېتىپ، «بۇگۈن قوشخانىغا چىقماپسىلەر ـ ھە؟» دەپ قويۇپ چىقىپ كېتىپتۇ. غوجايىن بۇنىڭ نېمە گەپلى-كىنى بىلەلمەي ھاڭۋېقىپ تۇرغاندا، ئۇنىڭ يېنىدىكى بىرى ئىزاھلاپتۇ: «ئۇلار قورۇماڭدا گۆش يوقكەن دەۋاتىدۇ» دەپتۇ. شۇنڌ-دىلا غوجايىن ھەممە گەپنى چۈشىنىپتۇ.

قەشقەر پاراڭلىرىنى كۆپ ئاڭلىغانسېرى ئۇلارنىڭ ئىنكاسىنىڭ تېزلىكى، ئەقىل ـ پاراسىتىگە ھەيران قالدىم. چۈنكى، بۇنداق تېز ئىنكاس دېھقاندىنمۇ، شوپۇردىنمۇ، ئوقۇتقۇچىدىنمۇ، مەدىكار-دىنمۇ چىقىشى مۇمكىن ئىدى. ھەتتا كىچىك بالىدىنمۇ چىقمايدۇ دېگىلى بولمايتتى. مەشھۇر تارىخچى موللا مۇسا سايرامى «تارىخى ئەمنىيە» ناملىق كىتابىدا قەشقەر خەلقىنى «نازۇك ۋە ئىنچىكە، ئاقىل ۋە دانا» دېگەنىدى. بەلكىم، مۇشۇ تارقالغان قىزىق پاراڭلار-مۇ ئۇلارنىڭ ئەنە شۇ سۈپىتىنىڭ چاقچاق تەرىقىسىدە نامايان بو-لۇشى بولسا كېرەك. چۈنكى، ئەنە شۇنداق تەگدار، مەنىلىك سۆز-لەرنى دېيىش ئۈچۈنمۇ ئەقىل ـ پاراسەت، دىت كېرەك. مەلۇم بىر ئىشقا بىر تالاي كاپىلدىغاندىن، قىسقىغىنا سۆز بىلەن خاتىمە بې-رىش ماھىيەتتە ئەقىللىقلىكنىڭ ئىسپاتىدۇر.

قەشقەردىن ئىككى ئادەم ئۈرۈمچىگە ساياھەت قىلىپ كەپتۇ.

قوشۇمچە:

قەشقەردىكى قىزىق پاراڭلار

روزىمۇھەممەت مۇتەللىپ

قەشقەر، قەدىمىي مەدەنىيەت بۆشۈكلىرىنىڭ بىرى. ئۇنىڭ مەدەنىيەت يۈكسەكلىكىدە چاقنىغان سەلتەنەتلىك تارىخىي مىراسلىرى تاكى بۈگۈنگىچە ھۆرمەت تەختىدە نۇر - جۇلاسىنى چاقناتماقتا. قەشقەر ھەققىدە گەپ بولسا قەشقەرنىڭ ئۆزگىچە مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن بىللە، ئۇنىڭ كىنايىگە باي، ئەقىل نۇرى چاقناپ تۇرغان يۇمۇرلۇق پاراڭلىرى ئەسكە كېلىدۇ. بولۇپمۇ ئابدۇكېرىم ئابلىزنىڭ سەھنىلەشتۈرۈشىدىكى بىر يۈرۈش قەشقەر پاراڭلىرى ئەل ئىچىدە مودا بولدى دېسەكمۇ ئارتۇق كەتمەيدۇ. قەشقەر پاراڭلىرى خۇددى غۇلجىنىڭ چاقچاقلىرى، تۇرپان، قومۇل پاراڭلىرىدەك ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىك يارىتىپ كىشىلەر قەلبىدە چوڭقۇر تەسىر قالدۇرماقتا.

يېقىنقى يىللاردىن بېرى قەشقەردىن تارقالغان قىزىق پاراڭلارنى كۆپ ئاڭلايدىغان بولۇپ قالدۇق. بۈگۈنكى كۈندە بۇنداق پاراڭلار يىغىلىش - سورۇنلىرىمىزدىمۇ، ئىنتېرنېت بەتلىرىمىزدىمۇ ئەڭ جەلپ قىلارلىق تېمىلارنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. ئويلاپ باقسام، مەنمۇ ھازىرغىچە قەشقەر پاراڭلىرىنى كۆپ ئاڭلاپتىمەن، شۇ پاراڭلاردىن كۆپ كۈلۈپتىمەن. ئەمما، بۇ پاراڭلارنىڭ مەتبۇئات يۈزىگە چىقمىغانلىقى، نوقۇل ھالدا ئېغىزدا تارقىلىپ يۈرۈۋاتقانلىقى مېنى ئويلاندۇرۇپ قويدى. شۇنىڭ بىلەن ئىنتېرنېت بەتلىرىدىكى قەشقەر پاراڭلىرىنى ئالا قويماي ئوقۇپ چىقتىم. ئېغىزدا تارقىلىپ

قەشقەر پاراڭلىرىنىڭ ئىچىدە كىنايىگە تولغانلىرىمۇ ئاز ئە-مەس. بەلكى بۇنى ئەڭ يۇقىرى نىسبەتنى ئىگىلەيدۇ، دېيىشكىمۇ بولىدۇ. ئەمما چوڭقۇرلاپ تەھلىل قىلىنسا، بۇ ئاچچىق سۆزلەرنىڭ نەقەدەر ھەقلىقىنى، شۇ ۋاقىتتىكى ئەھۋالغا نىسبەتەن شۇنداق گەپنىڭ دورا ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. ئەلۋەتتە، قەشقەر ئۇزاق تارىخقا ئىگە قەدىمىي يۇرت بولۇش سۈپىتى بىلەن ئەدەپ - ئەخلاق، قائىدە - يوسۇن، ئېتىقاد - ئادەت مەسىلىلىرىگە، ئۆزىنى بىلىش، گەپنى تېپىپ قىلىشقا ناھايىتى جىددىي قارايدۇ. شۇلارغا خىلاپ بولغان ئىشلارغا دۇچ كەلگەندە، ئەڭ ئۆتكۈر تىلىنى ئىشقا سېلىپ رەددىيە بېرىدۇ.

قەشقەردىكى مەلۇم بىر ئاشخانىغا ئىككى - ئۈچ ئادەم كىرىپ، تاماق بۇيرۇتۇپتۇ ۋە تاماقنى يەپ بولۇپ تېلېۋىزورغا قاراپ ئولتۇ-رۇۋېرىپتۇ. ئۇلارنىڭ ئولتۇرۇشى ناھايىتى ئۇزاققا سوزۇلۇپتۇ. بۇ جەرياندا، بىرنەچچە مېھمان ئولتۇرغىلى ئورۇن يوق قايتىپ چىـ-قىپ كېتىشكە مەجبۇر بوپتۇ. بىر چاغدا تېلېۋىزوردا بېرىلىۋاتقان كىنو تۈگەپ، تەرجىمە قىلغۇچى، ئاۋاز بەرگۈچىلەرنىڭ ئىسمى چىقىشقا باشلىغاندا، ئاندىن ئۇلار ئورنىدىن تۇرۇپ سىرتقا قاراپ مېڭىپتۇ. بۇ چاغدا ئاشخانا غوجايىنى ئۇلارغا قاراپ: «غوجىلىرىم! ئاۋۇ چېكىتلەرنىمۇ ئوقۇۋېتىپ ماڭساڭلا دەيمەن!» دەپتۇ.

باشقا شەھەرلىك بىرى قەشقەرنىڭ گىلەم بازىرىنى ئارىلاۋې-تىپ، بىر گىلەمنىڭ زاۋۇت گىلىمى ياكى قولدا توقۇلغان گىلەم ئىكەنلىكىنى بىلمەكچى بولۇپ: «بۇ توقۇغان گىلەممۇ يا...» دېگە-نىكەن، گىلەمچى: «ياق، قويغان گىلەم!» دەپتۇ. ھېلىقى خېرىدار دېمىنى ئىچىگە يۇتۇپ گىلەمنىڭ باھاسىنى سورىغانىكەن: «600 كوي» دەپتۇ. خېرىدار «300 كوي بېرەيمۇ؟» دېگەنىكەن، گىلەمچى خېرىدارنىڭ قولىدىن يېتىلەپ بىر يولنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ: «ماۋۇ يولدىن ئازراقلا مېڭىپ ئوڭغا بۇرۇلسىلا بورا بازىرى بار» دەپتۇ.

ئۇلار مەلۇم بىر ئاشخانىغا كىرىپ، ئۇنىڭدىن ــ بۇنىڭدىن بۇيرۇتۇپ قورساق تويغۇزغاندىن كېيىن، پۇل تۆلەش ئورنىغا كېلىپ: «تاماقىمىز نەچچە پۇل بولدى؟» دەپ سوراپتۇ. پۇل يىغقۇچى قىز ھېسابلىغۇچ بىلەن جەملەپ چىققاندىن كېيىن: «420 كوي» دېگەنىكەن، قولىنى يانچۇقىغا سالغىنى ئىتتىكلا كەينىگە قارىۋېتىپ، «بۇ ئىككىمىز يېگەن تاماقنىڭ پۇلىمۇ ياكى ئاشخانىدىكى ھەممە ئادەم يېگەن تاماقنىڭ پۇلىمۇ؟» دەپتۇ.

تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن قارىغاندا، خىزمىتىدە ئۇتۇق قازانغۇچىلارنىڭمۇ، ئۆزۈن ئۆمۈر كۆرگۈچىلەرنىڭمۇ ئىچىدە يۇمۇرىستىك تۇيغۇسى كۈچلۈكلىرى يۇقىرى نىسبەتنى ئىگىلەيدىكەن. ئۇنىڭدىن باشقا، مەلۇم بىر مىللەتتىمۇ ئەنە شۇنداق يۇمۇرىستىكلىق، چاقچاقخۇمارلىق ئېلېمېنتلىرىنىڭ يۇقىرى بولۇشى شۇ مىللەتنىڭ ھاياتىي كۈچىنى ئۇرغۇتۇشتا، كەلگۈسىنىڭ گۈزەل بولۇشىدا تۈرتكىلىك رول ئوينايدىكەن. چۈنكى يۇمۇرىستىك تۇيغۇ ماھىيەتتە كەلگۈسىگە بولغان ئىشەنچنىڭ، ئىنتىلىشنىڭ ئىپادىسىدۇر.

قەشقەر پاراڭلىرىنىڭ ئىچىدە ئادەمنى چوڭقۇر خىياللارغا غەرق قىلىدىغىنى، ئاجايىپ پەلسەپىۋى مەنىلەرگە ئىگە بولغىنىمۇ ئاز ئەمەس. ھەر قېتىم شۇنداق پاراڭلارنى ئاڭلىغىنىمدا ئۇزاق تارىخقا ئىگە قەشقەر خەلقىنىڭ پىكىر جۇغلانمىلىرىنى، روھىي تىندۇرمىلىرىنى چۈشەنگەندەك بولىمەن.

بىرى شۇنداق ھېكايە قىلىدۇ:

«بازارغا چاپان ئالغىلى چىقىپ، بىر چاپاننى ناھايىتى تەستە سودىلاشتىم. ئۆزۈم ئېيتقان باھادىن بىر سىنىتمۇ ئۆرلىمىدىم. سودىگەرمۇ ئاخىر شۇ باھاغا بەردى. چاپاننى سېتىۋېلىپ، ماڭمىدىغان ۋاقتىمدا ئۇ: ‹ئۇكام، سىلى خەتنىلىرىنىمۇ ئۆزلىرى قىلغانما؟› دېدى. ئۇ چاغدا بۇنى ئادەتتىكى گەپ دەپ ئېرەنشىمەپتىمەن. ئەمما، ئاپتوبۇسقا چىقىپ بولغاندا بۇ گەپ ئىچىمگە ئۆتۈپ كەتتى. شۇ گەپنىڭ ئاچچىقىدا كېچىچە ئۇخلىيالمىدىم.»

نانىڭ ئالدىدا بار ئىكەن، ئۇمۇ قوشۇلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇچىمىز بىللە چۆرگىلەپ «خام بازىرى» دېگەن يەرگە كەپقاپتۇق. قاتىرىسىغا تىزىپ قويۇلغان يەرلىك شاپتۇلنى كۆرۈپلا ئېغىزىمىزغا سۇ يىغىلدى. شۇڭا تەڭلا تۇنجى باققالنىڭ ئالدىغا كەلدۇق. باققالمۇ «كەسلە خېرىدار، كەسلە، بەشكېرەمنىڭ شاپتۇلى، بارمۇ دېسەڭ يوق دەيمەن، يارىمىسا بىكارلىق» دېيىشكە باشلىدى. «كىلوسى نەچچە پۇل؟» سورىدى شوپۇر ئاكىمىز. «ئالتە كوي غوجام، تېتىپ كۆرسىلە، يارىمىسا بىكارلىق!» شوپۇر ئاكىمىز ئىككىلەنمەيلا بىر تال شاپتۇلنى يەپ بېقىپلا، تېتىمىغان چېغى، گەپ ـ سۆز قىلماي ئۇنىڭ يېنىدىكى ئىككىنچى تەنزىگە كېلىپ شاپتۇلغا قارىشىغا، ھېلىقى باققال «ھا... جىم! مۇشۇنداق تېتىپ ئاشۇ باشقا چىقسىلا ئۆزلىرىنىڭلا ئەمەس، ماۋۇ شېشىدەك ئىككى خېنىمىنىڭمۇ قورسىقىنى تويدۇرۇپ كېتەلەيدىلا جۇما!» دېدى قاپىقىنى سوزۇپ. شوپۇر ئاكىمىز «نېمانداق سېسىق گەپ قىلىلا؟ تېخى باياتىن ئۆزلىرى يارىمىسا بىكارلىق دەپ تووۋلاۋاتامتىلە! يارىغاننى ئالمىدىغان گەپ ـ تە!» دېگەنىدى. باققال: «غوجام! يارىغان بولسا ئۆۋۈنىمۇ يەمتىلە؟» دەپ سېۋەتتىكى خېرىدارلار يەپ دۆۋلەپ قويغان شاپتۇل شۆپۈكى ۋە ئۇچكىلىرىنى كۆرسەتتى.

نومۇستىن ئۆلگۈدەك بولۇپ، شاپتۇل يېيىشتىنمۇ ۋاز كەچتۇق. شۇ ئىزا تارتقانچە مېڭىپ چوڭ يولدىن ئۆتۈپ بىر خالتا كوچىغا كىرىپ قاپتۇق. بۇ يولنىڭ ئايىغى چىقامدىغان زادى، مېڭىۋاتىمىز، مېڭىۋاتىمىز، يانغا مېڭىپ باقتۇق، ئارقىمىزغا يېنىپ باقتۇق. لېكىن ئۆزىمىزگە تونۇش يەرگە بارالمىدۇق. ئاخىر شوپۇر ئاكىمىزنىڭ دەۋەت قىلىشى بىلەن مەن بىر ئادەمدىن يول سورىدىم: «تىنچلىقمۇ ئاكا؟ بۇ يولنىڭ ئاخىرى نەگە ئاپىرىدۇ؟» «قورقماي مېڭىۋېرىشسىلە، ئىشقىلىپ ئۇ دۇنياغا ئاپارمايدا...» دېدى ئۇ. ھېيتگاھ ئايلىنىپ يۈرۈپ ئۆزىمىزمۇ بىلمەي بۇ يەرگە كېلىپ قالدۇق، چوڭ يولغا چىقالماي يۈرىمىز» دېدىم مەن. «يېڭى كېلىشـ

ئەلۋەتتە، قەشقەر پاراڭلىرىنىڭ ئىچىدە ئادەمنى ئوڭايسىزلاندۇرىدىغان، بىئەپ ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويىدىغانلىرىمۇ ئاز ئەمەس. ئەمما بۇنداق چاقچاقلارنىڭ كەينىدىمۇ مەلۇم جەھەتتە شۇنداق گەپنىڭ چىقىشىغا ئاساس بولىدىغان ئەمەلىيەتنىڭ يوشۇرۇنۇپ ياتقانلىقىنى ئەستىن چىقارماسلىق كېرەك.

بىر كۈنى 50 ياشلاردىن ھالقىغان بىر ئايال قەشقەردىكى مەلۇم بىر دوختۇرخانىغا كېسەل كۆرسەتكىلى كىرىپتۇ. دوختۇر كېسەللىك تارىخىنى يازماقچى بولۇپ ئىسىم ـ فامىلىسىنى يېزىپ بولغاندىن كېيىن: «يېشىڭىزچۇ؟» دەپ سورىغانىكەن، ھېلىقى ئايال: «39 ياش» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. دوختۇر ئۇنىڭ چىرايىغا بىرپەس قارىۋەتكەندىن كېيىن: «شەنبە، يەكشەنبە، ھېيت ـ بايراملارنى چىقىرىۋەتلىمۇ ـ نېمە؟» دەپتۇ.

بىرى ماشىنىسىنى ھەيدەپ قىزىل چىراغقا كەلگەندە توختاپ، تۇرۇپلا ماي تېجىگۈسى كېلىپ قېلىپ، موتورنى ئۆچۈرۈۋېتىپتۇ. يېشىل چىراغ يېنىشىغا ئوت ئالدۇرسا، قېرىشقاندەك ئوت ئالماپتۇ. قىزىل، سېرىق، يېشىل چىراغلار بىرنەچچە قېتىم ئالمىشىپتۇ. بۇنى كۆرگەن قەشقەرلىك قاتناش ساقچىسى ماشىنىنىڭ يېنىغا كېلىپ: «ھا... جىم! سىلىگە قانداق چىراغ بولسا ماڭىمتىلە؟» دەپتۇ.

قەشقەرگە ساياھەتكە، خىزمەتكە، تۇغقان يوقلاشقا بارغانلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئۆزىگە يارىشا ھېكايىلىرى بار. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى شۇ ھېكايىلەرنى بىۋاستە باشتىن كەچۈرگەن، يەنە بەزىلىرى باشقىلارنىڭ باشتىن كەچۈرگەنلىرىگە گۇۋاھ بولغان، كۆرگەن، قەشقەرگە ساياھەتكە بارغان بىرەيلەن مۇنداق ھېكايە قىلىدۇ: قەشقەرگە ساياھەتكە باردۇق. ھېيتگاھ ئەتراپىدىن ياتاق ئېلىپ ئورۇنلاشقاندىن كېيىن، بىر ياتاقتا بىللە ئورۇنلاشقان خىزمەتدىشىم بىلەن ھېيتگاھ ئەتراپىنىڭ كەچلىك مەنزىرىسىنى كۆرۈپ بېقىش ئۈچۈن پەسكە چۈشتۇق. بىزنى ئېلىپ كەلگەن ماشىنىنىڭ شوپۇرىمۇ بى-

ئۈششۈك تەگكەن باغ

ـــ پېشقەدەم شائىر رەھمەتۇللا جارىينىڭ «بىزنىڭ باغ» ناملىق شېئىرلار توپلىمىغا ئىلاۋە

يەتمىشتىن ھالقىغان بۇ بوۋاي بىرگە تىمەن ۋە ساغلام كۆرۈ-نەتتى، ئۇنىڭ مۈكچەيگەن قامىتى، قورۇق بېسىپ كەتكەن چىرايى 20 ـ ئەسىردىكى قالايمىقانچىلىقلارغا ئۇچرىغان بەختسىز ئەدىب-لىرىمىزگە ئورتاق بولغان تالاي خورلۇق ۋە پېشكەللىكتىن ئېنىق دېرەك بېرىپ تۇراتتى. شۇنداقتىمۇ ئۇنىڭ زېھنى سوزۇك بولۇپ، جاھاننىڭ يىراق ـ يېقىنلىرىدىكى چوڭ ـ كىچىك ئىشلار ئۇنىڭ چوڭقۇر مۇلاھىزىسىدىن خالىي بولمايتتى. ئۇنىڭ دىققىتى ئۇنى كۆيدۈرگەن، سۆيدۈرگەن، ئازابلىغان تاتلىق ئارمانلارغا ئالاقىدار ئۇچۇرلارنى تارىخ ۋە بۈگۈننىڭ ۋەرەقلىرىدىن تىنىمسىز ئاختۇراتتى. ئۇ بۇ ئۇچۇرلارنى ئەقىل ئەگلىكىدە تاسقىغانسېرى ئۆرتىنەتتى، ئاھ ئۇراتتى، قاقشايتتى...

ئۇنىڭ دەرمانى قېرىغان بولسىمۇ، ئارمانى قېرىمىغانىدى. بۇ ئارمان ئۇنىڭ خۇسۇسىي تەلەپلىرىدىن ھالقىغان، خەلقىنىڭ ئارمانى بىلەن ھەمنەپەس ئارمان ئىدى، بۇ ھېچنېمىدىن رەنجىمەيدىغان، ھېچنېمىدىن نەپرەتلەنمەيدىغان، لېكىن توققۇزى تەل «ئۆسۈملۈك ئادەملەر» بىلەن سېلىشتۇرغاندا، بىر خىل بەخت. چۈنكى، ئىنسان ئۆزىنىڭ ئىنسانىيەتكە خاس مەۋجۇتلۇقىنى باشقىلارغا ئورتاق ھەسرەتلىرى ئارقىلىق كۆرۈپ يېتىدۇ.

ئۇ ئاخىر ئاغرىپ قاپتۇ، ئۇنىڭ تىمەنلىكىدىن تاپقان كۆڭۈل تەسكىنلىرىمىز يوققا چىقتى. بىز پېشقەدەم ئەدىبنى يوقلاپ بار-

كەن ئوخشىمامىلا بۇ يەرگە؟! ـــ ئۇ شۇنداق دېگەندىن كېيىن شوپۇر ئاكىمىزغا بۇرۇلدى، ـــ ئۆزلىرىمۇ شۇ سۆلەتلىرى بىلەن ئېزىپ كېتىدىغان ھاللىرىغا قىز بالىنى پىرقىرىتىمەن دېمەي ئوخلاپ قا- سىلا بومىمامدا سىيىپ كىرىپ...» دېدى. باياتىنقى زەربىدىن ئېسىگە كېلەلمەيۋاتقان شوپۇر ئاكىمىز بۇ گەپنى ئاڭلاپ تېخىمۇ ئۇجۇقۇپ، تىلى گەپكىمۇ كەلمەي قالدى. «ھوي، ئابدۇسەممىتاخۇن، كوڭكاڭنى ئېپچىقىپ ماۋۇلىنى يەتكۈزۈپ قويە مەنزىلىگە.... تېز كەل جۇمۇ بالام!» دېدى ئۇ ئىشىك ئالدىدا ئىش قىلىۋاتقان بىر يىگىتكە. بىز ئۇلارغا كۆپ رەھمەت ـ ھەشقالىلا ئېيتىپ، ياتاقفا كېلىۋالدۇق.

ئەلۋەتتە، بۇ ھەقتە تېخى بىز ئاڭلىمىغان، بىلمىگەن قىزىق گەپلەر تالاي. بۇنىڭدىن كېيىن يېڭىلىرىنىڭ چىقىپ تۇرۇشى ئې- نىق. ئىشىنىمەنكى، بۇ قىزىق پاراڭلار بىر مىللەتنىڭ مەنىۋى باي- لىقى سۈپىتىدە ھامان بىركۈنى رەتلىنىدۇ، ئاۋامنىڭ دىققىتىگە سۇنۇلىدۇ. ئەلۋەتتە بۇنىڭ ئۈچۈن قىزىق گەپلەرنىڭ ساپاسىنى يە- نىمۇ كۆتۈرۈشكە، ئۆچمەنلىك، دۈشمەنلىك، لاۋزىلىق خاراكتېرد- دىكى «قىزىق گەپلەر»نى ئاز قىلىشقا توغرا كېلىدۇ!

«شىنجاڭ ياشلىرى» ژۇرنىلى 2011 ـ يىلى 5 ـ سانىدىن

پايدىلىنارسىز» دېدى. بىز خوشلاشتۇق. ياتاقتىن چىقىپ 4 — 5 قەدەم مېڭىشىمىزغا، مېنى شائىرنىڭ كەينىدىكى قاراۋاتقان ئوغلى چاقىردى. كەينىمگە يېنىپ ياتاققا كىردىم. شائىر قولۇمنى تۇتۇپ تۇرۇپ: «نەشر قىلىنىماقچى بولغان توپلىمىمغا ئىلاۋىنى سىز يازغان بولسىڭىز» دېدى. «خاتىرجەم بولسىلا» دېدىم مەن.

يول بويى شۇلارنى ئويلىدىم:

ئەدىب ئۇيغۇر ئەدەبىياتى خەزىنىسىنى بېيىتىش ئۈچۈن بىر ئۆمۈر كۆرەش قىلدى. ئۇ ئەرەب، پارس، رۇس، خەنزۇچە تىللىردىكى نۇرغۇن يىرىك ئەسەرنى تەرجىمە قىلدى. نەۋايى، نىزارىي، ھىرقەتىي قاتارلىق كىلاسسىكلىرىمىزنىڭ بىباھا ئەسەرلىرى ئۇنىڭ مېھنىتى ئارقىلىق كۆڭلىمىزگە ھىممەت ياغدۇسى چاچتى. بۈيۈك مۇتەپەككۇر شەيخ سەئدىنىڭ شەرق كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى دۇنياۋى شۆھرەتلىك ئەسىرى «گۈلىستان»، دۇنيا ئەدەبىياتىدىكى كاتتا نامايەندە شولوخوفنىڭ «تىنچ دون» ناملىق مەشھۇر رومانى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا دەل مۇشۇ قەلەم ساھىبىنىڭ ئىجتىھاتى نەتىجىسىدە كىرىپ كەلدى.

شۈبھىسىزكى، «تىنچ دون» زامانىمىزدىكى ئۇيغۇر يازغۇچىلىرى ئۈچۈن ئېسىل بىر مەكتەپكە ئايلاندى. يازغۇچىلىرىمىز تارىخىي چىنلىقنىڭ پىروزىدىكى كۈچىنى، خەلق تەقدىرى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان يۇقىرى سۈپەتلىك ئەدەبىياتنى «تىنچ دون» ئارقىلىق ئەمەلىي كۆرۈپ يەتتى دېسەك مۇبالىغە بولمايدۇ. «تىنچ دون» نىڭ بۈگۈنكى ئۇيغۇر يازغۇچىلىرىنىڭ ئىستېتىك دۇنياسىغا زور تەسىر كۆرسەتكەنلىكىگە قىل سىغمايدۇ. مانا مۇشۇنىڭ ئۆزىلا رەھمىتۇللا جارىينىڭ ئەدىبلىك سەلتەنىتى ئۈچۈن يېتەرلىك. مۇشۇ يەردە قىستۇرۇپ ئۆتۈشنى زۆرۈر تاپىمەنكى، بىز تېخى ئەدەبىي تەرجىمىنىڭ كاتتا ئەھمىيىتىنى كۆرۈپ يېتەلمىدۇق. نادىر ئەدەبىي تەرجىمە بىر مىللەتنىڭ ئەدەبىياتىغا ئىنقىلاب خاراكتېرلىك ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈپ قالماستىن، بەلكى يەنە شۇ مىللەتنىڭ

غاندا، ئۇ پۇتلىرىنى ئالماپ ئوگدىسىغا ياتاتتى. تىۋىشلىرىمىز ئۇ-نىڭ ئىنچىكە خىيال رىشتىلىرىنى ئۈزدى. ئۇ بىزنى كۆرۈپ خۇ-شال بولۇپ كەتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ سالامەتلىكىگە ئىشىنىپ، بىر قى-سىم ئەۋزەل ۋاقتىنى بىھۇدە ئۆتكۈزۈۋەتكەنلىكىنى، يېزىشقا تې-گىشلىك بەزى ئوي - پىكىرلىرىنىڭ بارلىقىنى، ساقىيىپ كې-سەلخانىدىن چىققاندىن كېيىن شۇ ئىشلارنى قىلىدىغانلىقىنى سۆزلەپ بەردى. بىز ئۇنىڭ ساقايماس كېسەلدە ئاغرىغانلىقىدىن خەۋىرىمىز بولغاچقا، ئىچىمىز سىيرىلدى. بىز «ئاللا سىزگە شى-پالىق بېرەر» دېدۇق. ئۇمىد ئۇنى ئەڭ مۇشەققەتلىك يىللار-دىمۇ ھايات مەنزىلىگە يېتەكلىگەچكە، ئۇ ئاشۇ ئۇمىدتىن ۋاز كەچمىگەنىدى.

كۇندۇزنىڭ سۇس جۇلاسى دېرىزىدىن كىرىپ، ئاپپاق تاملارنىڭ چېھرىنى بىسەرەمجان كۆرسىتەتتى. بىزگە گاھ - گاھ دېمىنى ئې-لىپ سۆزلەۋاتقان پېشقەدەم ئەدىبنىڭ قانسىز رەڭگى باشقىلار سوۋغا قىلىپ ئەكىرگەن گۇلدەستىلەر ھەمدە كىرلىك، سۇس يې-شىل رەڭدىكى چايدان، ناۋات رەڭدە سىرلانغان ئورۇندۇقلار بىلەن بىرلەشكەن ھالدا غەشلىك پەيدا قىلىدىغان دوغ بوياققا ئوخشاپ قالاتتى.

شائىر مەلۇم نەشرىياتقا سۇنغان شېئىرلار توپلىمىنىڭ تېخىچە نەشر قىلىنمىغانلىقىدىن پەرىشان بولۇپ سۆزلىدى.

— كۆڭۈللىرىنى بۇزمىسلا — دېدى ھاجى قۇتلۇق قادىرىي، — خۇدايىم بۇيرۇسا، توپلاملىرىنى بىز نەشر قىلىمىز.

ھاجى قۇتلۇق قادىرىينىڭ بۇ سۆزى نوقۇل تەسەللى كۆچىدىنلا دېيىلگەن بولماستىن، يەنە ئەقلىي ئەمگەكنىڭ قەدرىگە نىسبەتەن ۋىجدانىي ئىنكاسمۇ بار ئىدى. ئۇ «توپلاملىرى نەشر قىلىنغاندىن كېيىن، ئۆز كۆزلىرى بىلەن كۆرىلا» دەپ قوشۇپ قويدى.

شائىر ياستۇقنىڭ تېگىدىن بىر كىتابنى چىقاردى – دە، ھاجى قۇتلۇق قادىرىيغا ئۇزاتتى ۋە «نۆۋەتتىكى كىتابىمنىڭ نەشرىدە

نى رەھىمسىزلىك بىلەن سىزىپ تاشلاپتۇ. خاتالىقنى تۈزىتىش بىر گەپ، ئۇنى تونۇپ يېتىشنىڭ ئۆزىمۇ باشقا گەپ. خاتالىقنى تونۇش ھالال ئەقىدىنى، تۈزىتىش بولسا جاسارەتنى تەلەپ قىلىدۇ. كېسەل ئازابىدا ياتقان شائىر ئۆزىنى ھالال ئەقىدىنىڭ قىيىن ــ قىستاقلىرىغا تاپشۇرۇپ، ئۆتمۈشتىكى يەڭگىلتەك قەلەم ئىزلىرىغا دادىل سوت ئاچالىغان. شائىر ۋە شائىرنىڭ زامانداشلىرى باشتىن كەچۈرگەن دەۋر كىشىلەرگە نېمىلەرنى دېگۈزمىدى، نېمىلەرنى يېگۈزمىدى؟ زامان بىزنىڭ ئەدىبلىرىمىزگە زامانغا لايىق زوۋانسىزلىقنى تاڭدى، ئۇ گويا يېڭى بىر ئەنئەنىگە ئايلىنىپ، بىزدە مەخسۇس كالېندار ئەدەبىياتى بارلىققا كەلدى. لېكىن تارىخ ئەخمەق ئەمەس ــ تە! تارىخ ئۆزىنىڭ ھەقىقەت رەمزى (سىمۋولى)نى ئاقىللارغا يوشۇرۇن ئىما بىلەن كۆرسىتىپ، بىر مەزگىللەردىن كېيىن ئاشكارىلايدۇ. نەتىجىدە، بولۇپ ئۆتكەن يۈزەكى ئىشلار ناھايىتى كۈلكىلىك بولۇپ چىقىدۇ. ئەدىب رەھمىتۇللا جارىي باقىي دۇنيانىڭ بوسۇغىسىغا يېقىن كەلگەندە، ئۆمۈر ئىزلىرىغا ئەستايىدىل سەپسىلىپ، خاتا باسقان قەدەملىرىنى ھېس قىلىش بەختىگە مۇيەسسەر بولالىغان. كۆڭۈلدىكىنى ئېيتقاندا، بۇمۇ بىر ئامەت، بۇنداق ئامەتكە ھەممە ئادەم ئېرىشەلىگەن ئەمەس، ئۇنىڭ ئۇچۇنمۇ ئۆزگىچە تۇيغۇنلۇق، ھەقىقەتكە نىسبەتەن ئاشنالىق كېرەك بولىدۇ.

20 ــ ئەسىر ئېزىقىش ۋە تەمتىرەش كۆپ بولغان ئەسىر. ئەگەر ئازغانلارنى تىلغا ئېلىشقا توغرا كەلسە، ئەدىبلىرىمىزدە بىر ــ بىرىنىڭ ئىزىنى بېسىپ تەكرار ــ تەكرار ئازغان، نىجاسەت ۋە سېسىقچىلىق بىلەن تولغان مۇھىتقا سىڭىپ كەتمەيدىغان چىڭ تاھارەت ئاز بولسا كېرەك. بىر چاغلاردا ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ئەپەندىنىڭ بىز ياشلارغا تەۋسىيە قىلىپ شۇنداق دېگىنى ئېسىمدە: «ساھىبى ئەلەملەرنى يەڭگىللىك بىلەن ماختىماڭلار، قەلەم ئۇلار ئۇچۇن مەھكۇم بولۇپ قالمىسۇن. بۇ خۇسۇستا مېنىڭمۇ ئاچچىق ساۋاقلىرىم بار.»

ئانا تىلىدىكى بەدىئىي ئىپادىلەش كۈچىنى دۇنياۋى پەللىگە كۆتۈ-
رىدۇ. ئەدەبىي تەرجىمە مىللىي تىللارنىڭ دوستانىلىقىغا باي ئو-
لىمپىك مۇسابىقىسىدۇر. مىللىي تىل مۇشۇ مۇسابىقىگە قاتنى-
شىش ئارقىلىق ئۆز قۇدرىتىنى ئاشۇرىدۇ. بىز ئەدەبىي تەرجىما-
لىرىمىزنى بەدىئىي ئەدەبىيات ئوبزورچىلىقىمىزنىڭ دائىرىسىگە
جىددىي كىرگۈزۈشىمىز كېرەك.

رەھمىتۇللا جارىي كۆپ تىللىق ئەدەبىي تەرجىمان ۋە شائىر.
ئۇ 20 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىكى ئەدەبىياتىمىزنىڭ شا-
ھىتى ۋە پائال ئىشتىراكچىسى، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ بۈگۈنكى
تارىخقا ئۆلىنىشىدا چەكلىك نەچچە ئون ئەدىبىمىز قاتارى ئۇنىڭمۇ
بىر كىشىلىك قان ـ تەرى بار. تالاي زامان شائىرنىڭ كىتابلىرى
بىمالال نەشر قىلىنغان يەردە، ئۇنىڭ شېئىر توپلىمى ئاللىبۇرۇن
نەشر قىلىنىپ بولۇشى كېرەك ئىدى. مانا، مەرھۇمنىڭ قەبرىسىنى
گىياھلار بېسىپ بولدى، ئۇ نەشر قىلىنغان توپلىمىنى ئۆز كۆزى
بىلەن كۆرۈشكە مۇيەسسەر بولالمىدى. شائىر ئەرەب مۇتەپەككۇرى
ئەللامە زەمەخشەرىينىڭ «نەۋابىغۇل ـ كەلەم» («جۇشقۇن سۆزلەر»)
ناملىق ئەسىرىنى تەرجىمە قىلغانىدى. مەزكۇر ئەسەردىكى مۇنداق
بىر سۆز ئېسىمدىن كەچتى: «ئۆتكەن زامانلاردا ئىلىم ـ پەزىلەت
ئىگىلىرى پادىشاھلاردىن ئېغىرلىقى ئۆزى بىلەن تەڭ ئالتۇنلارنى
ھەدىيەت ئالاتتى. ئەمما زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئالىملارنىڭ قە-
دىر ـ قىممىتى ئازىيىپ، ئىت ـ مۈشۈكلەر ئۇلاردىن ئۈستۈن بو-
لۇپ قالدى.»

رەھمىتۇللا جارىي ئەپەندى ھاجى قۇتلۇق قادىرىيغا بەرگەن ھې-
لىقى كىتاب ئۆزىنىڭ «قەلب سۆزى» ناملىق تۇنجى شېئىرلار توپ-
لىمى ئىدى. ئىلاۋە يېزىش يۈزىسىدىن كىتابنى كۆرۈپ چىقتىم ۋە
ھەيرانلىق بىلەن شۇنى بايقىدىم:

شائىرنىڭ زامان زورى ۋە زۆرۈرىيىتىدىن شېئىرىيەت ۋىجدا-
نىغا خىلاپ ھالدا تەۋرەتكەن قەلەملىرى خېلى بار ئىكەن، ئۇ بۇلار-

ئۇ نېمە ئىزدەيدۇ؟

— غەنىزات غەييۇرانىنىڭ «100 رۇبائىي» ناملىق توپلىمىغا ئىلاۋە

«رۇبائىي» دېيىلگەندە، ئۆمەر ھەييام كۆز ئالدىمىزغا كېلىدۇ. ئەدەبىيات تەتقىقاتلىرىدا «ئۆمەر ھەييام رۇبائىيلىرى» دېگەن نام ئاللىقاچان مۇستەقىل بىر تېرمىنغا ئايلىنىپ كەتتى. ئۆمەر ھەييام رۇبائىيلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ شاراب سورۇنلىرىدا ئوقۇلۇپ، بارا ـ بارا شاراب ئىلاھىنىڭ دۇرۇتلىرىدەك بولۇپ قالدى. ئۆمەر ھەييامدىن ئىبارەت بۇ شەخسنىڭ پىكىر قاتلاملىرى ھەققىدە مۇھاكىمە يۈرگۈزۈشنىڭ ئورنىنى مەيخورلىرىمىز قورۇپ چىققان شاراب ئەسەبىيلىكى ۋە ئۆمەر ھەييام خۇراپىيلىقى ئىگىلىدى. ئۆمەر ھەييام گويا دەھشەتلىك قۇتراپ تۇرغان كىشىلىرىمىزنىڭ ھاراق خۇمارىنىڭ مەدەت بەرگۈچى توتېمى بولۇپ قالدى. بىراق، فىتىسجىدالىد قاتارلىق غەرب ئالىملىرى كۆككە كۆتۈرگەن ئاتالمىش ئۆمەر ھەييام رۇبائىيلىرى ھەققىدە مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ تارىخچىلىرى باشقىچە قاراشتا ئىكەن. ئۇلار مەزكۇر رۇبائىيلارنى تەقۋا ئالىم ئۆمەر ھەييامغا قىلىنغان تۆھمەت، دېيىشمەكتە.

رۇبائىي ئەنئەنىسى ئۇيغۇرلاردا قەدىمىيلىككە ئىگە. بىز شاھ ئەسەر «قۇتادغۇبىلىك»نى ۋاراقلىغىنىمىزدا، شەكىل ۋە مەزمۇن جەھەتتىن ئۆرنەكلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە بىر يۈرۈش رۇبائىينى ئۇچرىتىمىز. بۇ ئەنئەنە ئەلىشىر نەۋايى ۋە زوھۇرىددىن مۇھەممەد بابۇرلار دەۋرىگە كەلگەندە تازا ۋايىگە يەتتى. 20 ـ ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا تېيىپجان ئېلىيېف، ئا. ت. ئۆتكۈر قاتارلىق مۇمتاز

توغرا سۆز ئادەمنى ئەزىز ۋە مۆكەررەم قىلىدۇ. سۆزلەرنى بىلىش، سۆزلەرنىڭ كۈچىنى چۈشىنىش بىر قۇۋۋەتنى قەدىرلەش، ئەمما ئۇنى ئۆزلەشتۈرۈش بىلەن كۇپايىلەنمەي، بەلكى ئۇنى باش تەرەپلىك يول. شېئىرىي تىل تىلتۇمارلىقىغا ئۇستىدە نۇر چېچىپ تۇرىدىغان گۆھەر. شائىرلار بۇ گۆھەرنى جىن ـ ئالۋاستىلارنىڭ قەستىدىن مۇھاپىزەت قىلىدىغان پىدائىيلاردۇر.

شائىر رەھمىتۇللا جارىينىڭ «قەلب سۆزى»* ناملىق شېئىرلار توپلىمىغا قارىسام، تۆۋەندىكى مىسرالارنىڭ يېنىغا ئاپتورنىڭ ئۆزى قىزىل قەلەم بىلەن سىزىپ، ئالاھىدە بەلگە قىلىپ قويۇپتۇ. مەن بۇ مىسرالارنى شائىرنىڭ ھەقىقىي قەلب سۆزى دەپ قارىدىم:

لېكىن بۇ ھايات بىزدە مەنەسىز،
كۆڭۈلەر ئۆتمەكتە، ئۇپۇق زىياسىز.
بىلمەيمەن، نېچۈن زامان ۋاپاسىز،
خەلقىم بارىدۇ، ھونۇز داۋاسىز.
بۇ ۋەتەن بولمىش خەستە ئوچىقى.

شېئىر ئۆزىنى بايقاش سەنئىتى، لېكىن بۇ بايقاشنىڭ تېگىدە قانداق ئازابلار بار، بۇنى پەقەت شائىرنىڭ ئۆزىلا بىلىدۇ.

1998 ـ يىلى ماي، ئۈرۈمچى

---

* شائىرنىڭ بۇرۇنقى شېئىرلار توپلىمى.

بىرەر جايدىن ئېچىلسا نەپ تۆشۈكى ئەگەردە،
شۇ تۆشۈكتىن يۈندىدەك سىرغىپ ئاقىدىغانلار.

بىز يۇقىرىقى مىسرالاردىن شائىرنىڭ پەلسەپىۋى قارىشىنى بىۋاستە كۆرمەيمىز. دەرۋەقە، ئۇنىڭدا ھايات ھېكمەتلىرى ھەققىدىكى چوڭقۇر تەلقىنلەر يوق. بىراق، ئۇ ئويلانغۇچىلارغا پىكىرنىڭ يىپ ئۇچىنى بېرىدۇ. ئىنساننىڭ «نەپ» ئۈچۈن «يۈندى» بولۇپ ئېقىشى ئۇنىڭدىكى قەدرىيەت ئۆلۈمىدىن دېرەك بېرىدۇ. بۇنداق ئۆلۈم كىشىدە ھېسداشلىق ئەمەس، نەپرەت قوزغايدۇ. ئىنساندا تەبىئىي بولۇشقا تېگىشلىك ھەق ـ ھوقۇق تارتىۋېلىنغان شارائىتتا، ئۇ نەپىسى ئەقلىگە مىنگەن ھالدا ھەرقانداق نومۇسسىزلىقنىڭ ھەجۋىي سۈرىتىنى ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئالدىغا تاشلايدۇ.

تۈزىتەلمەي ئۆزىمىزدىكى ھەر خىل ئىللەتنى،
قۇتقۇزماستىن نادانلىق سىرتمىقىدىن مىللەتنى.
ئۆتەرمىزمۇ چۈشەنمەي «يارىتىشنى ياراتتىم —
يارىلىشنى ئۆزۈڭ بىل» دېگەن ئۇلۇغ ھېكمەتنى.

يارىتىش ئۇلۇغ ئىرادىدىن بولدى، يارىلىش ئىنسان ئەقلىنىڭ سەۋەبىيەت ئۈستىدىكى تىنىمسىز ئىزدىنىش جەريانى. بۇ ھەقتە ئىزدەنمىگەنلەر ئۆزىنىڭ ئىنسانلىق بۇرچىدىن ۋاز كەچكەن ھالدا تۈرلۈك ئىللەتنىڭ گىرەندىسىگە ئايلىنىدۇ.

غەنىزات ئاكىنىڭ رۇبائىيلىرىدا گۈزەللىك، ھەققانىيەت ئىزدىگەن يۈرەك ناپاك ۋە نىجاسەت بىلەن بۇلغانغان مۇھىتتا ئۆزىنى نەگە قويۇشنى بىلەلمەي قالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ تۆت مىسرادىن تۈزۈلگەن سۆز قەسرىنىڭ ئىچىدە ئۆزىنى ساقلاشقا مەجبۇر بولىدۇ.

2004ـ يىلى نويابىر، ئۈرۈمچى

ئەدىبلەر ئەل ئاغزىدا قالغان بىر قىسىم رۇبائىينى يېزىشتى. پروفېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنمۇ مەخسۇس «رۇبائىيات» تۈزۈپ نەشر قىلدۇردى.

دېمەك، رۇبائىيچىلىق تا مۇشۇ كۈنگە قەدەر ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ دىققەتكە چېلىقارلىق ژانىرى سۈپىتىدە داۋام قىلىپ كەلدى.

غەنىزات ئاكا بىزنىڭ رۇبائىي قوشۇنىمىزدىكى ئۆزىگە خاس ئوبرازدىكى بىر شائىر. رۇبائىي ئەسلىدە شائىرنىڭ ھايات ـ مامات، كائىنات ھەققىدىكى پەلسەپىۋى ئوي ـ پىكىرلىرىنى مەنبە قىلىپ ئوتتۇرىغا چىققان، بۇ خۇسۇسىيەتتە جالالىددىن رۇمىي پەلەككە يەتكۈزگەنىدى. بۇ بېدىل رۇبائىيلىرىدا يارقىن ئەكس ئېتىش بىلەن بىللە، بېدىل ئۆزىنىڭ ھەجۋىي كۆزىنى جەمئىيەتنىڭ رەزىللىكلىرىدىن يەكۈن چىقىرىشقا تىكىپ، كېيىنچە شەرق كىلاسسىكلىرىنىڭ رۇبائىي ئەنئەنىسىنى بېيىتتى. غەنىزات ئاكىنىڭ ساتىرىك شېئىرلىرى ۋە رۇبائىيلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ قارىغاندا، بۇ كىشىمۇ جەمئىيەتنى كۆزىتىش جەريانىدا تالاي ئاچچىق يۇتقان كىشى بولۇپ چىقىدۇ. ئەمما، ئۇ بۇ ئاچچىقلارغا ئەل بولۇپ، ئۇنىڭ زەھەرلىك كۆۋەجەشلىرىدە تۇنجۇقۇپ كەتمىگەن، بەلكى ئۇنى ئۆزىنىڭ قەلبىدىكى تەپەككۇر خۇرۇجلىرىغا ئايلاندۇرغان. شائىر ئۆزىنىڭ ۋىجدانىنى ئاچچىق زەردابلار ئىچىدە تاۋلايدۇ. بۇ ھال ئۇنىڭ رۇبائىي تېمىسىدىكى ئىزچىللىقتا مەلۇم بولۇپ تۇرۇپتۇ.

غەنىزات ئاكىنىڭ رۇبائىيلىرىدا ئىجتىمائىي ئىللەتلەر تەسۋىرى پات ـ پات كۆزگە چېلىقىدۇ. بۇنداق تەسۋىرلەر بىر ـ ئىككى مىسرا ئارقىلىق سىزىپ چىقىلغاندىن كېيىن ئاپتورنىڭ ئۇنىڭغا قارىتا پوزىتسىيەسى يوشۇرۇن ياكى ئوچۇق رەۋىشتە كۆڭلىمىزگە ئايان بولىدۇ. بەزىدە ئۇنىڭ تەسۋىرلىرىدىكى ھەجۋىيلەر خېلىلا ئاچچىق.

تۇرمۇشتا بار ئۇنىڭغا بۇنى چاقىدىغانلار،
ئەمەل، مەنسەپ پۇتىغا لەۋنى ياقىدىغانلار.

دۇ. ۋاھالەنكى، يازما ئەدەبىياتىمىزدىكى ساتىرىك ژانىرلار ۋە سا-تىرىك قەلەم ئىگىلىرى يېتەرلىك ئەمەس. مەدەنىيىتىمىزنىڭ كو-مىدىك قاتلاملىرى ھەققىدىكى ئەقلىي ئىزدىنىشلەردىن گەپ ئې-چىش تېخىمۇ تەس.

تۇرسۇنبەگ ئىبراھىم شېئىرىيەتنىڭ ساتىرا ژانىرىدا كۆپرەك قەلەم تەۋرەتكەن ئەدىب سۈپىتىدە تۇرمۇش شەكىللىرىمىز ۋە جاما-ئىتىمىزدىكى بولۇمسىزلىقلارنى مەسخىرە ئاستىغا ئېلىپ كەلدى. ئۇ مەكتەپتىن ئىبارەت خەلق سەنئىتىنىڭ مۇزېيىدا ياشاپ كەلدى. ئۇ مەكتەپنىڭ توپا ـ چاڭلىق يەكشەنبە بازارلىرىنى ئارىلاپ، دېھقان يېگەن كاللا ـ پاقالچاقلارنى دېھقان بىلەن يانمۇيان ئولتۇرۇپ يې-يەلەيدۇ. ھاياتنىكى ئەقىدىسى، مەۋقەسى ۋە ئادىمىي سۈرۈشتىسى-نى يوقاتقان ساياق ياشلارنىڭ تاۋكاسىغا بىۋاستە داخىل بولۇپ، ئۇلارنىڭ لاۋزىلىقىدىكى ۋەيرانلىقىنى، چاكىنا ۋە ئەرزىمەسلىكى-دىكى ئىنسانىي قەدرىيەتنى كۆرەلەيدۇ. شۇڭا تۇرسۇنبەگنىڭ شې-ئىرىي تىلى بىر ئاز ئاچچىق. ئۇنىڭدىن پاساھەت تويۇنغان ساماۋى پىكىرلەرنى تەلەپ قىلىش خاتا، ئۇ تۇرمۇشتىكى جاراھەتلەرگە ھەرگىزمۇ ئۇسما قويالمايدۇ، ئۇ چوقۇم رەزىللىكلەرنى كۆرۈپ چۆچۈگەن، ئەندىككەن ۋە تېرىككەن ھالىتى بىلەن ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئالدىغا چىقىشى كېرەك. مەن تۇرسۇنبەگنىڭ كىشىلىك خاراكتې-رىدىكى ئامىللارنى تولۇق چۈشەنمەيمەن. لېكىن ئۇنىڭ ئەسەرلى-رىدىكى تېماتىك پاكىزلىقنى جەزم قىلالايمەن. ئەگەر شائىر ئۆزى-نىڭ ياشاش لوگىكىسىنى شېئىرغا قارشى قويسا، بۇنداق ئەخلاقىي خاتالىقتا ئۇنىڭ ئۆزى جاۋابكار. شائىرلار ئۆزلىرى سەزگەن ياكى سەزمىگەن ھالدا بىدئەت نەرسىلەرنى ماختاپ قويۇشتىن كۆپ ھالدا خالىي بولالمايدۇ. زامان ئۇنىڭ توغرا قىلغان ـ قىلمىغانلى-قىنى ھامان ئىسپاتلايدۇ. تۇرسۇنبەگ ئىبراھىم ئۆزىنىڭ ئوقۇر-مەنلىرىنىڭ نەزىرىدە، رەزىللىككە قارشى مەۋقەدە قايناپ تۇرۇپ پىكىر قىلىدىغان يازغۇچى. مەۋقەدىكى ئېنىقلىق پىكرى تېرەن-

تۇرسۇنبەگنىڭ كۈلكىسى

— شائىر تۇسۇنبەگ ئىبراھىمنىڭ «سەككىز سۈرىتىم» ناملىق شېئىرلار توپلىمىغا ئىلاۋە

ھەرقانداق بىر ئۇيغۇر سورۇنى لەتىپىسىز ۋە يۇمۇرسىز بولمايدۇ. تۇرمۇشىمىزدىكى ئەڭ جىددىي سۆھبەتلەردىمۇ ئىككى - ئۈچ يۇمۇرنى تېتىتقۇ قىلمىسا ئۇنىمايدۇ. بىزدە ئېھتىراسلىق مۇھەببەت ئىزھارىمۇ يۇمۇر ئارقىلىق بولىدۇ. يۇمۇر تۇرمۇشتىكى قولايسىزلىقلار، ئەپسىز كەيپىياتلار، كۆڭۈل جاراھەتلىرىنى بىر تەرەپ قىلىدىغان ئەپلىك قورال، بۈگۈنكى ئۇيغۇر خەلقى ئۈچۈن تېخىمۇ شۇنداق. بىزدە ھېكمەت بىلەن كۈلىدىغانلارمۇ بار. ھەسرەت بىلەن كۈلىدىغانلارمۇ بار، ھەتتا كۈلۈشنى چەكتىن ئاشۇرۇۋېتىپ تېلىقىپ قالىدىغانلارمۇ، ئەسلىدە كۈلكە خۇرۇجى يوق تۇرۇقلۇق يۇمۇرغا تەۋەككۈل قىلىپ، تېتىقسىزلىشىپ قالىدىغانلارمۇ بار. سالاۋات، بۇلارنىڭ ھەممىسى بىزگە نىسبەتەن نورمال ھېسابلىنىدۇ. ئەگەر، جاھاندىكى مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇشنى ژانىرلارغا ئايرىشقا توغرا كەلسە، ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش شەكلى ساتىرىك تۇرمۇش بولۇپ چىقىدۇ.

ساتىرىك بىر خەلقنىڭ ساتىرىك ئەدەبىياتىنىڭ بولۇشى، جۈملىدىن ساتىرىك يازغۇچىلار قوشۇنىنىڭ بولۇشى نورمال بىر ئېھتىياج. ئۇلار تىراگېدىيەلىك قىسمەتنىڭ ئاچچىقىدىن مەست بولۇپ خۇدىنى يوقاتقان كىشىلەرنى ھەجۋىي قىلىپ، تىراگېدىيەلىك قولايسىزلىقلاردىن ھالقىشنىڭ مەنىۋى يوللىرىنى كەشىپ قىلىدۇ. بۇ يوللار ئاخىر بېرىپ خەلق ھاياتىنىڭ بىر ئەينىكى بولۇپ قالى-

قورساقتىن ئەلاراق نېمە بار جاھاندا،
نە قىلاي ئېتىقاد، ئىنساب، ئىمانىنى؟

— «مەيخور سۆزلىرى»دىن

يۇقىرىقى مىساللاردا ھاراقكەشنىڭ مەنىۋى قىياپىتى گەۋدىلەندۈرۈلگەن. مەي مەدەنىيەتشۇناسلار تەرىپىدىن بىر خىل مەدەنىيەت دەپ مۇئەييەنلەشتۈرۈلىدۇ. لېكىن ئۇ ئۇيغۇرلار ئۈچۈن يۇمشاق خاراكتېرلىك سارىسقا ئايلىنىپ كەتكەن.

«كۆلكە ئەقىل بىلەن غەيرىي ئەقىلنىڭ گىرەلەشمىسىدىكى دولقۇن» دەيدۇ جىك كىرول. ئېيتقىنىدەك، ساتىرا ھەرگىزمۇ تەلۋىلىك بىلەن زاڭلىق قىلىش ئەمەس، بەلكى ئەقىل ۋە ئەقىدىنى ئاساس قىلغان ئۆتكۈر تەنقىد. تۇرسۇنبەگنىڭ ساتىرالىرىدىكى رېئاللىستىك روھ مەدەنىيەتشۇناسلار، فولكلورچىلار ۋە جەمئىيەتشۇناسلار ئۈچۈن خېلى زورۇر تېما. ئەگەر بۇ تېما يېتەرلىك نەزەرىيە نۇقتىسىدىن قېزىلسا، نۇرغۇن ئەقىلگە ئېرىشىمىز.

تۇرسۇنبەگ ئىبراھىم ساتىرىنى ئۆزىنىڭ شېئىرلىرى ۋە بىر قىسىم فېليەتونىدا ئىزچىللىققا ئىگە قىلدى. ئەمدىلىكتە ئۇنى پىروزىنىڭ يىرىك ژانىرلىرىدا سىناق قىلىپ باقسا قانداق بولار دېگەن ئۈمىدتىمىز

2004 ـ يىلى ماي، ئۈرۈمچى

لىكتىن مۇھىم دەپ قارىغىنىمىزدا، تۇرسۇنبەگ ئىبراھىمىنىڭ ساتىرىك شېئىرلىرىنى، بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئىچىدىكى «سەككىز سۇ-رىتىم» دېگەن داستاننى بۈگۈنكى زامان ئۇيغۇر ساتىراچىقىدىكى بىر نامايەندە دېيىشكە بولىدۇ. ئاپتور بۇ ئەسىرىدە ھوقۇقپەرەس-لىك، ئاچ كۆزلۈك، ھاراقكەشلىك، قالاقلىق قەبى سەككىز خىل ئىللەتنى ئايرىم - ئايرىم سۈرەتلەيدۇ، ھەربىر ئىللەتتىكى ئالاھى-دىلىك ۋە ئالامەتلەرنى ھەجۋىي رەۋىشتە ئاشكارىلايدۇ. تۇرسۇنبەگ-نىڭ ساتىرالىرىنى بىرمۇبىر ئوقۇغىنىمىزدا، ئۆزى قاۋۇل، لېكىن ھاراقكەشلىك ۋە قالاقلىقتىن خۇدىنى يوقاتقان دېۋەڭ، ئەبگار بىر ئادەمنىڭ پورترېتى كۆز ئالدىمىزغا كېلىدۇ، شۇنداقلا جۇڭگونىڭ ئەينى دەۋردىكى پۈتى بوغۇلغان ئاياللىرى كۆز ئالدىمىزغا كېلىدۇ.

مېنىڭچە، تۇرسۇنبەگ خەلقىمىزگە يامراپ كەتكەن ئالكوگو-لىزم (ھاراقكەشلىك) كېسىلىنى ھەممىدىن بەك نەپرەت بىلەن قامچىلايدۇ.

قورال قىلىپ چوكىنى، بومبا قىلىپ شېشىنى
رومكا بىلەن ئاتىمىز.
ئاكوپ قىلىپ ئېرىقنى، تولدۇرالماي يېرىقنى
يول بويىدا ياتىمىز

— «مەيخورلار مارشى»دىن

ھاراقكەشنىڭ ھەجۋىي پورترېتى يۇقىرىقى مىسرالاردا ناھايىتى ئىخچام چىققان. ئۇنىڭدا ئۆزىنى ئۆلتۈرۈش ئۈچۈن ئاتاكىغا ئۆتكەن ھاراقكەشتىن ئىبارەت بىر «جەڭچى»نىڭ قىياپىتى بار.

شارابنى چاي قىلىپ چىلىسام ناننى،
تويغۇزۇپ قورساقنى، قىزىتتى قاننى.

بولغان بىر ئەدەبىيات.

ئابدۇرېھىم ئابدۇللا پىروزا ساھەسىدە تىنىمسىز ئىزدىنىپ
كېلىۋاتقان ئاپتور بولۇش سۈپىتى بىلەن بىر تۈركۈم ھېكايە ۋە
پوۋېست ئىجاد قىلدى. ئەگەر بىر شەھەرنىڭ تەرەققىياتىنى نوقۇل
ماددىي كۆرسەتكۈچ بىلەن ئەمەس، مەنىۋى كۆرسەتكۈچ بىلەنمۇ با-
ھالايدىغان ئىش بولسا، قاراماي ئەدىبلىرىنىڭ بۇ شەھەرنىڭ ئەم-
گەكلىرىنى يۇقىرى باھالىغان بولاتتۇق. بىز ئابدۇرېھىم ئابدۇللا-
نىڭ بۇ پوۋېست ـ ھېكايىلەر توپلىمىدىكى «جەرەن رىۋايىتى» نام-
لىق ھېكايىسى ئارقىلىقلا پەقەت ئەدەبىياتنىڭلا قولىدىن كېلىدى-
غان خاتىرە كۈچىنى ئۇچرىتالايمىز.

— ئاۋۇ نېمىنىڭ ھەيكىلى؟ — سورىدى ئارمان دۆڭ باغرىدى-
كى چىمەنزارلىقنىڭ بىرقانچە يېرىگە قاتۇرۇلغان جەرەنلەرنىڭ
ھەيكەللىرىنى كۆرسىتىپ.

— جەرەنىنىڭ ھەيكىلى، بالام.

— بوۋا، نېمىشقا بۇ يەرنى جەرەنبۇلاق دەپ ئاتايدۇ؟

يۇقىرىقى دىيالوگدىن مۇنداق بىرقانچە روھىي قاتلامغا ئېرى-
شىمىز: 1. جەرەنىنىڭ ھەيكىلى سانائەت شەھىرىدىكى كىشىلەرنىڭ
تەبىئەت ئانىنى سېغىنىشى. 2. قۇرۇلۇش داۋامىدىكى ئېكولوگىيە-
لىك يوقىتىش.3. رىۋايەتكە يۇغۇرۇلۇپ كەتكەن تەزكىرە. 4. يەر
نامى ۋە تەبىئەت. ھېكايىدىكى ئاسىم بوۋاي نېفىتلىكنى بەرپا قى-
لىشقا قاتناشقان كونا بىر ئەۋلاد كىشىلەرنىڭ ۋەكىلى، ئارمان
بولسا ئاشۇلارنىڭ يىلتىزىدىن كۆكلىگەن بىر نوتا. بوۋاي ئۆزىنىڭ
نىمجان بىر جەرەننى قۇتۇلدۇرۇپ قويۇۋېتىشى ۋە ئۇ جەرەنىنىڭ
بوۋاينىڭ ھاياتىغا ئارا تۇرۇشى توغرىسىدىكى بىر ھېكايىنى سۆز-
لەپ بېرىش ئارقىلىق ئاسفالت يول، ئېگىز بىنالار قۇچىقىدىكى
بىر سەبىي بالىنى بۇ شەھەرنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان تارىخىي كەڭ-
لىكى ئىچىگە باشلاپ كىرىدۇ. بالا ئۆزى سەزمىگىنى بىلەن تارىخ-
نىڭ ئىچىدە ئىدى. بوۋاينىڭ جەرەن بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

ئەدەبىيات ۋە ماكان خاتىرىسى

—— ئابدۇرېھىم ئابدۇللانىڭ «جەرەن رىۋايىتى» ناملىق پوۋېست - ھېكايىلەر توپلىمىغا ئىلاۋە

تەرەققىيات بەزىدە ئۆزگە ئالاقىدار ئادەملەر ۋە ئىشلارنى غايىب قىلىۋېتىدۇ. ھېلىمۇ ياخشى ئەدەبىيات دېگەن بىر نەرسە بار، ئۇ مۇمكىنقەدەر ئاشۇ ئاددىي ئادەملەر ۋە ئىشلارغا مۇناسىۋەتلىك ئەڭ ئىنچىكە، ئەڭ نازۇك كەچۈرمىشلەرنى تېرەن تەسۋىر، نازۇك ئىپادە شەكلىدە قايتا نامايان قىلىپ، ھاياتنىڭ مەنىۋى ئارخىپلىرىنى مەيدانغا چىقىرىدۇ.

قاراماي دىيارىمىزدىكى بىر سانائەت شەھىرى. ئۇ يەردە ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ تەكلىماكان ۋادىلىرىدىكى جىمجىت تۇرمۇشىغا ئوخشىمايدىغان ئۆزگىچە تۇرمۇش بار. سىز ئۇ يەردە ۋىشكا، كاچالكا، نېفىت، ماي چەككىلەش زاۋۇتى ئارىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئېگىلىك تىكلەش جەريانىدىكى جاپالىق تۇرمۇشىنى، كۆڭۈل ئىزتىراپلىرىنى، تۆلىگەن بەدەللىرىنى كۆرىسىز. تازا چوڭقۇرلاپ قارىسام، ئەجدادلارنىڭ ئىزى تېخى ئۆچمىگەن بۇ شەھەر باياۋان قەلبىدىكى جەلپكار ناخشىدەك ھەر كىمنى ئۆزىگە تارتىدۇ.

ئابدۇرېھىم ئابدۇللا ئۆزىنىڭ ئاددىي ـ ساددا، تۇرمۇشقا سادىق قەلىمى بىلەن بۇ شەھەرنىڭ خاتىرىسىنى بەدىئىي تۈستە كۆلەملەشتۈرگەن قاراماي ئەدىبلەر قوشۇنىدىكى مۇستەقىل بىر سىما. تازا ئىنچىكە سەپسالغىنىمىزدا، قاراماي ئەدەبىياتى باشقا رايونلارغا نىسبەتەن تامامەن پەرقلىنىپ تۇرالايدىغان يەرلىك پۇراققا باي ئەسەرلەر تۈركۈمىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، تەتقىقات قىممىتى بار

شائىر قەلبىدە نېفىت ۋە تۇپراق

— ئىبراھىم نىيازنىڭ «قۇم ئۇيۇقلىرى» ناملىق توپلىمىغا ئىلاۋە

ئادەم پانىي ھاياتنىڭ تىلسىم سەھنىسىگە تاشلىنىپتىلگەن. ئۇ ئۆزىگە نىسبەتەن يات ھەم تەھدىتلىك كۈچلەرگە دۇچ كەلگەندە ئۇنى چۈشىنىش ۋە ئىگىلەشكە تىرىشىدۇ. مەۋجۇدىيەتچىلەرمۇ شۇنداق دېيىشىدۇ. ئادەملەرنىڭ ساپ تەبىئەتنىڭ ئالدىدىمۇ تەمتىرەش دەۋرى بولغان. بۇ دەۋر تۈرلۈك تىلدىكى نۇرغۇن گۈزەل ئەپسانىنى تۇغدى. ئەپسانە ئىنسان بىلەن تەبىئەت ئوتتۇرىسىدىكى چوڭقۇر قاتلاملىق روھىي ئالماشتۇرۇشتىن دېرەك بېرىدىغان شېئىرىي تىل ئىدى. شېئىرىيەتنىڭ رەڭدار شەپەق بىلەن جۇلالانغان دولقۇنلۇق دېڭىزى ئاشۇ ئەپسانىلەر دۇنياسىدا ھېلىھەم جۇش ئۇرۇپ، سانائەت ۋە پۇل ھاۋاسىدا ئايىنىپ كېتمۋاتقان بۈگۈنكى كىشىلەرگە ئىنسانىيەتنىڭ سەبىي باللىقىنى ئەسلىتىپ تۇرماقتا.

ئىنسانىيەت ئۆزى ئۈچۈن سۈنئىي تەبىئەت پەيدا قىلدى، مانا بۇ ئۆزى شەھەر ۋە شەھەرلەشكەن جەمئىيەت. ئەتراپىتىكى ماددىي ۋە مەنىۋى مۇھىتنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئەقىل ۋە تەرتىپنىڭ مەھسۇلى. بۇرۇنقى كىشىلەر چېچەك ۋە نوتىلارنى تەنلىرىگە بېزەك قىلىشاتتى، مايسىلار ۋە بىخلاردىن بىر - بىرلىرىگە يېڭىلىق تۇتۇشاتتى. تەبىئەتنىڭ نورۇز ئېيى ساددا قىز - يىگىتلىرىمىزنى شائىرغا ئايلاندۇراتتى، ئۇلار ھەربىر تاش، ھەربىر گىياھنى كۆڭۈلنىڭ ۋاكالەتچىسىگە ئايلاندۇراتتى. ئەمدى بۈگۈنكى كىشىلەر پۇراق ۋە شەبنەمدىن خالىي يالتىراق (سولىياۋ) گۈللەرنى كۆتۈرۈ-

ئاشۇ تارىخنىڭ كىشىلەر ئاسانلىقچە دىققەت قىلىپ كېتەلمەيدىغان كىچىككىنە بىر تەرىپىنى ئالدىمىزدا ئايان قىلىدۇ. ئىقتىساد شاۋ-قۇنلىرى ئىچىدە تەبىئەتكە قاتتىق تەشنا بولغان يازغۇچى جەرەننى ساپ مۇھەببەت بىلەن تەسۋىرلەيدۇ. جەرەن ھەققىدىكى تەسۋىرلەر ئاۋات سانائەت شەھىرىنىڭ چېكىسىگە قىستۇرۇلغان گۈلدەك تە-سىر بېرىدۇ.

بوۋاينىڭ قەلبىدىكى دىيانەت جەرەنگە بولغان ھېسداشلىق ئار-قىسىدا گەۋدىلىنىدۇ، بالىنىڭ ساپ تەبىئىتىگە جەرەنمۇ ئىز-تىراپسىز ھالدا سىڭىپ كېتەلەيدۇ.

ئابدۇرېھىم ئابدۇللا ئەسەرلىرىدە كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى تۇر-لۇك ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت، مۇھەببەت، ئەخلاق قاتارلىق تۇرمۇش كارتىنىلىرىنى بەدىئىي يۇكسەكلىككە كۆتۈرۈپ تەسۋىرلەش بىلەن بىللە، ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ مۇناسىۋىتىنىمۇ خېلى تەسىرلىك قىلىپ سىزىپ بەردى. بىز ئۇنىڭ بۇ تونجى قەدىمىگە ئىزچىللىق ۋە تەرەققىيات تىلەيمىز. مەزكۇر پوۋېست ـ ھېكايىلەر توپلىمىنىڭ ئابدۇرېھىم ئابدۇللا ئۇچۇن يىراقتا سەكرەش تاختىسى بولۇپ قې-لىشىنى ئۈمىد قىلىمىز.

2007 ـ يىلى ئاپرېل، ئۈرۈمچى

ئادەملەرمۇ ئادەملىكنى
تاپالمايدۇ بەلكىم، يىلتىزسىز.

دەيدۇ.

قارامايى شەھىرى دىيارىمىزدا سانائەت ئامىللىرى نىسبەتەن قويۇق شەھەر. ئۇ يەردە بىزنىڭ ئىشچىلار تەبىقىمىز بار. ئۇلارنىڭ بۇرنىغا نېفىت بىلەن توپىراق تەڭ پۇراپ تۇرىدۇ. ئىبراھىمنىڭ شېئىرلىرىدا بۇنداق قوش پۇراق سېزىمىنىڭ ئالامەتلىرى خېلى ئېنىق. مەن قارامايغا بارغىنىمدا ئولتۇراق بىنالارنىڭ ئالدىدىكى تونۇرلارنى كۆرگىنىمدە خۇشال بولۇپ كەتكەنىدىم. يولدا ئاپتوموبىللار تېز كېتىپ بارىدۇ، تونۇرنىڭ بېشىدا بولسا بېشىغا ياغلىق ئورىغان مويسىپىت ئانا ئىخلاس بىلەن تېپىرلىماقتا. بۇ نەقەدەر گۈزەل كۆرۈنۈش. مەن بۇ كۆرۈنۈشتىن ئۆزۈمنىڭ بۇ يەردە بار ئىكەنلىكىمنى سەزدىم. ئىبراھىم ئۆزىنىڭ شېئىرلىرىدا ئاشۇنداق ئاشىقلىق جىلۋىسىنى كۆپلەپ كۆرسىتىدۇ.

قارامايى يېڭى گۈللەنگەن شەھەر. ئۇ يەرنىڭمۇ ئۆزىگە خاس ئەدەبىيات تارىخى ۋە ئەدىبلەر تەزكىرىسى بولۇشى كېرەك. مېھنەت بار يەردە مەدەنىيەت بولۇشى لازىم. شائىرى بولمىغان يۇرتنىڭ ھاياتى ھامان بىر ساختىلىقتىن دېرەك بېرىدۇ. ھايات مۇھەببەت بىلەن، مۇھەببەت كۈي بىلەن ئۆزىنى ۋايىغا يەتكۈزىدۇ. قارامايدا يېپيېڭى بىر ئەدەبىيات شەكىللەنمەكتە، ئۇنىڭ يىلتىزى تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىغا چوڭقۇر تۇتىشىپ كەتكەن.

2001 ـ يىلى مارت، ئۈرۈمچى

شۈپ پاراتتىن ئۆتۈشىدۇ. بۇرۇنقى قىزلاردىن قىزلىق ھىدى پۇرايت-تى، ھازىرقى قىزلاردىن زاۋۇتلاردىن چىققان ئەرزان باھالىق ئەتىر-نىڭ پۇرىقى كېلىدۇ. شۇنداق ئىكەن، دائىم بالا پېتى ياشاشنى ياخ-شى كۆرىدىغان شائىر ئاھ ئۇرماي قالامدۇ؟ شائىر ئەسكى ـ تۇسكى تۆمۈر ـ تەرسەك دۆۋىسىدىن بويۇن سوزىغان بىر تۇپ كۆك يانتاقنى ياكى سېمونت ئۆگزىلەردە قەد كۆتۈرگەن يىرىك قومۇشنى كۆرگەن-دە، تەبىئەتنىڭ بۇ خىل مۆجىزىسىدىن ئىلھام ئالماي قالامدۇ؟

شائىر ئىبراھىم نىياز نېفىت لاتقىلىرىدىن پەيدا بولغان ياش بىر شەھەرنىڭ قوينىدا ياشىدى ۋە ئىجاد قىلدى. سېلىم بوۋاي قا-پىقىنى قاراماي بىلەن تولدۇرۇپ، ئۆي ـ ئۆيگە يورۇقلۇق توشۇ-غاندا، ئۇ كەزگەن جاڭگاللاردا مۇڭلۇق راۋاب ساداسى چاتقاللارنىڭ ئاراچلىرىغا سىڭىپ كەتكەندى. نېفىت، تۇپراق ۋە كۆي... ئىبرا-ھىم نىياز قەلەم ناخۇلىنى قەغەز يۈزىدىكى بىپايانلىققا ئۇرغاندا، نېفىتلىك شەھىرى قارامايدىكى ۋىشكىلار، كاچالكىلار، بۇرغىلاش سۇپىسىدىكى ئېگىز تۆمۈر مۇنارلار، يىگىت ـ قىزلار كىيگەن تۆ-مۈر قالپاقلار چۆل تورغايلىرىنىڭ سەگەك ناۋاسى بىلەن سىڭىش-كەن ھالدا يىراقتىن ئاستا ئۈچۈپ كېلىۋاتقان سۇ بوياق نامايان بولىدۇ. بۇ سېلىم بوۋاينىڭ قولىدىكى راۋاب ساداسىنىڭ زامانى-مىزدىكى ئۆزگىچە داۋامى.

چۆچەككە ئامراق شائىر،
كىرىپ كەتتى يېرىلغان تاشقا.

شائىر ئەگەر خالىسا يېرىلغان تاشقا ئەمەس، پۈتۈن قورام تاشنىڭ قىن ـ قىنىغا سىڭىپ كېتەلەيدۇ. شائىر نېفىتلىك شەھىرىنىڭ ۋاراڭ ـ چۇرۇڭلۇق رەستىلىرىدە كېتىۋېتىپ، ئۆز ئەجدادىنىڭ قەدىمىي ئەپسانىسىنى قاتتىق سېغىنىدۇ. شائىر «ئىزدەش» دېگەن شېئىرىدا:

جاۋاب: ھەربىر شېئىر ئايرىم بىر لۇغەت، شۇنداقلا بۇ لۇغەت تولۇقلاش، تۈزىتىلىش ئاساسىدا قايتا - قايتا نەشر قىلىنغان لۇغەت. بۇ لۇغەتتىكى سۆزلەرنىڭ ئىزاھاتىنى لۇغەت تۈزگۈچى ئەمەس، بەلكى لۇغەتتىن پايدىلانغۇچى ئۆزى بېرىدۇ. شېئىر بارلىققا كېلىشتىن ئىلگىرى گوياكى تىل مەۋجۇت ئەمەس، شېئىر ئۆزى تۇغۇلۇش بىلەن بىللە، تىلىنىمۇ تۇغىدۇ. سۆزلەر يېڭى بىر تەرتىپ ئىچىدە يېڭى بىر ھاياتقا كۆز ئاچىدۇ ۋە بۇرۇنقى بىر مەنىسىنى ئۇنتۇيدۇ. شېئىردىكى سۆزلەر ئۆزىگە خاس بىر يۆنىلىش بويىچە كېڭىيىدۇ؛ بىر سۆز يەنە بىر سۆزنىڭ ھەرىكىتىگە يوشۇرۇن تەسىر كۆرسىتىدۇ.

سوئال: «تارىم» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنغان «تۇزغاق» ناملىق شېئىرىڭىز شېئىرىي ئىجادىيىتىڭىزدە سالماقلىق ئورۇن تۇتىدىغان، شۇنداقلا جەمئىيەتتە كۈچلۈك ئىنكاس قوزغىغان ئەسەرلىرىڭىزنىڭ بىرى. بۇ شېئىرنى ئىجاد قىلىش جەريانىڭىز ھەققىدە ئازراق چۈشەنچە بەرسىڭىز.

جاۋاب: مەن بۇ شېئىرنى 1989 - يىلى چاغان ئاخشىمىدا يازغانىدىم. بۇ، مەن ئۈرۈمچى تەجرىبە ئوتتۇرا مەكتەپتىن شىنجاڭ مائارىپ ئىنستىتۇتىغا يۆتكىلىپ كەلگەنگە ئانچە ئۇزۇن بولمىغان ۋاقىت ئىدى. يېڭى خىزمەت ئورنۇمدا ماڭا تېخى ياتاق بېرىلمىگەچكە، قايسى دوستۇمنىڭ ياتىقىدا ياكى ئۆيىدە كۈن كەچ بولسا، شۇ يەردە قونۇپ قالاتتىم. تۇرمۇشۇم ئىنتايىن تەرتىپسىز، روھىم چۈشكۈن ئىدى. مەن ئۈرۈمچىدە ئۆزۈمنى خۇددى ئەينەك قاچا ئىچىدىكى بېلىقجاندەك ھېس قىلاتتىم. تەبىئەتتە كىشىلەرگە، جۇغلىدىن ماڭا تەۋە نەرسىلەر مەڭگۈ يوقالغاندەك پەرىشان بولاتتىم. پوجاڭزا ئاۋازلىرى ئۇزۇلمەي پارتلاپ تۇرغان چاغان كېچىسىدە ئۆزۈمنى تولىمۇ يېگانە سەزدىم ۋە ئاشۇ شېئىرنىڭ ئاساسىي قىسمىنى شۇ كېچىدە يېزىپ تۈگەتتىم. مەن ئۆزۈمچە شۇ چاغدا شەھەر كىرىزىسى ۋە ئادەم كىرىزىسى ئىچىدە بىردىنبىر پېرسوناژ

تەبىئەت، جەمئىيەت، شېئىرىيەت

— دولقۇن ئەلى، ئوسمان قاۋۇللارنىڭ ئابدۇقادىر جالالىددىن بىلەن سۆھبىتى

سوئال: ئابدۇقادىر جالالىددىن، سىزدە ئەدەبىي ھەۋەسنىڭ پەيدا بولۇشىغا سەۋەبچى بولغان ئامىللار قايسى؟ قىسقىچە سۆزلەپ بەرسىڭىز.

جاۋاب: بۇنىڭغا ئەقلىي نۇقتىدا تۇرۇپ ئۇنى - بۇنى دېيىشىم مۇمكىن، ئەمما ئۇنىڭ دەل جاۋاب بولالىشىغا ھۆددە قىلالمايمەن. ئاز - تولا ئەقلىمگە كەلگەندە قارىسام، كىشىلەر ھەدەپ بىر - بىرىنى ئۇرۇۋاتقان ۋە جازالاۋاتقانىكەن، ئاق كۆڭۈل، ياۋاش ئانام ۋە ھامماملار ئازار يەۋاتقانىكەن، بۇنىڭ نېمە ئىش ئىكەنلىكىنى چۈشەنمەيتتىم. ئەمما ھەممىشە مېنى يوشۇرۇن ۋەھىمە ئورىۋالاتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە دادام مەن تۇغۇلۇپ يەتتە ئايدىن كېيىن ئۆلۈپ كېتىپ، ئانامنىڭ ھىماتىدا چوڭ بولدۇم. ئېتىز - ئېرىق ئىشلىرى تازا بېسىق بولغاندا ئۆيدە يالغۇز قالاتتىم. بۇ ئەھۋال مېنى غەمكىن، خىيالچان بالىغا ئايلاندۇرۇپ قويغانىدى. ھەممە نەرسە ماڭا پەرىشان، غەلىتە كۆرۈنەتتى. ھايات ماڭا خورسىنىۋاتقان قىياپەتتە ئۆتۈۋاتقاندەك تۇيۇلاتتى. مەن بۇنداق تۇيغۇدىن ھازىرمۇ تېخى قۇتۇلغىنىم يوق. شۇڭا، ھەر قېتىم يالغۇزلۇق ھېس قىلسام شېئىر يازغۇم كېلىدۇ. مېنىڭچە، بىر پارچە شېئىر ناھايىتى مول ئارقا كۆرۈنۈشنى يوشۇرۇپ تۇرغان تاسادىپىيلىق.

سوئال: شېئىرىيەتتىكى تىل ئامىللىرى ھەققىدە قانداق ئۆزگىچە قارىشىڭىز بار؟

قا چىقىشى. بۇنى رەت قىلغانلار شېئىرىيەتنىڭ ئۆزىدىكى مەنتىقىنى ئاساس قىلىپ ئەمەس، بەلكى ئۆزلىرىنىڭ شېئىرىيەتتىكى «سىياسىي» ئورنىنى ئاساس قىلىپ رەت قىلدى، دەپ چۈشىنىمەن. چۈشىنىلمەسلىك شەيئىنىڭ ئۆزىدىكى ماھىيەت ئەمەس، ئارىلىقتىكى ماھىيەت.

سوئال: سىز «تەڭرىتاغ»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» قاتارلىق ژۇرناللاردا ئېلان قىلغان بىر تۈركۈم ماقالىڭىزدە مىللەتنىڭ روھىدىكى رەزىللىكلەرنى، ئەدەبىياتىمىزنىڭ ھازىرقى ئەھۋالى توغرىسىدىكى يېتەرسىزلىكلەرنى پىسخىك ئۇسۇلدا ئېچىپ بەردىڭىز. بۇنداق ئەسەرلەرنى يېزىشنى ئىجادىيىتىڭىزنىڭ مۇھىم بىر قىسمى، دەپ قارامسىز؟

جاۋاب: مەن باشتا ئەتەي ئۇنداق بەلگىلىۋالمىغان، بەزى نەرسىلەرنى يازغاندىن كېيىن، قاراپ باقسام ئۇلار ھەقىقەتەن ئىجادىيىتىمنىڭ بىر قىسمى بولۇپ قاپتۇ. بۇنىڭدىن كېيىنمۇ شۇنداق بولامدۇ، كېسىپ بىر نەرسە دېيەلمەيمەن. مەن مېنى قىستىغان نەرسىلەرنى يازىمەن، شۇ ئارقىلىق ئارام تاپىمەن.

سوئال: قايسى ئەسەرلىرىڭىزنى ئەڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك چىققان دەپ قارايسىز؟ قايسى ئەسەرلىرىڭىز خاس ئۇسلۇبىڭىزنى ئىپادىلەپ بېرەلەيدۇ؟ «تەڭرىتاغ» ژۇرنىلى سىزنى باشتىن ـ ئاخىر قوللاپ كەلدى، بۇ ھەقتە سۆزلەپ بەرسىڭىز؟

جاۋاب: مەن ھازىرغىچە ئۇسلۇبنى گەۋدىلەندۈرۈشكە قىزىقمىدىم. بەزىلەر قەلەم پىشسا ئۇسلۇب شەكىللىنىدۇ، دەيدۇ. ئەگەر ئۇسلۇبقا تەبىر بېرىش كېرەك دېيىلسە، مەن ئۇنى ھال دەپ چۈشىنىمەن. سىز «مۇۋەپپەقىيەت» دەپ قالدىڭىز. مەن ئۆز مۇۋەپپەقىيىتىمنى كىشىلەرنىڭ تاۋىغا قاراپ ئۆلچىمەيمەن. ماڭا شېئىرلىرىمنىڭ تولىسى قەدىرلىك تۇيۇلىدۇ. مېنىڭ مۇۋەپپەقىيەتكە قويغان تەلىپىم ئاشۇنداق.

ئەدەبىيات جامائىتى ھېچقاچان ئادەمگە بىر دەك تەلەپ قويغان

ئىدىم. بۇ غايەت ئەۋرىشىم تۇردىن ھەرقانچە قىلىپمۇ قۇتۇلالمى-
دىم. قېنىسەن سەھرا، دېدىم ۋە شامال تەگكەن تۇزغاقتەك چې-
چىلدىم.

سوئال: يېڭىچە شېئىرىيەت ئىجادىيىتىدە سىز بەلگىلىك ئۇ-
تۇقتا ئېرىشىپ، شېئىرىيىتىمىزدە داۋالغۇش پەيدا قىلغانلار ئارى-
سىدا تېگىشلىك ئورۇنغا ئېرىشتىڭىز. بۇ خىل ئىزدىنىش خاراك-
تېرلىك شېئىرلار ھەققىدە خاس چۈشەنچىڭىزنى سۆزلەپ بەرسە-
ڭىز. چۈنكى، سىزنىڭ بۇ ھەقتىكى چۈشەنچىڭىز بىرقەدەر مۇكەم-
مەل. بىزچە بۇ ھەقتە مەيدانغا كەلگەن بەزى ئورۇنسىز چۈشەنچە-
لەرنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشقا بۇنىڭ پايدىسى بار.

جاۋاب: شېئىرىيەتتە مۇتلەق قاراش بولمايدۇ، مۇتلەقلىق پەقەتلا
سىياسەتنىڭ ئارزۇسى. شۇڭا، سەنئەت ساھەسىدە ئوتتۇرىغا چىققان
يېڭى ئامىللارنىڭ بەلگىلىك يەكلەشكە ئۇچرىشى ئىنتايىن نورمال
ئىش. شېئىرىيەت ئۆزىنىڭ گۈزەللىكى ۋە ھەقىقىتىنى تاڭماسلى-
قى، رەت قىلىشقا ئۇچرىسا ھەسرەتلەنمەسلىكى كېرەك. چۈنكى
شېئىرىيەتمۇ بىر خىل ئىبادەت شەكلى بولۇپ، مەجبۇرلاش ئۇنىڭ
خاراكتېرىگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ.

ئەسلىدە يېڭى شېئىرىيەت، كونا شېئىرىيەت دېگەن گەپلەر پە-
قەتلا نەزەرىيە ساھەسىدىكى راتسىونالىزملىق ئۇقۇملار. مەن تا-
رىختىكى ھەممە شېئىرنى ئوخشاشلا شېئىر دەپ قارايمەن. بىر
پارچە ئەسەر شېئىر بولۇش لاياقىتىگە ئېرىشسە، ئۇ خالىغان بىر
زامانغا مەنسۇپ بولالايدۇ. شېئىرىيىتىمىزدىكى ئىزدەنمە شېئىرلار
ئاساسەن تەپەككۇر جەھەتتىكى ئەندىزىنىڭ ئۆزگىرىۋاتقانلىقىدىن
دېرەك بەردى. شېئىرىيەتنىڭ ھوقۇقىنى ئۆزىگە قايتۇرۇپ بېرىش
بەكلا زۆرۈر ئىدى. بۇ زۆرۈرىيەت ياشلارنىڭ سەزگۈسىدە ئۆز ئىپا-
دىسىنى تاپتى، نەۋايى روھى قەلبلەرنىڭ ئىشىكىنى چەكتى.

شېئىرىيەت تەرەققىياتى شەكىل تەجرىبىسىنىڭ دەۋر قىلىشى-
دۇر. «گۇڭگا شېئىرلار» ئاشۇ خىل تەجرىبىنىڭ تەۋەككۇلچە روياپ-

ئادەم كۆپەيمەكتە، مۇھىت بۇزۇلماقتا، ياشاش ۋە قوغدىنىش بار-غانسېرى جىددىي مەسىلىگە ئايلانماقتا. تۇرمۇش رىتىمى تېزلەش-تى، بوشلۇق ئازايدى، ئادەملەرنىڭ تەبىئەت بىلەن بولغان مۇناسى-ۋىتى ۋاستىلىك يوسۇندا بولدى. كىشىلەر تەبىئەتنى سېغىنىپ، سولياۋدىن دەل - دەرەخ ۋە گۈللەرنى ياساشقا مەجبۇر بولدى. ئا-خىر كىشىلەر ئۆزى ھەققىدە تۈزۈك بىر ئويلىنىشقا ۋاقىت چى-قىرالمىدى. شېئىر بىلەن ئىجتىمائىي ئادەملەر بىر - بىرىدىن قېيىداشتى. بۇ ئەھۋال بىزدەك دېھقان مىللەتنىڭ شائىرلىرىدى-مۇ ئەكس ئەتمەي قالمىدى. شائىرلىرىمىز سۆيى پەسلەپ تارد-يىۋاتقان كۆلدىكى بېلىقتەك كىچىك ئويماندا تىقىلىپ ياشايدۇ، بۇ ئويمان دەل ئۇرۇمچى. يىراق سەھرالار ئۆزىنى ئەنئەنىۋى خەلق ناخشىلىرىدىن تىڭشايدىغان بولدى. بۇنى تەھلىل قىلىپ، ماقالى-لەرنى يېزىش كېرەك. لېكىن شېئىر بىلەن ماقالە بەرىبىر ئوخ-شىمايدۇ.

سوئال: سىزچە، ھازىر شېئىرىيىتىمىزدە ساقلىنىۋاتقان ھالقى-لىق نۇقسانلار قايسى تەرەپلەردە كۆرۈلۈۋاتىدۇ؟

جاۋاب: شېئىرلىرىمىز زىيادە غەمكىن، بۇ غەمكىنلىكتە ئادەم-نىڭ قۇدرىتىنى كۆرۈپ يەتكەندىكى جەڭگىۋارلىق يوق. ئۇرۇش مەيدانىدىكى باھادىرلاردىمۇ غەمكىن بولۇپ قالىدىغان چاغلار بولى-دۇ، بىراق ئۇلارنىڭ غەمكىن چىرايىدا مۇستەھكەم، چىڭ مۇسكۇل بار، چارە ئىزدەۋاتقان ئىرادە بار.

تولا شېئىرنىڭ رىتىمى سۇنئىي (ئىجتىمائىي) كىلاپان بىلەن سوققان يۈرەكتىن دېرەك بېرىدۇ. ئىنساننىڭ تۇغما ياۋايى كۈچىگە ئىچكىرىلەش يېتەرلىك بولمىغانلىقتىن، شېئىرلار تۇيغۇ جەھەت-تىكى مۇستەقىللىققا تويۇنمىغان. يەنىلا شېئىرىيىتىمىزدە ئۇقۇم-لىشىش ھادىسىسى ئېغىر.

بىز تېخى كومپيۇتېر، توڭلاتقۇ، تېلېۋىزور، پويىز، زاۋۇتلارنىڭ زاپچاسلىرى ئىچىگە بەدىئىي دىت قانىتى بىلەن شۇڭغۇپ كىرەل-

ئەمەس، پوزىتسىيەمۇ ھەر خىل بولىدۇ. بۇنى ئويلاش بىئاراملىق كەلتۈرىدۇ. مەن ئادەم بولغاندىكىن، سەنئەتتىكى ئىش ـ ئەمەللىرىم ھامان مەنە قۇتۇپلىرىنىڭ بىرەر بۇرجىغا چۈشمەي قالمايدۇ.

سوئال: سىز ئەدەبىياتنىڭ تەربىيەۋى رولىغا قانداق قارايسىز، بولۇپمۇ ھەممە ئادەم پۇلنىڭ كويىغا چۈشكەن بازار ئىگىلىكى شارائىتىدا، بۇ مەسىلىگە قانداق مۇئامىلە قىلىش كېرەك؟

جاۋاب: ئەدەبىياتنىڭ قاتلىمى كۆپ بولىدۇ. مەن شېئىرىيەتنى مىللەتنىڭ كەلگۈسىدىكى ئېستېتىك ساپاسىنىڭ بېشارىتى، دەپ قارايمەن. ئەدەبىيات ھەقىقىي چۈشىنىلگەن ئەلدە سىياسەت ئادەملەرنى ئەمەس، بەلكى ھەربىر ئادەم ئۆزىنى ئۆزى سورايدۇ.

ئەدەبىيات ئوڭاي يەتكىلى بولىدىغان مەنزىل ئەمەس، ئۇنىڭ يوللىرى نۇرغۇن جەسەت ۋە بىمارلار بىلەن قاپلىنىپ كېتىدۇ. بازار ئىگىلىكى شارائىتىدا ئەدەبىياتىمىز چوڭ ئۆتكەلگە دۇچ كېلىۋاتىدۇ ياكى ئەدەبىياتىمىز ئۆز شەيدالىرىنىڭ ئىمانىدىن ئىمتىھان ئېلىۋاتىدۇ. ئەلۋەتتە، بۇ ئىمتىھاندىن ئۆتەلەيدىغانلار ئاز بولىدۇ. ئەدەبىياتنىڭ نەتىجىسىنى بۇ ساھەدىكى كىشىلەرنىڭ كۆپلۈكى بىلەن ئەمەس، بەلكى سۈپىتى بىلەن كۆرىمىز.

بازار ئىگىلىكى شارائىتىدىمۇ ئەدەبىيات چوقۇم ئۆزىگە ئوخشىشى كېرەك. مىللەتنى تەربىيەلەش نوقۇللا ئەدەبىياتنىڭ زىممىسىگە چۈشكەن ئەمەس، ئىجتىمائىي پەن تارماقلىرىمۇ كىشىلەرنى تەربىيەلەش رولىنى ئۇنتۇپ قالماسلىقى كېرەك. ئەلۋەتتە، بۇ گەپ بىزنىڭ سەۋىيە مۇھىتىمىزغا قارىتىلغان.

سوئال: ئاتالمىش «شېئىرىيەتنىڭ كۈرسى چۈشۈپ كەتتى» دېيىلىۋاتقان بۇ كۈنلەردە شائىرلار زادى قانداق قىلىشى كېرەك؟ شائىر بۇنداق شارائىتتا شېئىرىيەتتىن ۋاز كېچىپ ماقالە ئارقىلىقمۇ ئۆزىنىڭ بەدىئىي غايىسىنى ئىشقا ئاشۇرالامدۇ؟

جاۋاب: ھازىر شېئىرىيەتنىڭ كۈرسى چۈشۈۋاتامدۇ ياكى ئادەمنىڭ كۈرسى چۈشۈۋاتامدۇ، بۇنىڭغا ئېنىق بىر نېمە دېيىش تەس.

يوق، مەندە پەقەت ئىخلاسلا بار. «نامى يوللۇق بولمىسا سۆزى ئاقماس» دەيدىغان جۇڭگوچىلىقتا توغرا تەكلىپ ۋە مەسلىھەتلەر كۈچلۈك نوپۇز بىلەن قوشۇلۇپ ئوتتۇرىغا چىقمىسا، ئۇنى تىڭشايدىغان ئادەم بولمايدۇ. نېمە ئۈچۈندۇر ئىش ئاقمىغان ئەلدە «ئەۋلىيا» تولا بولىدىكەن. باشقىلار تەھلىل قىلمىغان ئەھۋال ئاستىدا ئۆزىنى ئىزاھلاشمۇ بەسى مۈشكۈل.

سوئال: ئەدەبىياتتىكى ئۆلۈك سىمۋوللاشتۇرۇش (مىسالەن، قاراڭغۇ تۈن — «زۇلمەت»نىڭ، بورانقۇش — «ئىنقىلاب»نىڭ، يۇلتۇز — «ئۈمىد»نىڭ دېگەندەك)نى كىشىلەرنىڭ تەپەككۇر بوشلۇقىنى بوغىدىغان ئامىل، شۇنداقلا شەيئىلەرگە قىلىنغان ھاقارەت، شەيئىلەرنىڭ ئۆزىگە ۋەكىللىك قىلالماسلىقىنىڭ ئۆزى ئەدەبىياتتىكى بىر خىل ئېچىنىشلىق ئەھۋال، دەپ قارىغۇچىلار بار. سىز بۇ ھەقتىكى تونۇشىڭىزنى سۆزلەپ بەرگەن بولسىڭىز.

جاۋاب: مەن بۇ ھەقتە مەتتىمىن ھوشۇرنىڭ «قۇم باسقان شەھەر» ناملىق رومانى ھەققىدىكى «تارىخنىڭ بەدىئىي سۈرىتى» ناملىق ئوبزورۇمدا ئازراق توختالغان (بۇ ئوبزور «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىنىڭ 1997 - يىلى 1 - سانىدا ئېلان قىلىنغان. — مۇھەررىردىن). مەن ئۆز كۆزقارىشىمنىڭ مۇپەسسەل ئىدىيە ئەمەس، بەلكى مەلۇم پىكىرنىڭ يىپ ئۇچى بولۇپ قېلىشىنى ئۈمىد قىلىمەن. ئوقۇرمەنلەر ئېرىنمىسە، ئاشۇ ماقالىگە نەزەر سالسا بولىدۇ.

سوئال: سىز ئەدەبىيات ھەققىدىكى كۆزقاراشلىرىڭىزنى بۇرۇنمۇ، ھازىرمۇ ماقالە ئارقىلىق ئىزھار قىلىپ كېلىۋاتىسىز. سىز پىكىر ئالماشتۇرۇشنىڭ سۆھبەت شەكلىگە قانداق قارايسىز؟

جاۋاب: بۇ ئالدى بىلەن تەڭ ھوقۇقلۇق پىكىر شەكلى بولۇشى كېرەك. مېنىڭچە، سوئال جاۋابقا قارىغاندا تاكتىكىلىق خۇسۇسىيەتكە باي بولىدۇ. مەن سوئال سورىغۇچىنى جاۋاب بەرگۈچىدىن مول چۈشەنچىگە ئىگە بولىدۇ، دەپ قارايمەن، شۇنداقلا سوئال جاۋابقا نىسبەتەن ھامان ئاكتىپ.تارىختىكى ئىدېئولوگىيە شەكىل-

مىدۇق. مەنىۋى ھاياتىمىز سانائەت دۇنياسىنى ئىستېمال قىلىش- قا ئۈلگۈرمىدى. بىز يەنىلا ئېتىز - ئېرىق جىلۋىلىرى ئىچىدە تۇيغۇمىزنى گۈللاپ يۈردۇق. بۇ جەھەتتە مەنمۇ كىرىزىس ھېس قىلمىمەن.

سوئال: نۆۋەتتە ئەدەبىياتىمىزدا يۇقىرى ئېستېتىك قىممەتكە ئىگە ئەسەرلەر ئىنتايىن ئاز، ھەتتا يوق دېيەرلىك، چەت ئەللەرنىڭ يۇقىرى ئېستېتىك قىممەتكە ئىگە ئەسەرلىرى بولسا ئۇيغۇر ئو- قۇرمەنلىرى تەرىپىدىن تازا ئالقىشقا ئېرىشەلمەيۋاتىدۇ، بۇ خىل ھادىسىگە قارىتا تونۇشىڭىز قانداق؟

جاۋاب: كىشىلەر قىتئەلەر ئارىلاپ ھەممە يەرگە ئۆزلىشىپ، ئۆ- زىنىڭ خاس غۇرۇرىغا لايىق بوشلۇقنى تېپىپ ياشىيالايدۇ. لېكىن بىزدە ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتكۈزۈپ ئالىي مەكتەپكە ئۆتكەن قەش- قەرلىك بىر ئىستۇدېنت ئۈرۈمچىگە كەلسە، تالاي مىللىي قې- رىنداشنىڭ ئارىسىدىمۇ مۇساپىرلىق ھېس قىلىپ، ئاتا - ئانىسى- نى سېغىنىپ يىغلايدۇ. بۇمۇ مېنىڭ يۇرتۇمغۇ دېيەلمەيدۇ. دېمەك، بىزدە مەھەللىۋى ئاڭ دۇنياۋى ئاڭدىن خېلىلا ئۈستۈن. بۇ بىزدى- كى مەنىۋى قىياپەتنىڭ ئىجتىمائىي ئەكسى. سەنئەتتىمۇ بىزنىڭ تۇيغۇمىز چەت ئەللەرنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلىرىدىن ئۆزى ھەرىكەت قىلىدىغان بوشلۇقنى دېگەندەك تاپالماي تەمتىرەپ قالىدۇ.

سوئال: بىز ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى دۇنياغا يۈزلەندۈرۈش ئۈچۈن ئۆز زېمىنىمىزدا تىرىشىشتىن باشقا، يەنە چەت ئەللەرنىڭ يۇقىرى ئېستېتىك قىممەتكە، چوڭقۇر پەلسەپىۋى پىكىرگە ئىگە ئەسەرلە- رى كۆپرەك تونۇشتۇرۇلسىكەن، دەپ قارايمىز، سىز بۇ جەھەتتە خېلى ئەجىر سىڭدۈرۈۋاتىسىز، بۇ ھەقتىكى پوزىتسىيەڭىز قانداق؟

جاۋاب: بىز باشقىلارنىڭ پەلسەپىۋى ئەسەرلىرىنى تونۇشتۇرۇش جەھەتتە ئەجدادلىرىمىزنى دورىيالمىدۇق. ئەمەلىيەتتە، ھازىر بەكلا كېچىكىپ كەتتۇق. مەن ئەجىر سىڭدۈرۈپ، تۈزۈك ئىش قىلغىنىم

رەسىملەردىن ئىزدىگىنىم ئاز ئەمەس

— ئاپتورنىڭ 2010 ـ يىلى «تەڭرىتاغ» ژۇرنىلى تەشكىللىگەن رەسساملار چاي سۆھبىتىدە ئېيتقانلىرى

ئالىي مەكتەپنى پۈتكۈزۈپ خىزمەتكە چىققىنىمغا 25 يىل ئەتراپىدا بولۇپ قاپتۇ. خىزمەتنى ئاساسەن دېگۈدەك ئۈرۈمچىدە قىلدىم. ئۈرۈمچى سەنئەتكارلىرىمىز، ئەدىبلىرىمىز، مۇزىكانتلىرىمىز، نەزەرىيەچىلىرىمىز، زىيالىيلىرىمىز مەركەزلەشكەن بىر ماكان. مۇشۇ يىگىرمە نەچچە يىل مابەينىدە مەن تونجى قېتىم مانا بۇگۈنكىدەك رەسساملار بىلەن ئەدەبىياتچىلارنىڭ بىر يەرگە كېلىپ سەنئەت توغرىسىدا گەپ قىلغىنىنى كۆرۈۋاتىمەن. مېنىڭ قارىشىمچە، بۇ ئىككى ئورۇننىڭ ئورۇنلاشتۇرغان پائالىيىتى بولارنىڭ ئۇتۇقى. يەنە بىر جەھەتتىن ئېيتقاندا، ناھايىتى زور كېچىكىش دەپ ئويلايمەن.

بىز شېرىيەتكە قىزىقىپ يۈرگەن مەزگىللەردە، بولۇپمۇ مەن ئۈرۈمچىگە كەلگەن 1980 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا جۇڭگوغا نىسبەتەن غەرب ئەدەبىياتىدىكى غەرب مودېرنىزم ئېقىمى، نەزەرىيەلىرى تەسىر قىلىۋاتقان چاغ ئىدى. بىزمۇ ئۇنى ھەر خىل كىتابتىن كۆرگەندۇق. مېنىڭچە، ماڭا نىسبەتەن ئېيتقاندا سالۋادور دالى (Salwador Dali) ئۆز رەسىملىرى ئارقىلىق ھالقىما رېئالىزم نەزەرىيەسىنى ئەڭ ياخشى چۈشەندۈرۈپ بەرگەنىدى. شۇ چاغلاردا بەزى نەزەرىيەۋى كىتابلارنى كۆرگەن بولساقمۇ، ئۇ يەنىلا بىزگە بىر ئاز ئابستراكتلىق تەسىر بېرەتتى. مەن سالۋادور دالىنىڭ رەسىمىنى كۆرگەندىن كېيىن «ھالقىما رېئالىزم» دېگەن مۇنداق گەپ ئىكەن،

لىرىنى ئەسلىگەندە، سوقرات، ئەپلاتونلارنىڭ جاھانشۇمۇل ئىدىيەلىرى سۆھبەت شەكلى تەرىقىسىدە قالدۇرۇلغان. بولۇپمۇ سوقرات ئۆز ئىدىيەسىنى ئۇدۇل ئوتتۇرىغا قويماي، ئۆزى ئېيتىشقا تېگىشلىك ئىدىيەنى باشقىلارنى جاۋاب بەرگۈزۈپ ئوتتۇرىغا قويغان. بۈگۈنكى زامان گىگانت ئەدىبلىرىدىن گارسىيە ماركوزنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىدىيەسى سوئالنىڭ رىغبەتلەندۈرۈشى بىلەن مەيدانغا كەلگەن.

بىزدىمۇ سوئال سوراش پېشۋالىرى كۆپلەپ بولۇشى كېرەك. ئۇلۇغ پەلسەپىنىڭ تومۇرىدا ئېقىپ تۇرغىنى سوئال، سوئال، يەنە سوئال.

1997 ـ يىلى يانۋار، ئۈرۈمچى

كىن، ئۇنى كۆرگەن ھەرقانداق ئادەمدە چوقۇم چۈشىنىش بولىدۇ. بەلكىم 5% ياكى 30% ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق چۈشىنىدىغان بولۇشى مۇمكىن. مېنىڭچە، ھېچقانداق تەربىيەگە ئىگە بولمىغان ئادەممۇ بىر رەسىمنى كۆرگەن ۋاقىتتا ئۆزىگە خاس بىر مەنىۋى ھادىسىنى قوبۇل قىلىدۇ. مانا مۇشۇنىڭ ئۆزى تەسىر. شۇ چاغلاردا بىز پىكاسونىڭ، دالىنىڭ، مېنتىننىڭ رەسىملىرىنى ئەڭ كۆپ كۆرگەنىدۇق. بولۇپمۇ مۇنكىنىڭ «ھايات ئۇسۇلى» دېگەن بىر رەسىمى تا ھازىرغىچە كۆز ئالدىمدا كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ئاندىن ئۇنىڭ يەنە «چۇقان» دېگەن رەسىمىمۇ ماڭا قاتتىق تەسىر قىلغان. رەسىمدە بىر كىشىنىڭ قاتتىق ۋارقىرىشى، چۇقانغا ئەگىشىپ دۇنيانىڭ شەكلى ئۆزگىرىپ كېتىۋاتقانلىقى كۆزىمىزگە تاشلىنىدۇ. بىز شۇ ۋاقىتتا مەنىۋى دۇنيانىڭ نەقەدەر قۇدرەتلىك ئىكەنلىكىنى مۇنكنىڭ رەسىملىرى ئارقىلىق كۆرگەنىدۇق. ئاشۇ بىر تۈركۈم نادىر رەسىم ئەسىرىنىڭ قەلبىمىزدە مەڭگۈ ئۇنتۇلمايدىغان يېرى شۇ يەردىكى، ئۇنىڭدىكى رەڭ، كۆرۈنۈشتىن تارتىپ ھەممە نەرسە ئىچكى دۇنيايىمىزغا سىڭىپلا كېتەتتى ـ دە، ھەر قېتىم بىز بىر نەزەرىيە نۇقتىسىدىن ئاجىزلىق قىلغان ۋاقتىمىزدا، مۇنىكنىڭ (Edward Munch) ياكى بولمىسا دالىنىڭ رەسىملىرىدىكى شۇ كۆرۈنۈشلەر تەپەككۇرىمىزنى جانلاندۇرۇشقا تۈرتكە بولاتتى. مانا مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، بىز مەلۇم جەھەتتىن بىر تەرەپتىن رەسىم ئارقىلىق مەلۇم چۈشەنچە ۋە تەسىراتنى قوبۇل قىلىپ، ئۇنى شېئىرىيەتكە، نەزەرىيەگە تەتبىقلىساق، يەنە بىر تەرەپتىن خەنزۇچە گېزىت ـ ژۇرنال، كىتابلاردىكى ئوبزورچى، تەتقىقاتچىلارنىڭ چۈشەندۈرۈشىگە ئاساسلىنىپ ئۆزىمىز قىزىققان غەرب ئەدەبىيات ئېقىملىرى ھەققىدىكى بىلىملىرىمىزنى مۇللاشتۇرۇشقا تىرىشاتتۇق. شۇڭا مەن بىز رەسىم ئارقىلىقمۇ ئۆزىمىزنىڭ شېئىرىيىتىگە، ئىجادىيىتىگە مۇۋاپىق تەسىر ۋە ئوزۇقلۇقنى قوبۇل قىلدۇق، دەپ ئويلايمەن.

دېگەن قاراشقا كەلگەنىدىم. شۇڭا، مەن مودېرنىزم جەھەتتىكى ياكى سەنئەتتىكى نۇرغۇن ئابستراكت نەزەرىيەنىڭ رولىنى مەلۇم مەنىدىن ئېيتقان ۋاقىتتا رەسساملار ئارقىلىق بەكرەك چۈشەندىم دېسەم بولىدۇ. مىسالەن، شۇ ۋاقىتلاردا مەن فىرانسىيەلىك شائىر ژاك پىرېۋېرنىڭ «پىكاسونىڭ ئالمىسى» دېگەن بىر شېئىرىنى ئوقۇغاندىن كېيىن، بۇ شېئىر پىكاسونىڭ رەسىم ئۇسلۇبىنى ئەڭ ياخشى ئىپادىلەپ بېرىپتۇ، دەپ ئويلىغانىدىم. بۇ چاغ 1987 ـ يىللار بولۇشى مۇمكىن. مانا مۇشۇ شائىرنىڭ «پىكاسونىڭ ئالمىسى» دېگەن شېئىرىنى يېزىشىنىڭ ئۆزىلا رەسىم بىلەن شېئىرىيەتنىڭ مۇناسىۋىتىگە دائىر ئەڭ ياخشى مىسال بولالايدۇ، دەپ قارايمەن. بىز ئاشۇ يىللاردا ئەركىن نۇر بىلەن كىتابخانىلارنى كۆپرەك ئارىلايتتۇق. ئۇ چاغلاردا بىزنىڭ ۋاقتىمىز جىق، بىراق پۇلىمىز يوق ئىدى. لېكىن، شۇنداق بولسىمۇ ئاجايىپ بىر مۇھەببەت، قىزىقىش بىزنى ئىختىيارسىز كىتابخانىلارغا باشلاپ باراتتى. كۈنلىرىمىز ئاساسەن دېگۈدەك كىتابخانىلاردا ئۆتەتتى. بىز ماي بوياق رەسىملىرى توپلاملىرىنى خېلى جىق سېتىۋالاتتۇق. رەسىم ئارقىلىق قوبۇل قىلغانلىرىمىزنى بىز نەزەرىيەۋى ئۇقۇملار بىلەن قىسمەن ئىپادىلەپ بېرەلىسەكمۇ، بىراق يەنىلا زور كۆپچىلىكنى ئىپادىلەپ بېرىشكە قادىر ئەمەسمىز، دەپ ئويلايمەن. «ئۇ بىزنىڭ يوشۇرۇن ئېڭىمىزغا قانداق تەسىر قىلدى؟» ئۇنى بىز دەپ بېرەلمەيمىز. ئەمما ئۇ تەسىرنىڭ بارلىقى ئېنىق. شۇنىڭ ئۈچۈن، مېنىڭ قارىشىمچە، مەيلى تەبىئەتتىكى بىر مەنزىرە ياكى بىر كۆرۈنۈش، ياكى بىر توپ قۇرۇپ قالغان دەرەخ ۋە ياكى بىر رەڭلىك تاشقا بىز ھەيران بولۇپ، ئۇنىڭغا قاراۋاتقان ۋاقتىمىزدىكى تەسىرىمىز ئۇنىڭغا نىسبەتەن نەزەرىيە جەھەتتىكى مۇئەييەنلەشتۈرۈشىمىزدىن جىق ھالقىپ كەتكەن. شۇڭا، كىشىلەرنىڭ كەسىپ ئەھلىلىرى بىلەن كەسىپ ئەھلى بولمىغانلارنىڭ رەسىمنى چۈشىنىش دەرىجىسى ھەر خىل بولىدۇ. چۈشىنىش ئوخشىمايدۇ. لې-

كىشى تەرىپىدىن رەتلەنگەن «سۆيۈملۈك تىئور» دېگەن كىتابنىمۇ ئوقۇغان. بۇ ۋانگوك ھەققىدىكى كىتاب بولۇپ، ئۇنىڭدا ۋانگوكنىڭ ئېمىل زولانىڭ جىق رومانىنى ئوقۇغانلىقى، ئۇنىڭ رومانلىرىدىكى بەزى قاراش ۋە نەزەرىيەۋى قاراشلىرىدىن نۇرغۇن ئىلھام ئالغانلىقى، ۋانگوك رەسساملىق تەرەققىياتىدا ئېمىل زولانىڭ كۆرسەتكەن تەسىرىنىڭ ناھايىتى چوڭ بولغانلىقى يېزىلغان. دېمەك، رەسساملار ۋە ئەدىبلەر قوشۇلۇپ كەتكەن ئەينى دەۋر پارىژدىكى شۇ ھاياتتا ۋانگوكمۇ دائىم بار ئىدى. ھېمىڭۋايمۇ ئۆزىنىڭ ھېكايىچىلىق ئۇسلۇبىغا نىسبەتەن رەسساملاردىن جىقراق ئىلھام ئالغانلىقىنى ئېتىراپ قىلغان. فىرانسۇز يازغۇچىسى ئاندرى مارلۇنىنىڭ رەسىم توغرىسىدا يېزىلغان «تامسىز مۇزېي» دەيدىغان بىر كىتابىنى كۆرگەنىدىم. ئۇمۇ رەسىم توغرىسىدا ناھايىتى يۇقىرى نەزەرىيەگە ئىگە بولغان بىر ئادەم ئىكەن.

شېئىرىيەت بىلەن رەسىمنىڭ مۇناسىۋىتىگە ھېچقانداق گۇمانلىنىش كەتمەيدۇ. ئاخشام بىر ماتېرىيال كۆرۈۋېتىپ ئامېرىكىلىق شائىر ۋاللىس ستىۋېنىنىڭ رەسىم توغرىسىدىكى سۆزلىرىنى ئۇچرىتىپ قالدىم. ئۇ: «بىر شېئىر ياكى بىر داستاندا نۇرغۇن زامان بىللە كېلىدۇ، شېئىرىيەت مەڭگۈلۈكنى كۆپىنچە بىر دەقىقىگە ئايلاندۇرغان. رەسىم دېگەندە دەقىقىنى مەڭگۈلۈككە ئايلاندۇرىدۇ» دېگەن. ئەمەلىيەتتە، مېنىڭ قارىشىمچە، رەسسامنىڭ بىر رەسىمنى پۈتكۈزۈشىگە شۇنچە جىق ۋاقىت كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ماھىيەتتە ئۇنىڭغا ئەڭ تەسىر قىلغىنى بىر لەھزە، قالغىنى شۇنىڭ ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان نەرسىلەر. مىسالەن، بىر ئاتنىڭ چاپچىپ تۇرغاندىكى رەسىمنى ئالساقمۇ، ئۇ دەل بىر دەقىقە ئىچىدىكى سۈرەت. ئۇ، رەسسامنىڭ ئىچكى دۇنياسىغا ئايلانغاندىن كېيىن مەڭگۈلۈككە ئايلىنىدۇ. زوقمەنلەرنىڭ تەسىراتى ئارقىلىق مەڭگۈلۈككە ئايلىنىدۇ، كېيىنكى دەۋرلەرنىڭ، زامانلارنىڭ باھاسى ئارقىلىق مەڭگۈلۈك قىممەتكە ئايلىنىدۇ. مەيلى شېئىر بولسۇن

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تارىخىنىمۇ رەسىمدىن ئايرىلالمىغان ئەدەبىيات دەپ قارىساق بولىدۇ. مىسالەن، بىزنىڭ دىۋان شېئىرىيەتىمىزنىڭ ھەممىسىدە مىنىياتورا بار. مەن ئىلگىرى مىنىياتۇرىچىلار ۋە ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىغا دائىر تەرەپلەرنى ئانچە ئۇقمايتتىم، ئورخان پاموكنىڭ «مېنىڭ ئىسمىم قىزىل» دېگەن رومانىنى ئوقۇغاندىن كېيىن، ئۇنىڭدا يېزىلغان ئوسمانىيلار ئوردىسىدا كىتاب زىننەتلىگۈچىلەر ۋە ھەل بەرگۈچىلەرنىڭ تۇرمۇشىغا دائىر بەزى تەرەپلەردىن ئورخان پاموكنىڭ رەسىم بىلەن شېئىرىيەتنىڭ، ئەدەبىياتنىڭ مۇناسىۋىتىگە دائىر بەزى بايانلىرىنى ئۇچراتتىم. بىز يەنە نەۋايى توپلاملىرىغا سىزىلغان مىنىياتورالارنى كۆرۈۋاتىمىز. يەنە پارس ئەدەبىياتىدىكى نىزامى ئەسەرلىرىگە سىزىلغان «خىسراۋ ۋە شېرىن»، «پەرھاد ۋە شېرىن» قاتارلىق قىسسىلەرگە، «يۇسۇپ ۋە زۇلەيخا»غا، ئۆمەر ھەييامنىڭ رۇبائىيلىرى، ھاپىزنىڭ شېئىرلىرىغا نىسبەتەن سىزىلغان رەسىملەردە ئۇسلۇبىي ئورتاقلىق بار. بۇ ئەسەرلەرنىڭ كۆپىنچىسىدە ئاساسەن تەسەۋۋۇپ ئاساس ئورۇندا تۇرىدۇ، ئۇلاردا گەرچە سۇژىت بار بولسىمۇ، لېكىن بۇ ماھىيەتتە ناھايىتى مەۋھۇم بولغان بىر خىل تەپەككۇر. شۇ نەرسىنى چۈشەنىشتە مىنىياتورلارنىڭ ئوينىغان رولى ئىنتايىن چوڭ بولغان. شۇڭا، مىنىياتور ئەينى ۋاقىتتىكى دىۋانچىلىق، كىتابچىلىقنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمىغا ئايلىنالىغان. شۇڭا ئوردىلاردا ھەرقانداق پادىشاھ ـ سۇلتان رەسساملارنى، ئەدىبلەرنى ئۆزىدىن مۇستەسنا قىلمىغان. داڭلىق رەسساملار مۇقاۋا لايىھەلىگەن، خەتتاتلار، ھەل-چىلەر، زىننەتچىلەر دېگەنلەرنىڭ ھەممىسى شۇ مەرىپەتپەرۋەر پادىشاھ ۋە سۇلتانلارنىڭ ئەتراپىدا بار بولغان، شۇلارنىڭ داستىخىنىغا ئىشتىراك قىلىشقان. مانا بۇنى ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىمىزدا رەسىم بىلەن شېئىرىيەتنىڭ مۇناسىۋىتىدىكى قانداشلىقنىڭ ياخشى بىر ئىسپاتى دەپ ئويلايمەن.

رەسىمگە ئازراق قىزىقىپ يۈرگەن مەزگىللىرىمدە ستون دېگەن

دۇنياسىنىڭ قانداقلىقىنى چۈشىنىشى كېرەك. دېمەك، رەسسام تا-
رىختىكى ماتېرىياللارنى كۆرۈش بىلەن بىللە، يەنە ئۇنىڭ شۇ
زاماندىكى تىرىك بىر شائىرنى چۈشىنىپ يېقىنلىشىشقا توغرا كېلىدۇ.
سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئاتاقلىق كىنو رېژىسسورى سېرگېي
باندارچيۇك تاراس شېۋچېنكونىڭ ھاياتى تەسۋىرلەنگەن فىلىمگە
رېژىسسورلۇق قىلغان چاغدا، گەرچە ئۇنىڭ رولىنى ئالىدىغان رولچى
شائىر بولمىسىمۇ، بىر شائىرانە ئادەم بولۇشى توغرىسىدا گەپ قىلى-
غانىكەن. شۇنداق بولغاچقا، رەسساملارمۇ چوقۇم شائىرلارنىڭ روھىي
دۇنياسىنى يەنىلا تىرىك سۆھبەتلەر ئارقىلىق بىلىدىغان گەپ. شۇ-
ڭا، مۇشۇ جەھەتتىكى ئىلىم مۇناسىۋىتى، ئىلىم سۆھبىتى، ئىلىم
ئالاقە - ئۇچرىشىشلىرى قانچە كۆپ بولسا، بىر - بىرىمىزگە ئۆتى-
دىغان مەتپەئەتمۇ شۇنچە يۇقىرى بولىدۇ، ھەتتا بۇ مەنپەئەت مۇ-
ئەييەنلەشتۈرگىنىمىزدىنمۇ بەك مول بولىدۇ، دەپ ئويلايمەن. ئەپ-
سۇسكى، بىزدە مۇزىكانتلار بىلەن شائىر - يازغۇچىلارنىڭ بىر
يەرگە كېلىشى ئىنتايىن شالاڭ بولۇپ كەلدى.

ئەمدى ئەدەبىيات بىلەن رەسىمنىڭ ئورنى نۇقتىسىدىن ئېيت-
قاندا، رەسساملىقنىڭ بازار قىممىتى بىرقەدەر ياخشى بولۇپ كەل-
دى. مىسالەن، غازى ئەھمەتكام، ئابدۇكېرىم نەسىردىنكاملارنىڭ
رەسىملىرى جۇڭگو ۋە چەت ئەللەردە چوڭ بازار تاپتى. ماددىي
قىممەتمۇ ياراتتى، مىللەتنىڭ سەنئەت ۋە ئىجادىي كۈچىنى كىشى-
لەرگىمۇ تونۇتتى. چۈنكى، سەنئەت، بولۇپمۇ رەسىمدىكى تىل بۇ
بىر ئورتاق تىل. خۇددى ۋالىس ستىۋېنىس ئېيتقانغا ئوخشاش
«رەسسامنىڭ شائىرلار بىلەن ئەدىبلەر ۋە مۇزىكانتلارنىڭ شەكىل
ۋە رەڭلەر مەسىلىسىگە بولغان ھۆرمىتى خىزمىتىنىڭ ئوڭۇشلۇق
بولۇشىغا تۈرتكە بولىدۇ.» شەكىللەر تەبىئەتتە بولغان نەرسىلەر
بولغانلىقى، بۇ ھايات ھەممە ئادەمنىڭ تۇيغۇسىغا ئورتاق بولغانلى-
قى ئۈچۈن، رەسساملارنىڭ ئىجادىيىتى ئىجتىمائىي تىل تۈپەيلى
كېلىپ چىقىدىغان توسالغۇلارنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدۇ، ئۇ-

ياكى رەسىم بولسۇن، ھەر ئىككىلىسىدە بىر دەقىقە دېگەن ئۇقۇم بار. شېئىر دېگەن مەڭگۈلۈك نەرسە. مىسالەن، بىر شېئىرنىڭ ئۆزىدە بەلكىم ئالېكساندىر ماكېدونسكىي (ئىسكەندەر زۇلقەرنەين) دەۋرىدىكى ھازىرغىچە بولغان دەۋرنى بىر لەھزىدە بىر تەسەۋۋۇرغا ئايلاندۇرۇۋەتكىلى بولىدۇ. شۇڭا، شېئىرنى رەسىمگە ئايلاندۇرۇش، رەسىمنى شېئىرغا ئايلاندۇرۇش تامامەن مۇمكىن بولغان نەرسە. ئەمما، ھازىرقى ئەدەبىيات ـ سەنئەت قوشۇنىمىزنىڭ ئۆزىدە رەسىمدىن تەسىر ئالغان شېئىرلار، شېئىردىن تەسىر ئالغان رەسىملەر قانچىلىك؟ تېخى بۇنى تەپسىلىي تەتقىق قىلىپ باقمىدۇق، تەتقىق قىلىپ باققاندىن كېيىن بۇ ھەقتە بىرنېمە دېيىش مۇمكىن. ئەمما شۇ نەرسە ئېنىقكى، بىزدە رەسساملار بىلەن يازغۇچى، شائىرلارنىڭ مۇناسىۋىتىنىڭ ئىنتايىن شالاڭ بولغانلىقى رېئاللىق. ئەسلىي بۈگۈنكىدەك مۇشۇنداق ئۇچرىشىش، سۆھبەتلەر بىزدە بالدۇرراق ئەمەلگە ئېشىشى كېرەك ئىدى. ئىلگىرى تېيىپجان ئېلىيېۋ دەۋرلىرىدە مۇزىكانتلار، شائىرلار ئوتتۇرىسىدا خېلى جىق مۇلاقەت، ئىلمىي سۆھبەت بوپتىكەن. ئەمەلىيەتتە دۇنيادا ھەممىلا نەرسىنى كىتابتىن ئۆگىنىشكە ھەم شۇنداق قىلىشقا ۋاقتىمىزمۇ يەتمەيدۇ. كىتاب جىق، ئۆمرىمىز ئىنتايىن چەكلىك. بىز كىتاب ئۈچۈنلا دۇنياغا كەلمىدۇق، يەنە ياشىشىمىز كېرەك. مەن بىر كۆرگەن ماتېرىيالدا پىكاسونىڭمۇ نۇرغۇن نەزەرىيەنى بىر تەرەپتىن كىتاب ئوقۇش، يەنە بىر تەرەپتىن كەسىپداشلىرىنىڭ سالونلىرىغا قاتنىشىش ئارقىلىق قوبۇل قىلغانلىقى تىلغا ئېلىنغان. دېمەك، بىر رەسسامنىڭ دۇنيانى كۆزىتىش ئۇسۇلىنى بىز ئۇنىڭ رەسىملىرى ھەم مۇشۇنداق سۆھبەت، مۇلاھىزىلەر ئارقىلىق چۈشەنسەك، بۇ تېخىمۇ ئەتراپلىق بولۇشى مۇمكىن. مىسالەن، بىر رەسسام نەۋايىنى سىزماقچى بولسا، ئۇ رەسسام چوقۇم نەۋايىنى چۈشىنىشى، شېئىرىيەتنى چۈشىنىشى كېرەك. يۈسۈپ خاس ھاجىپنى سىزماقچى بولغان رەسساممۇ چوقۇم بۇ شائىرنىڭ ئىچكى

ئەمەلىيەتتە ئەڭ ئاددىي ئادەملەرنىڭ تۇرمۇشىغىچە سىڭىپ كىر-گەن. ئەكسىچە، بىزنىڭ بۇ يەردە ئەدەبىيات ئەدەبىياتچىنىڭ، رە-سىم رەسسامنىڭ ئىشى بولۇپ قالدى. ئۇ ئەمەلىيەتتە بىر بىنور-ماللىق. بىزدە كىتابلارنىڭ بىرىنچى نەشرى، ئىككىنچى نەشرى، ئۈچىنچى نەشرى بولسا باھاسى ئۆسۈپ كېتىۋېرىدۇ. ئۇ يەردە نەشر كۆپەيگەنسېرى باھاسى چۈشىدۇ. شۇڭا، ئەدەبىياتنىڭ، شېئىرىيەت-نىڭ بازىرىنى ئارىلاپ، جەمئىيەتتە شېئىرىيەت كاساتلاشتى، دېگەن گەپنى مەخسۇس تەكشۈرگەن ئادەممۇ يوق. مېنىڭچە، پەقەت پەرەز، تۇيغۇ، تەسىرات بىلەن دەۋاتقان ئادەملەر بار. شۇڭا، ئۇ گەپلەرمۇ پۈت تىرەپ تۇرالمايدۇ. ئەنگلىيە مېترولىرىدىمۇ شېئىرلارنى ئۇچراتقىلى بولىدىكەن. داڭلىق شائىرلارنىڭ شېئىرلىرىنى مۇزد-كىغا كىرىشتۇرۇپ دېكلاماتسىيە قىلىپ تۇرىدىكەن، مانا بۇ شېئى-رىيەتنىڭ تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىش، كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشىغا سىڭدۇرۇشتىكى ئۆزگىچە بىر يول، ئەلۋەتتە. شۇڭا رەسىمنىڭمۇ تەسىر دائىرىسىنى ئەدەبىيات ئارقىلىق كېڭەيتكىلى بولىدۇ. مې-نىڭچە، بىر رەسسامنىڭ بىر پارچە رەسىمنى پۈتكۈزۈش تارىخى-دىن بىر رومان يازغىلى بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، ئابدۇكېرىم نەسىرىدىن ئاكىمىزنىڭ «شاتگول» توغرىسىدىكى رەسىمىنىڭ پۈ-تۈپ چىقىش جەريانى، قۇرۇلمىسى توغرىسىدا بىر رومان چىقىشى مۇمكىن. گەپ، رومانچىلىقىمىز قۇرۇلمىسىنىڭ ئىنتايىن نامرات بولغانلىقىدىن، يازغۇچىلار ئىپادىلەشتە قىسىلىدۇ. يازغۇچىلىرى-مىزدا تۇرمۇش جۇغلانمىسى مول، لېكىن ئىپادىلەش جەھەتتە ئەر-كىن شەكىل مول ئەمەس. پىروزىمىز مۇشۇ شەكىلدە بەك نامرات. چۈنكى بىزدە تەرجىمىچىلىك يەنە يېتەرلىك ئەمەس. شۇڭا، مېنىڭ ئويلىشىمچە، بىز كۆزىتىشنى تېخىمۇ مول، ئۆتكۈر قىلىش ئۈچۈن رەسساملارنىڭ، شائىر - يازغۇچىلارنىڭ ھاياتىدا مەنىۋى ئالاقە بو-لۇشى كېرەك. بۇ مەنىۋى ئالاقىنى سۈنئىي ئوتتۇرىغا چىقارغىلى بولمايدۇ، ھەمىشە بىر ئورۇن ئىگە بولۇش ئارقىلىق ئىلىم سۆھ-

نىڭدىن ھالقىپ كەتكەن بولىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن ئورتاق تىل بىلەن دۇنياغا نىسبەتەن بىر مىللەتنىڭ ئېستېتىك تۇيغۇلىرىنى بىمالال جاكارلايدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن بازار جەھەتتىن ئېيتقانىدىمۇ رايون چەكلىمىسىدىن ھالقىپ كەتكەن بولىدۇ. شېئىرىيەتچۇ، شېئىرىيەت ئوقۇرمەنلىرىنىڭ بارغانسېرى ئاز قېلىۋاتقىنى بىر مەسىلە، ئەمما بۇنداق ئەھۋالنىڭ كېلىپ چىقىشى شېئىرىيەتنىڭ گۇناھى ئەمەس. گەرچە بىزنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتە تەرەققىياتىمىز يۇكسەلگەن بولسىمۇ، ئادەملەرنىڭ مەنىۋىيەت جەھەتتە چېكىنىۋاتقانلىقىنى ھەممە ئادەم بىردەك ئېتىراپ قىلىدۇ. مەن لوندوندا تۇرۇش جەريانىدا بەزى زىيالىيلار بىلەن ئۇچراشتىم. پاراڭلاشتىم. ئالدى بىلەن ئۇلاردىن «كۇتۇپخانىلارنى كۆرۈپ باقسام بولامدۇ؟» دەپ سورىدىم. ئۇ يەردە ئىشقىلىپ، بىر غەيرىي ئەدەبىياتچىنىڭ ئۆيىدىنمۇ ئەدىبلەرنىڭ ئەسەرلىرى تېپىلىدۇ. مىسالەن، مەلۇم بىر مائارىپ تەتقىقاتچىسىنىڭ ئۆيىدە ئامېرىكىلىق شائىر سىلۋىيا پىلاسىنىڭ تولۇق ئىنگلىزچە توپلىمى بارلىقىنى كۆردۈم. ئۇ ماڭا «پىلاسىنىڭ شېئىرلىرىغا بەك قىزىقىمەن، ھەر كۈنى ئىككى - ئۈچ پارچە ئوقۇيمەن» دېدى. ئەدەبىيات ئۇ يەردە ئىنتايىن ئومۇملاشقان. كۆزىتىشىمچە، كىتابلارنىڭ ئىچىدە كەسپلەرگە ئائىت كىتابلارنىڭ باھاسى قىممەت بولىدىكەن. مىسالەن، رەسىم تارىخىغا، يەنى ئۇيغۇر مېنىياتورچىلىقىغا دائىر كىتاب بولسا، بۇنى پەقەت كەسىپ ئەھلىلىرىلا كۆرىدىغانلىقى ئۈچۈن قىممەت ئىكەن. بازارلىق كىتابلارنىڭ باھاسى بولسا تۆۋەن بولىدىكەن. رومانىنى ھەممە ئادەم ئوقۇيدىغانلىقى ئۈچۈن باشقا كىتابلارغا قارىغاندا ئەرزان ئىكەن. شۇڭا، ئۇنى چىش دوختۇرىمۇ، ئادۋوكاتمۇ، مائارىپچىمۇ، پوچتىكەشمۇ ئوقۇيدىكەن. ئۇلار ئائىلىدىمۇ، ساياھەتكە چىقسىمۇ رومان ئوقۇيدىغانلىقى ئۈچۈن ياۋروپادا ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ ئومۇملىشىش نىسبىتى 80% تىن ئېشىپ كەتكەنىكەن. شۇڭا، ئەدەبىيات چېكىنىپ كەتتى، دېگەن بىكار گەپ. مانا قاراڭ، ئۇلاردا ئەدەبىيات

سۆھبەتلەر

بەتلىرىنى قىلىپ تۇرۇشنىڭ ئۆزىمۇ مۇھىم. بىز بىر - بىرىمىزنىڭ باغلىنىشىنى دىلىمىزدىن ھېس قىلغان ۋاقتىمىزدا بىر - بىرىمىزنى ئىزدىگۈمىز، تېلېفون قىلىپ تۇرغۇمىز، بىر يەردە تاماق يېگۈمىز كېلىدۇ. ئۆزئارا بىر - بىرىگە نەپ يەتكۈزۈش، مەنىۋى ۋە ماددىي مەنپەئەت بېرىش شەكلى ئارقىلىق بۇ خىل مۇناسىۋەتنى تېخىمۇ جانلىق، تەبىئىي ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولۇشى مۇمكىن. شۇڭا، ھازىرقى چەكلىك شارائىتىمىزدا رەسىم بىلەن شېئىرىيەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى ۋە بۇ جەھەتتە ئۆزىمىزنىڭ مەنىۋىيتىنى تېخىمۇ تولۇقلاشنىڭ ئۇسۇلى كۆپرەك مۇشۇنداق پاراڭلىشىش، كۆپرەك ئىلىم سۆھبىتى قۇرۇش، بۇنى مەتبۇئات نۇقتىسىدىن ئەمەلگە ئاشۇرۇش، بىر رەسسامنىڭ ھاياتىنىمۇ چوقۇم ئەدەبىيات نۇقتىسىدىن يورۇتۇش كېرەك، دەپ ئويلايمەن.

كىتاب ئوقۇش ۋىجدانەن مەسئۇلىيەت

— «شىنجاڭ گېزىتى» مۇخبىرى ئۆركەش جاپپارنىڭ ئابدۇقادىر جالالىدىن بىلەن ئۆتكۈزگەن سۆھبىتى

ئىلاۋە: مەملىكەتلىك 16 - نۆۋەتلىك كىتاب يەرمەنكىسى 2006 - يىلى 16 - ئىيۇن شىنجاڭ خەلقئارا كۆرگەزمە مەركىزىدە داغدۇغىلىق باشلىنىپ، 21 - ئىيۇن مۇۋەپپەقىيەتلىك ئاخىرلاشتى.

ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ نەشرىيات ئوبرازىنى نامايان قىلىش، ئوقۇرمەنلەر بىلەن ئالاقە باغلاش، ئومۇمىي خەلقنىڭ كىتاب ئوقۇش ئاكتىپلىقىنى ئۆستۈرۈش، نەشرىيات بازىرىنى يېتىلدۈرۈش، نەشرىياتچىلىقنىڭ گۈللىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش قاتارلىق جەھەتلەردە كۆرۈنەرلىك ئۈنۈم ياراتقان بۇ قېتىملىق يەرمەنكە رايونىمىز خەلقىدە، جۈملىدىن زىيالىيلىرىمىزدا قانداق تەسىراتلارنى پەيدا قىلدى؟ مۇخبىرلىرىمىزنىڭ مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن بىر قىسىم ئەدىب، زىيالىيلىرىمىز بىلەن ئېلىپ بارغان سۆھبەت خاتىرىسىنى ئوقۇرمەنلىرىمىزنىڭ دىققىتىگە سۇندۇق.

— «شىنجاڭ گېزىتى» تەھرىراتى

مەملىكەتلىك 16 - نۆۋەتلىك كىتاب يەرمەنكىسى ئېچىلىۋاتقان كۈنلەردە، يەرمەنكە نۇقتىلىرىنى تولۇق ئايلاندىم. بۇ جەرياندا كۆرگەن، ئاڭلىغانلىرىم مەندە تۈرلۈك خىيال پەيدا قىلدى. شۇنىڭ تۈرتكىسىدە كىتاب سېتىۋېلىش ۋە ئوقۇش جەھەتتە بىزگە ئۈلگە كۆرسىتىپ بەرگەن ياشلىرىمىزنىڭ بىرى، شىنجاڭ مائارىپ ئىنستىتۇتىنىڭ پىروفېسسورى ئابدۇقادىر جالالىدىن بىلەن سۆھبەتلەشتىم.

مۇخبىر: ئابدۇقادىر ئەپەندى، يازمىلىرىڭىزدىن مەلۇمكى، ئو-

كۆتۈرۈشنىڭ بىرەر چارىسى بارمۇ؟

ئابدۇقادىر جالالىددىن: كىتاب ئوقۇش ئۈچۈن مۇنداق بىر شەرت ھازىرلىنىشى كېرەك، يەنى ئادەم ئۆزىنىڭ جەمئىيەتتە تۇ-تۇۋاتقان ئورنى، مەۋجۇت ھالىتىگە نىسبەتەن قانائەتلەنمەسلىك تۇيغۇسىدا بولغاندا ياكى قانداقتۇر ئۆزىنىڭ كەلگۈسىدىن ئەنسىرەپ تۇرغاندا، بىر نەرسىدىن كىرىزىس ھېس قىلىپ، تۇرمۇشنىڭ مەۋجۇت ھالىتىنى ئۆزگەرتىش نىيىتىگە كەلگەندە، جەمئىيەت ھەققىدە نۇرغۇن سوئال تۇغۇلغان بولسىمۇ، شۇ سوئاللارغا جاۋاب تاپالمىغاندا، ئاندىن ئۇنىڭدا تەبىئىي ھالدا كىتاب ئوقۇش ئىستى-كى تۇغۇلۇشى مۇمكىن.

بىزدىكى بىر قىسىم ئادەمدە پۇل يوق، يېتەرلىك ماددىي شارا-ئىت يوق. لېكىن ئۇلاردا بىر نەرسىگە ئىنتىلىدىغان روھ بار. يەنە بىر قىسىم ئادەملىرىمىزنىڭ ماددىي شەرت ـ شارائىتى تولۇق، لېكىن روھىي ئىنتىلىشى يېتىلمىگەن. بۇنىڭ ھەر ئىككىلىسى مۇكەممەل بولمىغانلىقنىڭ ئىپادىسىدۇر. شۇڭا ماددىي شارائىتى مۇكەممەل بولغانلار ئۆزىنى مەنىۋى جەھەتتە كامالەتكە يەتكۈزۈشكە ئىنتىلسە، ماددىي شارائىتى ناچار بولغانلار ئۇنى ئۆزگەرتىشكە، ياخشىلاشقا ئىنتىلسە، ئۇلار ئۆزئارا بىر ـ بىرىنىڭ ھالىغا يەتسە، بىر ـ بىرىنى چۈشەنسە، ئاندىن بۇ جەمئىيەتتە بىر ـ بىرىگە يار-دەم بېرىدىغان، بىر ـ بىرىنى تولۇقلايدىغان ئىناقلىق پەيدا بو-لۇپ، جەمئىيەت مۇكەممەللىشىدۇ.

كىتاب ئوقۇشقا تۈرتكە بولىدىغان ئامىللار ھەر خىل بولىدۇ. بەزىدە رېئال ئىجتىمائىي مەسىلىلەرگە جاۋاب تېپىش ئۈچۈن كى-تاب ئوقۇيدىغان ئەھۋال بولىدۇ. مىسالەن، مەن بەزىدە دەرس تەي-يارلىغاندا، بەزىدە ئىلمىي تەتقىقاتى ماقالىسى يېزىشقا تۇتۇنغاندا مە-لۇم مەسىلىگە جاۋاب تېپىش ئۈچۈن مەقسەتلىك كىتاب ئوقۇيمەن. يەنە بەزىدە ئىچ پۇشۇقۇمنى چىقىرىش ئۈچۈن كىتاب ئوقۇيمەن. سەپەر قىلغاندا ياكى ئۇخلاشتىن ئىلگىرى يۇمۇر، شېئىرلار

قوغان كىتابلىرىڭىز ئاز ئەمەس، سېتىۋالغان كىتابلىرىڭىزمۇ كۆپ. كىتاب سېتىۋېلىش، ئوقۇش سىز ئۈچۈن ئەرمەكمۇ؟

ئابدۇقادىر جالالىدىن: كىتاب سېتىۋېلىش مەن ئۈچۈن ئېيتقاندا بىر خىل كەسپىي مەسئۇلىيەت، بەزىدە ھەقىقەتەن بىر خىل ئەرمەك، بەزىدە دەۋرنىڭ مەنىۋى ئىنتىلىشىنى كۆزىتىشىمدىكى بىر كۆزنەك. كەسپىي مەسئۇلىيەت دېيىشىمدىكى سەۋەب شۇكى، مەن ئەدەبىيات ئوقۇتقۇچىسى ھەم ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تەتقىقاتچىسى. شۇڭا مېنىڭ كىتاب سېتىۋېلىشىم كۆپرەك مەسئۇلىيەت نۇقتىسىدىن بولىدۇ. مۇنداقچە ئېيتقاندا، لاياقەتلىك ئالىي مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى بولۇشنىڭ بىلىم تولۇقلاش شەرتىنى ئادا قىلىش ئۈچۈندۇر. كىتاب مەيلى قىممەت ياكى ئەرزان بولسۇن، كەسپىمگە ئالاقىدارلا بولىدىكەن، ئۇنى چوقۇم سېتىۋالىمەن.

ئەرمەك دېگەندە، بەزى كىتابلار كەسپىمگە بىۋاسىتە ئالاقىدار بولمىسىمۇ، ئادەمنى ئويغا سالىدۇ، ھوزۇرلاندۇرىدۇ. مەن بۇنداق كىتابلارنىمۇ ئالىمەن. ئىچىم پۇشقاندا ياكى ۋاقتىم چىققاندا ۋە ياكى بەزى ئادەملەر بىلەن ئۇچرىشىشنىڭ ئەھمىيىتىنى دېگەندەك ھېس قىلالمىغاندا كىتابخانىغا بارىمەن. يېڭى كىتابلارنى ۋاراقلاپ بىرئاز ئايلانسام ھاردۇقۇم چىقىپ، يەڭگىللەپ قالىمەن. بىز گەرچە ھەممە كىتابنى سېتىۋالالمىساقمۇ، چىقىۋاتقان يېڭى كىتابلارنى كۆزىتىش ئارقىلىق دەۋر تەرەققىياتىنىڭ نەگە كېتىۋاتقانلىقىنى، بولۇپمۇ تەپەككۇر ئىنتىلىشىنىڭ قايسى يۆنىلىشتە بولۇۋاتقانلىقىنى ئىگىلەپ تۇرالايمىز. شۇڭا مەن كىتابخانىغا كۆپ بارىمەن، ئۇرۇمچى كىتابخانىلىرىدىكى خېلى كۆپ كىتاب ساتقۇچى مېنى تونۇيدۇ، ھەتتا بەزىلىرى ماڭا ھېسداشلىق قىلىپ ياردەممۇ قىلىدۇ.

مۇخبىر: سىزچە، ئۇمۇر بويى ئۆگىنىشكە بولمايدىغان مۇشۇ زاماندا، خەلقىمىزنىڭ كىتاب ئوقۇش قىزغىنلىقىغا قانداق باھا بېرىش مۇمكىن؟ خەلقىنىڭ كىتاب ئوقۇش قىزغىنلىقىنى يۇقىرى

دە ياشىغان بۇنداق كىشىلەرنىڭ قەلىمىدىن تېخىمۇ غۇرۇرلۇق پە-
كىرلەر ئۇرغۇپ چىقىدۇ. شۇڭا كىشى يېتەرلىك ماددىي بايلىققا
ئىگە بولغان ئەھۋالدا، ئۆيىدىكى كىتابلاردىن ئۇنۇملۇك پايدىلانسا،
كىتابتىكى بىلىمنى ئىككىنچى تۇرلۇك تەپەككۇر بايلىقىغا ئايلان-
دۇرالىسا، ئاندىن ئۇ كىتابلار قىممەتلىك بايلىق بولالايدۇ. بولمى-
غاندا ئۇ بەربىر ئېقى قەغەز، قارىسى سىياھ بىر نەرسە. مەن كى-
تابلىرىمنى بايلىققا ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن چوقۇم ئۇلارنى ئوقۇشۇم
كېرەك، ئۇلار ئۈستىدە تەپەككۇر قىلىشىم كېرەك. بۇ تەپەككۇرنى
يەنە بىر تەپەككۇرغا ئايلاندۇرۇپ جەمئىيەتكە تەقدىم قىلىشىم ياكى
خىزمەتكە تەتبىقلىشىم كېرەك. مۇشۇ تەپەككۇر جەريانى تەكرار
ھەرىكەتكە ئايلانغاندىلا، ئاندىن ئۆيدە تۇرغان كىتابلارنىڭ قىممىتى
بولىدۇ، بايلىق ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا بۇ يەردە ۋاقىت، ئىمكانىيەت،
ئىقتىسادىي شارائىت، پۇرسەت دېگەنلەر تەل بولسا، ئاندىن دۆۋىلى-
نىپ تۇرغان كىتابلار ئۆزىنىڭ بايلىقلىق قىممىتىنى ئىسپاتلى-
يالايدۇ.

مۇخبىر: ئابدۇقادىر ئەپەندى، كۆرگەن ياكى ئاڭلىغان بولۇشى-
ڭىز مۇمكىن، ئۆي بېزەش جەريانىدا بەزى كىشىلەر كىتاب ئىش-
كاپلىرىنى بالكونغا چىقىرىۋەتتى، بەزىلەر كونا نەرسىلەر قاتارىدا
يەر ئاستى ئۆيىگە چۈشۈرۈۋەتتى. بۇ ئەھۋاللارغا قانداق قارايسىز؟

ئابدۇقادىر جالالىدىن: مېنىڭچە، ئۇلاردىن رەنجىشكە ھەققى-
مىز يوق. ئۇلارنىڭ شۇنداق قىلىشىغا ئۇلتۇراق ئۆي شارائىتى
سەۋەب بولغان بولۇشى مۇمكىن. بىز ئالدى بىلەن زىيادە چوڭ
ئۆيلەردە ئولتۇرۇۋاتقان، ئايرىم داچىلارنى سېلىپ ئولتۇرۇۋاتقان
بىر قىسىم بايلىرىمىزنىڭ، ئەمەلدارلىرىمىزنىڭ ئۆيلىرىدە كىتاب
بارمۇ ـ يوق؟ دېگەن مەسىلە ئۈستىدە ئىزدىنەيلى. ئەگەر بۇ سوئا-
لىمىز ئىنكار جاۋابقا ئېرىشسە، بايىقى كىتابلىرىنى بالكونغا
تاشلاپ قويغانلاردىن رەنجىشىمىزگە قىلچىلىك ئاساس قالمايدۇ.

مۇخبىر: ئابدۇقادىر ئەپەندى، خەلقىمىزنىڭ ئۆتكەن ئەسىرنىڭ

توپلاملىرىغا ئوخشاش يەڭگىل كىتابلارنى ئوقۇيمەن. ئەمەلىيەتتە مۇشۇ ئوقۇغانلىرىمنىڭ ھەممىسى كېيىنكى ۋاقىتلاردا بىر خىل جۇغلانمىغا ئايلىنىپ، خىزمەت، تەتقىقاتىم ئۈچۈن زۆرۈر تولۇقلىما بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ. شۇڭا، مەيلى بىلىم ئېلىش ئۈچۈن كىتاب ئوقۇش بولامدۇ ياكى ئىچ پۇشۇقنى چىقىرىش ئۈچۈن كىتاب ئوقۇش بولامدۇ، ھەر ئىككىلىسىنى تەكىتلىشىمىز كېرەك. ھېچبولمىغاندا ئىچ پۇشۇقنى چىقىرىش ئۈچۈن بولسىمۇ كىتاب ئوقۇيدىغان بىر خىل مەدەنىي ئادەملەر توپىنى تەربىيەلەپ چىقىشىمىز كېرەك.

مۇخبىر: ئابدۇقادىر ئەپەندى، كىتابنىڭ قىممىتىگە باھا قويۇش نادانىنىڭ ئىشى. شۇنداقتىمۇ سوراپ باققۇم كېلىدۇ، سىز كىتابلىرىڭىزنى بىساتىڭىزدىكى ئەڭ قىممەتلىك بايلىق، دەپ قارامسىز؟

ئابدۇقادىر جالالىدىن: دەرۋەقە، كىتابنىڭ قىممىتى كەينىگە يېزىپ قويۇلغان باھا بىلەن ئۆلچەنمەيدۇ. لېكىن كىتابنى سېتىۋېلىشقا توغرا كەلگەندە، ئۇنىڭ كەينىگە يېزىلغان باھا ئۆزىنى كۆرسەتمەيمۇ قالمايدۇ. مېنىڭ نۇرغۇن ياخشى كىتابنى سېتىۋالالمىغان چاغلىرىم بار. شۇڭا بەزىدە كىتابنىڭ سېتىلىش باھاسى بىلەن شۇ كىتابنى ئوقۇشقا ئىنتىلگەن ئادەملەرنىڭ تەقەززالىقى ئوتتۇرىسىدا بەلگىلىك ئارىلىق بولۇشى مۇمكىن.

مەن ئۆيۈمدىكى كىتابلىرىمنى قىممەتلىك بايلىقىم، دەپ قارايمەن. بىراق بايلىق قارىشىنى تەكىتلىگەندە، رېئال، ئەمەلىي بولمىساقمۇ بولمايدۇ. ھەقىقەتەن پۇلمۇ بايلىق. بانكىدا ئېشىنچا پۇلىمىز بولسا خېلى خاتىرجەم بولۇپ قالىمىز. بولسا بىرنەرسە يازىدىغان، تەتقىق قىلىدىغان، جەمئىيەتكە مەسئۇلىيەت بىلەن قارايدىغان ئادەملەرنىڭ بانكىدا ئېشىنچا پۇلى بولغىنى ياخشى. شۇندا ئۇ بىر قىسىم چاكىنىلىقتىن خالىي بولالايدۇ. ھېچبولمىغاندا، نائەھلى ئادەملەرگە موھتاج بولمايدۇ. مەنىۋى توقلۇق ئىچىد-

ھاياتلىق — ئەدەبىيەتنىڭ ۋەتىنىدۇر

— ئابدۇقادىر جالالىدىن بىلەن ئۆتكۈزگەن سۆھبەت

ئىلاۋە: سۆھبەت ئۇيۇشتۇرغۇچىلاردىن: بۇ سۆھبەتنى بۇنىڭدىن ئالتە يىل ئىلگىرى، يەنى بىز شىنجاڭ مائارىپ ئىنستىتۇتىنىڭ ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنى پۈتكۈزۈش ھارپىسىدا سىنىپىمىزدىكى 72 نەپەر ساۋاقداشنىڭ كوللېكتىپ ھەمكارلىقىدا ئېلىپ بارغانىدۇق. ئەينى چاغدا بۇنى مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلىشقا ئۈلگۈرمەي، مەكتەپ پۈتكۈزۈپ كېتىپ قالغانىدۇق. ئارىدىن بىرقانچە يىل ئۆتكەن بولسىمۇ، بۇ سۆھبەتنى مەتبۇئاتقا بېرىشنى لايىق تاپتۇق. بۇ ئارقىلىق ئۇستازىمىز ئابدۇقادىر جالالىدىنغا ۋە باشقا ئۇستازلارغا، شۇنداقلا ساۋاقداشلارغا سېغىنىپ سالام يوللايمىز.

سوئال: سىزچە، ئەدەبىيات بىلەن رېئاللىقنىڭ مۇناسىۋىتى قانداق بولۇشى كېرەك؟ بۈگۈنكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى بۇنى قانچىلىك ھەل قىلالىدى؟

جاۋاب: ئەدەبىيات بىلەن رېئاللىقنىڭ مۇناسىۋىتى دېگەن گەپ بىر قاتمال قاراش. بىر پارچە ئەسەر روياپقا چىقىپ بولغاندىن كېيىن، ئەسەرنىڭ ئۆزىمۇ رېئاللىق بولىدۇ. رېئاللىق كەڭ ئۇقۇم، ئەدەبىياتمۇ ئۇنىڭ ئىچىدە.

ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تەرەققىي قىلغان دۇنياۋى ئەدەبىيات. لېكىن ئۇ ئۆزىنىڭ مەۋقەسىنى ئىپادىلەشتىن ئىبارەت يۆنىلىشنى يىتتۈرۈپ قويىدى. ئەينى دەۋرلەردە يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋە نەۋايىلار بۇ مەسىلىنى ناھايىتى يۈكسەك دەرىجىدە ئەمەلگە ئاشۇرغانىدى. ھازىر بولسا ئەدەبىياتىمىز ئەنە شۇ رېئاللىققا ماسلاشقان يىلتىزنى ئىزدەشكە يۈزلىنىۋاتىدۇ. «گۈڭگا» شېئىرلار ھەرىكىتى

80 ـ يىللىرىدىكى كىتاب ئوقۇش قىزغىنلىقى بىلەن ھازىرقى كىتاب ئوقۇش قىزغىنلىقى ئوتتۇرىسىدا پەرق بار، دەپ قارامسىز؟

ئابدۇقادىر جالالىدىن: 80 ـ يىللاردىكى كىتاب ئوقۇش ئاساسەن ئەدەبىيات ۋە سەنئەت ئەسەرلىرىنى ئوقۇش قىزغىنلىقى بولۇپ، زوق ئېلىش، ھۇزۇر ئېلىش خاراكتېرىدە ئىدى، كىتاب ئوقۇشنىڭ مەقسەتچانلىقى ئانچە ئېنىق ئەمەس ئىدى. ھازىرقى كىتاب ئوقۇش بەلگىلىك مەسئۇلىيەتنى نىشان قىلغان كەسپىي قىزغىنلىقتىن ئىبارەت بولۇپ، مەلۇم ئاڭلىقلىقتا، ئەقلىيلىككە ئىگىدۇر. يەنى بۇ خىزمەت ئېھتىياجى، تۇرمۇش ئېھتىياجى بىلەن بىرلەشكەن ئوقۇش قىزغىنلىقىدۇر. ھازىر چىقىۋاتقان كىتابلارمۇ ئەمەلىيەتنى چىقىش قىلىپ نەشر قىلىنىۋاتقان كىتابلار بولۇپ، 80 ـ يىللاردا نەشر قىلىنغان ھېكايە، پوۋېست، رومان، چۆچەكلەردىن كۆپ پەرقلىنىدۇ. خەلقىمىزنىڭ ھازىرقى كىتاب ئوقۇش قىزغىنلىقى 80 ـ يىللاردىكىدىن سەل سۇسلاپ قالغان قىزغىنلىق بولسىمۇ، مەلۇم ئاڭلىقلىقتا، ئەقلىيلىككە، قاراتمىلىقتا، ئىلمىيلىككە كۆتۈرۈلگەن، خىزمەت ۋە تۇرمۇش ئېھتىياجى بىلەن ئورگانىك بىرلەشتۈرۈلگەن ئوقۇش قىزغىنلىقىدۇر.

مىللىي ئەدەبىياتقا خاس بولغان نەزەرىيە بولمىغان ئەھۋالدا، مىل-لىي ئەدەبىيات تەنقىدىدىن قانداقمۇ ئېغىز ئاچقىلى بولسۇن؟ بۇنداق ۋاقىتتا يېزىلغان ماقالىلەر باشقىلار ئۈستىدىن قىلىنغان غەيۋەت - شىكايەتتىن، بىر - بىرىنى غاجىلاشتىن باشقا نەرسە ئەمەس. ئۆز مەۋقەسىنى تاپالمىغان ئەدىبلىرىمىزنىڭ بوھرانلىرى مىللىتىمىزنىڭ ئەقلىنى يېگىلەتمەكتە، ئۆزگىلەرنىڭ تېلېسكوپ-لىرى ئۆزىمىزنىڭ يولتۇزىنى كۆرۈشكە ئەسقاتمايدۇ. خوش، ئەدە-بىيات تارىخى مەسىلىسىگە كەلسەك، ئۇ ئەلۋەتتە ئەدەبىيات نەزەرى-يەسى ۋە ئەدەبىيات تەنقىدى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. ئالدىنقى ئىككى مەسىلە مۇكەممەل ھەل بولمىغان ئەھۋالدا، قانداقمۇ ئەدە-بىيات تارىخى مۇكەممەل بولسۇن؟

سوئال: پەلسەپە ھەققىدىكى قاراشلىرىڭىزنى سۆزلەپ بەرگەن بولسىڭىز.

جاۋاب: دۇنيادا پەلسەپىسىز مىللەت بولغان ئەمەس. چۈنكى، بىر مىللەت مىللەت سۈپىتىدە ياشىغانىكەن، ئۇ مىللەتتە جەزمەن پەل-سەپە بولىدۇ. لېكىن ھەممە مىللەتتە پەلسەپە بىر سىستېما سۈپى-تىدە مەۋجۇت بولۇشى ناتايىن. دېمەك، بىر مىللەتتە پەلسەپىنى بىر سىستېما سۈپىتىگە يىغىنچاقلىيالايدىغان، ئۇنى زامان روھىغا ئايلاندۇرالايدىغان پەيلاسوپلار بولغاندىلا، ئاندىن شۇ مىللەت پەلسە-پە نامراتلىقىدىن قۇتۇلالايدۇ. شۇنداق بولغاندىلا، مىللەت روھىي گادايلىقتىن قۇتۇلالايدۇ، روھىي گادايلىقتىن قۇتۇلغان مىللەت ئاندىن ئۆز روھىيىتىگە، تارىخىغا، رېئاللىقىغا توغرا دىياگنوز قو-يالايدۇ.

سوئال: ھازىرقى ئۇيغۇر رومانچىلىقىنىڭ تەرەققىيات ئىستىق-بالى قانداق؟ سىزنىڭچە، بۇ ساھەدە يەنە قانداق قىلىش كېرەك؟

جاۋاب: خەلق ھامان ئۆزىنىڭ تۇرمۇشىنى سەنئەت نۇقتىسىدىن كۆرۈشكە تەلپۈنىدۇ. رومان بىر مىللەت تۇرمۇشىنى مەلۇم دەۋر بويىچە كۆرسىتىپ بېرەلەيدىغان ئەسەر بولغاچقا، ئۇ كىشىلەرنى ئاسان جەلپ قىلىۋالىدۇ. ئۇ يەنە ئۇنىۋېرسال ئەدەبىيات بولۇش

ئەنە شۇ ياتلاشقان شېئىرىيەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈۋاتقان ئەدەبىي ھەرىكەت. مېنىڭچە، رېئاللىقنى ئەكس ئەتتۈرگەن ئەدەبىيات — رېئاللىقنىڭ ماھىيىتىنى ئەكس ئەتتۈرگەن، رېئاللىققا يېقىنلاشقان ئەدەبىياتتىن ئىبارەت. پىروزىمىز رېئاللىقنىڭ تاشقى پوستىنى ئىپادىلەۋاتىدۇ. ماھىيەتكە يۈزلىنىش كېيىنكى مەسىلە.

سوئال: ئەدەبىياتتىكى ئەنئەنىۋىلىك بىلەن زامانىۋىلىق مەسىلىسىگە قانداق قارايسىز؟ بۇ مەسىلىدە يازغۇچىنىڭ بۇرچى قانداق بولۇشى كېرەك؟

جاۋاب: ئەدەبىياتتىكى ئەنئەنىۋىلىك ۋە زامانىۋىلىق چوڭ بىر مەسىلە. ئادەملىرىمىز تېخى ئەنئەنىۋىلىك، زامانىۋىلىق ئۇقۇمىنىمۇ ئېنىق ھەل قىلالمىدى. ئەدەبىيات ئىنساننى ئىپادىلەيدۇ. ئىنسان ماھىيەت جەھەتتىن مەڭگۈ ئەنئەنە. بۇ نۇقتىدىن، ئەدەبىيات مەڭگۈلۈك ئەنئەنە ئاساسىغا ئىگە. زامانىۋىلىق يازغۇچىنىڭ ئىدىيەسى ھەم خاھىشىدا پەيدا بولىدۇ. دېمەك، يازغۇچى ئىنساننىڭ تەبىئىي تەرىپىنى، مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئىنسان چىنلىقىنى ئىپادىلەپ بېرەلىسىلا، ئۇنداق ئەسەر ھەم ئەنئەنىۋى، ھەم زامانىۋىلىققا ئىگە بولغان بولىدۇ.

مەن ئەدىبتە بىرلا بۇرچ بولۇشى كېرەك دەپ ئويلايمەن. ئۇ بولسىمۇ ھەقىقەتكە تەلپۈنۈش ۋە ھەقىقەتنى تېپىش. ئەگەر بۇ مەسىلىنى ھەل قىلالمايدىكەن، بۇنداق يازغۇچى ئېتىقادسىز يازغۇچى بولۇپ قالىدۇ. بۇ بۇرچ ھەل قىلىنمىسا، باشقا بۇرچلار ئەبەدىي ھەل بولمايدۇ.

سوئال: سىزنىڭچە، ھازىرقى ئەدەبىياتىمىزدىكى ئەدەبىيات نەزەرىيەسى، ئەدەبىيات تەنقىدى ۋە ئەدەبىيات تارىخىدىن ئىبارەت ئۈچ پەننىڭ تەرەققىيات ئەھۋالى قانداق؟

جاۋاب: بىزدە ئەدەبىيات نەزەرىيەسى يېزىلدى. لېكىن بۇ ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئەنئەنىسىگە، پىسخىكىسىغا، تارىخىغا ماس كەلمەيدۇ. بۇ جەھەتتىن بۇ نەزەرىيەلەر بىزنىڭ ئەدەبىياتىمىزغا خاس ئەمەس.

مايدۇ. پەقەت ئوبزورچى ئۇچۇنلا مەۋجۇت. شېئىردىكى تەرەققىيات مەسىلىسىگە كەلسەك، ئۇ شېئىردىكى ئىپادىلەش ۋاستىلىرىدىكى تەرەققىياتتىنلا ئىبارەت، شېئىردىكى مەقسەت ئۆزگەرمەيدۇ. شې-ئىرىيەتنىڭ مەقسىتى ئىنسانىيەتنىڭ ئومۇمىي غايىسى ۋە ئىنتى-لىشىنى ئىپادىلەش. بۇ نۇقتىدىن قارىغاندا، شېئىرىيەتتىكى مەق-سەت تەرەققىي قىلمايدۇ.

سوئال: ئەدەبىياتىمىزدا كەلگۈسىدىن بېشارەت بېرىدىغان ئە-سەرلەر يوق دېيەرلىك، بۇ بىزنىڭ بەدىئىي تەسەۋۋۇر كۈچىمىزنىڭ ئاجىزلىقىدىنمۇ ياكى باشقا سەۋەب بارمۇ؟

جاۋاب: بىر مىللەتنىڭ پەن - تېخنىكىسى ۋە پەلسەپىسى راۋاجلانمىغان ئەھۋالدا كەلگۈسى توغرىسىدىكى ئەسەرلەرنىڭ مەيدانغا كېلىشى مۇمكىن ئەمەس. بېشارەت خاراكتېرىدىكى ئەسەر-لەر بىر مىللەتنىڭ پەن - تېخنىكىسى يۇقىرى دەرىجىدە تەرەققىي قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشكەندە ئاندىن مەيدانغا كېلىدۇ.

سوئال: ئوقۇرمەنلەر رايىدىن قارىغاندا، ھازىر تارىخىي كىتابلار-غا قىزىقىش بىرقەدەر يۇقىرى بولۇۋاتىدۇ، بۇنى ئوقۇرمەنلەر سە-ۋىيەسى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ سۆزلەپ بەرسىڭىز.

جاۋاب: بۈگۈننىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمىغانلارنىڭ كۆپىنچىسى ئۆت-مۈشنى سېغىنىشقا سېزىك بولىدۇ. لېكىن بۇ سېزىكلىك كېلەچەككە بولغان ھامىلىدارلىقتىن دېرەك بېرىشى كېرەك. بىزنىڭ ھازىرقى ئو-قۇرمەنلىرىمىز دۇنيانى شېئىرىي نەزىرى بىلەن كۆزىتىدۇ. ئوقۇرمەن-لىرىمىزنىڭ مۇھاكىمىسىدىن ھۆكۈم ئەمەس تەمسىل، مەنتىقە ئەمەس خاھىش يېغىپ تۇرىدۇ. نۆۋەتتە ئوقۇرمەنلىرىمىز ئەپسانە قېنى بىلەن لوگىكا قېنىنى بىرلەشتۈرۈشى كېرەك.

سوئال: بەزىلەر ھازىر ئەدەبىياتىمىزدا پېشۋا قىلىپ ئوتتۇرىغا چىقارغۇدەك ئادەم يوق، بۇ ئەدەبىيات تارىخىمىزغا پايدىسىز ئامىل، دېيىشىۋاتىدۇ، سىزنىڭچە شۇنداقمۇ؟

جاۋاب: مەن تازا چۈشەنمىدىم. قارىشىمچە، ئادەملەرنىڭ ئۆزى ھېچنېمىنى ياخشى كۆرمىگەندە پېشۋا چىقمايدۇ. شۇنداقلا ئۇ

سۇيىتى بىلەن ئۇنىڭدا يازغۇچىنىڭ ھەممە قابىلىيىتى ئەكس ئېتىدۇ. شۇڭا رومانچىلىقنىڭ تەرەققىي قىلىشى بىر مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىي قىلىشىدىن دېرەك بېرىدۇ. ھازىر ئۇيغۇر رومانچىلىقىدا خېلى كۆپ رومان بارلىققا كەلدى. بۇ ياخشى نەتىجە. ھازىر خەلقىمىز چەت ئەللەرنىڭ رومانلىرىنى ئوقۇشتىن ئۆز رومانلىرىمىزنى ئوقۇشقا كۆچتى. ئەمدىكى گەپ، رومان يازغۇچىلىرىمىزنىڭ ئۆزىنىڭ تەربىيەلىنىشىنى كۈچەيتىشىدە. كىمدە كىم مىللەتنىڭ رېئال ھالىتىنى، ئەقىدە - ئېتىقادىنى، ئىلاھىيەت، تەبىئەت قاراشلىرىنى، ماھىيىتىنى ھەقىقىي ئىگىلىگەندىلا، ئاندىن ئۇ ئۆلمەس ئەسەرلەرنى يارىتالايدۇ.

سوئال: سىز ئۇيغۇر يېڭى شېئىرىيىتىنىڭ باشلامچىلىرىدىن بىرى. سىزنىڭچە، ھازىرقى شېئىرىيەتنىڭ سەۋىيەسى 1980 - يىللارغا سېلىشتۇرغاندا قانداقراق؟

جاۋاب: ھازىرقى شېئىرىيىتىمىزنىڭ سەۋىيەسى 1980 - يىللارغا قارىغاندا تاكامۇللىشىشقا قاراپ يۈزلەندى. بىراق، كۆلەم جەھەتتىن 80 - يىللارغا قارىغاندا كەڭ ئەمەس، بۇنىڭدا ھەر خىل سەۋەب بار. بىر تەرەپلىمە ئىقتىسادىي ئاڭ شېئىرنىڭ ھاياتلىق بوشلۇقىنى بارغانسېرى تارايتىۋەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە پۈتكۈل ئۇيغۇر شېئىرىيىتى مېخانىك پىكىر ۋەكىللىرىنىڭ زەربىسىگە ئۇچرىدى. ھازىر شېئىرىيەتتە بىر خىل جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈرمەكتە، ئۇ خىلۋەت جىرالاردا شارقىراپ ئېقىۋاتقان سۈزۈك بىر ئېقىننى ئەسلىتىدۇ.

سوئال: بەزىلەر شېئىرىي پىكىر، شېئىرىي تەرەققىيات دېگەنلەرنىڭ مەۋجۇت ئەمەسلىكىنى ئېيتقان، بۇنىڭغا قانداق قارايسىز؟

جاۋاب: شائىر ئۇچۇن شېئىر يېزىۋاتقان مۇھىتتا، پىكىر دېگەن نەرسىنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. پەقەت ئۇنىڭدا بىر خىل مەستلىك، شېرىن تۇيغۇ ۋە بېرىلىشتىن باشقا نەرسە بولمايدۇ. شېئىرىي پىكىر شېئىر ئۈستىدە مۇنازىرە ئېلىپ بېرىش جەريانىدىلا ھاسىل بولىدۇ. شېئىرىي پىكىر شائىر ئۇچۇن مەۋجۇت بول-

سىلا كۇپايە. مېنىڭچە، بىر ئەدىبنىڭ ئەخلاقى بىلەن ئەسىرى بىر گەۋدە. ئۇنى ئايرىپ قاراش چوڭ خاتالىق. بىز ھازىرغا كەلگۈچە بۇنى ئايرىپ قاراپ كەلدۇق. شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى، يازغۇچىنىڭ ئەسىرى شۇ يازغۇچىنىڭ ھاياتىنىڭ بىر قىسمى.

سوئال: بۇنىڭدىن كېيىنكى يۈزلىنىشىڭىز ۋە ئويلىغانلىرىڭىز ھەققىدە سۆزلەپ بەرسىڭىز.

جاۋاب: مەن ئۆزۈمنىڭ تىرىكىنىنى ھاياتىنىڭ مەنتىقىسىگە تاپشۇرغان بەندىمەن. تۇرمۇش مېنى نېمىگە قىستىسا شۇنى قىلىمەن. ئادەتتە ئەدەبىي ئىجادىيەتتە ئۆزۈمنى پىلان ئىچىگە قويمايمەن. مەن بەكمۇ مەھسۇلاتلىق ئەمەس، مەن يېزىقچىلىقنى بىر خىل كۆڭۈللۈك دەپ ھېس قىلغاندا بىرنەرسە يازىمەن. قانداقلا بولمىسۇن، بىر ئىش قىلمىسام تۇرالمايمەن.

2005 ـ يىلى سېنتەبىر، ئۈرۈمچى

سايلام ئارقىلىقمۇ ۋۇجۇدقا چىقمايدۇ. مېنىڭچە، بۇ ئەدەبىياتتىكى مۇھىم مەسىلە ئەمەس. تالانتلىق، مۇستەقىل پىكىر قىلىدىغان يۇقىرى سەۋىيەلىك ئوقۇرمەن بولسىلا، پېشۋا ئۆزلۈكىدىن چىقىدۇ. ئوقۇرمەنلەرنىڭ قىزىقىشى كۆپ خىللىشىپ، سەۋىيە يۇقىرى كۆتۈرۈلگەنسېرى، پېشۋا كۆپ قۇتۇپلىشىدۇ. بىر ئادەمگە مەركەزلەشمەيدۇ.

سوئال: شېئىرىيىتىمىزدە دۇنيا نادىر شېئىرلىرىغا تەڭلەشكۈدەك شېئىرلار مەيدانغا كەلدىمۇ؟

جاۋاب: كەلدى، ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئۇيغۇر شېئىرىيىتىمىز تارىختىن بېرى دۇنياۋى شېئىرىيەت بولۇپ كەلگەن. ھازىرمۇ دۇنيادىكى نۇرغۇن مىللەت شېئىرىيىتى بىلەن تەڭ بەيگىگە چۈشەلەيدۇ. بۇگۈنكى شېئىرىيىتىمىزنىڭ دۇنيا شېئىرىيىتىنىڭ بىر قىسمى بولۇشىدا گەپ يوق.

سوئال: ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ ساپاسىنى دۇنيانىڭ ھازىرقى ئەھۋالىغا سېلىشتۇرغىلى بولامدۇ؟

جاۋاب: بىر مىللەت ئىجتىمائىي سەۋىيەسىنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ھازىرقى زامان ئۇقۇمىنى ئۆزىگە لايىق ماسلاشتۇرغان بولىدۇ. ئەمما بۇنىڭ مەزمۇنى ۋە قاتلىمى ئوخشاش بولمايدۇ. ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ ھازىرقى قاتلىمى يالاڭ قاتلام. كۆلەم جەھەتتىن كەڭ ئەمەس، زامانىۋى ئاڭ جەھەتتىن تولغان زىيالىيلار ناھايىتى ئاز بولۇپ، مىللەتنىڭ ئومۇمىي گەۋدىسىگە تۈز بولۇپ تېتىيالمايدۇ.

سوئال: نەزىرىڭىزدىكى ئەدىب ئەخلاقى قايسى تەرەپنى كۆرسىتىدۇ؟ بىر ئەدىبنىڭ ئوبرازىدا ئۇنىڭ ئەسىرى ئاساسىي ئورۇندا تۇرۇشى كېرەكمۇ ياكى ئۇنىڭ ئەخلاقى ئاساسىي ئورۇندا تۇرۇشى كېرەكمۇ؟

جاۋاب: بىر ئەدىبتە ئىنساننى قەدىرلەشتىن ئىبارەت بىرلا ئارزۇ، قەدىر - قىممەتنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن ياناليدىغان قەلب بول-

تۇرتكىسى بىلەن باغلاپ جاۋاب بېرىمەن.

غالىب مۇھەممەت قارلۇق: سىز بىر قىسىم ماقالىڭىزدا بىزدە ئىجتىمائىي پەنچىلەرنىڭ ئىنتايىن كۆپلۈكى، تەبىئىي پەنلەر ساھەسىنىڭ ئاجىز ئىكەنلىكى، شۇڭا تەبىئىي پەنلەر ساھەسىگە ئەھمىيەت بېرىشىنىڭ جىددىي زۆرۈرلۈكى ھەققىدە توختالغانىدىڭىز. ئۇنداقتا، ئۆزىڭىزمۇ ئەينى چاغدا قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى فىزىكا فاكۇلتېتىغا قوبۇل قىلىنغاندا، نېمە ئۈچۈن تەبىئىي پەنلەرگە مەنسۇپ بولغان فىزىكىدا ئوقۇماي، ئىجتىمائىي پەنلەر ساھەسى بولغان ئەدەبىياتتا ئوقۇدىڭىز؟

ئابدۇقادىر جالالىدىن: مەن ئەينى ۋاقىتتىكى شارائىتىم ۋە سىنىپىمغا نىسبەتەن تەبىئىي پەنلەردە ياخشى ئوقۇغانىدىم. مەندە فىزىكا ساھەسىگە دائىر ساددا، لېكىن بۈيۈك غايىلەر بار ئىدى. بىر قېتىملىق تەجرىبە دەرسىدە بىر ئۈسكۈنىنى تۇتۇۋىدىم، ئوقۇتقۇچى: «ئۇكام، ئۇ سىز خالىغانچە تۇتىدىغان نەرسە ئەمەس» دېۋىدى، بۇ گەپ بەك كۆڭلۈمگە كەلدى. مەكتەپنىڭ تەجرىبە شارائىتى ئىنتايىن ناچار بولۇپ، بىرنېمىلەرنى تەجرىبە قىلىش ئۇمىدىم سۇغا چىلاشتى. ھە دېسىلا ھېسابلاش، ئىسپاتلاش دېگەنلەر دەرسىمىزنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى ئىدى. ئىلگىرى ھەددىدىن زىيادە غايىپەرەس بولسام كېرەك، ئالىي مەكتەپنىڭ شارائىتىنى بەك يۇقىرى مۆلچەرلىۋەتكەنىكەنمەن. بىراق، ئوڭۇشسىز رېئاللىق كەلگۈسىدە راۋۇرۇس ئىش قىلىش نىيىتىمنى قېقىۋەتكەندەك بولدى. شۇ ھالدا فىزىكىدا ئوقۇپ نېمە قىلارمەن، دېگەن نىيەتكە كەلدىم. شۇنىڭ بىلەن ئالىي مەكتەپكە كىرىپ دەل ئۈچ ئاي بولغاندا ئەدەبىياتقا ئالمىشىپ كەتتىم. مانا ئەمدى مەن ئۇنىڭ غۇبارسىز بىر يۈرەك بولسىلا كۇپايە بولىدىغان بىر ساھە بولماستىن، پىتنە ۋە ھەسەتكە چىدايدىغان ئىممۇنىتېتنىڭ بولۇشىنى تەلەپ قىلىدىغان ساھە ئىكەنلىكىنى بىلىپ قالدىم. ئۇنىڭ شۆھرىتى ماغزاپتەك جىلۋە قىلىدۇ، ئەمما ئىچىدە ھېچنېمە يوق. تۆلەيدىغان روھىي بەدەلنىڭ

مەن، سەن، ئۇ

— ئابدۇقادىر جالالىدىن بىلەن ئۆتكۈزگەن سۆھبەت

غالىب مۇھەممەت قارلۇق: ئابدۇقادىر ئاكا، ئىخلاسمەنلىك مېنى ھۇزۇرىڭىزغا باشلاپ كەلدى. بۇ سىزنىڭ ئىجادىيەت ۋە ئىزدىنىش ئەمگەكلىرىڭىزنىڭ تەسىرى. شۇڭا بىر قىسىم مەسىلىدە پىكىرلىرىڭىزنى ئاڭلاپ باقسام دەيمەن... سىز ئىجادىيىتىڭىزدە بىردىنلا «بۇرۇلۇش» ياساپ، پەرىشان شېئىرلارنى يېزىشتىن جەمئىيەت تەنقىدىگە مايىل مۇلاھىزىلىك ماقالىلەرنى يېزىشقا ئۆتۈپ، بۇ ئارقىلىق تېخىمۇ زور ئىناۋەت ۋە شۆھرەت تاپتىڭىز. ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى يېڭىچە بىر ئويلىنىشنىڭ ئوت پىلتىسىنى ياقتىڭىز. ئەينى ۋاقىتتا سىزدىكى مۇشۇ خىل «بۇرۇلۇش»قا تۈرتكە بولغان ئامىللار ھەققىدە سۆزلەپ باققان بولسىڭىز.

ئابدۇقادىر جالالىدىن: سىز «بۇرۇلۇش»نىڭ گېپىنى قىلدىڭىز، سۆزىڭىزدىن قارىغاندا، ژانىرنى كۆزدە تۇتقاندەك قىلىسىز. كۆڭلۈمدىكىنى دېگەندە، ئۇ مەندىكى بۇرۇلۇش ئەمەس، بەلكى ئوقۇرمەنلەرنىڭ زوقىدىكى بۇرۇلۇش. كىشىلەر ئۆزىنىڭ ئەتراپىنى مۇھاكىمىلىك كۆز بىلەن كۆزىتىشكە، شۇ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ھالىتىنى ئەقلىي نۇقتىدىن چۈشىنىشكە ئۆتۈشنىڭ تەقەززالىرىنى ھېس قىلغان بولسا كېرەك. كىشىلەر بەزى پىكرىي ماقالىلىرىمنى قارشى ئالدى، كىشىلەرنىڭ زوقى مېنى بەلگىلىك دەرىجىدە يېتەكلىدى، پىكرىي ئەسەرلەر ژۇرناللارنىڭمۇ قىزىق نۇقتىسى بولدى. لېكىن مەن لىرىك ھاياتىمنى داۋام قىلىۋەردىم. ناۋادا ئىجادىيىتىمدىكى شۇ ھادىسىلەرنى «بۇرۇلۇش» دەپ قارىسىڭىز، بۇنىڭدىكى ئاساسىي سەۋەبنى ئوقۇرمەنلىرىمنىڭ ماڭا بولغان ئىزھار زوقىنىڭ

شەكلىمنى ئۆزگەرتىپ بېقىشىم كېرەك» دەپ جاۋاب بېرىپتىكەنسىز. تۇرمۇش شەكلى بىلەن ئىجادىيەتنىڭ قانداق مۇناسىۋىتى بار؟ ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ئۈچۈن يېڭى تۈزۈلگەن تىل - ئەدەبىيات دەرسلىكىگە كىرگۈزۈلگەن «ئۇلۇغبەگ» دېگەن ئەسىرىڭىزنى بۇنىڭدىكى بىر باشلىنىش دەپ قارىساق بولامدۇ؟

ئابدۇقادىر جالالىددىن: پىروزا مەن ئۈچۈن چوقۇم شۇغۇللىنىشىم كېرەك بولغان بىر ساھە دېمەيمەن. كۆڭلەرنىڭ بىرىدە ۋۇجۇدۇمنىڭ ئىچ - ئىچىدىكى يوشۇرۇن ئىستەكلىرىم ۋە تاشقى مۇھىتنىڭ ئالاھىدە ماس كېلىشى ئارقىسىدىكى ھاسىلاتلىرىم پىروزىغا ئايلىنىپ چىقسا تاڭ، ئۇنى بىلمىدىم. مەن بىر ئوقۇتقۇچى، خىزمەت ھاياتىم مەكتەپتە ئۆتىدۇ. پائالىيەت دائىرەم ناھايىتى چەكلىك، ئۇنىڭ ئۈستىگە نەزەرىيە تەتقىقاتى زېھنىمنى بەكرەك ئىگىلىگەن. ھاياتىمنىڭ ئېپىك قاتلاملىرىغا چۆككۈدەك دىت مەندە بولمىسا كېرەك. ھاياتمۇ مېنى يازىدۇ. «ئۇلۇغبەگ» دېگەن تېكىست دەرسلىك ئېھتىياجى ئۈچۈن يېزىپ چىقىلغان، خالاس.

غالىب مۇھەممەت قارلۇق: سىزمۇ يېڭى «تىل - ئەدەبىيات» دەرسلىكىنى تۈزۈشكە قاتناشتىڭىز. بەلكىم، ئېسىڭىزدە بولسا كېرەك، بۇ قېتىم «ئۇيغۇر تىلى» دەرسلىكى ئىلگىرىكى مۇستەقىل كىتاب ھالىتىدىن قالدۇرۇلۇپ، ئەدەبىيات دەرسلىكىگە قوشۇۋېتىلدى. قوش تىللىق مائارىپ يولغا قويۇلۇۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە سىز بۇ مەسىلىگە قانداق قارايسىز؟ «تىل - ئەدەبىيات دەرسىمىزدە نېمە كەم» دېگەن ماقالىڭىزدىغۇ: «بۇنىڭ زادى قانداق ئەقىل ئىكەنلىكىنى بىلەلمىدىم» دەپ يېزىپتىكەنسىز...

ئابدۇقادىر جالالىددىن: مۇپەسسەل ئۇيغۇر تىلى دەرسلىكىنى ئاجىز ھالەتتىن خېلى كۆلەملەشكەن سىستېمىلىق دەرسلىك شەكلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئالدىنقى ئەسىردىكى نەچچە ئەۋلاد تىلشۇناسلىرىمىز مۆلچەرلىگۈسىز بەدەللەرنى تۆلىگەن. بۇنداق دەرسلىك ئانا تىلىمىزنىڭ ئىلمىي دىياگنوزى ۋە تەسۋىرى. ۋاھالەنكى، ئۇنىڭ

چېكى يوق. فىزىكىدا ئوبدان ئىش قىلىش ئۈچۈن تېخىمۇ يۇقىرىلاپ ئوقۇش كېرەك بولىدۇ. ئەينى ۋاقىتتا «چەت ئەلدە ئوقۇش» دېگەن گەپنى ئاڭلاپمۇ باقمىغانىدۇق. ھازىر ئويلىسام، ئەدەبىياتتا ئوقۇپ توغرا قىلغانىدەكمۇ تۇيغۇدا بولىمەن. خۇددى ئامېرىكا شائىرى روبېرت فىروست ئېيتقانىدەك، مېڭىلمىغان يوللار ئۆزىنىڭ نامەلۇملۇقى بىلەن سېھىرلىك ۋە جەلپكار بولىدۇ. كىشىلىك ھاياتتىكى نۇرغۇن تاللاش ھەسرەتلىك بولىدۇ.

تەبىئىي پەنچىلەر بىلەن ئىجتىمائىي پەنچىلەرنىڭ نىسبىتىگە كەلسەك، بۇ ھەقتە بىزنىڭ بىرنېمە دېيىشىمىز ھازىرنىڭ ئۆزىدە كۆلكىلىك تۇيۇلىدىكەن. بىزنىڭ ئالدى بىلەن ۋئۇسكىلاردىكى يېزىقلىرىمىزنىڭ سىياقى ۋە ئىملاسىنى تۈزىتىشكە ئامالىمىز بولسا بولاتتى. يوغان گەپلەرنى ھازىرچە دېمەي تۇرايلى... پەقەت جان بېقىشنىڭ كويىغا كىرىپ كەتكەن ۋە ئۇنىڭدىن نېرىسىغا ئۆتۈشنى ئويلىمايدىغان ئالىملار كۆپ بولسا، ئەھۋال ئوخشاش بولۇپ چىقىۋېرىدۇ.

غالىب مۇھەممەت قارلۇق: «شىنجاڭ مائارىپى» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنغان «تىل ـ ئەدەبىيات دەرسىمىزدە نېمە كەم» دېگەن ماقالىڭىزنى چۆرىدەپ، ئەدەبىياتىمىزدىكى كەم تەرەپلەر ھەققىدە توختىلىپ باقامسىز؟

ئابدۇقادىر جالالىدىن: «ئەدەبىياتىمىزدىكى كەم نەرسىلەر» دېگەن گەپنىڭ ئۆزى بەكلا تومتاق. «كەم نەرسىلەر»نى مەلۇم نۇقتىدىن كۆزىتىشكە توغرا كېلىدۇ. ھازىر ئەدىبنىڭ مەنىۋىيىتىنى رىغبەتلەندۈرىدىغان ماددىي ۋە مەنىۋى ئامىللارنىڭ ھەممىسىدە چۆلدەرەش بار. ئەدىبلىرىمىزنى بۈگۈن ئانا تىلىمىزنىڭ مەۋجۇتلۇقى ئۈچۈن قان بېرىۋاتقان پىدائىيلار دېسەك بولىدۇ.

غالىب مۇھەممەت قارلۇق: قايسىدۇر بىر قېتىملىق سۆھبەت خاتىرىسىدە سىز «نەسرىي ئەسەرلەر (پىروزا) بىلەن شۇغۇللىنىش ئويىڭىز بارمۇ؟» دېگەن سوئالغا: «بۇنىڭ ئۈچۈن مەن تۇرمۇش

مىدى. تورمەنلەر (ئىنتېرتورى ئەھلىلىرى)نىڭ پات ـ پات باھا بېرىپ تۇرۇشىدىنمۇ ئېنىق بىر نەرسىنى چۈشەنمەك قىيىن. چۈنكى ئۇلارنىڭ كۆپى ھەممە نېمىگە غوتۇلدايدىكەن.

غالىب مۇھەممەت قارلۇق: دۇنيا شېئىرىيىتى كۆپ خىللاشقان شېئىرىيەت. شۇلاردىن ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە كەم بولۇۋاتقان تەرەپلەر قايسىلار؟

ئابدۇقادىر جالالىدىن: ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە ئۆزىدە بولۇشقا تېگىشلىك نەرسىلەر بار. پەقەت شائىرلىرىمىزنىڭ دۇنياۋى شائىرلار بىلەن بىۋاستە ئۇچرىشىپ تۇرالايدىغان، بىۋاستە ئىدىيە ئالماشتۇرالايدىغان شارائىتى يوق. شائىرلىرىمىز دۇنياۋى شۆھرەتتىكى ئاپتورلارنىڭ ئەسەرلىرىنى ئەسلىي تىلى بويىچە ئوقۇيالايدىغان تىل قابىلىيىتىنى ھازىرلىشى لازىم بولۇۋاتىدۇ. بۇ مەسىلە ھەل بولسا، ئۇيغۇر شېئىرىيىتى ئۆزىدىكى بىر قىسىم گۇدەكلىكتىن تەدرىجىي ساقىت بولۇپ كېتەلەيدۇ.

غالىب مۇھەممەت قارلۇق: ئۇيغۇر شېئىرىيەت نەزەرىيەسى ۋە ئوبزورچىلىقىدا كەم بولۇۋاتقان تەرەپلەر قايسىلار؟

ئابدۇقادىر جالالىدىن: بۇ جەھەتتىكى فۇنكسىيەلىك ئورۇنلار (مىسالەن، تەتقىقات ئورۇنلىرى، ئۇنىۋېرسىتېت، ئاكادېمىيە) ۋە بۇ ئورۇنلارنىڭ نېمىنى يەۋاتقان خادىملارنىڭ رولى بولۇشى كېرەك ئىدى. يەنە بىرى، ئۇنىڭ جىددىي ئېھتىياج ئىكەنلىكىنى بىلگەنلەر بولغان بىلەن، ئۇنى ماددىي كاپالەتكە ئىگە قىلىدىغان ئەمەلىي مەشغۇلاتچىلار يوق. شۇڭا بۇ ساھە تامامەن بىر ئىستىخىيەلىك ساھەگە ئايلىنىپ كەتتى.

غالىب مۇھەممەت قارلۇق: سىز نەسر ئىجادىيىتىدىمۇ قەلەم تەۋرىتىپ «نازكوز ياپراقلىرى»، «كۆلدان» دېگەندەك بىر تۈركۈم ئېسىل نەسر يازدىڭىز. سىز نەسر يازغان ئاشۇ ۋاقىتلىرىڭىزدا نەسرنىڭ ئورنى شۇ ۋاقىتتىكى ئەدەبىياتىمىزغا نىسبەتەن قانداق ئىدى؟

دەرسلىك سۈپىتىدە قىسقارتىلىشى مېنى قاتتىق قايغۇغا ۋە ئەندى-
شىگە سالىدۇ. بىر مىللەتنىڭ تىل قائىدىلىرى مۇنتىزىم دەرس-
لىكلەر ئارقىلىق مەكتەپلەردىلا ئومۇملىشالايدۇ، ئۇ ھەرگىزمۇ جەم-
ئىيەتتىن تېپىۋالغىلى بولىدىغان يىپ - يىڭنە قىممىتىدىكى نەر-
سىلەر ئەمەس.

غالىب مۇھەممەت قارلۇق: سىز ئۇيغۇر شېئىرىيىدە مۇئەييەن تا-
رىخىي ۋە ئېستېتىك قاتلام شەكىللەندۈرگەن يېڭىچە (گۇڭگا) شې-
ئىر ئىجادىيەتچىلىرىنىڭ ئالدىنقى قاتاردىكى ۋەكىللىرىدىن بى-
رى ئىدىڭىز. لېكىن بۈگۈنكى كۈندە سىزنىڭ بۇ ساھەدە جىمىپ
كېتىشىڭىزنى قانداق چۈشىنىشىمىز كېرەك؟

ئابدۇقادىر جالالىدىن: جىمىپ كەتمىدىم، يېزىۋاتىمەن. ئەمما
ئازلاپ قالدى. مېنىڭمۇ زېھنىم، ۋاقتىم، تاقىتىم چەكلىك. شېئى-
رىيەتنىڭ پىل چىشى مۇنارىدا ئولتۇرۇپ ئاي شولىسىنى ۋە تاڭ
شەبنەملىرىنى تاماشا قىلىش پەيز ئىش بولسىمۇ، قولاقنى يارىدى-
غان غەلىتە ئاۋازلارغا قولاق سالمايمۇ بولمىدى. بۇ ئاۋازلار قىزى-
قىش نۇقتامىنى يۆتكەپ، تۈرلۈك مەجبۇرىيەتكە ھامىي قىلىدۇ.
ئادالەتنىڭ مىزانىدا، مەن رازى بولغان ھەربىر ئۇرۇنۇشتا ئاجايىپ
شېئىرىي گۈزەللىك بار.

غالىب مۇھەممەت قارلۇق: ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىنىڭ
ئاخىرى 90- يىللارنىڭ باشلىرىدا قىزغىن بەس - مۇنازىرە ۋە
دولقۇن قوزغىغان يېڭىچە (گۇڭگا) شېئىرلارنىڭ تەدرىجىي پەس-
كويغا قاراپ يۈزلىنىشى نېمىدىن دېرەك بېرىدۇ؟

ئابدۇقادىر جالالىدىن: «گۇڭگا شېئىر» پەسكويغا چۈشمىدى، بەل-
كى ئۇ ئۆزىنىڭ ئەينى دەۋردىكى لەرزىنى باشقىچە بىر ئەۋلاد شەك-
لىدە نامايان قىلىپ كېتىۋاتىدۇ. «گۇڭگا شېئىر»نىڭ گۇڭگا ئە-
مەسلىكى توغرىسىدا بىز ئەينى ۋاقىتتا زۆرۈر چۈشەنچىلەرنى بەر-
گەن. بۇ شېئىرلار بىر قىسىم ئاسپىرانتلار تەرىپىدىن تەتقىقات
تېمىسى قىلىندى. ئەمما سوغۇققان، ئادىل تەتقىقات تېخى تۇغۇل-

سىزنىڭ، ئارتۇقچىلىقلارنى ھەم ئېچىشقا تېگىشلىك بوشلۇقلارنى سۆزلەپ باقامسىز؟

ئابدۇقادىر جالالىددىن: ئەخمەت ئىمىننىڭ گەۋدىلىك يېرى، ئۇ-نىڭ نەسر ئىجادىيىتىدە ئىزچىللىق ساقلىنىپ كەلدى. ئۇنىڭ ئۇسلۇبىنى مەلۇم مەنىدە ئۇيغۇر نەسرچىلىكىدىكى ئاساسىي ئې-قىمنىڭ ۋەكىلى دېسەكمۇ بولىدۇ. ئۇنىڭدا ئاساسەن تورمۇشتىكى ھاياجانلىق مۇناسىۋەتلەر ۋە تەسىراتلار پاساھەتلىك تىل بىلەن ئوتتۇرىغا تاشلىنىدۇ. بىر چاغلاردا خۇدابەردى ئابدۇللانىڭ «ئۇرۇم-چى كەچلىك گېزىتى»دە «قەشقەر چايخانىلىرى» ناملىق بىر نەسرى ئېلان قىلىنغان. ئۇنىڭدا قەشقەر ساماۋارخانىلىرىدىكى سەنئەت خورۇجلىرى ھەمدە قەشقەرنىڭ يەرلىك تەرەپلىرى تەبىئىي ئىپادى-لەنگەنىدى. بىزدە يەرلىك پۇراق، تۇرمۇشىمىزدىكى سىمۋوللۇق خۇسۇسىيەتلەر، ئىنچىكە خۇلق، نازۇك دېتال، كونكرېت شەيئە-لەرنىڭ رېئال قىياپىتىنى كۆرگىلى بولىدىغان نەسرلەر بولۇشى كېرەك. بۇ جەھەتتە ۋاڭ مېڭنىڭ ئۇيغۇر تېمىسىدىكى نەسرلىرىنى، شېن ۋېينىڭ «قەشقەر» ناملىق خاتىرىلىرىدىن بەزى تەرەپلەرنى قوبۇل قىلساق بولىدۇ.

غالىب مۇھەممەت قارلۇق: كىلاسسىكلىرىمىزغا سېلىشتۇرغاندا بۈگۈنكى ئۇيغۇر ئەدىبلىرىدە قانداق يېتەرسىزلىكلەر ساقلىنىۋا-تىدۇ؟

ئابدۇقادىر جالالىددىن: بۇنداق سېلىشتۇرۇش ئادىل بولماسمى-كىن. بىز يەنە ھازىرقى ئەدىبلىرىمىز ئارقىلىق كىلاسسىكلارغىمۇ نەزەر سېلىشنى بىلىشىمىز كېرەك. يېتەرسىزلىكلەر كۆڭۈلنىڭ تەقەززالىرى بىلەن بىرلەشكەن ھالدا ھامان مەۋجۇت. ئۇنى كىشى-لەرنىڭ شەخسىيىتىگە ھۇجۇم قىلىشنىڭ باھانىسى قىلىۋالماسلىق كېرەك.

غالىب مۇھەممەت قارلۇق: ئابدۇقادىر ئاكا، ئەدەبىي تەرجىمىچىلىك ساھەسىدىمۇ تۆھپىڭىز زور. جۇڭگو ۋە چەت ئەللەرنىڭ بىر قىسىم

ئابدۇقادىر جالالىددىن: نەسرنىڭ ئورنىغا ھېچكىم توۋەن قارىمايدۇ، دەپ ئويلايمەن. نەسر بىزدە ئۇسلۇب ۋە شەكىل جەھەتتىن كۆپ خىللىشىۋاتىدۇ. تورمەنلەرنىڭ يازمىلىرىدىن گۈزەل نەسرىي پارچىلارنى بايقاپ قالىمەن. مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، نەسر ژانىرى بۇرۇنقىدەك خاس دائىرىدىن چىقىپ، ئاۋامغا يۈزلەندى، دېيىشكە بولىدۇ.

غالىب مۇھەممەت قارلۇق: ئەخمەت ئىمىن ئاكىمىز بىلەن ئۆتكۈزۈلگەن بىر قېتىملىق سۆھبەتتە: «ئابدۇقادىر جالالىددىننىڭ پەلسەپىۋى ماقالىلىرى ئارقىلىق نەسرچىلىكىمىزدىكى قىممەت يەنىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈلدى» دېگەن مەزمۇندىكى گەپنى ئىشىتكەنىدىم. بەلكىم، پەلسەپىۋى نەسرلەر، مەدەنىيەت تەھلىلچىلىكى نەسرلىرى دېگىنىمىز شۇ بولسا كېرەك. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەدەبىياتىمىزدا ھازىرغىچە نۇرغۇن نەسر ئىجاد قىلىندى. سىزنىڭچە، بۇ نەتىجىلەر ئۇيغۇر نەسرچىلىكىدىكى قايسى كەملىكلەرنى تولدۇردى؟

ئابدۇقادىر جالالىددىن: ئەسەد سۇلايماننىڭ «ئۆزلۈك ۋە كىملىك»، ئادىل تۇنىيازنىڭ «پەيغەمبەر دىيارىدا كېچىلەر»، پېقىرنىڭ «ئۆزىنى ئىزدەش بوسۇغىسىدا»، ئۆمەرجان ئىمىننىڭ «تارىمنىڭ يۈرىكىدىكى ئوت» ناملىق كىتابلىرىمىز يىرىك ھەجىمدىكى نەسرلەردۇر. دېمەك، نەسر ھەجىم جەھەتتىكى مىكرولۇقتىن ماكرولۇققا يۈزلىنىپ، پاكىتلىق، نەق تۇرمۇش، مەدەنىيەت مەسىلىلىرىنى قويۇشقا ئالالايدىغان بولدى.

غالىب مۇھەممەت قارلۇق: ئۇيغۇر قەلەمكەشلىرى نەسر دېسە، بىر بولسا «ئاھ، پاھ» شەكلىدە، بىر بولسا «سادا»چە (ئەخمەت ئىمىننىڭ «سادا» ناملىق نەسرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ) شەكىلدە يېزىۋاتىدۇ. خەنزۇ ئەدەبىياتىدا مۇخدىشىش تىپىدىكى قەلب مەخپىيەتلىكلىرى ئاشكارا قىلىنغان چوڭقۇر، تەسىرلىك، چىن ھېسسىياتلىق، تۇرمۇش بىلەن قانداشلىقى ئۈستۈن، ئاممىباب شەكىلدىكى نەسرلەر كۆپ ئىكەن. سىز مۇشۇ تەرەپلەردىن ئۇيغۇر نەسرچىلىكىدىكى يېتەر-

چە، خەنزۇچە پۈشكىنمۇ بولىدۇ. تەرجىمە بەرىبىر ئەسلىي ئەسەر-نىڭ ئۆزى ئەمەس. ئەمما ئۇنىڭدا ئەسلىي ئەسەرنىڭ روھى باشقا ۋارىيانتقا ئايلانغان بولىدۇ. بۇ يەردىكى «ئاسىيلىق»تا ۋارىسلىق يوق دېيەلەمدۇق؟ قانداق تەرجىمە قىلىش سەۋىيە ۋە ئېھتىياجقا ئاساسەن بولىدۇ. بۇنى كونكرېت تەرجىمە ئۆزى بەلگىلىگىنى تۈزۈك.

غالىب مۇھەممەت قارلۇق: ئالىي مەكتەپ ئەدەبىيات پروفېسسورى بولۇش سۈپىتىڭىز بىلەن ئەدەبىيات مائىلرىپىدا كەم بولۇۋاتقان نەرسىلەرنى ھېس قىلدىڭىزمۇ؟ ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ئېچىدىكى ئەدەبىيات ھەۋەسكارلىرىنىڭ تەربىيەلىنىشىدە قانداق كەمتۈكلۈكلەر ساقلىنىۋاتىدۇ؟

ئابدۇقادىر جالالىدىن: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدىن ئادىل تۇنىيازنى ئوقۇش پۈتكۈزگەندىن كېيىن يېڭى ئادىل تۇنىيازلار چىقىۋاتامدۇ - يوق؟ نېمە ئۈچۈن؟ مەن سىزنىڭ سوئالىڭىزغا مۇشۇ سوئال ئارقىلىق جاۋاب بېرىپ تۇراي.

2008 - يىلى سېنتەبىر، ئۈرۈمچى

داڭلىق شائىرنىڭ شېئىرلىرىنى تەرجىمە قىلىش بىلەن بىللە، «زورو ئاستېر شۇنداق دەيدۇ»، «ھۆكۈمدارلار دەستۇرى»، «غەربنىڭ تەپەككۇرى» قاتارلىق كىتابلارنىمۇ سۇپەتلىك تەرجىمە قىلدىڭىز. سىزچە، تەرجىمىچىلىك جەھەتتە باشقا مىللەتلەرنىڭ قانداق زۆرۈرىي ئەسەرلىرى تېخىچە ئۇيغۇرلارغا تونۇشتۇرۇلمايۋاتىدۇ؟

ئابدۇقادىر جالالىدىن: ئىنتايىن كۆپ. ئەدەبىي تەرجىمىچىلىك ھەر ھالدا ئەپلەپ ـ سەپلەپ كېتىۋاتىدۇ. لېكىن پەلسەپە، مەدەنىيەتشۇناسلىق، جەمئىيەتشۇناسلىق، ئىنسانشۇناسلىق، ئىقتىسادشۇناسلىق، سىياسىيشۇناسلىق ساھەلىرىنى كۆزدە تۇتقاندا، تەرجىمىچىلىكىمىزنى ئاقساق ھالەتتە تۇرۇۋاتىدۇ، دېمەي ئىلاجىمىز يوق. بۇ جەھەتتە يېتەرلىك قوشۇن بولماسلىقنىڭ ئۈستىگە، ئىدىيە ۋە پىلانىمۇ يوق. بۇ ھەقتە گەپ قىلسام قايناپ كېتىپ قالىمەن...

غالىب مۇھەممەت قارلۇق: بەزىلەر: «شېئىرنى تەرجىمە قىلغىلى بولمايدۇ، ئۇنى تەرجىمە قىلىش شېئىرغا نىسبەتەن بىر ئاسىيلىق» دېيىشىدىكەن. بۇ گەپكە سىز قانداق قارايسىز؟ سىزنىڭچە، شېئىرىيەت تەرجىمىچىلىكىدە ئەسلىگە ھۆرمەت قىلىش كېرەكمۇ ياكى ئىجادىي تەرجىمە قىلىش كېرەكمۇ؟

ئابدۇقادىر جالالىدىن: توغرا، شېئىرنى تولۇق تەرجىمە قىلغىلى بولمايدۇ. شۇڭا مۇمكىن بولسا پۇشكىننى رۇس تىلىدا، لى بەينى خەنزۇ تىلىدا، بايرۇننى ئىنگلىز تىلىدا، ھاپىزنى پارس تىلىدا كۆرگەنگە يەتمەيدۇ. ئەپسۇسكى، بىر مىللەتتە ئۇنداق ئوقۇرمەنلىكنىڭ ھۆددىسىدىن چىقىدىغانلار بەكلا ئاز بولىدۇ. ئۇ تىللارنى بىلمەيدىغان ياشلار دۇنيا كىلاسسىكلىرىنى بىلمەي قېلىشى كېرەكمۇ؟ بىر مىللىي شائىر ئۆز نۆۋىتىدە دۇنياۋى شائىر، ئۇنى باشقا خەلقلەرمۇ بىلىشى كېرەك. بۇنداق ئارزۇ يەنىلا تەرجىمە ۋاستىسى بىلەن ئىشقا ئاشىدۇ. ئۆزۈمنى ئالسام، پۇشكىننىڭ شېئىرلىرىدىن ئوزۇق ئالغانمەن. بىراق، بۇ ئوزۇق ئانا تىلىم ئارقىلىق يەتتى. شۇڭا رۇسچە پۇشكىن بولۇش بىلەن بىللە، ئۇيغۇر-

جىمە قىلىپ نەشر قىلدۇرغاندىن باشقا تۈزۈك ئىش قىلماپتىمەن. يازغانلىرىمنى ئەينى ۋاقىتتىكى زۆرۈرىيەت ۋە زاكازلار تۈپەيلىدىن يېزىلغان نەرسىلەر دېيىشىمىز مۇ بولىدۇ. ئەلۋەتتە، ئەقىدە قىلىپ يازغان بىر قىسىم ئەسىرىمىز يوق ئەمەس. لېكىن ئاۋامنىڭ ياخشى كۆرىدىغىنى دەل ژۇرناللارنىڭ ئېھتىياجى تۈپەيلى يېزىلىپ قالغان نەرسىلەر بولىدۇكى، ئىخلاس بىلەن يازغان ئەسەرلىرىم ئاز ساندىكى ئوقۇمۇشلۇق دوستۇمنىڭ مۇئەييەنلەشتۈرۈشى بىلەنلا چەكلىنىدى. چۈشەندىمكى، ئاۋامنىڭ ئۆز ئېھتىياجى ۋە ئىجتىمائىيەت دىتى بويىچە تاللاش ھوقۇقى بار. بىزنىڭ تەسىرىمىزمۇ بۇلارنى ھۆرمەت قىلىش ئاساسىدا مەيدانغا چىقىدۇ. بۇلارنى قىلچىمۇ نەزەرگە ئالماي قايسىدۇر بىر پەيلاسوپنىڭ پەلسەپە قەسرىگە كىرىپ كېتىپ، ئۇنىڭ تەلىملىرى ئارىسىدا مىتە بولۇۋېلىشنىڭ ئورنى يوقتەك بىلىنەتتى. شۇنداق قىلىپ 18 يىل ئۆتۈپ كېتىپتۇ، تازا بېرىلىپ قىلماقچى بولغان ئىشلىرىم كاللامدا پىلان پېتى تۇرۇپتۇ. باش چۆكۈرۈپ ساماۋى پىكىرلەر ئارىسىغا شۇڭغۇپ، دەۋر ھالقىغان پاراسەتلەرنى روياپقا چىقىرىش ئاسان ئەمەس. چۈنكى لاياقەتلىك بىر ئىنسان بولۇشنىڭ ئۆزى تولىمۇ تەس.

بىر ئادەم ھە دېسىلا تىرىكچىلىك گىردابىدا تېنەپ ـ تەمتىرەپ يۈرۈشكە بەند بولۇپ كەتسە ياكى تىرىكچىلىك كوچىسىدا قېقىلىپ ـ سوقۇلۇپ يۈرۈپ، بىلىمگە بولغان ئېھتىياجى ئۆلۈپ كەتكەن مەزلۇملار ئارىسىدا ئاساسىي مۇقامغا ئايلانغان مەنتىقىلەرگە مۇرەسسە قىلمىسا بولمايدىغان ئەھۋالغا چۈشۈپ قالسا، ئۆزىنىڭ زېھنى يۈكسەك تەپەككۇرنىڭ ئالتۇن بوسۇغىسىدا بارغانچە خوراپ، بىر يەرگە بارماي قالمايدۇ. سۆيىپكتىپ جەھەتتىن ئالغاندا، مېنىڭ قىزىقىش دائىرەم بىرقەدەر كەڭ بولۇپ، زېھنىمنى مەلۇم بىر نۇقتىغا مەركەزلەشتۈرۈپ كېتەلمىدىم. ئامىمىۋى پائالىيەتمۇ خېلى كۆپ ۋاقتىمنى ئالدى. كىشىلەرنىڭ بىراۋنىڭ ئىشىنى ئۆلچەيدىغان

ئىنسانىي سۈپەت مەنزىلى

—— ئەزىزىنىڭ ئابدۇقادىر جالالىددىن بىلەن ئۆتكۈزگەن سۆھبىتى

ئەزىزى: ئېسىمدە قېلىشىچە، بۇنىڭدىن 18 يىل بۇرۇن «تەڭرىتاغ» ژۇرنىلىدا سەن توغرۇلۇق كىچىككىنە بىر تونۇشتۇرۇش ماقالىسى ئېلان قىلغانىدىم. خاتالاشمىسام، ئەينى چاغدا سېنىڭ بىرەر كىتابىڭمۇ نەشر قىلىنمىغانىدى. مانا ئارىدىن 18 يىل ئۆتۈپتۇ. ئېنىقكى، بۇ 18 يىل جەريانىدا سېنىڭدىمۇ زور ئۆزگىرىش بولدى. مەنىۋى جەھەتتە قەدەممۇ قەدەم پىشىپ يېتىلدىڭ، توم - توم كىتابلىرىڭ نەشر قىلىنىپ جەمئىيەتتە كۈچلۈك ئىنكاس قوزغىدى. ئالىي مەكتەپتە پىروفېسسور دېگەن ئالىي كەسپىي ئۇنۋانغا سازاۋەر بولدۇڭ. دېمەك، سەن 18 يىل جەريانىدا، ئوت يۈرەك بىر ھەۋەسكاردىن جەمئىيىتىمىز ئېتىراپ قىلغان كىشىگە ئايلاندىڭ. مانا شۇ 18 يىل جەريانىدىكى كەچمىشلىرىڭ، مەنىۋى جەھەتتىكى ئۆرلەشلىرىڭ، بولۇپمۇ ھازىرقى پەللىگە يېتىشىشكە بىۋاسىتە تەسىر كۆرسەتكەن ئامىللار ھەققىدە سۆزلەپ بەرسەڭ قانداق؟

ئابدۇقادىر جالالىددىن: بۇ تاسادىپىي سوئالىڭدىن چۆچۈپ كەتتىم. ئېتىراپ قىلىشىم لازىمكى، مەن بۇرۇن ۋۇجۇدقا چىقارغان ئىشلىرىم بىلەن ئەمەس، كەلگۈسى ھەققىدىكى پىلانلىرىمدىن ئاۋۇنۇپ ياشايدىكەنمەن. قاراپ باقسام، ئاشۇ 18 يىل جەريانىدا بىرقانچە ئىجادىي ئەسەر توپلىمى، بىرقانچە پەلسەپىۋى كىتابنى تەر-

مەزمۇن، يەنى ئۇرغۇپ تۇرغان ئىدىيە، ئۇ خۇددى ئۆسۈملۈكنىڭ جەۋھىرىگە ئوخشاش ئۆز - ئۆزىنى تەشكىل قىلىدۇ» دېگەنىدى. بۇنىڭدىن شېئىر ئالدى بىلەن چاپچىپ تۇرغان بىر خىل روھىي ھالەت، دېگەن يەكۈنگە كېلىش مۇمكىن. ۋېتگىنستېين: «پەلسەپىنىڭ مەقسىتى ئىدىيەنى لوگىكا جەھەتتىن ئېنىقلاشتۇرۇش» دېگەنىدى.

قارىغاندا، شېئىر دۇنيانى ئۇقۇمدىن خالاس قىلىپ، ئەپسانىلەشتۈرۈپ، خاسلىقىقا ئىگە بولىدۇ. پەلسەپە قارىماققا تەرتىپسىز، ئۇچ - چېكى يوق دۇنيانى ئۇقۇملاشتۇرۇپ كۆرسىتىدۇ. شېئىر بىلەن پەلسەپىنىڭ ھەر ئىككىسى ئىنساننىڭ ئۆزى بىلەن دۇنيا ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ ئۆزگىچە تەسۋىرى. سوقرات: «تەجرىبىدىن ئۆتمىگەن تۇرمۇشنى ياشىغىلى بولمايدۇ، شۇڭا بىز ئەقىلنىڭ يېتەكلىشىنى قوبۇل قىلىشىمىز كېرەك» دەيدۇ.

مەلۇم مەنىدە شېئىر بالىلارغا، پەلسەپە بوۋايغا ئوخشايدۇ. بالىلارنىڭ نەزىرىدىكى دۇنيا چۆچەكلەردىكىدەك رەڭدار ۋە ئۆزگىرىشچان، بوۋايلارنىڭ نەزىرىدىكى دۇنيا تەجرىبە - ساۋاقلارنىڭ دۆۋىسى. شۇڭا، پىشقان بىر مىللەتنىڭ شائىرى بولۇش بىلەن بىللە، پەيلاسوپى بولىدۇ. بۇنداق مىللەت دۇنيانى سېزىدۇ، ئۇقۇملاشتۇرىدۇ ۋە ئۆز ئۇقۇمىنىڭ تامغىسىنى بېسىپ، ئۆزىگە خاس سىمۋول سىستېمىسىنى يارىتىدۇ. مەن ئىمكانقەدەر ئۆزۈمنىڭ پەلسەپە بىلەن شېئىرنىڭ بالاغەتلىك قوشۇلۇشىنى نامايان قىلسام دەيمەن. لېكىن بۇ ئاسان قولغا كېلىدىغان تەلەي ئەمەس.

ئەزىزى: ھېس قىلىشىمچە ئىجتىمائىي، پەلسەپىۋى كۆزىتىشلىرىڭىزنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، غەربنىڭ نىچىشې، ماكياۋېللى، مورتېمىر ئادلېر قاتارلىق گىگانت پەيلاسوپلىرىنىڭ دۇنياۋى تەسىرگە ئىگە سەرخىل ئەسەرلىرىنى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ تونۇشتۇردۇڭ. بۇ ئەلۋەتتە سەن ئۇچۇن تەرجىمە قىلىش ئۇچۇنلا قىلىنغان نىشانسىز ئىش بولمىسا كېرەك. يۇقىرىقى

تارازىسىنىڭ چېكىنتىلىرىمۇ ھەر خىل. بۇلارنى زىيادە نەزەرگە ئې-لىپ كېتىش ئادەمگە روھىي بېسىم ئېلىپ كېلىدۇ. ئىشقىلىپ، ئەقىدەم يولىدا چەككەن ئىزتىراپلىرىمنىڭ ھەممىسى ماڭا ھايات-نىڭ مەنىسىنى ئەسكەرتىپ تۇرىدۇ. ھەسرەتكى، قانچىلىك ئۆم-رۈمنىڭ بارلىقىنى بىلمەيمەن، دوستلارنىڭ ئۈمىدىگە مۇناسىپ قىلىدىغان ئىشلار كۆپ.

ئەزىزى: سەن دەسلەپكى ئىجادىيەتنى شېئىرىيەتتىن باشلىغان-دىڭ، كېيىن ئىجتىمائىي، پەلسەپىۋى ماقالىلەرنى يېزىپ جەمئى-يەتتە كۈچلۈك تەسىر پەيدا قىلدىڭ. ئۇنداقتا، بۇ سەن ئۈچۈن تاسا-دىپىي ھالقىش ھېسابلىنامدۇ ياكى شېئىرىيەت بىلەن پەلسەپە ئوت-تۇرىسىدا مەلۇم ئۆتۈشمە مۇناسىۋەت بارمۇ؟ شېئىرىي تەپەككۇر بى-لەن پەلسەپىۋى تەپەككۇرنىڭ مۇناسىۋىتىنى قانداق چۈشىنىسەن؟

ئابدۇقادىر جالالىدىن: ئەدەبىيات تارىخىغا قارىسام، قەلەم ئەھلى-نىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئۆزىنىڭ تۇنجى سەھىپىسىنى شېئىر بى-لەن باشلايدىكەن. تەبىئەت شائىر قەلبىنىڭ خۇسۇسىي لۇغىتىگە ئايلانغاندا، ئۇ سۆز ۋادىسىدا مۇناسىپ زۇۋان ئىزدەشكە باشلايدى-كەن. ھېسلىرى بۇلاق بولۇپ تېشىپ تۇرغان ياشلىقنىڭ قايسىبى-رى شېئىرغا ھامىي ئەمەس. «دونكىخوت» رومانىدا «18 يېشىدا ناخشا ئېيتمىغان كىم بار» دېگەن بىر سۆز بار. مېنىڭچە، ھەر-قانداق پەلسەپە شېئىردىن باشلىنىدۇ. قەدىمكى يۇنانلىقلار«پەلسەپە ھەيران قېلىشتىن باشلىنىدۇ» دېگەنىكەن. شېئىرمۇ ھەيران قې-لىشقۇ ئاخىر!؟ بۇنىڭدىن قارىغاندا، شېئىر بىلەن پەلسەپە قانداش-لىققا ئىگە. ئادەتتە، پەيلاسوپلار شېئىردىن زوق ئالىدۇ، شائىرلار پەيلاسوپلاردىن زوق ئالىدۇ. مۇبادا شېئىرىي تەپەككۇر دېگەن بىر-نەرسە بار دېيىلسە، ئۇ تۇيغۇنى ئاساسىي مەزمۇن قىلىدۇ، پەلسەپە ئىدراكىي رەۋىشتە روياپقا چىقىدۇ. ئېمېرسون: «شېئىرنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرىدىغان نەرسە قاپىيە ئەمەس، بەلكى قاپىيەنى تەشكىللەيدىغان

ئەكبەر ئېلىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن تەرجىمە قىلغانىدىم. مەن بۇ يەردە ئۇنىڭ ئەسەر تونۇيدىغان دىتىنى ۋە ئىلھامبەخش خىزمەت ئۇسۇلىنى ياقتۇرىدىغانلىقىمنى ئىزھار قىلىش بىلەن بىللە، كىشىلىرىمىزدە شۇنداق بىر روھنىڭ ئاجىزلاپ كېتىۋاتقانلىقىغا ئەپسۇس بىلدۈرىمەن).

نىچشېنىڭ كىتابى ئەدەبىيات ۋە پەلسەپە زوقمەنلىرىنىڭ شۇبھىلىك قوبۇل قىلىشىغا ئېرىشتى. ماكىياۋېللىنىڭ كىتابى ھوقۇق، سىياسەت، جەمئىيەت، تارىخ مەسىلىلىرىگە قىزىقىدىغان ھەر خىل تەبىقە كىشىلىرىنىڭ دەرمەھەل ئىنكاسلىرىغا ئېرىشتى. ھەر ئىككى ئەسەر دۇنيانىڭ سىياسىي، مەدەنىيەت، ئىدېئولوگىيە ھاياتىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن بولۇپ، تارىخ، مەدەنىيەتتىن بەلگىلىك خەۋىرى بار ھەرقانداق غەرب يۇقراسىغا ئۇ ئىككى كىتابنىڭ ئاپتورىنى تونۇش دېيىشكە بولاتتى. بۈگۈنكى كۈندە دۇنيادا ئۇلارنى بىلمەيدىغان سىياسىيون، مەدەنىيەت ئەربابى يوق دېسەك مۇبالىغە ئەمەس. ھەرقانداق مۇتەپەككۇر ئۇلارنىڭ پىكرىگە يا ئۇنداق، يا مۇندىق ئىنكاسلارنى بىلدۈرمەي قالمايدۇ.

ئۇلاردىن كېيىن ياشاپ ئۆتكەن ھۆكۈمدارلار ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىنى قېتىرقىنىپ ئۆگەنگەن، دائىم يېنىدىن ئايرىشمىغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە پەلسەپە ۋە ئەدەبىيات ـ سەنئەت ساھەسىدىكى قاتتىق ئۇستىخان ئەربابلارمۇ ئۇلارنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلغان. ھەر ئىككى مۇتەپەككۇر تەلۋىلىكنى تەرغىب قىلىش بابىدا قاتتىق ئەيىبلىنىپ كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى قاتتىق جەلپكارلىق بىلەن ئوقۇلۇپ كەلگەن. ئۇلارنى تەنقىدلىگۈچىلەر ۋاستىلىك ياكى ۋاستىسىز ھالدا ئۇلارنىڭ تەسىرى ئىچىدە قالغانلاردۇر. ئېتىراپ قىلىش ـ قىلماسلىقىمىزدىن قەتئىينەزەر، ئۇلارنىڭ مودېرن (modern) دۇنيادىكى تەسىرىنىڭ ئۆزى بىر پاكىت. بۇ پاكىت بىزنىڭ خاھىشىمىزغا باقمىغان ھالدا تەپەككۇرد-

پەيلاسوپلارنىڭ پەلسەپىۋى ئىزدىنىشلىرىگە قايسى جەھەتتىن تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى سۆزلەپ بەرسەڭ قانداق؟

ئابدۇقادىر جالالىددىن: ئالىي مەكتەپتىكى ئوقۇش يىللىرىمدا ئو- قۇتقۇچۇمنىڭ تەسىرى بىلەن لۇ شۈن ئەسەرلىرىنى قىزىقىپ ئو- قۇيتتىم. «شاياتۇنلارنىڭ شېئىرىي قۇۋۋىتى توغرىسىدا» دېگەن ما- قالىنىڭ بېشىدا بېرىلگەن بىر پارچە ئېپىگراف دەل نىچىشېنىڭ ئىدى. ئۇ سۆز مېنى خېلى ئويلاندۇرغانىدى. خىزمەت مۇناسىۋىتى بىلەن قەشقەردىن ئۈرۈمچىگە كەلدىم ۋە ئەدەبىيات ئەھلى بىلەن كەڭ دائىرىدە ئۇچراشتىم. ئۇ چاغلاردىكى هاياتىم قىزغىن ئەدەبى- يات سورۇنىغا ئايلىنىپ كېتەتتى. هازىر ئويلىسام، ئۇ كەبى قىز- غىن هاۋانى تاپقىلى بولمايدىغاندەك هېس قىلىمەن.

مودېرنىزم ئەدەبىياتىغا ئىچكىرىلەپ كىرىش تەقەززاسى مېنى نىچىشي ئەسەرلىرىنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسى بىلەن ئۇچراشتۇر- دى. ئۇنىڭ ئىدىيەسى ياشلىقتا بولىدىغان قانائەتسىزلىك، ئۆزىگە ئىشىنىش، ئۆزىنى يېڭىلاشتەك ئىنتىلىشلىرىمگە مەدەت بېرىپ، سەۋدالىق ۋادىسىغا ئاپارغىلى تاس قالدى. ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدىكى تېرەن هېكمەت بىلەن بوراندەك شائىرانە تۇيغۇلارنىڭ گىرەلەش- مىسى بەئەينى چاقماق چېقىۋاتقان بۇلۇتلۇق ئۇپۇقنى ئالدىمغا يايغاندەك بولاتتى. بۇ خۇسۇسىيەتلەر ئەدەبىياتىمىزدىكى ئەزمە- رايىش خاراكتېرلارنى ئاز - تولا بولسىمۇ تازىلايدۇ دەپ ئىشە- نەتتىم. «زورۇ ئاستېر شۇنداق دەيدۇ»نى ئەنە شۇنداق ئىلھامنىڭ تۈرتكىسىدە تەرجىمە قىلىپ چىقتىم. ماكياۋېللىنىڭ «هۆ- كۈمدارلار دەستۇرى» دېگەن ئەسىرىگە كەلسەك، بۇ ئەسەر غەرب سىياسىي تەپەككۇرىنىڭ زامانىۋى بىر دەۋرگە كۆچۈشىگە زور تەسىر كۆرسەتكەن ئەسەر. مەن بۇ ئەسەرنى نەشرىياتچى دوستىد- مىز ئەكبەر ئېلىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن تەرجىمە قىلىپ چىقتىم (مورتىمېر ئادلېرنىڭ «غەربنىڭ تەپەككۇرى» دېگەن كىتابىنىمۇ

قىلىپ تەپەككۇرۇمنى بىلدىم ۋە ئۇلارنىڭ تەسىرىگە مەھكۇم بول-
غان ھالدا تۇرۇپ قالماي، تىنىمسىز ھالدا يول ئىزدىدىم.

ئەزىزى: مەن سىزنىڭ نىشانلىق، ئۆزلۈكسىز ئىزدىنىش روھىڭىزغا قايىلمەن. ئۆزىڭىزنىڭ خىزمەت، ئىجادىيەت ئىشلىرىڭىزنىڭ ھۆددى-سىدىن تولۇق چىقىش بىلەن بىللە، خېلى ئۇزۇن مەزگىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ ئىنگلىز تىلى ئۆگەندىڭىز، مۇشۇ جەھەتتىن سەن خې-لى تەلەيلىك ھېسابلانساڭ كېرەك. كېيىنكى چاغلاردا ياپونىيە، ئەنگلىيە قاتارلىق ئەللەردە ئۆگىنىش پۇرسىتىگە ئېرىشتىڭ. سې-نىڭ چەت ئەللەردە ئۆگەنگەن بىلىملىرىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى تەت-قىقاتلىرىڭغا قانداق تەسىرلەرنى كۆرسىتىشى مۇمكىن؟

ئابدۇقادىر جالالىددىن: «تەلەي» دېدىڭمۇ؟ ئۇ راستىنىلا سىرلىق ھەم مۇرەككەپ ئۇقۇم، ئۇنىڭ كەينىدە قانچىلىك زارىقىش ۋە ئۇ-رۇنۇش زەخمەتلىرىنىڭ بارلىقىنى بىلمەك تەس. مېنىڭ ياپونىيە ۋە ئەنگلىيە مۇساپىرەتلىرىدە ئېرىشكەن ھوسۇللىرىم ئاز ئەمەس، ئۆگەنگەنلىرىم پەرىزىمدىكىدىنمۇ كۆپ بولۇشى مۇمكىن. بىراق، ئۇلارنى قانداق تەرزدە كىشىلەرگە ئېيتىپ بېرىش باش قاتۇرىدى-غان مەسىلە بولۇپ قالدى. ئېرىشكەنلىرىمنى سىنتېزلاپ، پىشقان ئەقىل مەھسۇلاتلىرىغا ئايلاندۇرۇش ۋاقىت تەلەپ قىلىدىغان ئىش، ئوبيېكتىپ شارائىتمۇ مۇھىم. ئويلىغانلىرىمنى يېزىشقا رىغبەتلەندۈرىدىغان ئىجتىمائىي تور يوق ئەھۋالدا، كۆڭلۈك خۇد-دى تەرىقەت ئەھلىنىڭ خىلۋەت خانىسىدىكىدەك جىمجىت تەلقىن-لەرنى تارتىپ قالىدۇ. لېكىن، بۇ جىمجىتلىق مېڭىمنىڭ قېتىقى-نى يەيدۇ.

ئەزىزى: سىزنىڭ ئەڭ تەتقىدلەنگەن ئەسىرىڭ قايسى؟ بۇ تەتقىد-لەرگە قانداق قارايسەن؟

ئابدۇقادىر جالالىددىن: بەلكىم مېنىڭ ئەڭ تەتقىدلەنگەن ئەسىرىم «لوندوندىكى ئۇيغۇر بالىلىرى» دېگەن شېئىرىم بولسا كېرەك. ئىند-

مىزنى تۇرلۇك رەۋىشتە غىدىقلاپ تۇرىدۇ. مەن شۇنداق قارايمەنكى، ماكياۋېللى رەھىمسىز ئەكسىيەتچىل سىياسىي ئويۇننىڭ ئەپتى ـ بەشىرىسىنى ئېچىپ تاشلاپ، ئەخلاق چۈمپەردىسىگە ئالدىنىپ كەلگەن كىشىلەرنىڭ غاپىل مەنىۋىيىتىنى سىلكىپ ئويغاتتى، شۇنداقلا بۇ دۇنيادا ئالدامچىلىق بىلەن رەزىللىكنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئۇنتۇپ قېلىشقا بولمايدىغانلىقىنى سەمىگە سالدى.

ماكياۋېللى بەزىدە «ئالۋاستى» دەپ سۆپەتلەنسىمۇ، ئۇ ياشىغان ئىتالىيە ياتلارنىڭ پاراكەندىچىلىكىدىكى تارقاق بىر ئەل ئىدى. بىرلىككە كەلگەن ئىتالىيەنى ئارزۇ قىلغان ماكياۋېللى ئىنسانىيەتنىڭ سىياسىي تەجرىبىلىرىنى ھۆكۈمدارغا تەقدىم قىلماق بولۇپ، «ھۆكۈمدارلار دەستۇرى»نى يېزىپ چىققان. مېنىڭ بۇ كىتابلارنى تەرجىمە قىلىشتىكى مەقسىتىم: خەلقىمىزگە ياۋۇزلۇق ۋە تەلۋىلىكنى ئىمپورت قىلىش ئەمەس، بەلكى دۇنياۋى مەشھۇر ئەسەرلەرنىڭ تەركىبلىرىنى دۇنيادىكى باشقا مىللەتلەر قاتارىدا چۈشىنىپ قويۇشقا تەۋسىيە قىلىشتۇر. بىزنىڭ ئۆلىمالىرىمىز ۋە ھۆكۈمدارلىرىمىز «قۇتادغۇبىلىك»، «سىياسەتنامە»، «تۆمۈر تۈزۈكلىرى» كەبى شانلىق پاراسەت دەستۇرلىرىنىڭ ئىگىسى بولۇپ، ئۆزلىرىنىڭ ئېتىقادى ۋە قىممەت قارىشىغا مۇناسىپ سىياسىي تەپەككۇر ئەندىزىلىرىنى ياراتقان. بۈگۈنكى زىيالىيلىرىمىزمۇ ئۆزلىرىنىڭ مۇھاكىمىسىنى دۇنياۋى كۆلەمگە ئىگە قىلىشقا تىرىشىۋاتىدۇ. دۇنياغا تەسىر كۆرسەتكەن ئەقىل دەستۇرلىرىنى ئۆز ئانا تىلىدا تەكشۈرۈپ ئولتۇرۇش بۇ يەردە ئارتۇقچە. ئېتىقادلىق ئادەملەر ھەر خىل ئىدىيەۋى تەسىرگە قارىتا لايىقىدا ئىنكاس بىلدۈرەلەيدىغان ئىممۇنىتېت كۈچىنى ھازىرلىغان بولىدۇ، ئەقىدىنىڭ پىرىنسىپلىرىنى زامانداشلىرى ھەققىدە مەسئۇلىيەتلىك كۆيۈپ ـ پىششىش بىلەن باغلىيالايدىغان ئادەمنىڭ مۇناسىپ پىكىر سىنتېزلاش ئىقتىدارى بولىدۇ. مەن يۇقىرىقى ئەسەرلەرنى بىلەي

ئۇنىڭ باشقىلارنى مەلۇم ماھىيەتلىك تەرەپ ھەققىدىكى تەلقىن-لەرگە شېرىك قىلىش رولى بولىدۇ. بۇ جەريان دەل تەنقىد ئارقى-لىق ئەمەلگە ئاشىدۇ. ئېھتىياق كېرەككى، خۇسۇمەت ۋە زەھەر-خەندىلىكتىن خالىي ئالىيجاناب تەنقىد مەنىۋى ھاياتىمىزغا كۈچ ۋە سەلتەنەت بېغىشلايدۇ. تەنقىدلىشەيلى، بۇرادەرلەر! لېكىن تەن-قىد كىشىلىك ئىززىتىمىزنى سۇندۇرۇش بولۇپ قالمىسۇن، ئا-دىمىيلىكنى ۋەيران قىلىش بەدىلىگە ئېرىشكەن ئۇتۇقلارنىڭ ھەممىسى شەرەپسىزدۇر.

ئەزىزى: بىلىشىمچە، سەن زامانداشلىرىمىز ئىچىدە ئەڭ كىتاب-خۇمار ئادەمسەن. ئۆزۈڭ ياخشى كۆرىدىغان كىتابلارغا ئېرىشكى-نىڭدە كىچىك بالىلارغا ئوخشاش ھاياجانلىنىپ، كىتاب ۋاراقلى-رىنى ھەۋەس ۋە ئىپتىخار بىلەن سىلىغانلىرىڭنى كۆپ كۆرگەن-مەن. سېنىڭ ئەڭ سۆيۈنىدىغان، تايىنىدىغان قىممەتلىك مەنىۋى مۈلكۈڭ ئاشۇ سەرخىل كىتابلىرىڭ بولسا كېرەك. شۇ نۇقتىدىن كىتاب بىلەن تۇرمۇشۇڭنىڭ مۇناسىۋىتىنى قانداق ئىزاھلايسەن؟ قانداق كىتابلارنى بەكرەك ياخشى كۆرىسەن؟ ھازىرغىچە ساڭا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن كىتابلار قايسىلار؟

ئابدۇقادىر جالالىدىن: ھەقىقەتەن كۆپ كىتاب سېتىۋالىمەن. بەلكىم يېزىشتىن تاپقان تاپاۋەتلىرىم ئالغان كىتابلىرىمنىڭ چە-قىمىنى بويلىمىسا كېرەك. مەن مەسىلىلەرنى كىتاب ئارقىلىق ھەل قىلىش تەرەپدارى ئەمەس، ئەكسىچە ئەمەلىيەتچى ئادەملەرنى ھۆرمەت قىلغۇم كېلىدۇ. لېكىن مېنىڭ كەسپىم، پىكىرانە زوقۇم ۋە ھازىرقى شارائىتىم مېنى كىتابخۇمار قىلىپ قويدى. بەزىدە ھەممە كىتابىمنى تاشلاپ بىر مەنىۋى تەۋەككۈلچى بولغۇم كېلىدۇ، لېكىن تۇرمۇش زۆرۈرىيەتلىرىنى ئۇنتۇپ كەتكەن دەلتە تەۋەككۈلچى بولۇش قولۇمدىن ئەسلا كەلمەيدۇ. مەن نورمال بىر ئادەملىكىمنى يوقاتسام بولمايدۇ. شۇڭا مەن كىتاب بىلەن تۇرمۇش ئوتتۇرىسىدىكى

تىپ تورلىرىدا شېئىرىيەت مۇخلىسلىرى مېنى ئەيىبلەشتى، بۇ ئابدۇقادىر جالالىدىدىننىڭ شېئىرىيەت دىتىنىڭ قاتتىق چېكىنىد-شىدىن دېرەك بەردى، دەپ باھالاشتى. ئۆزۈم يازغان ئاشۇ شېئىر-نىڭ ئۇسلۇبىنى بۇرۇن مەنمۇ ياقتۇرمايتتىم. ئاشۇنداق شېئىرلار-نى شېئىر ئەمەس، بەلكى سۆز ئۇستاتلىقى دەپ قارايتتىم. بۈگۈن-كى شېئىرىيەت مۇخلىسلىرىنىڭ تەنقىدلىرىنى تامامەن چۈشىد-نىشكە بولىدۇ، تەنقىدلەش ئۇلارنىڭ ھەققى. ئىنتېر توردا ئۆزد-نى نىقابلاپ، ئادەم تىللاپ خۇمارىنى چىقىرىدىغان ئەسەبىيلەر-گىمۇ توغرا قاراش لازىم. چۈنكى، بىز ھەرقانداق داستىخاننى چىۋىنسىز بولسۇن دېيەلمەيمىز. مەن ئىنتېر توردىكى شېئىرد-يەت مۇخلىسلىرىدىن بارچە دۇنيادىن شېئىر ئىزدەش روھىغا ھۆرمەت قىلىش بىلەن بىللە، تەنقىد ئوبىيېكتىغا ھەر تەرەپلىمە نەزەر سېلىپ، ئاندىن باھا بېرىشنى تەۋسىيە قىلىمەن. مەن «لوندوندىكى ئۇيغۇر بالىلىرى»نى ئېلان قىلىش بىلەن بىللە، باشقا شېئىرلارنىمۇ ئېلان قىلدىم، تەنقىدتە بۇلارمۇ نەزەرگە ئې-لىنسا، تەنقىدنىڭ ئىلمىيلىكى شۇنچە ئاشىدۇ، دەپ قارايمەن. مې-نىڭ بۇ شېئىرىم ئەدەبىيات سىرتىدىكى مۇساپىرلارنىڭ ئەيىبلە-شىگىمۇ ئۇچرىدى، بۇنىڭدىن شۇنداق خۇشال بولدۇم، چۈنكى مەن بۇ شېئىرنى كىشلەرنى ئەندىكتۈرۈش ئۈچۈن يازغانىدىم.

بۇ شېئىر لوندوندىكى 2008 ـ يىللىق يېڭى يىل ئەنجۇمە-نىدە بىر قىز تەرىپىدىن ئوقۇلغاندا، بەزىلەر مەندىن نارازى بوپتۇ. ئەنگلىيەدىكى بىر دوستىمىز ماڭا يازغان ئېلخىتىدە: «ئوخشىمىغان قاراشلارنى ئېغىز ئالدۇرالىغان ئىكەنسىز، ئۇنى-مۇ مۇۋەپپەقىيەت دەپ قاراڭ» دەپ يازغانىكەن.

مۇۋەپپەقىيەتنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش بىلەنلا ئەمەس، تەنقىد بىلەنمۇ ئۆلچەش لازىم، چۈنكى بىر ئاپتورنىڭ مەلۇم بىر ھەقد-قەتنى تەلتۆكۈس ھەل قىلىپ بېرىش قۇدرىتى بولمايدۇ، لېكىن

ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر بىلەن سۆھبەت

ئىلاۋە: «تەڭرىتاغ» ژۇرنىلىنىڭ ئىلاۋىسى: 1989 ـ يىلى ئالىم ۋە ئەدىب ئابدۇرېھىم ئۆتكۈرنىڭ «ئويغانغان زېمىن» ناملىق رومانىنىڭ بىرىنچى قىسمى نەشىردىن چىققاندىن كېيىن كەڭ ئوقۇرمەنلەرنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئېرىشتى. شۇ يىلى 11 ـ ئايدا «شىنجاڭ ياشلىرى» ژۇرنىلىنىڭ باش مۇھەررىرى، يازغۇچى ئەبەيدۇللا ئىبراھىمنىڭ ئويۇشتۇرۇشى ئارقىسىدا ئۈرۈمچى شەھىرىدىكى ياش ئاپتورلاردىن بىر قىسمى بىلەن سۆھبەت ئېلىپ بارغانىدى.

مەزكۇر سۆھبەت گەرچە «ئويغانغان زېمىن» رومانىنىڭ 2 ـ قىسمىغا ئائىت مەسىلىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالمىغان بولسىمۇ، ئەمما رومانىدىكى تارىخىي، ئىجتىمائىي مەسىلىلەر توغرىسىدا كىتابخانلارغا بىرقەدەر ئەمەلىي ۋە بىۋاستە بىلىملەرنى بېرىدۇ. مەزكۇر سۆھبەت بۇنىڭدىن ئالتە-يەتتە يىل بۇرۇن ئۆتكۈزۈلگەچكە، بىر قىسىم ئۇقۇم ۋە چۈشەنچە هازىرقى رېئاللىقىمىزدا بىرقەدەر كونا بولۇشى مۇمكىن. بىز ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ئىجادىيىتىنى رېئال، ئەتراپلىق چۈشىنىشىگە بەلگىلىك ياردىمى بولۇشىنى كۆزلەپ، مەزكۇر سۆھبەتنىڭ يىغىنچاق خاتىرىسىنى ژۇرنىلىمىزنىڭ 1996 ـ يىلى 2 ـ سانىدا تونۇشتۇرۇشنى لايىق تاپتۇق.

ـــ «تەڭرىتاغ» ژۇرنىلى تەھرىراتى

ھەرقانداق بىر ئىجتىمائىي بۇرچ تارىخىي مەسىلىلەرگە بولغان تونۇشنىڭ چوڭقۇرلۇقى بىلەن ھەقىقەتكە ئايلىنىدۇ ۋە بۇ ھەقىقەت مۇقەررەر ھالدا ئۆزىنىڭ رېئال كۈچىنى نامايان قىلالايدۇ. يېقىنقى يىللاردىن بېرى بىز تارىخىمىزنى ئاختۇرالايدىغان بولۇپ قالدۇق. بەزىبىر تارىخىي شەخسلەر بەدىئىي نەزەرنىڭ تەبىئىي بىرلىكى ئاساسىدا ياد ئېتىلىشكە باشلىدى. دېمەك، بىزدە سەنئەتلىك تارىخ مەيدانغا كەلدى. ئۆزىنىڭ نۇرغۇن ئىلمىي ۋە بەدىئىي ئەمگەكى بىلەن ئەدەبىياتىمىزغا سالماقلىق تۆھپە قوشقان ئۆتكۈر ئە-

ئازراق نەتىجە چىقىپ قالسا ئەجەب ئەمەس.

ئەزىزى: ئەڭ زور ئارمىنىڭىز نېمە؟

ئابدۇقادىر جالالىدىن: كۆپۈك شان ـ شەرەپتىن ئاللىبۇرۇن بەز ـ گەنمەن. ئادالەت مىزانىدىكى ئىنسانىيلىق سۈپىتىمنى ۋايىغا يەت ـ كۈزۈش مېنىڭ ئەڭ چوڭ ئارمىنىم.

2010 ـ يىلى مارت، ئۈرۈمچى

لەرنى قوبۇل قىلىدۇ. شۇنداق بولسىمۇ، مەلۇم بىر يازغۇچىنىڭ تەسىرىگە كۆپرەك ئۇچرىدىم، دېگىلى بولمايدۇ. يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئەدەبىياتىمىزدىكى سالماقلىق ئەدىبلەر ئارىمىزدىن كېتىپ قېلىۋاتىدۇ. بۇلارنىڭ قىممەتلىك تەجرىبىلىرىنى كېيىنكىلەرگە قالدۇرۇش مۇھىم.

ئەمەلىيەت جەريانىدا قولغا كەلگەن بىلىملەر ھەرقانداق نەزەرىيەدىن ئۈستۈن تۇرىدۇ، مېنىڭچە، پېشقەدەم يازغۇچىلىرىمىزنىڭ ئىجادىيەت قاراشلىرىنى ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان ياشلىرىمىزغا تونۇشتۇرساق بۇنىڭ ياردىمى زور بولىدۇ.

ئۆتكۈر ئەپەندى: بۇ ناھايىتى ياخشى بىر باشلىنىش بوپتۇ. ئەۋلادلىرىمىزدا مۇشۇنداق ئەقىدىنىڭ بولۇشى ئۈمىدىنىڭ زور ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. بۇرۇنقىلارمۇ مۇشۇنداق ئەقىدە بىلەن باشلىغان بولسا، مەدەنىيەت دۇنياسىدىكى ئورنىمىز كۆپ ياخشى بولاتتى.

ئەزىزى: يېقىندىن بېرى بىزدە تارىخىي تېمىلاردىكى بىر قىسىم ئەسەرلەر بارلىققا كەلدى. بۇنىڭ ئىچىدە «ئىز»، «ئويغانغان زېمىن» قاتارلىق رومانلار ياخشى ئىنكاسلارنى قوزغىدى. بۇ پىروزدىلىقىمىزدىكى ئۇنۇملۇك بىر قەدەم، سىز ئەدەبىياتىمىزدا پىشقان بىر ئەدىب بولۇش بىلەن بىللە مىللىتىمىزنىڭ كۆپ ئەسىرلىك تارىخىنى خېلى پۇختا بىلىدىغان تارىخشۇناس، بۇنى كۆپچىلىك بىلىدۇ. شۇنداق ئىكەن، سىزنىڭ تارىخىمىزدىكى باشقا دەۋرلەرنى ئەمەس، بەلكى 30 ـ يىللاردىكى مۇرەككەپ بىر جەرياندا يۈز بەرگەن قومۇل دېھقانلار ھەرىكىتىنى رومانىڭىزغا ئاساسىي تېما قىلىپ تاللىۋېلىشىڭىزدىكى سەۋەبلەرنى قانداق چۈشەنسەك بولىدۇ؟

ئۆتكۈر ئەپەندى: ماڭا بۇ ھەقتە ئوقۇرمەنلەردىن نۇرغۇن خەت كەلدى. بۇلارغا ئايرىم جاۋاب بېرىشكە مۇمكىن بولماي قالدى. ھازىر دېمەكچى بولغانلىرىم مۇشۇ خەتلەرگە قارىتا ئورتاق جاۋاب بولۇپ قالار.

1911 ـ يىلىدىكى شىنخەي ئىنقىلابى مەزگىلىدىن 1949 ـ يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى قې-

پەندى «ئىز»، «ئويغانغان زېمىن» قاتارلىق تارىخىي رومانلىرى ئارقىلىق ئەدەبىياتىمىزدىكى تارىخىي رومانچىلىقنىڭ ئەنئەنىسىنى تىكلىدى.

ئۆتكۈر ئەپەندىنىڭ قەلىمى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئازادلىقتىن بۇرۇن ھۆرلۈك، ئەركىنلىك ئۈچۈن تۆككەن قىزىل قېنىنىڭ ئىس-تۈتەكلەر ئىچىدىكى سۇس داغلىرىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا سۈرەتلەپ بېرەلىدى.

ئادەم ئۆزىنىڭ ئۆتمۈشى بىلەن كۆلۈپ تۇرۇپ خەيرلىشىشى كېرەكمۇ ياكى يىغلاپ تۇرۇپ خەيرلىشىشى كېرەكمۇ؟ بۇنىڭغا جاۋاب تېپىش ئۈچۈن تارىختىن ئىبارەت ئاقىل ئۇستازنىڭ ياردىمىگە تايىنىش كېرەك. مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئۇرۇمچىدىكى ۋە ئۇرۇمچىگە كەلگەن بىر قىسىم ياش قەلەم ئىگىلىرى باش مۇھەررىر ئەبەيدۇللا ئىبراھىمنىڭ ئۆيۈشتۈرۈشىدا ئۆتكۈر ئەپەندىنى زىيارەت قىلىپ، سۆھبەت ئېلىپ باردۇق.

بىز مەزكۇر سۆھبەتنىڭ خاتىرىسىنى ياش دوستلارغا تەقدىم قىلىشنى لايىق تاپتۇق.

ئەبەيدۇللا ئىبراھىم: «ئويغانغان زېمىن» رومانى ئەدەبىياتىمىزدىكى بىر مۇۋەپپەقىيەت. ئىنكاسلاردىن قارىغاندا، بەزى ياشلار بۇ رومانىنىڭ يېزىلىش جەريانى ۋە مۇشۇنىڭغا ئوخشىمىغان بىر قىسىم تەرەپنى بىلىشكە قىزىقىدىكەن. بۇگۈن بۇ يەرگە كەلگەن ياشلىرىمىزنى مانا مۇشۇ ھەقتە غولغۇلا قىلىشقاتقان ياشلىرىمىزنىڭ ۋەكىللىرى دېسەكمۇ بولىدۇ، بۇلار ئەدەبىياتىمىزدىكى ئۈمىدلىك ياشلار، مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئەسىر ھالقىيدىغان زاپاس قوشۇنى، بۇلارنىڭ هازىرقى ئىجادىيەت پائالىيىتى ئۇنۇملۇك بولۇۋاتقان بولسىمۇ، ئەمما يېتىلىش ۋە تاكامۇللىشىش جەريانىدا يەنىلا پېشقەدەملەرنىڭ ئىجادىيەت تەجرىبىسىنى قوبۇل قىلىش كېرەك. ئەدەبىياتتا بىرەر يازغۇچىنى مېنىڭ ئۇستازىم دېگىلى بولمايدۇ. چۈنكى يازغۇچى بولىدىغان ئادەم كۆپ مەنبەلىك تەسىر-

قەتئىينەزەر، ئۇ قېتىمقى دېھقانلار قوزغىلىڭى شىنجاڭ خەلقىنىڭ يېقىنقى زامان ئىجتىمائىي ھاياتىدىكى مۇھىم بىر تارىخىي باسقۇچ. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ ۋەقە ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىمىزدا چوقۇم ئەكس ئەتتۈرۈلۈشى لازىم.

تارىخىي رومان تارىخىي شەخسلەر ۋە تارىخىي ۋەقەلەر تەسۋىرى ئارقىلىق مۇئەييەن تارىخىي دەۋردىكى تۇرمۇش كارتىنىسىنى ۋە جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ يۆنىلىشىنى بەدىئىي ۋاستە بىلەن قايتا گەۋدىلەندۈرۈش سەنئىتى بولغانلىقتىن، 30 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدىن 40 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بولغان مۇرەككەپ تارىخىي شارائىتتا شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ، بولۇپمۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇستەبىت مىلىتارىستلار زۇلۇمىغا قارشى تەڭلىك، ئەركىنلىك، دېموكراتىيە ۋە تەرەققىيات ئۈچۈن يۈرگۈزگەن ئىنقىلابىي كۈرەشلىرى «ئويغانغان زېمىن» ناملىق رومانىمغا تېما قىلىپ ئېلىنغان. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ رومان 40 ـــ 30 ـ يىللاردىكى شىنجاڭ ئىجتىمائىيىنىڭ، بولۇپمۇ ئۇيغۇر تۇرمۇشىنىڭ كىچىكلىتىلگەن بىر كارتىنىسىدۇر. ئەمما، خۇددى ماركس ئېيتقاندەك: «تارىخنىڭ ھەربىكتى ئىنسان ئۆزىنىڭ ئۆتمۈشى بىلەن كۈلۈپ خوشلىشىش» ۋە «ئۆلگەن ئادەمنى قايتا تىرىلدۈرۈش ـــ كونا كۈرەشكە تەقلىد قىلىش ئۈچۈن ئەمەس، يېڭى كۈرەشنى مەدھىيەلەش ئۈچۈن» بولىدىغانلىقتىن، بۇ رومانىنى يېزىشتىكى تۈپ مۇددىئايىم بۈگۈنكى دەۋرىمىز ئۈچۈن خىزمەت قىلىشتىن ئىبارەت. يەنى ئوقۇرمەنلەردە ئۆتمۈشكە قاراپ بۈگۈنكى كۈنىنىڭ قەدرىنى بىلىش، ئۆتمۈشتىن ساۋاق ئېلىپ، كېلەچەككە تېخىمۇ پۇختا قەدەم تاشلاش تۇيغۇسىنى ئويغىتىشتۇر. لېنىن ئېيتقاندەك: «ئۆتمۈشنى ئۇنتۇش ئاسىيلىقتىن دېرەك بېرىدۇ».

مۇختار مەخسۇت: تارىخىي تېمىلاردىكى ئەسەرلەرنىڭ ھازىرقى مەدەنىيەت رېئاللىقىمىزغا نىسبەتەن ئوينايدىغان رولىغا قانداق قارايسىز؟

ئۇداللىق ئېكسپلاتاتسىيە ۋە مىلىتارىستلارنىڭ زۇلۇمىغا قارشى
تەڭلىك، ئەركىنلىك، دېموكراتىيە ۋە تەرەققىيات ئۈچۈن نۇرغۇن
قېتىم كۈرەش يۈرگۈزدى. بۇ كۈرەشلەر كەڭ ئاممىنى ئۆز ئىچىگە
ئالغان دېھقانلار قوزغىلىڭى بىلەن ئىپادىلىنىپ كەلدى. 1931 ـ
يىلى قومۇلدا پارتلىغان دېھقانلار قوزغىلىڭى ئەنە شۇ قوزغىلاڭلار ـ
نىڭ ئەڭ مەشھۇرى ئىدى. بۇ قوزغىلاڭ تېز سۈرئەتتە كېڭىيىپ،
پۈتكۈل شىنجاڭغا تارقىلىشى بىلەن ئومۇمىي خەلق قوزغىلىڭىغا
ئايلىنىپ كەتتى. نەتىجىدە، ياڭ زېڭشىن مۇستەبىتلىكىنىڭ ۋارى ـ
سى ۋە تېخىمۇ ئەشەددىيلەشكەن ۋەكىلى جىڭ شۇرېن ھاكىمىيى ـ
تىنىڭ ئاغدۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا بىر قەدەر خەلقچىل بولغان يې ـ
ڭى ھاكىمىيەتنىڭ مەيدانغا كېلىشى بىلەن ئاياغلاشتى. بۇ قوز ـ
غىلاڭ دەسلەپكى مەزگىلدىن باشلاپ سوۋېت ھۆكۈمىتى ۋە سوۋېت
خەلقىنىڭ قىزغىن قوللىشىغا ئېرىشتى. يېڭى ھاكىمىيەتمۇ سو ـ
ۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ، شۇنىڭدەك جۇڭگو كومپارتىيەسىنىڭ قوللاپ
قۇۋۋەتلىشىگە ئېرىشتى. كېيىنكى ئەھۋالدىن قەتئىينەزەر شىن ـ
جاڭنىڭ ئىقتىسادىي، مەدەنىي، مائارىپ ۋە باشقا جەھەتلىرىدە نۇر ـ
غۇن تەرەققىيات مەيدانغا كەلدى. ۋەتىنىمىزنىڭ ياپون تاجاۋۇزىغا
قارشى ئازادلىق ئۇرۇش مەزگىلىدە شىنجاڭ بۈيۈك ئارقا سەپلىك
رولىنى ئوينىدى. ئەمما، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان قوزغىلاڭ قوشۇ ـ
نى، بولۇپمۇ رەھبەرلىك قاتلىمى ناھايىتى مۇرەككەپ بولغاچقا، بۇ
قوزغىلاڭ تولىمۇ ئەگرى ـ توقاي يوللار بىلەن داۋام قىلغان ۋە
قوزغىلاڭ جەريانىدا يۈز بېرىشكە تېگىشلىك بولمىغان ھادىسىلەر ـ
مۇ كۆرۈلگەنىدى. شۇڭا، بۇ قوزغىلاڭغا قانداق باھا بېرىش مەسى ـ
لىسىدە ھەر خىل قاراش مەۋجۇت، ماركسىزم نۇقتىئىنەزىرى بى ـ
لەن قارىغاندا، بىرەر ساغلام پارتىيە رەھبەرلىك قىلمىغان دېھ ـ
قانلار قوزغىلىڭى جەريانىدا يا ئۇنداق، يا بۇنداق ئېغىشلارنىڭ يۈز
بېرىشى، ھەتتا قوزغىلاڭنىڭ پاجىئە بىلەن ئاياغلىشىشى تەبىئىي
ھالدۇر. مېنىڭ قارىشىمچە، قانداق ئەھۋال يۈز بەرگەنلىكىدىن

لىنۋالدىم. مەن بۇ روماننى يېزىش جەريانىدا ناھايىتى زور قىيىنـ. چىلىققا يولۇقتۇم. تارىخقا دائىر نۇرغۇن نەرسە ئۇستىدە ئىزدىنىپ كۆرگەن، تەتقىق قىلغان بولسامۇ، بىر پارچە زور ھەجىملىك ئەـ. سەرنى ئوتتۇرىغا چىقىرىش ئۇچۇن بۇنىڭ ئۆزى كۇپايە قىلمايتتى. بىرقانچە يىللىق ئىزدىنىش نەتىجىسىدە، كىتاب، ھۆججەت قاتارـ. لىق بولۇپ جەمئىي 300 پارچىدىن ئارتۇق ماتېرىيال توپلىدىم. قومۇل تاغلىرىغا چىقىپ نۇرغۇن نەرسىنى بوۋاي ـ مومايلارنىڭ ياردىمى ئارقىلىق قولغا كەلتۈردۈم. ئۇلار كىتاب ۋە ھۆججەتلەردىن ئۇچراتقىلى بولمايدىغان ۋەقەلەرنى، ئەمەلىي پاكىتلارنى سۆزلەپ بەردى. مانا مۇشۇنداق باسقۇچلاردىن كېيىن يېزىشقا كىرىشتىم.

ئىلغارجان سادىق: تارىخىي تېمىلاردا ئەسەر يېزىشتا، تارىخىي چىنـ. لىق بىلەن بەدىئىي چىنلىقنىڭ بىرلىكىنى ئىشقا ئاشۇرۇش بىرئاز قىيىنمىكىن دەپ قارايمەن. سىز بۇ مەسىلىنى قانداق بىر تەرەپ قىلدىڭىز؟

ئۆتكۈر ئەپەندى: تارىخىي تېمىلاردىكى ئەسەرلەرنى يېزىشتا، مۇـ. نۇ بىرقانچە جەھەتكە دىققەت قىلىش لازىممىكىن دەيمەن.

1. تارىخىي تېمىدىكى ئەسەرلەر تارىخىي شەخس ۋە ۋەقەلەرنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق، مۇئەييەن دەۋرنىڭ تۇرمۇش قىياپىتى ۋە تاـ. رىخنىڭ يۆنىلىشىنى قايتا گەۋدىلەندۈرۈش سەنئىتى. شۇڭا، ئالدى بىلەن ئۇنىڭدا چىنلىق بولۇش تەلەپ قىلىنىدۇ. چىنلىق ئىجتىماـ. ئىي تۇرمۇشنى بەدىئىي ئوبرازلار ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرۈشنىڭ توغرىلىق دەرىجىسى دېمەكتۇر. سىنىپىي جەمئىيەتتە يازغۇچى ياـ. كى سەنئەتكارلار ئىجتىمائىي ھاياتنى مۇئەييەن سىنىپىي مەيدان، سىنىپىي دۇنيا قاراش بويىچە تونۇيدۇ ۋە ئەكس ئەتتۈرىدۇ. مىساـ. لەن: «سۇ بويىدا»دىكى 108 ئەزىمەت ياكى يۇگاچېفنىڭ ئىككى خىل ئوبرازى. يازغۇچى ياكى سەنئەتكارلارنىڭ مەيدانى، نۇقتىئىنەزىرى جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ يۆنىلىشى بىلەن بىردەك بولالىغاندىلا، ئۇنىڭ ئۈستىگە تونۇش ۋە ئىپادىلەش كۈچى بىرقەدەر يۇقىرى

ئۆتكۈر ئەپەندى: مېنىڭچە، تارىخ ھامان كونىرىغان ياكى ئۆلگەن نەرسە، بىراق تارىخ بىلەن بۈگۈنكى كۈن ئوتتۇرىسىدا ئايرىلمايدىغان قانداشلىق مۇناسىۋەت مەۋجۇت. تارىخىي رومانلارنىڭ بۈگۈنكى ئەدەبىياتىمىزدا مۇئەييەن ئورۇن تۇتالىشىمۇ شۇنىڭغا ئوخشاش گەپ. تەرەققىي قىلغان مىللەتلەر ئەدەبىياتىدا تارىخىي تېمىدىكى ئەسەرلەرنىڭ كۆنسايىن كۆپ بولۇۋاتقانلىقى بۇنىڭ بىر دەلىلى. بۇ ھازىرنى ئازراق، ئۆتمۈشنى كۆپرەك يېزىش لازىم، دېگەنلىك ئەمەس، ئەلۋەتتە. رېئال تۇرمۇشنى مۇمكىنقەدەر تېخىمۇ كۆپ ۋە ئەتراپلىق يېزىش شەرت. تارىخىي تېمىلارغىمۇ مۇۋاپىق ئورۇن بېرىلىشى لازىم دېمەكچىمەن. ئۆز تارىخىنى بىلمىگەن مىللەت ئاتا ـ بوۋىسىنىڭ كىملىكىنى بىلمىگەن بالىغا ئوخشايدۇ.

باتۇر روزى: تارىخىي رومان تارىخىي ۋەقە ۋە شەخسلەر ئۈستىدە يېزىلىدىغان بولغاچقا، ئۆزگىچە تەلەپ ۋە ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولۇشى مۇمكىن. قەلەم تەۋرىتىش جەريانىدا تارىخىي رومانىنىڭ يېزىلىش ئۇسۇلى ھەققىدە نېمىلەرنى ھېس قىلدىڭىز؟

ئۆتكۈر ئەپەندى: مېنىڭ بايقىشىمچە، تارىخىي رومانلار ئىككى خىل ئۇسۇلدا يېزىلىدىكەن. بىرى، تارىخىي پاكىت ۋە ۋەقەلەر قېلىپىنى يېرىپ چىقىپ، ئەسەرنى پۈتۈنلەي رېئال جەمئىيەتنىڭ ئەھۋالىغا ماسلاشتۇرۇپ، ۋەقەلىكنى فانتازىيە كۈچى بىلەن قايتا جانلاندۇرۇش؛ يەنە بىرى، تارىخىي ماتېرىيال ئاساسىدا، قىسمەن بەدىئىي توقۇلمىلار بىلەن يېزىش ئۇسۇلى. بۇ ئۇسۇللارنىڭ ھەر ئىككىسى بەدىئىي ئەدەبىيات قانۇنلىرىغا تولۇق ماس كېلىدۇ. «ئۈچ پادىشاھلىق ھەققىدە قىسسە»، «باھادىر شاھ لى زىچېڭ»، پۇشكىننىڭ «كاپىتان قىزى» پوۋېستى، جورجى زەيداننىڭ ئىسلام تارىخىدىن يازغان 20 نەچچە رومانى، ۋ. گ.ياننىڭ «چىڭگىزخان»، «باتۇخان» رومانلىرى، ئايبېكنىڭ «نەۋايى» رومانى ۋە ھازىرقى خەنزۇ ئەدەبىياتىدا مەيدانغا كەلگەن بىرمۇنچە تارىخىي ئەسەر ئەنە شۇنداق ئۇسۇلدا يېزىلغان. مەنمۇ مۇشۇ ئۇسۇلنى تال-

رۇندا تۇرىدۇ. ئەمدى پىروزا بىلەن شۇغۇللىنىۋاتىسىز. بۇنىڭدىن كېيىن ئىزچىل شۇغۇللىنامسىز ـ قانداق؟

ئۆتكۈر ئەپەندى: توغرا، مەن بۇرۇن شېئىر بىلەن كۆپرەك شۇغۇللاندىم. پىروزىدىلا تۇرمۇش ئوبيېكتلىرىغا ئەتراپلىق ۋە ئىزچىل تەسىر كۆرسەتكىلى بولغاچقا، مەندە پىروزا بىلەن شۇغۇللىنىش ئويى تۇغۇلدى. ئەمەلىيەتتىمۇ يېقىندا دېيىلگەن تارىخىي جەريانلارنى تولۇق يورۇتۇپ بېرىش ئۈچۈن پىروزىنى ۋاستە قىلماي بولمايتتى. ئەمما، مەن پىروزىغا ئېرىشىش ئۈچۈن ناھايىتى كۆپ جاپالىق ئىزدىنىشنى باشتىن كەچۈردۈم. يولداشلار قانداق قارايدىغانلىقى، مېنىڭ نەزىرىمدە پىروزا قېيىن. مەن بىر پارچە شېئىرنى ئانچە كۆچىمەيلا يازالايمەن. ئەدەبىياتىمىزدا پىروزىنىڭ تەرەققىياتى ئاستا بولۇۋاتىدۇ. ياشلارنىڭ بۇ جەھەتكە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈشىنى تەۋسىيە قىلىمەن. پىروزا بىلەن شېئىرىيەت قوشكېزەك ھالدا تەڭ راۋاجلىنىپ مېڭىشى لازىم. ئۆزۈمنى ئېلىپ ئېيتسام، مەن بۇنىڭدىن كېيىن پىروزا بىلەن كۆپرەك شۇغۇللاناقچىمەن.

پولات ھېۋزۇللا: ھازىر ئوتتۇرىغا چىقىۋاتقان ئەسەرلەرنىڭ تىلىدا بىرخىل قاتماللىق بار. مېنىڭچە، ئەدەبىياتىمىز ئالدى بىلەن مۇشۇ ئىللەتتىن قۇتۇلۇشى كېرەكتەك قىلىدۇ. سىز بۇنىڭغا قانداق قارايسىز؟

ئۆتكۈر ئەپەندى: بۇ ناھايىتى چوڭ ئۆتكەل. ئەدەبىياتىمىزدا ئاخبارات تىلىنىڭ تەسىرى كۆپ. يازغۇچىلىرىمىزنىڭ قوللانغان تىلى ئاساسەن دېگۈدەك تەرجىمە تىلى. بىر قىسىم ئەسەردىكى ساۋاتسىز پېرسوناژلار خۇددى ئالىي مەكتەپ پۈتكۈزگەن ئەپەندىلەردەك گەپ قىلىدۇ. بۇنداق ھالەتنى تېزرەك تۈگىتىش كېرەك. مەن نۇرغۇن مويسىپىت بىلەن پاراڭلاشقىنىمدا ئۇلارنىڭ تىلىدىكى ئىپادىلەش كۈچىگە دىققەت قىلدىم. ئۇلار شۇنچە نازۇك پىكىرلەرنىمۇ ئاممىباب سۆز بىلەن ئىپادىلەپ بېرەلەيدۇ. دېمەكچى، ئەسەرلىرىمىزدە خەلق تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى كۆرۈنۈپ تۇرۇشى كېرەك.

بولغاندىلا، ھادىسىلەرنىڭ ماھىيىتىنى تونۇيالايدۇ ھەم توغرا ئەكس ئەتتۈرەلەيدۇ.

2. تارىخىي تېمىدىكى ئەسەرلەرنىڭ مۇھىم بىر ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇنىڭدا مۇۋاپىق دەرىجىدە بەدىئىي توقۇلمىنىڭ بولۇشىغا يول قويۇلىدۇ. لېكىن ئاساسلىق شەخسلەر (پېرسوناژلار) ۋە مۇھىم ۋەقەلىكلەر چوقۇم تارىخىي پاكىتلار ئاساسىدا يېزىلىشى لازىم. پاكىتلارغا ھۆرمەت قىلىش نېمە بولسا شۇنى يېزىش ياكى ئەسەرنى ماتېرىياللار دۆۋىسىگە ئايلاندۇرۇپ قويۇش ئەمەس، بەلكى تارىخنىڭ ئىچىگە كىرىش بىلەن بىللە، سەنئەتنىڭ ئورگانىك بىرىككەن گەۋدىسىگە ئايلاندۇرۇش دېمەكتۇر.

3. ئەدەبىيات تۈپ ماھىيىتى بىلەن ئىنسانشۇناسلىق بولغانلىقتىن، تارىخىي تېمىلاردىكى ئەسەردىمۇ ئادەمنى كونكرېت جانلىق يېزىش ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ، ئەمما تارىخىي شەخسلەر ئۆزىنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلى، تىلى، مىجەز ـ خۇلقى قاتارلىق جەھەتلەردە بۈگۈنكى رېئال تۇرمۇشتىكى ئادەملەرگە ئوپمۇئوخشاش بولۇپلا قالماي، ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى بىلەن پەرقلىنىپ تۇرۇشى، يەنى قايسى دەۋر كىشىسى بولسا ئۇنىڭدا شۇ دەۋرنىڭ روھى ئەكس ئېتىپ تۇرۇشى لازىم، دەپ ئويلايمەن.

4. ئىجتىمائىي ئۈنۈمگە دىققەت قىلىش. يەنى تارىخىي تېمىدا ئەسەر يازغاندا ئەسەر يېزىش ئۈچۈنلا ئەسەر يېزىش ئەمەس، بەلكى ئەۋلادلارغا ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيەسى بېرىش ئىكەنلىكىنى دائىم ئەستە تۇتۇش مۇھىم.

5. تارىخىي تېمىدىكى ئەسەرلەر يازغۇچىدىن قاتتىق چىدام بىلەن تەكشۈرۈش ـ تەتقىق قىلىشنى، مول ماتېرىيال توپلاشنى، ئارخىپ ۋە جانلىق شاھىتلاردىن ئەستايىدىل پايدىلىنىشنى، قىسقىسى، ئادەتتىكى ئىجادىيەتكە قارىغاندا نەچچە ھەسسە ئارتۇق ئەمگەك قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ.

ئەركىن ئىبراھىم: ئىجادىيىتىڭىزدە شېئىرىيەت ئاساسىي ئو-

ئابدۇقادىر جالالىدىن: ئەمما كېيىنكى ئادەملەرنىڭ سەمەرىسى ناھايىتى تېز.

ئابدۇللا ئىبراھىم: بەزى ياشلار مىللىتىمىز دائىم بېكىنمىچىلىكتە ئۆتۈپتىكەن، دەپ خورسىنىدۇ. ئەمەلىيەتتە ئۇلار تارىخنى تولۇق بىلمەيدۇ. تارىختىكى ئالىملار، مۇتەپەككۇرلار ۋە شائىرلارنى تونۇشتۇرۇش ياشلارنى تەربىيەلەشتىكى ئالاھىدە بىر تەرەپ.

ئابلىجان ھېيىت: يۇقىرىقى پاراڭلاردىن نۇرغۇن نەرسىنى ھېس قىلدىم. يازغۇچى كىشىلەرنىڭ كۆڭلىدىكى گەپنى قىلىش ئۈچۈن ئەتراپلىق بىلىمگە ئىگە بولۇشى لازىم. شۇ چاغدىلا يازغۇچىنىڭ كۆزى باشقىلار كۆرەلمىگەن نەرسىلەرنى كۆرەلەيدۇ، شۇنداقمۇ؟

ئۆتكۈر ئەپەندى: ئەلۋەتتە، ياخشى ئەسەر يازالىغان ئەدىبلەرنىڭ تەجرىبىسىگە قارىغاندا ۋە شەخسەن ئۆزۈمنىڭ ھېس قىلىشىچە، يازغۇچى بىلىم ۋە غايىنى رەھنەما، تۇرمۇشنى مەنبە، تەپەككۇر بىلەن تەسەۋۋۇرنى خەزىنە، سەمىمىيلىكنى ئىجادىيەت پىرىنسىپى، ئەستايىدىللىقنى مەڭگۈلۈك ئادەت، تىل ماھارىتىنى قورال قىلىشى كېرەك.

ۋاھتجان ئوسمان: ھازىر بىزدە پەلسەپە نامراتلىقى بار. ئەسەرلىرىمىزدە پەلسەپىۋى پىكىر كەم بولغاچقا، ئوقۇرمەنلەرنى ئويغا سالالمايۋاتىدۇ.

يۇسۇپ ئىسھاق: ئەمەلىيەتتە بىزنىڭ مىراسلىرىمىزدا پەلسەپىۋى ئامىللارنى كۆپ ئۇچرىتىشقا بولىدۇ. ئەمما ھازىرقى يازغۇچىلارنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ھەققىدىكى ئۆگىنىشىمۇ يېتەرلىك ئەمەس، دەپ قارايمەن.

ئۆتكۈر ئەپەندى: پەلسەپە بىر مىللەت روھىنىڭ جەۋھىرى. ھايات بار يەردە چوقۇم پەلسەپە بولىدۇ. بىزدە ئۇيغۇر پەلسەپىسىنى سىستېمىلىق چۈشەندۈرىدىغان كىتابلار بارلىققا كەلمىگەن بولسىمۇ، ئەمما پۈتكۈل ۋەسىقىلىرىمىز ۋە تۇرمۇشىمىزدىن روشەن ھېس قىلغىلى بولىدۇ. ئۇچمىنىڭ باغقا ئەمەس، بەلكى يول بويىغا تىكىلىشى، تۇزنىڭ ئۇلۇغلىنىشى قاتارلىقلاردا خەلقىمىزنىڭ تەبىئەت ۋە جەمئىيەت ھەققىدىكى قاراشلىرى مەلۇم نىسبەتتە ئەكس ئېتىدۇ.

ئابدۇقادىر جالالىددىن: هازىر زىيالىيلىرىمىز مىللىي ئەنئەنە ئۈستىدە تالاش ـ تارتىش قىلىشىۋاتىدۇ. سىز ئەنئەنە بىلەن يېڭىلىق يارىتىش ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى قانداق چۈشىنىسىز؟

ئۆتكۈر ئەپەندى: مەن بۇ ھەقتە بۇرۇن توختالغان، ھەتتا ئايرىم ماقالىمۇ يازغانىدىم. مېنىڭ ئالدى بىلەن دەيدىغىنىم، مىللىي ئىنكارچىلىققا ئىنتايىن قارشى تۇرىمەن. مىللىي ئىنكارچىلىقنى بىر خىل ئاسىيلىق دەپمۇ قارايمەن. بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيىتىدە بۈگۈن ئۈچۈن كېرەك بولىدىغان نەرسىلەر چوقۇم بولىدۇ. مەيلى مەدەنىيەت جەھەتتە بولسۇن ياكى پىسخىكا، ئۆرپ ـ ئادەت جەھەتتە بولسۇن ياخشى تەرەپلا بولىدىكەن داۋاملاشتۇرۇش لازىم. ئەمما مىللىتىمىزدە نۇرغۇن ئىللەتمۇ بار. بۇ، ئەخلاق جەھەتتىكى چىرىكلىكتە روشەن كۆرۈلۈۋاتىدۇ. بۇ ئىللەتلەر تۈزىتىلمىگۈچە مىللەت تۈزەلمەيدۇ.

ئەدەبىياتنى ئالساق، بەزىلەر ئارۇز ۋەزنىدىكى 19 بەھرنىڭ ھەممىسىنى كۆتۈرۈپ چىقماقچى بولىدۇ. هازىرقى ئەرەب ـ پارس ئەدەبىياتىدىمۇ ئۇنىڭ بىرقانچە بەھرلىرىنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ. ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىمۇ بۇ بەھرلەرنىڭ بىرقانچىسىلا ئەنئەنە بولۇپ قالدى. «گۈڭگا شېئىر» مەيدانغا كەلگەندە، بەزىلەر ئۇزۇل ـ كېسىل قارشى تۇرماقچى بولدى، قاپىيە يوق نەرسىنى شېئىر دېگىلى بولمايدۇ، دېدى. مېنىڭچە، بىر پارچە شېئىر قاپىيە بولسىلا ياخشى بولۇپ كەتمەيدۇ. شېئىرنىڭ جېنى پىكىر ۋە ھېسسىياتتا. ياشلارنىڭ ئىزدىنىش روھىنى ھەر خىل ئامال بىلەن قوللاش لازىم.

ئەبەيدۇللا ئىبراھىم: بىزدە بىر قىسىم ئىنكارچىلار يوق ئەمەس. ھە دېسىلا مىللىي مەدەنىيەتنى ئىنكار قىلماقچى بولىدۇ. بەزى يولداشلار مەندىن بۇ ئەھۋاللارغا قانداق قارايسىز، دەپ سوراپ قالدى. مەن: مىللەت ئورۇق، هازىرچە ئوپېراتسىيەنى كۆتۈرەلمەيدۇ، ئوپېراتسىيە قىلىش ئۈچۈن سەمرىتمەي بولمايدۇ، دېدىم.

ئۆتكۈر ئەپەندى: بۇ ناهايىتى ئوبرازلىق گەپ بوپتۇ.

تەرجىمە ئەسەرلەر

شۇنى تەكىتلەپ قويۇش كېرەككى، مۇشۇ ئولتۇرغانلارنىڭ ئىد-چىدىن پەيلاسوپلار چوقۇم چىقىشى كېرەك.

ئەبەيدۇللا ئىبراھىم: ياشلار باشقىلار مېڭىپ باقمىغان يوللاردا مېڭىشقا جۈرئەت قىلىشى كېرەك. بىزدە بوشلۇقلار كۆپ. بۇنى تولدۇرۇش ئۈچۈن بىر ئادەم ئون ئادەمنىڭ ئىشىنى قىلالايدىغان بولۇشى كېرەك. ئالىملىق دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن ئەدىبلەرنىڭ كۆپلەپ يېتىشىپ چىقىشى دەۋرنىڭ ئەڭ مۇھىم تەلىپى.

ئۆتكۈر ئەپەندى: ئىنساننىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشىگە مەنىۋى كامالەت ھەممىدىن قىممەت. بۇنداق كامالەت ئىگىلىرى چىقمايدىكەن، مەدەنىيەتنىڭ تارىخى ئۈزۈلىدۇ.

رەتلىگۈچى: ئابدۇقادىر جالالىدىن

تۇرمايتتى. ئۇنىڭ يۇمۇرلىرىمۇ شۇنچە ھەسرەتلىك ئىدى. كىشىلىك ھايات ئۇنىڭ نەزىرىدە رەڭسىز ئىدى. ئۇنىڭ پېرسوناژلىرىنىڭ ئىندىۋىدۇئاللىقىمۇ روشەن ئەمەس، گويا ئۇ كىشىلەرگە ئەسلىدىنلا قىزىقمايدىغاندەك ئىدى. بەلكىم بۇ ئۇنىڭ سىزنى ئۇلارنى ئۆز ئارا گىرەلىشىپ كەتكەندەك ھېس قىلدۇرالىشىنىڭ سەۋەبىدۇر. كىشىلىك ھاياتتىكى سىرلىقلىق ۋە مەيۇسلۇك ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى ئاشۇنداق ئۆزگىچە سۈپەتكە ئىگە قىلغان. ئۇنىڭ تەقلىدچىلىرى ئۇنىڭ بۇ تەرىپىنى تېخى كۆرۈپ يېتەلمىدى.

مەن چېخوفقا تەقلىد قىلالامدىم – يوق، بۇنى ئۇقمايمەن. ئۇنىڭغا تەقلىد قىلىشنىمۇ خالىمايمەن. مەن ھېكايىنى ئىخچام يېزىشنى، بىر يولىلا قولدىن چىقىرىۋېتىشنى ئويلايمەن. مېنىڭچە، ھېكايە بىرەر ۋەقەنى، بىرەر ماددىي ياكى روھىي ۋەقەنى بايان قىلىپ بېرىدۇ. بۇ ۋەقەنى يورۇتۇشقا پايدىسىز بولغان تەپسىلاتلارنى پۈتۈنلەي قىسقارتىپ تاشلاش كېرەك. شۇ چاغدىلا ئەسەرگە ئىزچىللىق بېغىشلىغىلى بولىدۇ. مەن ماھارەت جەھەتتىكى ئاتالمىش «مۇھىم نۇقتا» لاردىن قورقمايمەن، مېنىڭچە، پەقەت مەنتىقىي يېتەرسىزلىكلەر بولسا تەنقىدلەش كېرەك. بىر ئېغىز گەپ بىلەن ئېيتقاندا، مەن ھېكايەمنى قۇرۇق ئىبارىلەر بىلەن ئەمەس، بىرلا چېكىت بىلەن ئاخىرلاشتۇرۇشنى خالايمەن، بىزدىكى نۇرغۇن يېرىك ئەسەر باش ـ ئاخىرسىز ھالدا سۆرەلمە يېزىلغان. ئەنگلىيەلىكلەر كۆلىمى چوڭ، چېچىلاڭغۇ، سەممىيەتلىك تۇيغۇسى بېرىدىغان ئەسەرلەرنى ياخشى كۆرىدۇ. قۇرۇلما جەھەتتىكى تارقاقلىق، رەتسىز ھالدا ئۇدۇل كەلگەن يەردىن بايان قىلىش، باش تېما بىلەن ئانچە مۇناسىۋتتى بولمىغان غەلىتە پېرسوناژلارنىڭ خالىغاندا پەيدا بولۇپ، خالىغاندا غايىب بولۇشى، مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەنگلىيەلىكلەرگە ئالاھىدە رېئاللىق تۇيغۇسى بېغىشلايدۇ. بىراق، فىرانسىيەلىكلەرنىڭ بىئارام بولىدىغىنى دەل مۇشۇنداق تەرەپلەر. ھېنرىي جامۇسنىڭ ئەنگلىيەلىكلەرگە ھېكايىنىڭ شەكلى ھەققىدە

ئاندىن ئۇلارنى يولغا سېلىۋېتىش ماڭا تولىمۇ كۆڭۈللۈك تۇيۇلىدۇ. سەن ئۇلاردىن بىزارلىق ھېس قىلىشقا ئۈلگۈرمەيلا قالىسەن. بۇ رومان يېزىشقا ئوخشىمايدۇ. روماندىكى پېرسوناژلار بىلەن ئاي ـ يىللاپ بىللە ياشاپ ئوڭايلا بىزار بولىسەن. ھېكايىلىرىمنىڭ ھەر ـ بىر پارچىسى ئون ئىككى مىڭ سۆز ئەتراپىدا بولۇپ، باش تېما ئىدىيەمنى يورۇتۇشقا يېتىدۇ، ئەمما زېرىكمەي سۆز تاللىشىمغا توغرا كېلەتتى.

مەن ئەستايىدىللىق بىلەن ھېكايە يېزىشقا كىرىشكەندە ئەنگلى ـ يە ۋە ئامېرىكىنىڭ بەزى مۇنەۋۋەر يازغۇچىلىرى چېخوفنىڭ تە ـ سىرىنى قوبۇل قىلماقتا ئىدى. بۇ مەن ئۈچۈن بىر بەختسىزلىك ئىدى. ئەدەبىيات ساھەسى تۇراقسىز غەيرىي ئوي ـ پىكىر پەيدا بولسا، ۋاقىتلىق شامال دەپ قارالماستىن، ئىنتايىن توغرا دەپ قارىلاتتى. ئەينى ۋاقىتتىكى ئەڭ مودا پىكىر شۇكى، ئەگەر بىر ئەدەبىيات ھەۋەسكارى ھېكايە يازىمەن دېسە، چېخوفتەدەك يېزىشى كېرەك ئىدى. بىرقانچە يازغۇچى رۇسىيەلىكلەرنىڭ ھەسرىتىنى، مىستىتىزمىنى، سۆرەلمىلىكىنى، ئۈمىدسىزلىكىنى، تەنتەكلى ـ كىنى، ئىرادىسىزلىكىنى سارى بىلەن مىچگانغا، بىروكلىن بىلەن كېراپىنغا كۆچۈرۈپ كېلىپ نام قازاندى*. راستىنى ئېيتقاندا، چېخوفنى ئۆگىنىش تەس ئەمەس. رۇسىيەلىك سەرگەردانىنىڭ چې ـ خوفنى ناھايىتى ياخشى دورىغانلىقىنى بىلىمەن، ھەتتا مەن ئۇلارغا بەدەل تۆلىدىم. چېخوف ئىنتايىن ياخشى ھېكايىچى، لېكىن ئۇنىڭ چەكلىمىلىكى بار، بەلكىم ئۇ ئۆز ئىجادىيىتىنى مۇشۇ چەكلىمە ـ نىڭ ئۈستىگە قۇرغان بولۇشى مۇمكىن، مانا بۇ ئۇنىڭ ئاقىلانىلى ـ كى، ئۇ مىجەزى ئوچۇق، ئەمەلىيەتچىل بولسىمۇ، ئەمما چۈشكۈن ئىدى. شۇڭا ئۇ زوراۋانلىقنى ياكى تېتىك، شوخ ھەرىكەتلەرنى ياق ـ

* مېرۋىن خېلىس «يۇمۇرنىڭ ئالتە ئامىلى»، «كومېدىيە — باھار ئەپسانىسى» دې ـ گەن كىتابقا كىرگۈزۈلگەن ماقالە. جۇڭگو كومېدىيە نەشرىياتى 1992 ـ يىلى نەشرى 289 ـ بەت.

مۇۋاپىق. ئۇلارنىڭ يېتەرسىزلىكى شۇكى، ئۇلار بىر مەزگىل ئۆت-كەندىن كېيىن، خۇددى ۋاقتى ئۆتكەن گېزىتلەردەك تاشلىنىپ قا-لىدۇ. لېكىن يېقىندىن بېرى ئوقۇرمەنلەرنىڭ بىلىمگە بولغان ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن ئاممىباب تىل بىلەن يېزىلغان، ئومۇمىيۇزلۇك قىزىقىش قوزغايدىغان كىتابلار پەيدا بولدى، بۇلار-نىڭ ئىچىدە پەن، مائارىپ، ئىجتىمائىي پاراۋانلىققا ئائىت كى-تابلارنىڭ ھەممىسى بار. بۇ كىتابلار ئىنتايىن زور مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشتى، شۇنىڭ بىلەن بىللە تەشۋىقات ھېكايىلىرىنى چۈشەپ قويدى.

شۇنىڭدىن باشلاپ ئۆتكۈر نەزەرلىك تەنقىدچىلەر ۋە بىرقەدەر ئەستايىدىل بولغان ئوقۇرمەنلەر ئاساسىي دىققىتىنى يېڭى ماھارەت ئاتا قىلغان يازغۇچىلارغا قاراتتى. بۇ ئىنتايىن چۈشىنىشلىك، چۈنكى ئۇلارنىڭ ماھارىتى كونا نەرسىلەرنى يېڭىغا ئايلاندۇرالايدۇ، شۇڭا مۇھاكىمە قىلىشقا ئەرزىيدۇ.

غەلىتە بولغىنى شۇكى، كىشىلەر بۇنداق ئىشلارغا بەك ئەھمى-يەت بېرىدىكەن. ھېنرىي جامۇس بىر چارىنى ئويلاپ تاپتى ۋە ئۇنى ئىشلىتىشنى ۋايىگە يەتكۈزدى. ئۇ ھېكايىلىرىنى بىر قىسىم كۆ-زەتكۈچىنىڭ تەسىراتى ئارقىلىق بايان قىلدى. بۇ تازا ئېپىدە بول-غان ئۇسۇل بولۇپ، ئۇنىڭ ھېكايىلىرىنى تەسىرلىك ئۇنۇمگە ئې-رىشتۈردى. ئۇ فىرانسىيە ناتۇرالىزمىنىڭ تەسىرىنى چوڭقۇر قو-بۇل قىلغان يازغۇچى. شۇڭا، ئەينەن قىلىپ يازالايدۇ. بۇ ئۇسۇل ئۇنى بەزى يازغۇچىلار تېپىۋالغان ئاۋارىچىلىكلەردىن ساقلاپ قال-دى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئەڭ مۇھىم دەپ قارالغان تەجرىبە ئاڭ ئېقىمىنى ئىشلىتىش. يازغۇچىلار ھەمىشە ھېسسىي قىممىتى بار بولغان ھەمدە چۈشىنىش ئانچە تەس بولمىغان پەيلاسوپلارغا ئىنتى-لىدۇ. ئۇلار ئارقا ـ ئارقىدىن شوپېنخاۋېر، نىچىشې، بېرگسونلارغا ئىنتىلگەن. ئۇلارنىڭ دىققىتىنى روھ تەھلىلچىلىرىنىڭ قوزغى-شىمۇ مۇقەررەر، روھ تەھلىلچىلىكى يازغۇچىلارغا نىسبەتەن كەڭ

بەرگەن تەلىملىرى گەرچە ئۇلارنىڭ قىزىقىشىنى قوزغىغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ ئەمەلىيىتىگە قىلچە تەسىر كۆرسىتەلمىدى. ئەمەلىيەتتە ئۇلار شەكىلگە ئانچە ئىشىنىپ كەتمەيدۇ. ئۇلارچە بۇنىڭدا كەيپىيات كەمچىل. بۇنداق سىقىلىش ئۇلارنىڭ غەزىپىنى كەلتۈرىدۇ. فىرانسىيە تەنقىدچىلىرى ھېكايىنىڭ باش ـ ئاخىرى ۋە گەۋدىسىنىڭ بولۇشىنى، تەدرىجىي ھالدا بىرەر مەنتىقىي يەكۈنگە قاراپ يۈزلىنىشىنى ھەمدە بارلىق مۇھىم تەپسىلاتنى ئېيتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. بەلكىم موپاسساننى پىششىق بىلمىگەنلىكىمدىن، دىراما يېزىشتا چېنىققانلىقىمدىن ھەم خۇسۇسىي رەۋىشتىكى ياخشى كۆرسىتىشىمدىن مەندە فىرانسىيەلىكلەر ياقتۇرىدىغان شەكىل تۇيغۇسى يېتىلگەندۇ. قانداقلا بولمىسۇن، فىرانسىيەلىكلەر مېنى ھېسسىياتقا بېرىلىپ كەتمەيدۇ ھەم ئەزمە ئەمەس، دەپ قارايدۇ.

مەن ئۆزۈمنىڭ ئەدەبىياتتىكى ئورنۇم ھەققىدە خام خىيال قىلمايمەن. ۋەتىنىمدە مېنىڭ ئەسىرىمگە پەقەت ئىككىلا تەنقىدچى ئەستايىدىل مۇئامىلە قىلدى. ئەمما، بىر قىسىم زېرەك ياشلار بۈگۈنكى ھېكايىلەر ئۈستىدە توختالغاندا، مەن ھەققىدە زادىلا ئويلىنىپ باقمىدى. مەن رەنجىمەيمەن، چۈنكى بۇ تەبىئىي ئەھۋال. مەن نوقۇل تەشۋىقاتچى ئەمەس. ئۆتكەنكى ئوتتۇز يىل ئىچىدە ئوقۇرمەنلەرنىڭ سانى زور مىقداردا كۆپەيدى. نۇرغۇن نادان ئادەم جاپا تارتمايلا بىلىمگە ئېرىشىشنى تەلەپ قىلدى. ئۇلار ئوقۇغان ھېكايىلەردىكى پېرسوناژلار ھەققىدە كۆزقارىشىنى ئوتتۇرىغا قويغاندا، ئۆزلىرىنى بىرەر نەرسىنى ئۆگىنىۋالغاندەك ھېس قىلىشىدۇ. يەنە ئاز ـ تولا مۇھەببەت قىستۇرۇپ قويۇلسا، پېرسوناژلار ئۇلارغا تېخىمۇ ياقىدۇ. ھېكايە ئىدىيە تارقىتىدىغان قولايلىق مۇنبەر دەپ قارالدى. نۇرغۇن ھېكايىچى ئۆزلىرىنى ئىدىيەنىڭ داھىيسى دەپ قاراشنى ياقتۇرىدۇ. ئۇلارنىڭ يازغانلىرىنى ھېكايە دېگەندىن كۆرە ئاخبارات قىممىتىگە ئىگە گېزىت ماقالىلىرى دېسەك تېخىمۇ

بەدىئىي ئىستەكلىرى ئالدىدا ھالسىزلىنىپ قالدى. كىشىلىك ھا-
ياتتىكى چوڭ مەسىلىلەر ئۈستىدە ئىزدەنگەندە مۇستەبىت پادى-
شاھلار ۋە دىنىي جەمئىيەتلەرنىڭ توسقۇنلۇقىغا ئۇچرىدى، شۇنىڭ
بىلەن ئوي - پىكرىنى ئادەتتىن تاشقىرى نەپىس شەكىللەرگە ۋە
شۇنىڭغا ئوخشىغان نەرسىلەرگە بۇرىدى. بەلكىم، يېقىنقى يىللار-
دىن بۇيان كىشىلەرنىڭ سەنئەتتىكى تۈرلۈك شەكىلنىڭ ماھارەت
جەھەتتىكى تەجرىبىلىرىگە قىزىقىشى شۇنداق بىر ئەمەلىيەتنى
كۆرسىتىپ بەرسە كېرەك. بۇ مەدەنىيىتىمىزنىڭ پارچىلىنىۋاتقان-
لىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. 19- ئەسىردىكى مۇھىم باش تې-
مىلار جەلپ قىلىش كۈچىنى يوقاتتى، ئەمما سەنئەتكارلار مەدەنىيە-
تىمىزدىكى ئاشۇ بىر ئەۋلاد كىشىلەر كۆڭۈل بۆلۈۋاتقان مەسىلىنىڭ
ئورنىنى قايسىبىر مۇھىم مەسىلىنىڭ ئىگىلەيدىغانلىقىنى كۆرۈپ
يەتمىدى.

شۇڭا، ئەدەبىيات ئەھلىنىڭ قارىشىچە، ئەسەرلىرىمنىڭ ئانچە
زور قىممىتى يوق، مەن بۇنى تەبىئىي ئىش دەپ قارايمەن. دراما-
تورگىيە جەھەتتە، ئەنئەنىۋى ئۇسۇلدا يېزىشنى ئىنتايىن قولايلىق
ھېس قىلىمەن. بىر ھېكايىچى بولۇش سۈپىتىم بىلەن قەدىمكى
يېڭى تاش قورال دەۋرىگە قايتىپ بېرىپ، غاردىكى گۈلخاننى چۆ-
رىدەپ ئولتۇرغان ھالدا ھېكايە ئېيتىشىۋاتقان كىشىلەرنى دورى-
دىم. مېنىڭ ئېيتىشقا تېگىشلىك ھېكايىلىرىم بار، مەن ئۇنى
ئېيتىشنى خۇشاللىق دەپ بىلىمەن. مېنىڭچە، ئاشۇنداق چاغدا
ھېكايىنىڭ ئۆزىلا نىشان بولالايدۇ. خېلى ئۇزاق بولدى، زىيالىيلار
ھېكايە ئېيتىشنى كۆزگە ئىلمايدىغان بولۇپ قالدى، شۇڭا مېنى
پالاكەت باستى. مەن ھېكايە يېزىقچىلىقى توغرىسىدىكى نۇرغۇن
كىتابنى ئوقۇغان، ئۇلارنىڭ ھەممىسىدىلا ھېكايىدىكى تەپسىلاتلار-
نىڭ ئانچە چوڭ قىممىتى يوق دەپ قارىلىدۇ. (مەن ئۆزىچە چېچەن
بولۇۋالغان بەزى نەزەرىيەچىلەرنىڭ ھېكايە بىلەن تەپسىلات ئارى-
سىدا پەيدا قىلغان مۇنتىزىم پەرقىنى چۈشەنمىدىم. تەپسىلات پەقەت

ئىستىقبالغا ئىگە. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئەڭ ئوتتۇقلۇق ئەسەرلىرىنىڭ يوشۇرۇن ئالىڭ بىلەن قانچىلىك مۇناسىۋىتى بارلىقىنى چۈشىنىدۇ. شۇڭا، ئۆزلىرىنى بېسىۋالالمىغان هالدا توقۇپ چىققان ئاشۇ پېر - سوناژلىرى ئارقىلىق تەسەۋۋۇرىدىكى يوشۇرۇن ئاڭنىڭ سۈرىتىنى سىزىپ چىقىپ، پېرسوناژلار خاراكتېرىنى تېخىمۇ چوڭقۇر قې- زىشنى ئويلايدۇ. بۇ ناهايىتى ئاقىلانە، قىزىقارلىق تەدبىر، ئەمما ئۇ پەقەت شۇنچىلىكلا بىر نەرسە. بىر ئالاھىدە مەقسەتكە، مىسا- لەن، ھەجۋىيلىك، دىراماتىكلىق ياكى شەرھچىلىككە بەزى - بە- زىدە يېتىشكە بولىدۇ. ئەمما، ئۇلارنى يېزىقچىلىقنىڭ ئاساسىي ئۇسۇلى قىلىۋالسا، تېتىقسىزلىق بولۇپ قالىدۇ. مەن مۇشۇ خىل ياكى شۇنىڭدەك ئۇسۇللار ئىچىدىكى كارغا كېلىدىغانلىرىنى ھېكا- يە يېزىقچىلىقىنىڭ ئومۇمىي ماھارىتى سۈپىتىدە قوللىنىشقا بو- لىدۇ، دەپ قارايمەن. ئەمما بۇ خىل ئۇسۇللارنى بارلىققا كەلتۈرگەن ئەسەرلەر ئۇزاققا بارمايلا جەلپ قىلىش كۈچىنى يوقىتىدۇ. غەلىتە تەجرىبىلەرنى ياقتۇرۇپ قالغان يازغۇچىلار بىر ئىشقا سەل قارى- غاندەك قىلىدۇ. ئۇ بولسىمۇ، بۇ خىل ئۇسۇللارنى قوللىنىپ يې- زىلغان ھېكايىلەردىكى ئىشلارنىڭ ھەممىسى ناھايىتى مەنىسىز. قارىغاندا يازغۇچى ئۆزىنىڭ ئەسلىدىنلا قۇپقۇرۇق ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىپ، بىئارام بولۇپ، مۇشۇ خىل ئۇسۇللارنى قوللىنىشقا مەجبۇر بولغان. ئۇلارنىڭ پېرسوناژلارنى شۇنچە غەلىتە قىلىپ يېزىشىنىڭ ئۆزىدىلا ھېچقانداق جەلپ قىلىش كۈچى يوق، ئۇلار مۇنازىرە قىلغان مەسىلىلەر ئەمەلىيەتتە ھېچنېمىگە ئەرزىمەيدۇ. بۇنى كۆڭۈلدىكىدەك ئىش دېيىشكە بولىدۇ. چۈنكى تېما ماتېريال- لىرى سەنئەتكارلارنى قىزىقتۇرالمىغان چاغدا، سەنئەتكار يېزىقچە- لىق ماھارىتىگە ئەھمىيەت بېرىدۇ. ئۇ بارلىق ھېسسىياتى بىلەن ئۆزىدە بار بولغان تېما ماتېرىياللىرىنى ئويلىغىنىدا، يېزىقچىلىق- تىكى بەدىئىيلىك مەسىلىلىرىنى ئويلىنىشقا قۇدرىتى يەتمەيدۇ. شۇڭا، 17 - ئەسىردىكى يازغۇچىلار بەدىئىي گۈللىنىش دەۋرىنىڭ

ئارقىلىق تەپەككۇر قىلىدۇ. ئۇنىڭ كىشىلىك ھايات قارىشى — بەلكىم، بۇنى ئۆزى ھېس قىلالماسلىقى مۇمكىن — بىر قاتار ھەرىكەت ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. ئىلگىرىكى سەنئەتنى ئەسلەپ باقساڭ، رېئالىزمنى ئۇستۇن بىلگەن سەنئەتكارلار بەك ئاز. ئاساسىي جەھەتتىن ئۇلار تەبىئەتتىن شەكىل جەھەتتىكى زىننەت قاتارىدا پايدىلانغان. ئۇلار پەقەت ئۆزىنى تەبىئەتتىن يىراقلاشتۇرۇشنى ئويلىغاندىلا، تەبىئەتكە قايتىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ھېس قىلىدۇ، ئازدىن ئاز - تولا بىۋاسىتە تەقلىد قىلىدۇ. رەسىم ۋە ھەيكەلتىراشلىقتا، كىشىلەر ھەتتا ئۆزىنى ئاقلاپ شۇنداق دېسە بولىدۇ: زىيادە ئەينەنلىك مەلۇم بىر سەنئەت ئېقىمىنىڭ گۈللىنىشتىن چۈشكۈنلۈككە قاراپ ماڭغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. دېمەك، سەنئەت پەقەت تەبىئەتكە بىرەر ئۆلچەمنى مەجبۇرىي تېڭىش ئارقىلىقلا يېڭى ھاياتىي كۈچكە ئېرىشەلەيدۇ.

بىراق، بىز تېمىدىن چەتنەپ كەتتۇق. ئوقۇرمەنلەر ئۆزلىرىنىڭ ئىشتىياقىنى قوزغىغان ئاشۇ پېرسوناژلارنىڭ ۋەجىنى بىلىشنى ئويلايدۇ، بۇ تەبىئىي ئەھۋال، تەپسىلات دەل مۇشۇنداق ئېھتىياجنى قانائەتلەندۈرىدىغان ۋاسىتە. ياخشى بىر ھېكايىنى توقۇپ چىقىش ئاسان ئىش ئەمەس، ئەمما ئاسان بولمىغانلىقى ئۈچۈن ئۇنى كۆزگە ئىلماسلىقىمۇ بولمايدۇ. بىر ھېكايىدە تېما ماتېرىياللىرىنىڭ ئېھتىياجىغا باب كېلىدىغان ئىزچىللىق ۋە يېتەرلىك ئىمكانىيەت بولۇشى، خاراكتېرىنىڭ تەرەققىياتى ئىپادىلەنگەن بولۇشى كېرەك، بۇنىڭغا زامانىمىزنىڭ ھېكايىلىرى ئەڭ كۆڭۈل بۆلىدۇ. ھېكايىدە بىر پۈتۈنلۈك بولۇشى كېرەك، شۇنداق بولغاندىلا، ھېكايە ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن ئوقۇرمەنلەرنىڭ پېرسوناژلار ھەققىدە سورايدىغان ھېچقانداق سوئالى قالمايدۇ. ئۇنىڭدا ئارىستوتېل ئېيتقان تىراگېدىيەلەردىكىدەك باش - ئاخىرى ۋە گەۋدە بولۇشى كېرەك. تەپسىلاتنىڭ مۇنداق بىر ئاساسلىق رولىنى كىشىلەر تېخى بايقىمىغاندەك قىلىدۇ. ئۇ دەل ئوقۇرمەنلەرنىڭ قىزىقىشىنى يېتەكلەي-

ھېكايىنىڭ قۇراشتۇرۇلمىسى.)

قەدىمكى كىشىلەر تەپسىلاتنى ماھىر يازغۇچىلارغا بولغان كا-شىلا، ئاۋامنىڭ ئەخمىقانە تەلىپىگە يول قويۇش، دەپ قارىشى مۇم-كىن. لېكىن ھېكايە ئاڭلاشنى، دىراماتىك ئۇسۇل ۋە تەقلىدىي ئو-يۇنلارنى ياخشى كۆرۈش تەبىئىي ئەھۋال. رازۋېدكا ھېكايىلىرىنىڭ بازار تېپىشىدىن بۇ خىل ياخشى كۆرۈشنىڭ بوگۇنمۇ سۇسلاشمى-غانلىقىنى كۆرۈپ يەتكىلى بولىدۇ، ھەتتا ئۇنى ئالدىنقى قاتاردىكى زىيالىيلارمۇ كۆرىدۇ، ئۇلار ئۇنى چوڭ بىلىپ كەتمىسىمۇ كۆرىدۇ. نېمە ئۇچۇن؟ بۇ ئۇلارنىڭ بەزىلىرىدە بىردىنبىر بولۇپ قالغان ئا-شۇ پىسخىكىلىق، پېداگوگىكىلىق ۋە روھ تەھلىلچىلىكى ھېكايە-لىرىنىڭ ئۇلارنىڭ ئالاھىدە ئېھتىياجىنى قاندۇرالمىغانلىقىدىن ئەمەسمۇ؟ بىرقانچە يازغۇچى بار، ئۇلارنىڭ كاللىسىدا تولۇق ياخ-شى نەرسە بار، جانلىق پېرسوناژلارنى يارىتالايدىغان ئىقتىدارىمۇ بار. بىراق، يارىتىپ بولغاندىن كېيىن، ئۇلار قانداق قىلىشنى ئۇق-ماي قالىدۇ. ئۇلار ھېسسىيات بىلەن ئەقىلگە لايىق ھېكايىلەرنى توقۇپ چىقىرالمايدۇ. بارلىق يازغۇچىغا ئوخشاش (ھەرقانداق ياز-غۇچى ئاز ـ تولا لاپ ئۇرماي قالمايدۇ) ئۇلار ئۆزىنىڭ كەمچىلىك-لىرىنى ئارتۇقچىلىق دەۋالىدۇ ياكى ئۇنى ئوقۇرمەنلەرنىڭ تەسەۋ-ۋۇرىغا قويىدۇ ۋە ياكى ئۇلارغا بىلىشنى ئويلاپ ئاۋارە بولماڭلار، دەپ كايىيدۇ. ئۇلار ھېكايە دېگەننىڭ ئاخىرى يوق، تەپسىلاتلار تو-گەللەنمىگەن، يىپ ئۇچى تاپشۇرۇلمىغان بولىدۇ، ئەمەلىي تۇر-مۇشنىڭ دەل ئۆزى يېزىلغان بولىدۇ، دەيدۇ. ئەمەلىيەت تامامەن ئۇلارنىڭ دېگىنىنىڭ ئەكسىچە، چۈنكى ھېچبولمىغاندا ئۆلۈممۇ ھەرقانداق ھېكايىنىڭ تامامى بولالايدۇ.

چۈنكى، ھېكايىچىلەر ئۆزىنى سەنئەتكارلار دەۋالىدۇ، لېكىن سەنئەتكار تۇرمۇشقا تەقلىد قىلمايدۇ، ئۇ تۇرمۇشنى ئۆزىنىڭ مەق-سىتىگە ئۇيغۇن قىلىپ ئورۇنلاشتۇرىدۇ، خۇددى رەسسام موي قەلەم ئارقىلىق تەپەككۇر قىلىپ رەسىم سىزغاندەك، ھېكايىچىمۇ ھېكايە

ئېلىتسىننىڭ نوبېل ئەدەبىيات مۇكاپاتىنى قوبۇل قىلىش مۇراسىمىدا سۆزلىگەن نۇتقى

سۆزلەشكە بولسۇن ـ بولمىسۇن مۆھتەرەم ئەپەندىلەرنىڭ پارلاقلىق ۋە ساپلىق بابىدا سۆز قىلىشىمغا رۇخسەت قىلىشىنى سورايمەن. چۈنكى بۇ ئىككى خىل ھالەتكە پۈتكۈل ھايات كائىنا-تىمنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئېرىشكەن نەتىجىلىرىم مۇجەس-سەملەنگەن. مەنمۇ بۇ ئىككى خىل ھالەتنىڭ ۋۇجۇدۇمدىكى ئۆز-لۈكنى ئىپادىلەش ئېھتىياجى بىلەن بىر گەۋدىگە ئايلىنىپ كەت-كەنلىكىنى ھېس قىلماقتىمەن.

ئۆزىدە بار بولغان تەجرىبىلەر ۋە تىل جەھەتتىكى ئالاھىدىلىك-لەرنى سەنئەت يۈكسەكلىكىگە كۆتۈرۈش ئەلۋەتتە ناھايىتى ياخشى ئىش. بولۇپمۇ نەزەر دائىرىسىنى كېڭەيتىش زۆرۈر بولغان دەۋر-لەردە تېخىمۇ شۇنداق.

مېنىڭ بۇ يەردە دېمەكچى بولغىنىم ھەرگىز كىشىلەرنىڭ ھەم-مىسىگە ئورتاق بولغان، بارلىق شەيئى ۋە ھادىسىنى بىر قاراش بى-لەنلا تولۇق كۆرۈپ يېتەلەيدىغان ناتۇرال كۆرۈش قۇۋۋىتى بولماس-تىن، بەلكى تەمسىل ئارقىلىق شەيئىلەرنىڭ ماھىيىتىنى تونۇپ يې-تەلەيدىغان ھەم ئۇنى بىر خىل سۈزۈك ھالەتكە كەلتۈرۈپ، ئۇنىڭ مېتافىزىك مەنىسىدىن ئالدىن بېشارەت بېرەلەيدىغان قابىلىيەتتۇر.

شۇ تاپتا مەن سىكىرادىك دەۋرىدىكى ھەيكەلتىراشلارنىڭ ماتې-رىياللاردىن پايدىلىنىش جەھەتتىكى ئۇسۇللىرىنى ئەسلەپ قالدىم. ئۇلار ھەيكەلتىراشلىقنىڭ ئەسلىي ماھىيىتىدىن كۆپ ھالقىپ كەتكەنىدى. مەن يەنە ۋىزانتىيەدىكى دىنىي رەسساملارنىڭ قانداق قىلىپ پەقەت ساپ رەڭلەر بىلەنلا «ئىلاھىي» مەنىنى مۇۋەپپەقى-

دىغان يىپ ئۇچى. ئۇ، ھېكايىلەردىكى ئەڭ مۇھىم نەرسە بولۇشى مۇمكىن، چۈنكى يازغۇچىلار ئوقۇرمەنلەرنىڭ قىزىقىشىنى يېتەك-لەش ئارقىلىق ئۇلارغا ئۆزىنىڭ ئەسىرىنى بىر بەت - بىر بەتتىن كۆرسىتىدۇ، يەنە ئوقۇرمەنلەرنىڭ قىزىقىشىنى يېتەكلەش ئارقى-لىق، ئۇلارنى ئۆزى كۈتكەن مەنىۋى مۇھىتقا باشلاپ كىرىدۇ. ياز-غۇچىنىڭ كوزىرىغا قوغۇشۇن كەپلەنگەن بولىدۇ. لېكىن، ئۇنى ئوقۇرمەنگە چاندۇرۇپ قويسا بولمايدۇ. ئۇ تەپسىلات جەھەتتىكى ھۈنىرىنى ئىشقا سېلىپ ئوقۇرمەنلەرنىڭ دىققىتىنى تارتىدۇ. بۇ ئوقۇرمەنلەرنىڭ يازغۇچىنىڭ قىلتىقىغا چۈشۈپ قالغانلىقىنى بىلدۈرمەيدۇ. مەن ھېكايىچىلىق ماھارەتلىرى ھەققىدە گەپ قى-لىۋاتقىنىم يوق، شۇڭا ھېكايىچىلەرنىڭ ئۆز مەقسەتلىرىگە يېتىش ئۈچۈن ئىشلەتكەن تۈرلۈك ھىيلىسىنى تىزىپ ئولتۇرۇشۇمنىڭ ھاجىتى يوق. لېكىن بىز «كىبىر ۋە ئاداۋەت»، «ھېسسىيات تەربى-يەسى» دىن ئوقۇرمەنىنىڭ قىزىقىشىنى ئىگىلەشنىڭ نەقەدەر ئو-نۇملۇك ئىكەنلىكىنى، ئۈنىڭدىن ۋاز كېچىشنىڭ قانچىلىك زىيان-لىق ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ يېتەلەيمىز.

(«دۇنيا ئەدەبىياتى» (خەنزۇچە) ژۇرنىلىنىڭ 1981 - يىللىق 3 - سانىدىن.)

ھەقتە كۆپ سۆزلەشنىڭ ھاجىتى يوق. ئەينى زامانلاردا كۆپلەپ مەيدانغا كەلگەن ئاسمان جىسىملىرى نەزەرىيەلىرى خېلى بۇرۇنلا ھەقىقەتنى خورىتىپ، ئۇنى بىمەنىلىككە ئايلاندۇرۇپ قويغانىدى. بۇ نەزەرىيەلەر بىر ـ بىرى بىلەن تىركىشىپ، ئاخىر بىر ـ بىرلەپ يوقىلىشتى.

ئەمما، ماھىيەت بولسا يوقالماي قەد كۆتۈرۈپ تۇرۇۋەردى.

شۇنىڭ بىلەن شېئىرىيەت ئەقىلچىلىك تەسلىم بولغان يەرگە بۆسۈپ كىرىپ، چەكلەنگەن رايونلارغا ئىچكىرىلەپ كىرىشنى داۋاملاشتۇردى. ئەمەلىيەت شېئىرىيەتنىڭ خورلاشقا قارىتا ئەڭ چىدامىلىق ۋە تەۋرەنمەس ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. ئۇ، ھاياتنىڭ مەڭگۈلۈك تۇرالغۇسىنى ساداقەت بىلەن قوغداپ، ئۇنى ئادەتتىكى كۆز بىلەن كۆرگىلى بولمايدىغان بىر خىل ئەسەرگە ئايلاندۇردى. ئەگەر ئۇ ۋە ئۇنىڭ ئاگاھلاندۇرۇشى بولمىغان بولسا، خۇددى دېڭىز يۈسۈنى دېڭىزنىڭ چوڭقۇر تەكتىگە چۆككەندە كۆرۈنمەي قالغاندەك، بۇ تۇرالغۇلار ئاڭنىڭ قاراڭغۇسىدا غايىب بولۇپ كەتكەن بولاتتى.

بىز ساپلىقنى، بىزنى ھاياتلىق دۇنياسىدا پۈت تىرەپ تۇرغۇزۇۋاتقان، ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقىچە داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئۇدۇمنى ئېنىق كۆرۈۋېلىش ئۈچۈن ساقلايمىز.

بۇ ئۇدۇم ھېراكلىتتىن پىلاتونغىچە، پىلاتوندىن ئىيساغىچە ئوخشاش بولمىغان شەكىللەر بىلەن ئىزچىل تۈردە بىزگىچە يېتىپ كەلدى. ئۇلار مۇشۇنداق بىر ئۆزگەرمەس ھەقىقەتنى ناھايىتى قانائەتلىنەرلىك ھالدا چۈشەندۈرۈپ بەردى: باقىي دۇنيا پانىي دۇنيانىڭ ئىچىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. ئوخشاشلا پانىي دۇنيادىكى خىلمۇخىل ئامىل باقىي دۇنيانى يېڭىباشتىن قۇرۇپ چىقىدۇ. يۈكسەلىش ناتۇرال ھاياتىمىزدىن ھالقىپ كەتكەن ئىككىنچى بىر ھەقىقەت بولۇپ، بىز بۇنىڭغا ئېرىشىشكە پۈتۈنلەي ھوقۇقلۇق، بۇنداق ھوقۇقنى بىزنىڭ ئىقتىدارسىزلىقىمىزلا مۇناسىپ كەلمەيدۇ.

يەتلىك هالدا ئىپادىلىگەنلىكىنى ئەسلەپ قالدىم.

مېنىڭچە، شېئىرنىڭ بۈيۈكلۈكى مۇشۇنداق چىنلىقنى چوڭ قۇرلاشتۇرۇش ۋە يۈكسەلدۈرۈشتە، ئۇ ئۆزىنىڭ دائىرىسىدىن هالقىپ، ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە راۋاجلىنالايدۇ. ئەلۋەتتە، بۇنداق تىرىشچانلىقنىڭ هەر قېتىم هۆرمەتكە سازاۋەر بولۇۋېرىشى ناتايىن. بۇ بەزى روهىي توسالغۇلاردىن ياكى سۇيىئىستېمالچىلىقنىڭ كىشىلەرنىڭ ئۇنى دەل ۋاقتىدا كۆرۈپ يېتىشىگە يول قويمىغانلىقىدىن كېلىپ چىققان بولۇشى مۇمكىن.

گۈزەللىك ۋە پارلاقلىق بەزىدە زامانىنىڭ تەلىپىگە ماسلاشمايدىغان، ئەرزىمەس نەرسە بولۇپ كۆرۈنۈشى مۇمكىن. بىراق، مېنىڭ هېس قىلىشىمچە، پەرىشتىگە يېقىنلىشىمەن دەيدىغان ئىچكى ئىنتىلىش ئالۋاستىلارنىڭ رولىنى ئالغانغا قارىغاندا كۆپ قىيىن.

بۇ يەردە هەقىقەتەن بىر تىلسىم بار. لېكىن ئۇ پەقەت كىشىلەرنى جەلپ قىلىشتىكى كۆز بويامچىلىقلا ئەمەس.

بىز دەۋاتقان گۈزەللىك هەتتا چاراقلاپ تۇرغان نۇرنىڭ قوينىدىمۇ ئۆزىنىڭ سېھرىنى ساقلاپ قالالايدۇ، پەقەت مۇشۇ گۈزەللىكلا كىشىنى هاياجانلاندۇرالايدىغان نۇرانىلىككە ئىگە. گۈزەللىك بىزنى ئۆزىمىز تېخى بىلىپ يېتەلمىگەن دائىرىدە ئۆز ـ ئۆزىمىزدىن هالقىش يولىغا ئېلىپ بارىدۇ. يەنى شېئىر بىزنى ئۆز ـ ئۆزىمىزدىن هالقىتىدىغان سەنئەتتۇر. بۇ، شېئىرنىڭ يەنە بىر ئېنىقلىمىسىدۇر.

سان ـ ساناقسىز تىلسىم ئالەمنى جۇلالاندۇرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇلار يېڭىچە بىر خىل تىل شەكىللەندۈرىدۇ. بۇنداق تىل بىزدىن سۆزلەرنى تاللاش ئاساسىدا جۈملە تۈزۈشنى، هەقىقەت جەننىتىگە ئېلىپ كىرەلەيدىغان پاساھەتلىك تىل يارىتىشنى تەلەپ قىلىدۇ.

هەقىقەتنى زادى قەيەردىن تاپقىلى بولىدۇ؟ هەر كۈنى ئەتراپىمىزدا يۈز بېرىپ تۇرۇۋاتقان بالا ـ قازا ۋە ئۆلۈملەردىنمۇ ياكى مەڭگۈلۈك ۋە يوقالماسلىقا بولغان تەۋەككۇل ئېتىقادتىنمۇ؟ بۇ

يەنىلا بۇرۇنقى دانىشمەنلەرنىڭ كەمتەرلىكىدىن ئۆگىنىشىمىز كې-رەك. ئەگەر قۇياش ھازىرقىدىنمۇ زور ۋە ئېغىر بولغان بولسا، ئۇ بەكلا مەغرۇرلىنىپ كەتكەن بولاتتى. خۇددى باشقا پىلانېتالار قۇ-ياش بىلەن مەلۇم ئارىلىق ساقلاپ كەلگەندەك، بىزمۇ ھاياتىمىزنىڭ داۋاملىشىشى ئۈچۈن سىمۋوللۇق قۇياش بىلەن مۇناسىپ ئارىلىق ساقلاپ قېلىشىمىز لازىم. بۇرۇن بىلىمسىزلىكىمىز تۈپەيلىدىن ئۇنداق قىلالمىغانىدۇق. ھازىر يەنە بىلىمنىڭ يامرىشى تۈپەيلىدىن ئۇنداق قىلالمايۋاتىمىز. لېكىن بۇ پەن ـ تېخنىكا، مەدەنىيەتنى چەكلەش كېرەك دېگەنلىكىم ئەمەس. ۋەتىنىمىنىڭ قەدىمكى بىر دانىشمىنى مېنى تەدرىجىي تەرەققىياتقا ئىشىنىشكە ھەم ئىلغار-لىقنى تولۇق قوبۇل قىلىشقا ئۆگەتكەنىدى.

ئۇنداقتا، شېئىرنىڭ ئاقىۋىتى قانداق بولىدۇ؟ ئۇ جەمئىيەتتە نېمىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ؟ بۇ ھەقتە جاۋابىم مۇنداق: شېئىر ئىن-سانىنىڭ كۆچىنىلا نامايان قىلىدىغان جاي، شۇڭا شۋېتسىيە خان جەمەتى ئاكادېمىيەسىنىڭ بۇ يىل مەن ئارقىلىق بىر كىچىك دۆ-لەتنىڭ ئەدەبىياتىنى مۇكاپاتلاش قارارىغا كېلىشى، دەل شېئىر بى-لەن ساپ سەنئەت ئوتتۇرىسىدىكى ماس مۇناسىۋەتنى شەرھلەپ بەردى.

ئەلۋەتتە، بۇ يەردە خۇسۇسىي ئەھۋالىم ئۈستىدە سۆزلەپ ئول-تۇرۇشۇمنىڭ ھاجىتى يوق، ئۆز دۆلىتىمنى كۆككە كۆتۈرۈش تې-خىمۇ مۇۋاپىق ئەمەس. بىراق، بەزى چاغلاردا شەيئىلەرنى مەلۇم مۇھىتقا قويۇپ كۆزىتىش ئۈچۈن بۇلارنى سۆزلەش زۆرۈر بولۇپ قالىدۇ، مېنىڭ بۈگۈنكى ئەھۋالىم دەل مۇشۇنداق.

سۆيۈملۈك دوستلار، پەقەت بىرقانچە مىليون كىشى قوللى-نىۋاتقان تىل بىلەنلا يېزىقچىلىق قىلىش مېنىڭ پېشانەمگە پۈ-تۈلگەن. بۇ تىل ئىككى مىڭ بەش يۈزدىن ئارتۇق يىلدىن بېرى يوقىلىپ كەتمىگەن ۋە ناھايىتى ئاز ئۆزگىرىش ياسىغان تىلدۇر. روشەنكى، ئەينى زاماندا كىشىنى چۆچۈتىدىغان بىدئەت تەلى-

ئاڭ پارلاقلىق ئىچىدە روناق تاپىدۇ ۋە پاكلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئېنىقسىز تەرەپلىرى بارا ـ بارا كىچىكلەپ، يوقاپ كېتىدۇ، بۇنداق قالدۇق بوشلۇق (خۇددى فىزىكىلىق قانۇنلاردەك) يەنە ئەكس ئاماللار بىلەن تولۇقلىنىدۇ. بۇ نۇقتىدىن قارىغاندا، ساغلام دەۋرلەردە، گۈزەللىك بىلەن ياخشىلىق ھەرگىزمۇ تاسادىپىي ھالدىكى ماسلىق ئەمەس. بۇ «ھازىر» بىلەن «ھالقىش» تىن ئىبارەت ئىككى تەرەپكە موھتاج. ھېراكلىت تەتۈر تارتىشىش كۈچلىرى ئوتتۇردىسىدىكى گارمونىيەنى ئىسپاتلاپ چىققان ئەمەسمىدى؟

ئاپوللو بىلەن ۋېناس، ئىيسا بىلەن مەريەم ئانىلارنىڭ ئىنسانىي خاراكتېر ئېلىشى بىزنىڭ بىۋاستە سېزىمنى ماھىيەتلەندۇرۇشىمىز لازىملىقىنى چۈشەندۇرۇپ بېرىدۇ، لېكىن ئەڭ مۇھىمى بىز بۇ ئارقىلىق ئەبەدىيلىككە ئېرىشتۇق. مېنىڭچە، شېئىر ھەرقايسى مەزھەپنىڭ بارلىق بەس ـ مۇنازىرىسىدىن ھالقىپ، بىزنى ئاشۇ ئەبەدىيلىككە يەتكۈزەلەيدىغان بولۇشى لازىم.

بۇ يەردە مەن ئولىمپۇس ئىلاھلىرى بىلەن خىرىستوسنى ئوخشاش دەپ قارىغان ئۇلۇغ شائىر ھولدېرلىن[1] توغرىسىدا توختىلىپ ئۆتۈشۈم كېرەك. ئۇ، بۇ نۇقتىئىنەزەرنى زور دەرىجىدە مۇكەممەللەشتۈردى. بۇنىڭ بىلەن بىللە ئۆزىنىڭ نەزەر دائىرىسىنىڭ ھەيران قالارلىق دەرىجىدە كەڭ ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بەردى. دەل ئۇنىڭ نەزەر دائىرىسىنىڭ مۇشۇنداق كەڭ بولۇشى، بىزنى غەرق قىلىۋەتكەن رەزىللىك ئەمدىلا باش كۆتۈرگەن چاغلاردا، ئۇنىڭ «مەنىسىز يىللاردا شائىرنىڭ نېمە كېرىكى؟» دېگەن سۆزنى يېزىشىغا تۈرتكە بولغانىدى.

ئەپسۇسكى، زامان ئەزەلدىن ئىنسانىيەتكە باقماي كەلدى، بىراق شېئىر ئۆزىنىڭ بۇرچىغا سەل قاراپ باقمىدى. بۇ ئىككى خىل ئەمەلىيەت باشتىن ـ ئاخىر بىر ـ بىرىنى چەكلەپ كەلدى ھەم تەقدىرىمىز بىلەن ھەمنەپەس بولۇپ كەلدى. بىز قۇياشقا تايىنىپ كېچە ۋە باشقا پىلانېتالارنى پەرق ئېتىشنى بىلىمىز. بىراق، بىز

بىر قاتاردا تۇرۇپ، شېئىرىيەتتىكى تېشى پال - پال، ئىچى غال - غال نەرسىلەرنى تازىلاپ، قۇرۇلمىسى ئاددىي، تىلى ئېنىق، مۇكەممەل بولۇشتەك مەنزىلگە يېتىپ باردى.

يۇقىرىقى ئىككى قۇتۇپنىڭ بىرىگە مەلۇم جەھەتتىن ئاز - تولا يېقىن تۇرالايدىغان ئۇلۇغ شائىرلار بىزنىڭ دۆلىتىمىزدە بار. مەسىلەن، پالاماس[6] سىكىلىنا، كازانزا كىس ۋە سېفېرىس قاتارلىقلار.

بۇ هازىرقى گىرېتسىيە شېئىرىيەت تارىخى ھەققىدىكى ئىزدىنىشنىڭ ئاددىي بىر ئىسخېمىسى.

ئۇلارنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى بولغان بىزنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىمىز شۇكى، ئۇلار قالدۇرۇپ كەتكەن قىممەتلىك تەلىماتلارغا ۋارىسلىق قىلىش ھەم ئۇنى ھازىرقى ھېسسىياتقا ماسلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت. ماھارەت جەھەتتە، مۇۋاپىق بىر جۈملە تۈزۈلۈشىنى تېپىپ، ئۇنى گىرېتسىيە ئەنئەنىسىدىكى ئامىللار بىلەن بىرلەشتۈرۈشىمىز ھەمدە جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجى ۋە دەۋرىمىزنىڭ پىسخىكىسىنى ئىسپاتلىشىمىز كېرەك.

مۇنداقچە ئېيتقاندا، بىز بۈگۈنكى ياۋروپالاشقان گىرېتسىيەنىڭ رېئاللىقىنى چىڭ تۇتۇپ، ئۇنى تېگىشلىك قىممەتكە ئېرىشتۈرۈشىمىز لازىم. ھازىرچە مۇۋەپپەقىيەت توغرىسىدا سۆزلىمەي تۇراي، چۈنكى مۇشۇ نىشان ئۈچۈن تىرىشىشنىڭ ئۆزىلا كۇپايە. ئەدەبىيات تارىخىنى تەتقىق قىلىش زۆرۈر. چۈنكى ئۇنىڭ تەرەققىيات يۈزلىنىشىنى بىلىش ناھايىتى مۇھىم.

بىراق، دەۋرىمىزنىڭ تۇرمۇش مۇھىتى ئىجادىيەتچىنىڭ مەۋجۇتلۇقىغا تەھدىت سېلىپ تۇرۇۋاتقان مەزگىلدە، ئىجادىيەت قانداق قىلىپ ئەركىن تەرەققىي قىلالىسۇن؟ ئۇنىڭ ئۈستىگە ھەر خىل تىل ئوتتۇرىسىدىكى پەرق بۆسۈپ تاشلىغىلى بولمايدىغان توسالغۇلارنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئەھۋالدا، مەدەنىيەتنىڭ ئورتاق گەۋدىسىنى قانداقمۇ ياراتقىلى بولسۇن؟ يىگىرمە - ئوتتۇز پىرسەنت مەنىسىگە كاپالەتلىك قىلىنغان تەرجىمە ئەسەرلەر ئارقىلىق ئۆز-

ماتلار دۆلىتىمىزدىمۇ مەۋجۇت ئىدى. بۇ تىلنىڭ ماكانى بىرقە-
دەر كىچىك بولسىمۇ، زامان جەھەتتىكى ئۇلىنىشى چەكسىزدۇر.
مېنىڭ بۇنى تەكىتلىشىم ھەرگىزمۇ پەخىرلىنىش ئۈچۈن ئە-
مەس. بۇ ئارقىلىق بىر شائىر ساپپو[2] ياكى پىنداروس[3] ئىشلەت-
كەن بىلەن (ئۇلارنىڭ ھازىر بۇرۇنقىدەك ئوقۇرمەنلىرى يوق، ئۇلار
بىر پۈتۈن مەدەنىيەتلىك ئىنسان بولالمىغان) ئۆزى ئەڭ قەدىرلەي-
دىغان شەيئىلەرنى تەسۋىرلىگەندە دۇچ كېلىدىغان مەسىلىلەرنى
چۈشەندۈرمەكچىمەن.

ئەگەر تىل پەقەت پىكىر ئالماشتۇرۇش ۋاستىسىلا بولغان
بولسىدى، بىزمۇ ئارتۇقچە باش قاتۇرۇپ يۈرمىگەن بولاتتۇق. لې-
كىن، بەزى چاغلاردا ئۇ يەنە سېھىرگەرلىك قورالى بولۇشى كې-
رەك. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇ ئۇزاق تارىخىي جەرياندا مۇئەييەن مەۋ-
جۇتلۇق شەكلىگە ئىگە بولۇپ، بىر خىل يۈكسەك نەرسىگە ئايلانغا-
نىدى. گەرچە بۇ خىل شەكىل نۇرغۇن چەكلىمىگە ئۇچرىغان بول-
سىمۇ، لېكىن بۇ ئىككى مىڭ بەش يۈز يىلنىڭ ھەربىر ئەسىرىدىن
گىرېك يېزىقى بىلەن يېزىلغان شېئىرلارنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ.
ھازىرقى گىرېتسىيە شېئىرىيىتى بۇ نۇقتىنى ئوبدان چۈشەندۈرۈپ
بەردى.

بۇنداق شېئىرىي ئاتموسفېرا (بۇ يەردە شۇنداق دەپ تۇراي) ئا-
دەتتىكى ئاتموسفېراغا ئوخشاشلا ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈنىدۇ. ئۇنىڭ
بىر قۇتۇبى سولوموس[4]. ئۇ، ماللارمى ياۋروپا ئەدەبىيات سەھنىسى-
دە پەيدا بولۇشتىن بۇرۇنلا ئەڭ يۇقىرى ئېنىقلىق ۋە ماسلىق ھەم-
دە بۇ ماسلىقتىن كېلىپ چىققان ئومۇمىيۈزلۈك ئۇنۇم ئارقىلىق
ساپ شېئىر ھەققىدىكى كۆزقارىشىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا
تىكلەپ بولغانىدى. ئۇ ھېسسىياتنى ئىدراكنىڭ ئاستىغا قويۇپ،
نەپىس جۈملىلەر ۋە تىلنى ھەرىكەتلەندۈرىدىغان بارلىق يوشۇرۇن
كۈچ ئارقىلىق مۆجىزە يارىتىشنى ئويلايدۇ، يەنە بىر قۇتۇپىدا بول-
سا كاۋافىس[5] قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. ئۇت. س. ئېلىئوت بىلەن

نىي ئەقىدىلەرگە ئوخشمايدۇ، ئۇ ھېچقاچان ماجىرا ياكى توقۇنۇش پەيدا قىلىپ باقمىدى.

مەن دەۋاتقان تۇيغۇ ئۇنىڭىلا سېزىنىۋېلىشقا بولىدىغان بىرىنچى ۋە ئىككىنچى قاتلامدىكى تۇيغۇ ئەمەس، بەلكى بىزنى ئۆزلۈكنىڭ چېكىگە ئاپىرىدىغان تۇيغۇنى، يەنى روھىمىزدا شەكىللەنگەن «تۇيغۇلار ئانالوگىيەسى» (تۇيغۇلار سېلىشتۇرمىسى)نى كۆرسىتىدۇ.

چۈنكى، ھەرقانداق سەنئەت ئانالوگىيەگە تايىنىپ سۆز ئاچىدۇ. بىر سىزىق، مەيلى ئۇ تۈز ياكى ئەگرى بولسۇن، بىر ئاۋاز، مەيلى ئۇ يۇقىرى ياكى تۆۋەن، كۈچلۈك ياكى ئاجىز بولسۇن، مەلۇم ئاڭلاش ۋە كۆرۈش سەزگۈسىنىڭ ئايرىلاشمىسىنى بىلدۈرىدۇ. بىز تۇرمۇش ۋە تۇرمۇش ھەققىدىكى يەكۈنلەرنىڭ مۇۋاپىق ياكى مۇۋاپىق ئەمەسلىكىگە تايىنىپ ياخشى ياكى ناچار شېئىرلارنى يېزىپ چىقىمىز. رىمبونىڭ «قۇياش ئېرىپ سىڭدىكى دېڭىزغا» دېگەن مىسراسىنى ئوقۇساق ھومېر شېئىرلىرىدىكى دېڭىزنىڭ مەنىۋى ھالىتى كۆز ئالدىمىزغا كېلىدۇ. بۇ يەردە رىمبونىڭ قوشۇپ قويىغىنى پەقەت «مەڭگۈلۈك ئۇ» دېگەن بىرلا سۆز، ئىچىلوكنىڭ شېئىرلىرىدا تەسۋىرلەنگەن خۇشبۇي شاپتۇل تونىسىنى تۇتۇپ تۇرغان قىزچاق مادىنىڭ رەسىملىرىدە قايتا تىرىلدى. ئوتتۇرا دېڭىزغا خاس پاكلىنىش ئىدىيەسى بىزگە سىڭىپ كىرگەندە، تېخىمۇ نازۇكلاشتى. ئەجەبا، ۋېنزانتىيە دىنىي رەسىملىرىدىكى رەسىمدە قىز بىلەن ئۇنىڭ يات دىندىكى ئاچا ـ سىڭىللىرى ئوتتۇرىسىدا ئوخشاشلىق يوق دېگىلى بولارمۇ؟ بىدئەتلىك تۇرلىرىنى ئىلاھىي نۇرلارغا ئايلاندۇرۇش ياكى ئۇنىڭ ئەكسىنى قىلىش ئۇچۇن پەقەت بىر دەقىقە ۋاقىت بولسىلا كۇپايە. ئەنئەنىنىڭ كونا تۇيغۇسى ئوتتۇرا ئەسىردىن كەلگەن تۇيغۇ بىلەن بىرلىشىپ، خۇددى باللار ئاتا ـ ئانىسىغا ئەينەن ئوخشىغاندەك ئۇلارغا ئوخشاپ كېتىدىغان ئۈچىنچى بىر خىل تۇيغۇنى يېتىلدۈرىدۇ. شېئىرىدچۇ؟ تۇيغۇ مۇشۇنداق ئەبەدىي داۋاملىشىدىغان پاكلاش ئارقىلىق كامالەتكە يېتە-

ئارا بىر - بىرىمىزنى چۈشىنىشىمىز، بولۇپمۇ سولۇموسنىڭ ئىجتىھاتىنى داۋاملاشتۇرۇپ، شېئىرىيەتتە مۆجىزە يارىتىمىز دېگىنىمىز تېخىمۇ قىيىنغا توختايدۇ.

ياق، ئەڭ ياخشىسى سۈكۈت قىلغىنىمىز تۈزۈك، چۈنكى ئۆز-ئارا ئالماشتۇرۇشقا ئامالسىزمىز.

بىز بۇ دۇنيادا ئورتاق بىر تىلنىڭ يوقلۇقىدىن تولىمۇ ئەپسۇسلىنىمىز. بەلكى، بۇ كەمچىلىكنىڭ تەسىرى ئورتاق ۋەتىنىمىز بولغان ياۋروپانىڭ سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي رېئاللىقىغا چوڭقۇر سىڭىپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن (مېنىڭچە، بۇ ئاشۇرۇۋەتكەنلىك ئەمەس).

بىز ناھايىتى ئىشەنچلىك ھالدا شۇنداق ئېيتالايمىزكى، بىز ئەخلاق بۇلغانغان بىر مۇھىتتا ياشاۋاتىمىز. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بىز تايىنىپ ياشاۋاتقان ماددىي بۇيۇملار مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە سىستېمىلاشقان، ھەتتا ھەربىيلىشىش دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن. بۇ زىددىيەتكە سەل قاراشقا بولمايدۇ. ئىككى قول ياكى ئىككى پۇتىمىزنىڭ بىرى يىگىلەپ قېلىپ، يەنە بىرى بىنورمال تەرەققىي قىلغان ئەھۋال ئاستىدا، ماختاشقا ئەرزىيدىغان بىر خىل يۆنىلىش ياۋروپا خەلقىنى پىفاگورچە[7] ئىتتىپاقلىقنى يولغا قويۇپ، ئورتاق بىر گەۋدە سۈپىتىدە مەدەنىيىتىمىزدىكى سولغۇنلۇق ۋە نورمالسىز تەرەققىيات كەلتۈرۈپ چىقارغان قىيىنچىلىقنى يېڭىشقا ئىلھاملاندۇرىدۇ. بىراق، بىزنىڭ قىممىتىمىز ئورتاق بىر تىلنى ھاسىل قىلالمايدۇ.

شائىرغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇنىڭ بىردىنبىر ئورتاق تىلى ئۆزىنىڭ تۇيغۇسىدۇر. ئىككى شائىرنىڭ ئوخشىمىغان ئىككى دۇنياسى بىر - بىرىنى ئۆزئارا جەلپ قىلىدىغان ۋە بىر - بىرى بىلەن ئارىلىشىپ كېتىدىغان شەكىل تېخى ئۆزگەرمىدى. بىراق، بۇ خىل شەكىل جەمئىيىتىمىزنىڭ ۋۇجۇدىنى قان بىلەن بويىغان، بىزنى ھېچنېمىسى يوق ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويغان ئاشۇ نەزەرىيە ۋە دى-

گىرېتسىيەلىكلەرنىڭ بىرى.

مەن تېمىلارنى ئوخشاش بولمىغان قورۇلما شەكىللىرى بىلەن بىر تەرەپ قىلىشقا قىزىققىمەن، بۇنى ئەڭ دەسلەپتە غۇۋا ھېس قىلغانىدىم، كېيىنچە ئېنىق چۈشىنىپ يەتتىم. بۇ نۇقتىنى چۈشىنىش ئۈچۈن ئىبادەتخانا سالغان قەدىمكىي پېشۋالاردىن دائىم تەلىم ئېلىشنىڭ ھاجىتى يوق. پەقەت بىز ئۈچۈن ئۆي سالغان كىشىلەرنى ۋە مۇقەددەس سارايلارنى سالغان سىكرادىن كىشىلىرىنى ياد ئېتىشلا كۇپايە. چۈنكى ئۇلار ھەربىر مۇھىتقا ماس كېلىدىغان قۇرۇلۇش شەكىللىرىنى ئىزدىگەن. بۇ شەكىللەرنى ل. گوبوس كۆرسىمۇ قايىل بولماي قالمايدۇ.

مېنىڭ «ئەلۋەتتە شۇنداق» دېگەن زور ھەجىملىك ئەسىرىمنى يېزىپ چىقىشىمغا ۋۇجۇدۇمدىكى مۇشۇنداق بىر ئىقتىدار رول ئوينىغان بولۇشى مۇمكىن. مەن ئەسەرلىرىمنىڭ قۇرۇلمىسىغا بىر خىل مۇۋازىنەت ۋە ئۆتكۈرلۈك سىڭدۈرمىسەم، ئۇنىڭ غايەمدىكى مۇستەھكەملىككە ئەبەدىي ئېرىشەلمەيدىغانلىقىنى ھېس قىلدىم.

مەن پىنداروس ياكى ۋېرزانتىيەلىك لو. مىلودو توغرۇلۇق ئىزدەندىم، چۈنكى ئۇلار ھەربىر قەسىدە ياكى شېئىر ئۈچۈن بىر خىل ئۆزۈن داۋاملىشالايدىغان يېڭى شەكىلنى يارىتالىدى. مەن ئۇلارنىڭ قاپىيەلىرىدىكى نەقراتلىق تەكرارلىنىشقا دىققەت قىلدىم ھەمدە ئۇلاردىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىپ، ئەسەرلىرىمنى كۆپ قىرلىق ۋە سىممېترىيەلىك بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە قىلدىم.

بۇ ئالاھىدىلىك شېئىرنىڭ ئۆز ئەتراپىدىكى ئۆزگىرىۋاتقان ئامىللارنىڭ مۇھاسىرىسىدە كىچىككىنە بىر قۇياشقا ئايلىنىپ قالغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. مەن بۇنىڭدىن قولغا كەلتۈرگەن ماسلىقنىڭ ئۇزۇن زامان سىناقتىن ئۆتكەن مەزمۇنغا ئىگە ئىكەنلىكىنى بايقىدىم. شۇڭا ئىشەنچىم كامىلكى، بۇ، شائىرنىڭ ئەڭ يۈكسەك غايىسى.

قۇياشنى كېيىنكى ئەۋلادلارغا خۇددى مەشئەلنى ئۆتكۈزۈپ

لەمدۇ ـ يوق؟ ئەگەر شۇنداق بولسا، تۇيغۇ يېتەكچىلىك بىلەن باشتىن ئاخىر ئانالوگىيەگە ئايلىنىپ، ماددىي دۇنيادىن ئورۇن ئالىدۇ ھەمدە ئۆزىنىڭ رولىنى جارى قىلدۇرىدۇ.

چۈشىنى شېئىرغا ئايلاندۇرۇش ئادەتتىكىچە بىر ئىش، بىراق بۇنى نەزەرىيە بىلەن بېزەپ ئۇلتۇرۇشىمىز ئارتۇقچە. چۈنكى، ماددىي دۇنيا تېگى ـ تەكتىدىن ئېيتقاندا، پەقەت ماتېرىيالدىنلا ئىبارەت. ئىمارەتنىڭ ياخشى ـ يامان بولۇشى، جەننەت ياكى دوزاخنى قانداق لايىھەلەش ئۆزىمىزگە باغلىق ئىش. بۇ جەھەتتىن شېئىرىيەت بىزگە كاپالەتلىك قىلىۋاتىدۇ. بولۇپمۇ مۇشۇنداق قىيىن يىللاردا، تەقدىر بىزنىڭ قولىمىزدا بولمىسا بولمايدۇ.

مەن ھەمىشە مېتافىزىك قۇياش ئۇستىدە سۆزلەيمەن، لېكىن ھازىر سەنئەتنىڭ مۇشۇ ئۇقۇمدىكى ھەرىكىتىنى تەھلىل قىلماقچى ئەمەسمەن، پەقەت مۇنۇ ئاددىيغىنە بىر ئەمەلىيەتنى تۇتقا قىلماقچىمەن: گىرېك تىلىدىن ئىبارەت بۇ سېھىرگەرلىك قورالى قۇياش بىلەن بولغان رېئال ياكى سىمۋوللۇق مۇناسىۋەتنى ساقلاپ كەلمەكتە. بۇ يەردىكى قۇياش ھەرگىزمۇ شېئىر ئەڭ دەسلەپ نامايان قىلغان ھاياتنىڭ سىماسى بولۇش بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي، يەنە شېئىرنىڭ تەشكىلىي قۇرۇلمىسىغا سىڭىپ كىرەلەيدۇ. پەقەت ئاتالغۇ بويىچە ئېيتقاندا، ئۇ شېئىرنىڭ ھۆجەيرىسىنى تەشكىل قىلىدىغان يادرو بولىدۇ. بۇنداق نەزەرىيەنى نوقۇل ھالدىكى كۆزقاراشقا يېتەكچىلىك قايىتتى دېگىلى بولمايدۇ. چۈنكى، شەكىلنىڭ مەنىسى، خۇددى بىز ئۇنىڭغا غەرب ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىش ئارقىلىق ئېرىشكەندەك بىر خىل تەدرىجىي جۇغلىنىش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇلارغا پەقەت ئۈچ ـ تۆت خىل شەكىللا ۋەكىللىك قىلالايدۇ. بىراق، بۇ ئۈچ ـ تۆت خىل شەكىل بىلەنلا سەنئەتنىڭ قانۇنىيىتىگە ماس كەلمەيدىغان ماتېرىياللارغا ئۆزگەرتىش ئېلىپ بارغىلى بولامدۇ؟ بۇنداق گەپ بۈگۈنكى كۈندە ئاقمايدۇ. شەخسەن مەن بۇنداق باغلىنىشنى پۈتۈنلەي ئۈزۈپ تاشلايدىغان

لاتىن ئامېرىكىسىنىڭ غېرىبلىقى

— گارسىيا ماركوزنىڭ نوبېل ئەدەبىيات مۇكاپاتىنى قوبۇل قىلىش مۇراسىمىدا سۆزلىگەن نۇتقى

ماگېلان بىلەن تۇنجى قېتىم يەر شارى سەپىرى قىلغان فىلورونسىيەلىك دېڭىزچى ئانتونىنىي پىكاپېتتا جەنۇبىي ئامېرىكا قىتئەسىدىن ئۆتكەندە كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىنى ئەينەن خاتىرىلەپ قالدۇرغان. ئوقۇماققا ئۇنىڭ يازغانلىرى توقۇپ چىقىرىلغان خىيالىي خاتىرىلەرگە ئوخشاپ كېتىدۇ. ئۇنىڭ يېزىشىچە، ئۇ دۇمبىسىدە كىندىكى بار توڭگۇزلارنى، پۇتى يوق قۇشلارنى كۆرگەن. بۇ قۇشلارنىڭ چىشىلىرى تۇخۇمنى ئەركىكىنىڭ دۇمبىسىگە تۇغىدىكەن. يەنە تىلى يوق ساقىيقۇشلارمۇ بولۇپ، تۇمشۇقى بەئەينى قوشۇققا ئوخشايدىكەن. ئۇ يەنە مۇنداق بىر غەلىتە هايۋاننىمۇ كۆرگەن، ئۇنىڭ بېشى ۋە قۇلىقى ئېشەكنىڭكىگە، بەدىنى تۆگىنىڭكىگە، پۇتى بۇغىنىڭكىگە، ئاۋازى ئاتنىڭكىگە ئوخشايدىكەن. ئۇنىڭ يەنە تەسۋىرلىشىچە، بىر پارچە ئەينەكنى پاتاگونىيە يايلىقىدا تۇنجى قېتىم ئۇچراتقان يەرلىك كىشىلەرنىڭ ئالدىغا قويغاندا، بىر كۆچتۇڭگۇر ئەر ئۆز ئەكسىنى ئەينەكتىن كۆرۈپ روهى چىقىپ كەتكىلى تاس قالغان.

بۇ ئاددىي، ئەمما جەلپكارانە ساياهەت خاتىرىسى بۈگۈنكى پەرۇزىچىلىقنىڭ جەۋھىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغانىدى. لېكىن ئۇنىڭ بايانلىرى ئەينى دەۋر تۇرمۇشىدا ئەڭ غارايىپ ئىشلار ئەمەس ئىدى. غەربىي هىندىچىنى تاقىم ئاراللىرىغا دائىمىي خاتىرىلەردە تارىخچىلار بىزگە تېخىمۇ كۆپ غەلىتە ئىشنى سۆزلەپ بېرىدۇ. نۇرغۇن

بەرگەندەك ئۆتكۈزۈپ بېرىش قىيىن بولسىمۇ، مېنىڭچە، ناھايىتى بەختلىك ۋەزىپە. بىز دەل مۇشۇنداق قىلىشىمىز كېرەك. كەلگۈسىدە ئېگىمىز پارلاقلىقتىن ھالقىپ، قۇياش بىلەن بىر گەۋدە بولغاندا، ئەركىنلىك غايىسى بىلەن كىشىلىك غۇرۇر بىرلەشكەن چاغدا، ئىنسانىيەتكە پۈتلىكاشاڭ بولغان ئاشۇ دوگما ئەقىدىلەر ئۆزىنىڭ ئورنىنى ياۋاشلىق بىلەن بوشىتىپ بېرىدۇ.

ئىزاھات:

① ھوردېرلىن (1843 – 1770) گېرمانىيە شائىرى.

② ساپپو (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 415 — 306) گىرېتسىيەنىڭ ئايال شائىرى.

③ پىنداروس (تەخمىنەن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 518 – 442) گىرېك شائىرى.

④ سولوموس (1857 – 1798) گىرېتسىيە شائىرى.

⑤ كاۋافىس (1912 – 1833) گىرېتسىيە شائىرى.

⑥ پالاماس (1968 – 1912) گىرېتسىيە شائىرى.

⑦ پىفاگور – مىلادىيەدىن ئالتە ئەسىر بۇرۇنقى گىرېتسىيە پەيلاسوپى.

(«قەھرىمانلار ماتەم ناخشىسى» ناملىق خەنزۇچە توپلامدىن)

ھەشەمەتلىك ماتەم مۇراسىمى ئۆتكۈزگەن. ئېكۋاتورنى 16 يىلدىن بېرى مۇستەبىتلىك بىلەن سورىغان گابرىئېل. گا. مونرى گېنېرال ئۆلگەندىن كېيىنمۇ ئوردېنلار بىلەن تولغان ھەربىيچە فورمىسى بىلەن ياساندۇرۇلۇپ تەختكە ئولتۇرغۇزۇلغان. سالۋادورنىڭ تېئوسوف دېگەن يېرىدىن چىققان ئاتالمىش «ئىلاھقا تەڭداش» مۇستەبىت ماكسىمىليانو. ئې. مارتېنېز گېنېرال بىر قېتىملىق ئەسەبىي قىرغىندا 30 مىڭ دېھقاننىڭ جېنىغا زامىن بولغان. ئۇ ئۆزى كەشىپ قىلغان ماياتنىك ئارقىلىق تامىقىغا زەھەر سالغانلارنىڭ بار ـ يوقلۇقىنى سىنىغان. ئۇ يەنە كوچا چىراغلىرىنى قىزىل قەغەز بىلەن ئوراشقا بۇيرۇق قىلىپ، سىكارلاتىنا بەزگىكىنىڭ تارقىلىشىنى توسماقچى بولغان. ھوندۇراسنىڭ پايتەختى تېگۇ سىگالپادىكى مەركىزىي مەيدانغا تىكلەنگەن فىرانسىسكو مورازان گېنېرالنىڭ ھەيكىلى ئەمەلىيەتتە پارىژدىكى كونا مىلچماللار دۇكىنىدىن سېتىۋېلىپ ئەكېلىنگەن فرانسىيە مارشالى نايىنىڭ ھەيكىلىدۇر.

11 يىل بۇرۇن، زامانىمىزنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن شائىرلىرىدىن بىرى، چىلىلىق پابلو نېرۇدا مۇشۇ مۇنبەردىكى ئاجايىپ نۇتقىدا كىشىلەرگە لاتىن ئامېرىكىسى توغرىسىدىكى ئۇچۇرلارنى يەتكۈزگەندى. شۇنىڭدىن كېيىن، ياۋروپالىقلار ياخشى ياكى يامان نىيەتتە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر لاتىن ئامېرىكىسىدىن ئىبارەت بۇ سىرلىق زېمىندىكى مۆجىزىلەرگە دىققەت قىلدى. بۇ يەردىكى سېھىرلىك تەسەۋۋۇرلارغا باي ئەرلەر ۋە تارىخ تۇيغۇسىغا باي ئاياللارنىڭ جاھىللىقى ھەم يەكدىللىقى بەئەينى ئەپسانىدەك ئىدى. بىز تېخى ئارام تېپىپ باقمىدۇق. ھۆرمەتكە سازاۋەر پىرومىتىچە بىر رەئىس جۇمھۇر ھەتتا ئوت يالقۇنى بىلەن قاپلانغان رەئىس جۇمھۇر مەھكىمىسىدە پۈتۈن ئارمىيەسى بىلەن قارشىلىشىپ ئاخىر قازا قىلدى. كىشىنى گۇمانلاندۇرىدىغان، ئېنىقلاش تەس بولغان ئىككى قېتىملىق ھادىسىدە بىر دانا رەئىس جۇمھۇر ۋە ئۆز مىل-

كىشى ئاچ كۆزلۈك بىلەن ئالتۇن دۆلىتىنى ئىزدىگەچكە، ئەسلىدىلا مەۋجۇت بولمىغان بۇ زېمىن تالاي يىلدىن بېرى تۇرلۇك خەرىتىدە پەيدا بولدى. بۇ زېمىن خەرىتە سىزغۇچىلارنىڭ تەسەۋۋۇرىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، ئورنى ۋە شەكلىنى توختىماي ئۆزگەرتىپ تۇردى. رىۋايەتلەردىكى ئالۋار تونىس، كاۋسا داپپاككا ئابىھايات ئىزدەپ مېكسىكىنىڭ شىمالىدا سەككىز يىل ئېكسپېدىتسىيە قىلغان. بۇ قېتىمقى ئەسەبىي يۇرۇشتە، ئۇ باشلاپ ماڭغان ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى بىر ـ بىرىنى ئۆزئارا قىرىشقان. ئۇلار مەنزىلگە يېتىپ بارغاندا ئەسلىدىكى 600 ئادەمدىن پەقەت بەشىلا ئامان قالغان. تىلسىماتلاردىن مۇنداق بىرى هازىرغا قەدەر ئېچىلمىدى: بىر كۈنى 100 بوندتىن ئالتۇن ئارتىلغان 11 مىڭ تۇياق قېچىر پېرۇنىڭ كۇسكو دېگەن يېرىدىن يولغا چىقىپ، ئىنكا ئىمپېرىيەسىنىڭ ئاخىرقى پادىشاھى ئاتتاۋالپانى ھەق تۆلەپ قايتۇرۇپ كەلمەكچى بولۇشقانىدى. لېكىن بۇ ئەترەت نىشانغا يېتىپ بارمايلا غايىب بولۇپ كەتكەن. كېيىن، مۇستەملىكە دەۋرىدە كولومبىيەنىڭ شىمالىدىكى كارتاگېنادا بەزىلەر لاتقىدا بېقىلغان مېكىيانلارنى ساتقان، كېيىن ئۇ مېكىيانلارنىڭ تاشلىقىدىن ئالتۇن چىققان. يېقىنقى يىللارغا قەدەر ئەتراپىمىزدا ئەنە شۇنداق ئالتۇنخۇمارلار تالاي ئىدى. 19 ـ ئەسىردە، پاناما بوغۇزىدىن ئۆتىدىغان تۆمۈريول لايىھەسىنى تەتقىق قىلىدىغان گېرمانىيەلىك ئۆمەك ئۆز تەكشۈرۈشلىرىدىن مۇنداق بىر خۇلاسىنى چىقارغان: بۇ رايوندا تۆمۈر كانلار ئاز بولۇپ، رېلىسنى ئالتۇندىن ياسىغاندىلا مەزكۇر لايىھەنى ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولىدۇ.

ئىسپانىيە مۇستەملىكىسىدىن قۇتۇلۇپ مۇستەقىل بولۇشىمىز بىزنى بۇنداق ئەسەبىي ھالەتتىن خالاس قىلالمىدى. مېكسىكىنىڭ 3 ـ قېتىملىق رەئىس جۇمھۇرى، چوڭ مۇستەبىت ئانتونىئو نو دې سانتانا گېنېرال ئۆزى «پېچىنە ـ پىرەنىك ئۇرۇشى» دەپ تەرىپلىگەن ئۇرۇشتا يوقىتىپ قويغان ئوڭ پۇتى ئۈچۈن ئىنتايىن

جەزم قىلالايمەنكى، شىۋىتسىيە ئەدەبىيات ئاكادېمىيەسىنىڭ ئېتىبارىغا ئېرىشكىنى لاتىن ئامېرىكىسىنىڭ ئەدەبىياتىلا بولۇپ قالماي، بەلكى ئالاھىدە رېئاللىقىدۇر. بۇ رېئاللىق قەغەز يۈزىدىلا ئىپادىلىنىپ قالماستىن، بەلكى بىزنىڭ قەلبىمىزدە ياشايدۇ. ئۇ ھەر سائەت، ھەربىر دەقىقىدە نۇرغۇن ھالاكەتنى پەيدا قىلىپ تۇرىدۇ. شۇنداقلا ئۇ گۈزەللىك ۋە ھەسرەتكە تولغان ئەبەدىي خورىماس ئىجادىيەت بۇلىقىنى ئاچتى. شۇڭا، ماڭا ئوخشاش سەرسانە، يۇرت سېغىنچى بىلەن ئازابلىنىۋاتقان بىر كولومبىيەلىكنىڭ بېشىغا ئاشۇ بۇلاقنىڭ خاسىيىتىدىن ھوما قۇشى قونۇپ قالدى. بۇ بىمەنە دۇنيادا بىز مەيلى شائىر بولامدۇق ياكى قەلەندەر، مۇزىكانت بولامدۇق ياكى مۇنەججىم، ئەسكەر ۋە ياكى لۈكچەك بولامدۇق، ھەممىمىزگە تەسەۋۋۇرنىڭ ھاجىتى يوق. چۈنكى بىز دۇچ كېلىۋاتقان ئەڭ زور مەسىلە كىشىلەرنى تۇرمۇش رېئاللىقىمىزغا ئىشەندۈردىغان مۇۋاپىق ۋاسىتىگە ئېرىشەلمەسلىك. دوستلار، مانا بۇ بىزگە تەنھالىق ھېس قىلدۇرىدىغان سەۋەبنىڭ دەل ئۆزى.

ئەگەر بىز تارتىۋاتقان زۇلۇم ـ ستەملىرىمىزنى مۇۋاپىق ئىپادىلەپ بېرىشكە قادىر بولالمىساق، ئۇنداقتا دۇنيانىڭ يەنە بىر يا-قىسىدا ياشاپ ئۆز مەدەنىيىتىدىن ھۇزۇرلىنىپ مەست بولۇپ كەتكەنلەرنىڭ لاتىن ئامېرىكىسىنى چۈشەنمەسلىكىنى توغرا چۈشەنگىلى بولىدۇ. ئوخشاشلا ئۇلارنىڭ ئۆزىنىڭ ئۆلچىمى ئارقىلىق بىزنى ئۆلچەيدىغانلىقى، ئۇلارنىڭ ھەربىر مىللەتنىڭ ئۆز ھاياتىدا دۇچ كەلگەن كۈلپەتلىرىنىڭ ئۆزئارا ئوخشىمايدىغانلىقىنى ئۇنتۇپ كەتكەنلىكى، بىزدىكى باراۋەرلىك ئىزدەش جەريانىنىڭ تېخىمۇ تەس، تېخىمۇ ئوقۇبەتلىك ئىكەنلىكىنى ئۇنتۇپ قالغانلىقى ناھايىتى چۈشىنىشلىك بولۇپ قالىدۇ. ئۆزىمىزگە مەنسۇپ بولمىغان ئەندىزە بىلەن رېئاللىقىمىزنى چۈشەندۈرۈش بىزنى تېخىمۇ چۈشىنىكسىز، تېخىمۇ يېتىم ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويىدۇ. ئەگەر ئۆزاق تارىخقا ئىگە ياۋروپا ئۆزىنىڭ ئۆتمۈشىنى بۈگۈنىمىز بىلەن سې-

لىتىنىڭ غۇرۇرى ئۈچۈن جەڭ قىلغان دېموكراتىك ئەسكەر ھاياتىدىن ئايرىلغان. بۇ ئارىدا بەش قېتىم ئۇرۇش ۋە 16 قېتىم ھەربىي ئۆزگىرىش بولدى. يەنە ئالۋاستى كەبى بىر مۇستەبىت خۇدانىڭ نامىنى سۇيىئىستېمال قىلىپ، بۈگۈنكى لاتىن ئامېرىكىسىدا بىر قېتىملىق ئىرقىي يوقىتىش ئېلىپ باردى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، 20 مىليون بالا ئىككى ياشقا توشمايلا قازا تاپتى. بۇ سان 1979- يىلىدىن ئېتىبارەن ياۋروپادا تۇغۇلغان بالىلارنىڭ ئومۇمىي سانىدىنمۇ كۆپ. ھۆكۈمەتنىڭ سۇيىقەستى بىلەن يوقىلىپ كەتكەنلەر 120 مىڭ بولۇپ، ئۇموئۇ شەھىرىدىكى پۈتكۈل خەلقنىڭ يوقىلىپ كېتىشى بىلەن باراۋەر. ئارگېنتىنا تۈرمىلىرىدە بوشانغان نۇرغۇن ئايال ئۆزلىرى تۇغقان يۈرەك پارىلىرىنىڭ ئىز - دېرىكى ۋە سالامەتلىكىنى ئۇقمايدۇ. ھەربىي دائىرىلەرنىڭ بۇيرۇقى ئارقىلىق بۇ بالىلار باشقىلارنىڭ بېقىۋېلىشىغا ھەمدە دارىلئېتاملارغا تاپشۇرۇپ بېرىلگەن. پۈتكۈل قۇرۇقلۇقتىكى 200 مىڭ ئادەم مۇشۇ خىل قىسمەتنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن جېنىنى قۇربان قىلدى. بۇلارنىڭ يېرىمى ئوتتۇرا ئامېرىكا قىتئەسىدىكى خالىغانچە ئادەم ئۆلتۈرىدىغان نىكاراگۇئا، سالۋادور، گىۋاتېمالا قاتارلىق ئۈچ كىچىك دۆلەتتە ھالاك قىلىندى.

چىلى ئۆزىنىڭ مېھماندوستلۇق ئادىتى بىلەن مەشھۇر. لېكىن بۇ دۆلەتنىڭ 1 مىليوندەك ئادىمى سىرتلاردا سەرگەردان، بۇلار پۈتكۈل دۆلەت نوپۇسىنىڭ %1 ىنى ئىگىلەيدۇ. بۇ قۇرۇقلۇقتا ئەڭ مەدەنىيەتلىك دۆلەت دەپ قارالغان. ئۇرۇگۋاينىڭ 2.5 مىليون نوپۇسىنىڭ بەشتىن بىر قىسمى سىرتتا ئېقىپ يۈرىدۇ.

1979 - يىلىدىن بۇيان سالۋادوردا يۈز بەرگەن ئىچكى ئۇرۇش ھەر 20 مىنۇتتا بىر مۇساپىر ئاۋامنى پەيدا قىلدى. ئەگەر بۇ قىتئەلىك بىچارە كۆچمەنلەر ۋە ئاقۇنلارنى تەشكىللەپ بىر دۆلەت قۇرسا، بۇ دۆلەتنىڭ نوپۇسى نورۋېگىيەنىڭ نوپۇسىدىنمۇ كۆپ بولىدۇ.

يەنىلا مۇساپىنى قىسقارتقان بولسىمۇ، مەدەنىيەت ئارىلىقىمىز بارغانسېرى يىراقلاشتى. ئەجەبا، كىشىلەردە ئەدەبىياتىمىزدىكى ئالاھىدىلىكلەرگە زوقلىنىش ۋە كەڭ قورساقلىق بولىدۇ ـ يۇ، نېمىشقا ئۇلار مۇستەقىل ئۆز ـ ئۆزىگە خوجا بولۇش ئىسلاھاتلىرىمىزنى رەت قىلىدۇ؟ ئىلغار ياۋروپالىقلار ئۆز دۆلەتلىرىدە تىكلىگەن ئادالەتنى ئۆزگىچە شەكىل ۋە شەرت ـ شارائىتتا لاتىن ئامېرىكىسىنىڭ نىشانى قىلىسا نېمىشقا بولمايدۇ؟ ياق، تارىخىمىزدىكى زوراۋانلىقلار ۋە ئازابلارنى ئۆز تارىخىمىزدىكى ئادالەتسىزلىك ۋە زۇلۇمنىڭ مەھسۇلاتى دېيىشكە بولىدۇكى، ئۇلار ھەرگىزمۇ باشقا يەردىن كەلگەن سۇيىقەست ئەمەس. ئەپسۇسكى، ياۋروپادىكى نۇرغۇن رەھبەرلەر ۋە مۇتەپەككۇر بۇنداق ئويلىمايدۇ. ئۇلار ئەجدادلىرىنىڭ ئەسەبىيلىكىنى تەكرارلىدى. ئۇلارنىڭ نەزىرىدە دەرىجىدىن تاشقىرى ئىككى چوڭ دۆلەتنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىدىن باشقا ئامال يوق. دوستلار، مانا بۇ بىزنىڭ غېرىب ـ تەنھالىقىمىزنىڭ سەۋەبى.

ھەر خىل بېسىم، بۇلاڭچىلىق ۋە كەمسىتىشكە قارىتا بىزنىڭ بېرىدىغان جاۋابىمىز: قەتئىي تۇردە ياشاشتىن ئىبارەت! سۇ ئاپىتى، يۇقۇملۇق كېسەل، ئاچارچىلىق، توپىلاڭلار ھەتتا بىرقانچە ئەسىرلىك ئۇرۇشلار ھاياتنىڭ مامات ئۈستىدىن غەلىبە قىلىشىدەك ئەۋزەللىكىنى ئاجىزلاشتۇرالمىدى. بۇ ئەۋزەللىك يۇقىرى سۈرئەت بىلەن ئاشماقتا: دۇنيا بويىچە ھەر يىلى تۇغۇلۇۋاتقانلارنىڭ سانى ئۆلگەنلەرنىڭ سانىدىن 74 مىليون ئارتۇق بولماقتا. بۇ سان نيۇيورك ئاھالە ئۇسۇمىنىڭ تەخمىنەن يەتتە ھەسسىسىگە باراۋەر كېلىدۇ. بۇ بالىلارنىڭ كۆپ قىسمى نامرات لاتىن ئامېرىكىسى دۆلەتلىرىدە تۇغۇلغان. ئەكسىچە، ئەڭ باي دۆلەتلەر بىز ئىنسانلارنى ھالاك قىلىپ تاشلايدىغان، ھەتتا بەختسىز يەر شارىمىزدا ياشاۋاتقان بارلىق جانلىقنىڭ نەسلىنى كۆيدۈرۈۋېتەلەيدىغان بۇزغۇنچى كۈچنى كۆچىنىڭ بارىچە توپلىدى.

ھۆرمەتلىك ئۇستازىم ۋىلىيام فولكنېر ئەينى يىللاردا دەل مۇشۇ

لىشتۇرسا، ئۇلارنىڭ بىزنى چۈشىنىش ئىقتىدارى بىرقەدەر ئۆس-
كەن بولاتتى. ئۇلار ئۇنتۇپ قالماسلىقى كېرەككى، لوندوننىڭ بىنا
بولۇشى ئۈچۈن 300 يىل ۋاقىت كەتكەن، بۇ يەردە بىر باش روھا-
نىينىڭ بارلىققا كېلىشى ئۈچۈن يەنە 300 يىل ۋاقىت كەتكەن.
رۇمدا بىر پادىشاھ تارىخىي سەلتەنەت قۇرۇشتىن بۇرۇن 2000 يىل-
لىق جاھالەتنى باشتىن كەچۈردى. تىنچ ـ ئەمىنلىكنى، پىشلاق ۋە
سائەتنى ياخشى كۆرۈشى بىلەن داڭ چىقارغان بۈگۈنكى شۋېتسا-
رىيەلىكلەر 16 ـ ئەسىردىكى ياۋروپانى خۇددى ۋەھشىي ئەسكەر-
لەردەك قانغا غەرق قىلدى، ھەتتا ئەدەبىي گۈللىنىش ھەرىكىتى
يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلگەن مەزگىللەردە شەرقىي رۇم ئىمپېرد-
يەسى ياللىۋالغان گېرمانىيەلىك 12 مىڭ ئەسكەر رۇمدا قىرغىند-
چىلىق قىلىپ، 8000 يۇقىرانى قىلىچتىن ئۆتكۈزدى.
53 يىل ئاۋۋال توماس مان ئۆز قەھرىمانى تونىيا كىروگېرنىڭ
ئارزۇ ـ ئارمانلىرىنى دەل مۇشۇ مۇنبەردە تەرىپلەپ ئۆتكەنىدى. ئۇ
سادا شىمال بىلەن قىزىققان جەنۇبنى بىرلەشتۈرۈشنى تەشەببۇس
قىلغانىدى. مەندە بۇنداق خام خىياللار يوق. لېكىن شۇنىڭغا ئىشەن-
ىمەنكى، تېخىمۇ ئادالەتلىك، تېخىمۇ ئىنسانىي جەمئىيەت قۇرۇش
ئۈچۈن تىرىشىشنى ئارزۇ قىلىدىغان ئۆتكۈر نەزەرلىك ياۋروپا-
لىقلار بىزگە بولغان كۆزىتىش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتسىلا، ئاندىن
ئۇلارنىڭ بىزگە ئۇنۇملۈك ياردەم بېرەلىشىدىن ئۈمىد كۈتكىلى
بولىدۇ. لاتىن ئامېرىكىسىدىكى خەلقلەر دۇنيا تارىخىدا مۇناسىپ
ئورۇن تۇتۇشنى ئارزۇ قىلىدۇ. ئەگەر دۇنيادىكى باشقا مىللەتلەر
بىزگە كونكرېت ياردەم بەرمەي، پەقەت ئارزۇلىرىمىزغا ھېسداشلىق
قىلىش بىلەنلا چەكلەنسە، بىزنىڭ غېرىبلىق تۇيغۇمىز تۈگىمەيدۇ.
لاتىن ئامېرىكىسى باشقىلارنىڭ خالىغانچە ئەخمەق قىلىشىغا
قاراپ تۇرالمايدۇ. ئۇنىڭ مۇستەقىل غوجىلىق ئورنىنى قوغداشتىن
باشقا ئەمەلىي ئارزۇسى يوق. دېڭىزچىلىق پەن ـ تېخنىكىسىنىڭ
تەرەققىياتى ياۋروپا ۋە ئامېرىكا قىتئەلىرى ئارىسىدىكى جۇغراپى-

ھەققانىيەت ئۆلمەيدۇ

— نەجىب مەھفۇزنىڭ نوبېل ئەدەبىيات مۇكاپاتىنى قوبۇل قىلىش مۇراسىمىدا سۆزلىگەن نۇتقى

ئالدى بىلەن مەن شىۋېتسىيە ئەدەبىيات ئاكادېمىيەسى نوبېل مۇكاپاتى كومىتېتىنىڭ پېقىرنىڭ ئۇزۇن مەزگىللىك ئەجرىگە بىلدۈرگەن ھۆرمىتىگە تەشەككۈر ئېيتىمەن. مەن سورۇن ئەھلىنىڭ ئىلتىپات بىلەن قۇلاق سېلىشىنى ئۈمىد قىلىمەن، چۈنكى مەن سۆزلەۋاتقان تىل كۆپرەك كىشىگە ناتونۇش. لېكىن بۇ تىل ئۇشبۇ مۇكاپاتنىڭ ھەقىقىي ساھىبىدۇر. ئۇ، بۇ مەدەنىيەت بوستانىدا تۇنجى قېتىم دىلرەبا بىر تۇس بىلەن ياڭرىشى كېرەك. مەن بۇنىڭ ئاخىرقى قېتىم بولۇپ قالماسلىقىنى ئۈمىد قىلىمەن. شۇنداقلا دۆلىتىمدىكى ئەدىبلەرنىڭ سىلەردەك دۇنياۋى يازغۇچىلار (غەم ـ ھەسرەتكە تولغان دۇنياغا شادلىق ۋە ئەقىل ـ پاراسەتنىڭ خۇش پۇراقلىرىنى چاچقۇچىلار) بىلەن شەرەپلىك ھالدا بىر سەپتە تۇرۇش لاياقىتىگە ئېرىشىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

مەلۇم بىر چەت ئەل گېزىتىنىڭ قاھىرەدە تۇرۇشلۇق مۇخبىرىنىڭ ئېيتىشىچە، مېنىڭ ئىسمىم نوبېل مۇكاپاتى بىلەن باغلانغان ئۇشبۇ دەقىقىدە پۈتكۈل مەيدان جىمىپ كېتىپتۇ. كىشىلەر مېنىڭ قانداق ئادەملىكىمنى بىر ـ بىرىدىن سوراپ بىلىشمەكچى بوپتۇ. مېنىڭ ئۆز ـ ئۆزۈمنى تونۇشتۇرۇشۇمغا ئىنسانىي تەبىئەتكە سىغىدىغان پوزىتسىيە بىلەن رۇخسەت قىلىشىڭىزلارنى سورايمەن. مەن بولسام ئىككى خىل مەدەنىيەتنىڭ پەرزەنتى. تارىختا بۇ ئىككى خىل مەدەنىيەت گۈزەل بىر قۇرۇلۇشنى روياپقا چىقاردى. ئۇنىڭ

سارايدا: «مەن ئىنسانىيەتنىڭ قىيامىتىنى رەت قىلىمەن» دېگەندى. 32 يىل بۇرۇن ئۇ رەت قىلغان بۇ تىراگېدىيە بۈگۈننىڭ ئۆزىدە پەن - تېخنىكا جەھەتتىكى مۇمكىنلىككە ئايلاندى. ھاياتلىق تارىخىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئىنسانىيەت ئەنە شۇنداق ۋەيران قىلىش كۈچىگە تۇنجى قېتىم ئېرىشكەن بولدى. ئەگەر مەن بۇ نۇقتىنى تولۇق تونۇپ يەتمىسەم فولكنېر تۇرغان مۇشۇ مۇنبەردە تۇرۇشقا لاياقىتىم بار دەپ قارىمايمەن. مۇشۇنداق ئىشەنگۈسىز دەرىجىدىكى قورقۇنچلۇق رېئاللىققا دۇچ كەلگەندە تەمسىل ئىجادچىلىرى بولمىش بىز يازغۇچىلار شۇنداق ئېيتىشقا ھەقلىقمىز: رېئاللىقنىڭ ئەكسى بولغان غايىۋى دۇنيانى يارىتىشنىڭ پەيتى تېخى ئۆتۈپ كەتمىدى. ئۇ يەردە ھەرقانداق ئادەمنىڭ باشقىلارنىڭ ھايات - ماماتىغا ئارىلىشىش ھوقۇقى بولمايدۇ. ئۇ يەردە مۇھەببەت ھەقىقىي رېئاللىققا، بەخت - سائادەت مۇمكىنلىككە ئايلىنىدۇ. ئۇ يەردە 100 يىللىق غېرىبلىقنى شۈكۈر - قانائەت بىلەن قوبۇل قىلغان جەمەتلەر ئاخىر بۇ يەر شارىدىكى مەڭگۈلۈك ھاياتنىڭ يەنە بىر قېتىملىق پۇرسىتىگە ئېرىشەلەيدۇ.

ئىشلارنى تەكشۈرۈپ بېقىشقا بۇيرۇق قىلىدۇ. پىرئەۋن ئادىل ھۆ-
كۈم چىقىرىش ئۈچۈن ئۆزىنىڭ ئەدلىيە ئەمەلدارلىرىغا پاكىتنىڭ
زۆرۈرلۈكىنى تاپىلايدۇ... بۇنداق قىلىش، مېنىڭ قارىشىمچە، ئۇنىڭ
ئىمپېرىيە قۇرۇشى ئەلئېھرام قوپۇرۇشىدىنمۇ ئۇلۇغدۇر. دەل مۇ-
شۇنىڭ ئۆزى شۇ خىل مەدەنىيەتنىڭ ھەرقانداق بايلىق ۋە شان-
شەرەپتىن ئەلا ئىكەنلىكىنى تېخىمۇ ئىسپاتلايدۇ. ئىمپېرىيە يوقال-
دى. ئۆتكەن ئىشلارمۇ ئۆتۈپ كەتتى. ئەلئېھراممۇ ھامان بىر كۈنى
يوقايدۇ. لېكىن ئىنسانىيەتنىڭ ئەقلى تەلپۈنۈپ، يۈرىكى سوقۇپلا
تۇرسا، ھەقىقەت بىلەن ئادالەت مەڭگۈ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ.

ئىسلام مەدەنىيىتى ھەققىدە، مەن سىزلەر بىلەن ياراتقۇچى
ئاللانىڭ ئىقلىملىرىدىكى ئەركىنلىك، باراۋەرلىك ۋە مەغپىرەت
ئۈستىگە قۇرۇلغان ئىنساني بىر گەۋدە توغرىسىدىكى چاقىرىق
خۇسۇسىدا سۆزلىشىپ ئولتۇرماي، شۇنداقلا ئاللانىڭ ئەلچىسى
مۇھەممەدنىڭ ئۇلۇغلۇقى ھەققىدىمۇ توختالماي، چۈنكى ئاراڭلار-
دىكى مۇتەپەككۇرلار مۇھەممەدنىڭ ئىنسانىيەت تارىخىدىكى ئەڭ
ئۇلۇغ كىشى ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىدۇ. مەن ئۇنىڭ سان-
ساناقسىز مەسچىت مۇنارىنى قوپۇرۇپ چىققانلىقىنى تىلغا ئالماي،
ھىندىستان ۋە جۇڭگو ئەتراپلىرىدىن تارتىپ فىرانسىيە چېگرالى-
رىغىچە بولغان پايانسىز زېمىندا ئۇنىڭ كىشىلەرنى ئىمانغا، دىيا-
نەتكە ۋە ساخاۋەتكە چاقىرغانلىقى ھەققىدە سۆز ئاچماي؛ مەن يەنە
دىن ۋە ئىرقلار ئوتتۇرىسىدا بۇرۇن بولۇپ باقمىغان ۋە بۇنىڭدىن
كېيىنمۇ بولمايدىغان ئۆزئارا چۈشىنىش، كەچۈرۈم ئاساسىدىكى
دوستلۇق، ھەمكارلىق ھەققىدىمۇ گەپ ئاچماي، بىراق مېنىڭ تو-
نۇشتۇرۇپ ئۆتىدىغىنىم، بۇ مەدەنىيەتنىڭ كىشىنى تەسىرلەندۈرى-
دىغان دىراماتىك بىر پەردىسىدۇر. بۇ پەردە بۇ مەدەنىيەتنىڭ ئەڭ
روشەن ئالاھىدىلىكىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ئۇ بولسىمۇ بۇ مەدەنى-
يەتنىڭ ياراتقۇچىلىرى ۋىزانتىيەنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن،
ئەسىرلەرنى قويۇۋېتىش بەدىلىگە قەدىمكى يۇناننىڭ پەلسەپە، تېبا-

بىرىنچىسى، 7000 يىللىق تارىخقا ئىگە پىرئەۋن مەدەنىيىتى، ئىككىنچىسى، 14000 يىللىق تارىخقا ئىگە ئىسلام مەدەنىيىتى. ھەرقايسىڭىزلار ئەدەبىيات مۇنبىرىنىڭ سەرخىللىرى ۋە ئەللامىلىرى، بۇ مەدەنىيەت ھەققىدە ھەرقايسىڭىزلارغا سۆزلەپ ئولتۇرۇش ئارتۇقچە. بىراق، بۇ شەرەپلىك دىدار مۇلاقەت پەيتىدە بىرقانچە كەلىمە قىستۇرما قىلسام ئەيىب بولماس.

پىرئەۋن مەدەنىيىتىدىن سۆز ئاچقاندا، پېقىر ئىستېللار ۋە تارىخىي ئىمپېرىيەلەر ھەققىدە سۆزلەشنى راۋا كۆرمەيدۇ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى خاراب بولغان شەرەپلىك تارىختۇر. ئاللاغا شۈكرىكى، زامانىمىزنىڭ ۋىجدانى ئۇلار ھەققىدە گەپ ئېچىشنى لايىق كۆرمەيدۇ. مەنمۇ ئۇلارنىڭ ئاللانىڭ بەرىكاتى بىلەن ئىنسانىيەت ۋىجدانىنىڭ سۈبھىسىنى ئاچقانلىقى ھەققىدە توختالماي، ئۇ بەكمۇ ئۇزۇن تارىخ. كۆپچىلىك پادىشاھ ئېھناتون (قەدىمكى مىسىرنىڭ 18 ـ سۇلالىسىنىڭ 10 ـ نۆۋەتلىك پىرئەۋنى — مۇھەررىردىن) ھەققىدىكى قىسسىنى ئوبدان بىلىدۇ. مەن ھەتتا بۇ مەدەنىيەتنىڭ سەنئەت ۋە ئەدەبىيات ساھەلىرىدىكى نەتىجىلىرى ھەم ئەلئەھرام، سفىنكس، كاناك ئىبادەتخانىسى قاتارلىق مۆجىزىلىرى ھەققىدە سۆزلىمەكچى ئەمەس. بۇ مۆجىزىلەرنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈش تەلىيىگە ئېرىشەلمىگەن كىشىلەرمۇ بۇ ھەقتىكى ماتېرىياللار ۋە سۈرەتلەرنى كۆرگەن.

مەن پىرئەۋن مەدەنىيىتىنى ھېكايە تەرىقىسىدە تونۇشتۇرۇپ ئۆتەي. چۈنكى مېنىڭ ھېكايىچىلىق سالاھىيىتىمنى مېنىڭ خاس ئارقا كۆرۈنۈشۈم بەلگىلىگەن. تارىختا خاتىرىلەنگەن بۇ ۋەقەگە سەمە بولۇڭلار: قەدىمكى مىسىرنىڭ يازۇلىرىدا ئېيتىلىشىچە، پادىشاھ پىرئەۋن ھەرەمدىكى بىر كېنىزىكنىڭ قول ئاستىدىكى بىر ۋەزىرى بىلەن گۇناھ ئۆتكۈزگەنلىكىنى ئاڭلاپتۇ. كىشىلەر ئۇنىڭ نەسلىنى قۇرۇپ كېتىدىغان بولدى دەپ ئويلاشقانىدى. لېكىن پىرئەۋن ئەدلىيە ئەمەلدارلىرىنى چاقىرتىپ، ئۆزى خەۋەر تاپقان

ئاللىقاچان ئېرىشىپ بولغان ئېھتىياج ئۈچۈن كۈرەش قىلىۋاتىدۇ. دېمەك، ئۇلار ئېتىراپ قىلىنغان مۇناسىپ ئورنىغا ئېرىشىشنى ئويلىدى. ئۇلار ئۆزىنىڭ باتۇرلارچە ئالىيجاناب ھەرىكىتىگە نىسبەتەن (بۇ ھەرىكەتتە ئەرلەر، ئاياللار، ئۆسمۈرلەرمۇ بار) ئېرىشكەن جاۋاب تاياق ـ توقماق، قىرغىنچىلىق، ئۆي ـ جايلىرىنىڭ ۋەيران قىلىنىشى، تۈرمە ۋە يېغىۋېلىش ئورۇنلىرىدا قىيىن ـ قىستاققا قېلىش بولدى. ئۇلارنىڭ ئەتراپىدا ئازاب ۋە غەزەپ بىلەن ئەھۋالنى كۆزىتىپ تۇرۇۋاتقان 150 مىليون ئەرەب بار. ئەگەر بۇ ۋەزىيەتنى ھەققانىيەت ۋە مۇكەممەل تىنچلىقنى ئارزۇ قىلىدىغان كىشىلەر پاراسەت بىلەن ئۆزگەرتمىسە، بۇ رايون بالايىئاپەتلەرنىڭ تەھدىتىگە يولۇققۇسى.

شۇنداق، ئۈچىنچى دۇنيا ئەللىرىدىن كەلگەن بۇ ئادەم قانداقمۇ كۆڭلى ئارام تېپىپ ئەسەر يازدىكىن؟ ياخشى يېرى شۇكى، سەنئەت مەرد بولۇش بىلەن بىللە، ھېسداشلىققا باي. سەنئەت بەختلىك ئادەملەرنى قويىنغا ئېلىش بىلەن بىللە، بەختسىز ئادەملەرنى تاشلىۋەتمەيدۇ. سەنئەت جەلپكار ۋاسىتىلەر ئارقىلىق يۇقىرىقى ھەر ئىككى خىل ئادەمنى قەلب ئىزھار قىلىشقا ئۈندەيدۇ.

مەدەنىيەت تەرەققىي قىلغان مۇشۇ ھەل قىلغۇچ پەيتتە، ئىنسانىيەتنىڭ ئازابى شەك ـ شۈبھىسىز ئاخىرلاشتى، دېگەن گەپ كىشىنى قايىل قىلالمايدۇ. شۇنىسى ئېنىقكى، ئىنسانىيەت پىشىپ يېتىلدى، دەۋرىمىز دەرىجىدىن تاشقىرى چوڭ دۆلەتلەرنىڭ ئەپلىشىش ئىستىقبالىدىن دېرەك بەردى. ئىنسانىيەتنىڭ ئىدىيەسى ھەر خىل بۇزغۇنچىلىق ۋە ۋەيرانچىلىق ئامىللىرىنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا يۈزلەندى. خۇددى ئالىملار سانائەتنىڭ مۇھىتتىكى بۇلغىنىشلىرىنى كۈچىنىڭ بارىچە تازىلاشقا تۇتۇنغاندەك، زىيالىيلارمۇ ئىنسانىيەتنىڭ ئەخلاقىي بۇلغىنىشلىرىنى پائال تازىلىشى كېرەك. بىزنىڭ مەدەنىيەتلىك ئەللەردىكى ئۇلۇغ رەھبەرلەردىن، ئىقتىسادشۇناسلاردىن ھەقىقىي ھەرىكەتكە كېلىپ دەۋر ۋىجدانى بولۇشقا

بىتى ۋە ماتېماتىكا نەمۇنىلىرىنى قولغا كەلتۈرگەن. مانا بۇ، ئىنسانىيەتنىڭ بىلىشكە ئىنتىلىشتەك مەنىۋى قىممىتىنىڭ دەلىلى. گەرچە بۇ ئىنتىلگۈچىلەر ئاللانىڭ دىنىغا ئېتىقاد قىلىسىمۇ، يات دىندىكى مۇخلىسلارنىڭ مەدەنىيەت جەۋھىرىنى قەدىرلىدى.

ئەنە شۇنداق ئىككى خىل مەدەنىيەتنىڭ باغرىدا تۇغۇلۇپ، ئۇنىڭ شېرىن ـ شەربەتلىرىدىن سۈمۈرۈش، ئۇنىڭدىكى بەدىئىي ئوزۇقلاردىن بەھرىمەن بولۇش، ئۇنىڭ سېھىرلىك مەدەنىيەت شارابىدىن ھوزۇرلىنىش مېنىڭ تەقدىرىمدۇر. بۇلارنىڭ جۇغلىنىشىدىن كېلىپ چىققان ئىلھام مېنىڭ تەشنالىقىم بىلەن بىرلەشكەن ھالدا بەدىئىي پىكىرلىرىمنى بۇلاقتەك ئۇرغۇتتى. ئەسەرلىرىم بەختلىك ھالدا سىلەردەك مۆھتەرەم ئەدەبىيات ئاكادېمىيەسىنىڭ ئىلتىپاتىغا مۇيەسسەر بولدى، ئەجرىم مەشھۇر نوبېل مۇكاپاتىنىڭ تاجىغا نائىل بولدى. مەن ئۆز نامىمدىن، شۇنداقلا ئىككى خىل مەدەنىيەتنىڭ ئاللىقاچان بۇ دۇنيادىن كېتىپ بولغان قۇرغۇچىلىرى نامىدىن سىلەرگە تەشەككۈر بىلدۈرىمەن.

سىلەر ئۈچىنچى دۇنيا ئەللىرىدىن كەلگەن بۇ كىشى قانداقمۇ خاتىرجەم بولۇپ ئەسەر يازغاندۇ، دەپ ئويلىشىڭلار مۇمكىن. بۇنداق ئويلاش تامامەن يوللۇق. مەن قەرزنىڭ قاتتىق بېسىمى ئاستىدا ئىڭراۋاتقان دۇنيادىن كەلدىم، ئەگەر بۇ قەرزنى قايتۇرۇشتىن سۆز ئېچىلسا، ئاچارچىلىق ياكى نۇرغۇن تەھدىتكە ئۇچرايدىغانلىقىمىز ئېنىق. ئۈچىنچى دۇنيا ئەللىرىدىكى بىر قىسىم كىشى ئاسىيادا سۇ ئاپىتى بىلەن ئۆلۈۋاتىدۇ. ئافرىقىدا ئاچارچىلىقتىن ئۆلۈۋاتىدۇ. جەنۇبىي ئافرىقىدىكى مىليونلىغان ئادەم مۇشۇ كىشىلىك ھوقۇق دەۋرىدىمۇ ھوقۇقىدىن مەھرۇم بولۇپ ياشىماقتا، ئۇلار ئادەمدەك ياشىيالمايۋاتىدۇ؛ ئىيوردان دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقى ۋە غەززە رايونىدا بەزىلەر ئۆزىنىڭ ئانا ۋەتىنىدە تۇرۇپمۇ ھاياتىدىن مەھرۇم بولدى. بۇ ئۇلارنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرىدىن ئەۋلادمۇئەۋلاد مىراس بولۇپ كەلگەن تۇپراق ئىدى. ئۇلار ئىپتىدائىي ئادەملەرمۇ

ۋاقتى يېتىپ كەلدى. بىزنىڭ بۇ دەۋرىمىز رەھبەرلەر يەر شارى ئىشلىرىغا مەسئۇل بولۇشقا تېگىشلىك دەۋر. بىز ئافرىقىنىڭ جەنۇبىدا قۇل قىلىنىۋاتقان كىشىلەرنى قۇتقۇزايلى! ئافرىقىدىكى ئاچ ـ زارلارنى قۇتقۇزايلى! قىرغىنچىلىق ۋە قىيناقتا قالغان پەلەستىن خەلقىنى قۇتقۇزايلى! ئۇلۇغ مەنىۋى مىراسلىرى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان ئىسرائىلىيە خەلقىنى قۇتقۇزايلى! شەپقەتسىز ئىقتىسادىي قانۇننىڭ قەرزدارلىرىنى قۇتقۇزايلى! ئۇلار دىققەت قىلىشى كېرەككى، ئۇلارنىڭ ئىنسانلارغا بولغان مەسئۇلىيىتى بەلكىم دەۋردىن ئاللىبۇرۇن ھالقىپ كەتكەن پەننىي تېئورېمىلارنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىشى كېرەكتۇ؟

ئەپۇ قىلىڭلار... بەلكىم، كۆڭۈل ئارامىڭلارغا تەسىر يەتكۈزگەندىمەن. لېكىن ئۇچىنچى دۇنيا ئەللىرىدىن كەلگەن بىر كىشىدىن سىلەر نېمىنى ئۈمىد قىلىسىلەر؟ قازاندا نېمە بولسا چۆمۈچكە شۇ چىقىدۇ ئەمەسمۇ؟ سىلەردەك پەن، ئەدەبىيات ۋە يۇكسەك ئىنسانىي قەدىر ـ قىممەت ئۈچۈن ئىشلەيدىغان ئۇلۇغ پەرۋىشچىلەر ئەھيا قىلغان مۇشۇ مەدەنىيەت بوستانىدىن باشقا يەنە قايسى بىر ئورۇن ئىنسانلارنىڭ ئازابلىق ئېڭراشلىرىغا قۇلاق سالىدۇ؟ خۇددى ئۇ (نوبېلنى كۆزدە تۇتىدۇ — مۇھەررىردىن) بايلىقلىرىنى پاراۋانلىق ئىشلىرىغا بېغىشلاش ئارقىلىق مەغپىرەتكە ئېرىشىشنى ئۈمىد قىلغاندەك، بىز ئۇچىنچى دۇنيا ئوغۇل ـ قىزلىرى ئاشۇ ئاقىللار ۋە مەدەنىيەت سەركەردىلىرىنىڭ ئۇنى ئۈلگە قىلىپ، ئۇنىڭ ئالىيجاناب ھەرىكىتى ۋە يىراقنى كۆرەرلىكىدىن ئۆگىنىشىنى ئىلتىماس قىلىمىز.

ئەترابىمىزدا ھەممە ئىش يۈز بېرىپ تۇرسىمۇ، مەن كانتقا ئوخشاش دىيانەت ئۇ دۇنيادىلا غەلىبە قىلىدۇ، دەپ قارىمايمەن. دىيانەت ھەر كۈنى غەلىبە قىلىۋاتىدۇ. قاباھەت ئويلىغىنىمىزدىنمۇ ئاجىز. ئالدىمىزدا رەت قىلغۇسىز پاكىتلار تۇرۇپتۇ: ئەگەر غالىبىيەت دىيانەت تەرەپتە تۇرمىغان بولسا ئىنسانلار ياۋايىلىق، ھا-

دالالەت قىلىش ھەققىمىز ۋە مەجبۇرىيىتىمىز بار. بۇرۇنقى دەۋر-لەردە رەھبەرلەر پەقەت ئۆز مىللىتىنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن كۈرەش قىلاتتى، باشقا مىللەتلەرنى بولسا دۈشمەن ياكى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشقا تېگىشلىك ئەل دەپ سانايتتى. ئۇ چاغلاردا ئۈستۈنلۈك ۋە شەخسىي شان-شەرەپتىن باشقا نەرسىلەر ئۈستىدە باش قاتۇرۇل-مايتتى. دەل شۇ سەۋەبتىن ھەر خىل ئەخلاق، ئىدىيە ۋە قىممەت قاراشلىرى كېرەك قىلىنمايتتى. شۇڭا ئەخلاققا زىت كېلىدىغان ۋاستىلەر قانۇنلاشتۇرۇلۇپ، بىھېساب ئادەم قەتل قىلىندى. ئۇ دەۋرلەردە يالغانچىلىق، ئالدامچىلىق، ئاسىيلىق ۋە ياۋۇزلۇق قاتار-لىق قىلمىشلار دانالىقنىڭ پەللىسى ۋە ئۇلۇغلۇقنىڭ دەلىلى بول-دى. بىراق، بۈگۈنكى كۈندە بۇنداق ئەھۋاللار تۈپتىن ئۆزگەرتىلى-شى كېرەك... بۈگۈنكى مەدەنىيەتلىك دۆلەت رەھبىرىنىڭ ئۇلۇغ-لۇقىنى ئۆلچەيدىغان ئۆلچەم شۇكى، ئۇنىڭدا ئەتراپلىق نۇقتىئىنەزەر، ئىنسانىيەتكە نىسبەتەن مەسئۇلىيەت تۇيغۇسى بولۇشى كې-رەك. تەرەققىي قىلغان دۆلەتلەر بىلەن ئۈچىنچى دۇنيا ئەللىرى بىر ئائىلە بولۇشى كېرەك. ھەربىر كىشىنىڭ بۇ ئائىلىگە بولغان مەسئۇلىيىتى ئۇنىڭ بىلىمى، ئەقىل-پاراسىتى ۋە مەدەنىيەت سەۋىيەسى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. ئەگەر ئۈچىنچى دۇنيا ئەللىرىنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىم بىلەن ئۇلارغا بىزنىڭ پاجىئەلىك تەقدىرىمىزنىڭ تاماشىبىنلىرى بولۇۋالماڭلار، دەپ جاكارلىشىمغا توغرا كەلسە، مەسئۇلىيەت دائىرەمدىن ھالقىپ كەتكەن بولمايمەن. لېكىن سىلەر يۈكسەك ئورنۇڭلارغا مۇناسىپ رولۇڭلارنى جارى قىل-دۇرۇشۇڭلار كېرەك. سىلەرنىڭ ئەۋزەل ئورنۇڭلارغا نىسبەتەن ئىقتىسادى، ھايۋاناتلار ۋە ئۆسۈملۈكلەر ئېكولوگىيەسىگە كۆڭۈل بۆ-لۈش مەسئۇلىيىتىڭلار بار، دۇنيانىڭ بۇلۇڭ-پۇچقاقلىرىدىكى كىشىلەرنىڭ تەقدىرىگە كۆڭۈل بۆلۈش ئەلۋەتتە بار گەپ. بىز ئە-مەلدە يوق سۆز-ئىبارىلەردىن بىزار بولدۇق، ھەرىكەتنىڭ پەيتى يېتىپ كەلدى. ئوغرى-قاراقچىلار ۋە جازانىخورلارنى يوقىتىش

策　　划：阿迪力·穆罕默德
责任编辑：吐尔逊买买提·哈斯莫夫
特约编辑：库尔班·马木提
责任校对：阿布都热依木·阿不力米提
封面设计：努尔买买提·艾买尔
版式设计：热娜·艾买提江

新疆名家名著丛书
通往人文价值之路（维吾尔文）
阿不都卡德尔·加拉里丁　著

新 疆 科 学 技 术 出 版 社 出 版 发 行
（乌鲁木齐市延安路 255 号　邮政编码：830049）
新疆新华书店经销　北京盛通印刷股份有限公司印刷
880mm×1230mm　32 开本　14 印张
2012 年 4 月第 1 版　2012 年 4 月第 1 次印刷

ISBN 978 - 7 - 5466 - 1293 - 5（民文）定价：49.00 元

شارات، تەبىئىي ئاپەت، يوقۇملۇق كېسەل ئامالسىز قالدۇرغان ۋە ـ ھەممە ۋە شەخسىيەتچىلىك ئۈستىدىن غالىب كېلەلمىگەن بولاتتى. مېنىڭچە، غالىبىيەت دىيانەت تەرەپتە تۇرمىغان بولسا، ئىنسانلارنىڭ نەسلى ئۈزۈلۈپ قالغان بولاتتى. دۆلەت تەشكىل قىلىنمايتتى. ئىجا ـ دىيەت، كەشپىيات دېگەنلەر بولمايتتى، بىز تاشقى ئالەمگە يۈرۈش قىلالمايتتۇق. كىشىلىك ھوقۇق خىتابنامىسى ئېلان قىلىنمىغان بولاتتى. يەكۈن شۇكى، قاباھەت بىشەملىك بىلەن بىلجىرلايدىغان خۇمسىلا ئىنسانلار خۇشاللىقنى ئۇنتۇپ، ئازابنى ئەستە ساقلايدۇ. ئۇلۇغ شائىرىمىز ئەبۇل ئەل مەئال (973 – 1058 ئاbbاسىيلار دەۋرـ ـدىكى ئەما شائىر — مۇھەررىردىن) توغرا ئېيتقانىكەن:

توغۇلغاندا بولساقمۇ، خەندان،
جان بېرىش ئېغىردۇر، ئېغىردۇر چەندان.

مەن كۆپچىلىككە يەنە بىر رەت تەشەككۇر ئىزھار قىلىمەن ۋە كۆپچىلىكتىن ئەپۇ سورايمەن.

(«نوبېل ئەدەبىيات مۇكاپاتى ساھىبلىرىنىڭ نۇتۇقلىرىدىن» ناملىق خەنزۇچە توپلامدىن)

مۇقاۋىنى لايىھەلىگۈچى: نۇرمۇھەممەد تۇرسۇن
خەتتات: خەممە ئابدۇسالىم

ئابدۇقادىر جالالىددىن ئەسەرلىرى

قىشتىكى خامان
داغمۇ ياكى زىنىخمۇ
مەۋجۇتلۇق تەشنالىقى
ئىنسانىي سۆھبەت مەنزىلى
ئۆزىنى ئىزدەش بوسۇغىسىدا
يۈزىمىز، ئۆزىمىز ۋە كۆزىمىز

ISBN 978-7-5466-1293-5
9 787546 612935 >
定价：49.00元